

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**ТОЖИК ФИЛОЛОГИЯСИ ВА ШАРҚ
ТИЛЛАРИ КАФЕДРАСИ**

**ТОЖИК ТИЛИ ТАРИХИ
ФАНИДАН**

ЎҚУВ - УСЛУБИЙ МАЖМУА

Билим соҳаси:

100000 – Санъат ва гуманитар соҳа

Таълим соҳаси:

120000 – Гуманитар фанлар

Таълим йўналиши:

5120100 – Филология ва тилларни ўқитиш
(тожик тили)

ТЕРМИЗ -2019

Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан 2017
йил “_____” _____даги “_____”- сонли буйруғи билан тасдиқланган фан дастури
асосида ишлаб чиқилган.

Тузувчи:

Жумақулов Ж. П.

ТерДУ Ўзбек филологияси факултети тожик
Филологияси ва шарқ тиллари кафедраси ўқитувчиси

Тақризчи:

Абдуллаев Р. Ж.

ТерДУ Ўзбек филологияси факултети тожик
Филологияси ва шарқ тиллари кафедраси мудири, доцент

Термиз давлат университети Илмий-Услубий кенгашининг _____2019 даги
_____- снли баёни.

МУНДАРИЖА

№	Ўқув –услубий мажмуа бўлимлари	бет
1.	Маърузалар матни	
1.1.	Муқаддимаи фан. Таърихи забони тоҷики ва омилҳои шаклгирии он	6
1.2.	Пайдоиши давлатҳои аввалин	13
1.3.	Забони ҳиндуаврупоӣ. Грамматикаи оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ	18
1.4.	Давраҳои инкишофи таърихи забонҳои эронӣ	29
1.5.	Забони порсии қадим	32
1.6.	Хусусиятҳои морфологияи забони порсии қадим	39
1.7.	Маълумоти умумӣ дар бораи забони авестӣ	51
1.8.	Фонетика ва грамматикаи забони авестӣ	56
1.9.	Давраи миёнаи забонҳои эронӣ ва инкишофи забон	70
1.10.	Хусусиятҳои морфологияи забони порсии миёна	76
1.11.	Маълумот дар бораи забони парфӣ	82
1.12.	Маълумот дар бораи забони сакҳои ҳуна	90
1.13.	Маълумот дар бораи забони суғдӣ	96
1.14.	Маълумот дар бораи забонҳои бохтарӣ ва ҳоразмӣ	102
1.15.	Забонҳои эронии давраи нав	106
1.16.	Ташаккули забони дарӣ	111
1.17.	Давраҳои ташаккул ва инкишофи забони адабии тоҷик дар асрҳои IX-X	127
1.18.	Хусусиятҳои лексикӣ ва грамматикӣ забони осори хаттии асрҳои IX-X	138
1.19.	Рӯдакӣ – асосгузори забони адабии тоҷик.	152
1.20.	Мавқеи Фирдавӣ дар инкишофи забони адабии тоҷик	156
1.21.	Инкишофи забони адабии тоҷик дар асрҳои XI-XIII ва ба вучуд омадани асарҳои насрӣ	164
1.22.	Забони адабии тоҷик дар асрҳои XIII-XV ва ба вучуд омадани насри содда ва мураккаб.	168
1.23.	Забони адабии тоҷик дар асрҳои XVI ва XIX	173
1.24.	Забони назм дар охири асри XIX	179
1.25.	Вазъияти забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX	184
1.26.	Забони асарҳои Аҳмади Дониш	188
1.27.	Забони адабии тоҷик ва Садриддин Айний	194
1.28.	Садриддин Айний ва матбуоти тоҷик дар солҳои 20-30	198
2.	Амалий машғул	
2.1.	Муҳокима ва фикри андешаҳо дар атрофи хат ва забонҳои аввалин	206
2.2.	Таҷзияи оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ	206
2.3.	Таҳлили лексикӣ ва грамматикӣ ҷумлаҳо дар «Катибаи Бесутун»	207
2.4.	Катибаи Ариямна – табақи тилло»	207
2.5.	Маълумот оиди «Қорномаи Ардашери Бобакон»	208
2.6.	«Авесто» китоби муқаддаси дини зардуштӣ	208
2.7.	Баромад оиди забони суғдӣ. Муҳокима ва таҳлили повести «Деваштич».	209
2.8.	Пайдоиши забони бохтарӣ	210
2.9.	Тавсифи ҳиссаҳои нутқ дар матн	211
2.10.	Таҳлили асосҳо ва ҷағҳҳои феъл	211
2.11.	Ҳиссаҳои номии нутқ дар забони порсии миёна	213
2.12.	Фонетикаи забони порсии миёна	213

2.13.	Хусусиятҳои морфологӣ ва синтаксисии забони дарӣ	214
2.14.	Хизматҳои Рӯдакӣ дар ташаккули забони адабии тоҷик	215
2.15.	«Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ва хусусиятҳои забони он.	216
2.16.	Забони «Бӯстон» ва «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ	216
2.17.	Забони адабии тоҷик дар давраи маорифпарварӣ	217
2.18.	Хизматҳои бузурги устод Айнӣ дар инкишофи забони адабии тоҷик	218
3.	Семинар машғулотӣ	
3.1.	Мавқеи давлатҳои аввалин дар рушди тақомули забон	221
3.2.	«Катибаи Бесутун» яке аз манбаъҳои ҳаттии қадимтарин	221
3.3.	Муҳокимаи китоби Ардашер Каримов «Таҳлили лексикӣ-грамматикӣ матнҳои тоҷикӣ қадим»	222
3.4.	Муҳокима ва таҳлили матни «Хрестоматияи забони паҳлавӣ»-и Ардашер Каримов	222
3.5.	Таҳлили лексикӣ ва грамматикӣ ҷумлаҳо дар достони «Дарахти асурик ва буз»	223
3.6.	Ҳиссаҳои номии нутқ дар забони авестӣ	224
3.7.	Муҳокима ва фикру мулоҳизаҳо дар атрофии китоби олими эроншинос Оранский И.Н. «Введение в иранскую филологию»	224
3.8.	Ҳиссаҳои номии нутқ дар забони хоразмӣ	225
3.9.	Тафовути ҳиссаҳои номии нутқ дар аҳди бостон ва нав	225
3.10.	Алифбои Авестӣ дар аҳди Сосониён лексикӣ ва грамматикӣ ҷумлаҳо дар «Катибаи Бесутун»	226
3.11.	Хусусиятҳои синтаксисии забони порсии миёна	227
3.12.	Хусусиятҳои лексикӣ асрҳои IX-X	227
3.13.	Муҳокима ва фикру мулоҳизаҳо дар атрофи китоби Қутбиддин Мухторӣ «Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ»	228
3.14.	Хусусияти лексикӣ ва грамматикӣ «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ	229
3.15.	Таҳлили лингвистӣ «Қобуснома», «Сафарнома» ва «Гулистон»	229
3.16.	Махсусияти ба худ хоси забони «Бадоеъ-ул вақоеъ»-и Восифӣ	230
3.17.	Аҳмади Дониш ва мавқеи ӯ дар инкишофи забони адабии тоҷик	231
3.18.	Садриддин Айнӣ ва забони адабии имрӯзаи тоҷик	232
4.	Мустақил таълим машғулотӣ	234
5.	Глосарӣ	239
6.	Иловалар	239
6.1.	Фан дастури	247
6.2.	Ишчи фан дастури	263
6.3.	Баҳолаш мезонлари	280
6.4.	Тест ва вариантилар	282
6.5.	Тарқатма материаллар	296

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**ТОЖИК ФИЛОЛОГИЯСИ ВА ШАРҚ
ТИЛЛАРИ КАФЕДРАСИ**

ТОЖИК ТИЛИ ТАРИХИ

ФАНИДАН

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

Тузувчи:

Жумақулов Ж.П.

ТерДУ Ўзбек филологияси факултети тожик
тили ва забони кафедраси ўқитувчиси

ТЕРМИЗ -2019

Маърӯзаи 1: Муқаддимаи фан. Таърихи забони тоҷикӣ ва омилҳои шаклгирии он

№	Муддат	Шумораи талаба
1	Нақшаи мавзӯ:	1. Мақсад ва вазифаҳои фанни таърихи забон. 2. Алоқаи забон бо ҷамъият ва инкишофи забон. 3. Алокамандӣ ва иртиботи таърихи забон бо илмҳои таърих, археология, этнография, полеонтология ва таърихи адабиёт. 4. Мавқеъ ва нақши методи муқоисавӣ-таърихӣ дар омӯзишу баррасии фан.
2	Мақсади дарс:	Маълумоти назарии муқаммал дар бораи хусусиятҳои асосии фан, аҳамияти амалии он дар системаи таълими илмҳои филологӣ, мақсад ва мароми фанни мазкур, шарҳу тавзеҳи истилоҳоти муҳимтарин дар бораи мавзӯ. Алоқаи он бо фанҳои дигар.
3	Вазифаи педагогӣ: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърӯзаро муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан	Натиҷаи фаолияти таълим: Муайян намудани мавзӯи баҳси фанни таърихи забон ва вазифаҳои он. Омӯхтани манбаъҳои қадимтарин ва муайян намудани мавқеъи онҳо дар омӯзиши забон ва таърихи гузаштагони мо. Фаҳмонидани мақсад ва вазифаҳои асосии ин фан, предмети асосии ин фан ва алоқаи он бо фанҳои дигар, фикрҳои ҳулосавии ҷамъбасти дар бораи мавзӯ.
4	Усули таълим	Маърӯза, мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб
5	Шаклҳои ташкил кардани фаъолияти хониш	Ҷамоа, бо гурӯҳҳо кор кардан
6	Воситаҳои таълим	Матни маърӯза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш
7	Шароити таълим додан	Хонае, ки бо воситаи техникӣ чиҳозонида шудааст
8	Мониторинг ва баҳогузорӣ	Саволҳо, мулоқот

Харитаи технологияи машғулоти таълимӣ

Зинаҳои таълим	Мазмунҳои фаъолият	Толибилм
Зинаи аввал.	1.1. Мақсад, маром ва моҳияти асосии мавзӯ ва натиҷаҳои ҷашмдоштро эълон менамояд.	Мешунаванд, муайян мекунам, бо саволҳо мурочиат
Муқаддима ва қисми ташкилӣ.		

(10 дақиқа)		мен.
Зинаи дуввум: Асосӣ. (60 дақиқа)	2.2. Дар бораи мавзӯи нав нуктаҳои асосӣ, истилоҳоти тоза ва мафҳумҳои муҳимро таъкид менамояд; дар бораи омӯзиши мавзӯӣ рӯйхати адабиётҳои асосӣ ва иловагӣ эълон карда мешавад; дар бораи омӯзиши мавзӯи нав замина муҳайё карда мешавад; мазмун, мақсад ва моҳияти мавзӯӣ аз ҷониби муаллим фаҳмонда мешавад; мавзӯӣ ба як чанд қисми асосӣ тақсим карда мешавад; бобати омӯхтани мавзӯӣ вазъиятҳои муаммой мавриди муҳокима қарор дода мешавад ва дар бораи роҳҳои ҳаллу ҷасли онҳо тамоюлоти муайян ба миён гузошта мешавад; Ҳар як қисми мавзӯӣ дар асоси пайвандии мантиқӣ бо ҳамдигар дар вобастагӣ ҳаллу ҷасл карда мешавад, слайдҳое, ки моҳияти мавзӯро дар худ акс кунонидаанд ташреҳ дода мешавад ва дар ҳамин замина асбобҳои айёни, кластерҳо ва ҷадвалҳо бамаврид шарҳу эзоҳ дода мешаванд; қисматҳои асосӣ ва нуктаҳои мураккаби мавзӯӣ тақрор ба тақрор фаҳмонида мешавад; дар ҷараёни дарс аз маълумоти маълум то ба маълумоти номаълум ва ё аз маълумоти кӯҳна то ба маълумоти наву тоза ботадрич, дар сурати оҳиста зина ба зина мегузарад; дар ҷараёни маърӯза аз методҳои интерфаъл ва анъанавӣ истифода бурда мешавад; дар ҷараёни маърӯза муносибати баръаксро мунтазам барқарор намуда барои таъмини самаранокии дарс тавассути савол ва ҷавобҳои имуҳталиф истифода бурда мешавад	Мешунаванд, муайян мекунанд, бо саволҳои мурочиат менамоянд, ба мулоқот ворид мешаванд, дар бораи масъалаҳои асосии мавзӯӣ муносибатҳои шахсии худро баён менамоянд.
Зинаи саввум: Ниҳой Ҷамӯбасти натиҷаҳо (10 мин)	3.1. Дар асоси мавзӯӣ хулоса менамояд, ба нуктаҳои муҳимтарини мавзӯӣ диққати толибилмонро бори дигар ҷалб менамояд, дар бораи аҳамияти амалии мавзӯӣ дар фаъолияти касбии толибилмон . 3.2. Фаъолияти гурӯҳ ва ё фаъолияти иштирокчии алоҳида арзиш дода мешавад, дар ин хусус хулосаҳо эълон карда мешаванд. 3.3. Дарачаи ба мақсадҳои муайяни таълимӣ ноил гардидан ва муҳимияти мавзӯӣ дар амал	Дар ин қисмати дарс худро баҳо додан, санҷидани донишҳои худ, бо саволҳои мурочиат намудан

таҳлил карда мешавад, ва арзиш дода мумкин аст. мешавад.

3.4. Дар асоси мавзӯи вазифа ва супоришот дода мешавад.

Дар бораи забони инсон, ки чун воситаи беш аз ҳама муҳими муносиботи ҷамъиятӣ ва мушаххасан воситаи табодули андешаи одамон аст, то имрӯз осори фаровон навишта шудааст. Вале то ханӯз бисёр масоили гуногун марбут ба забон таҳқиқталаб менамояд. Пӯшида нест, ки забони инсон аз оғози офариниш буда, то ба имрӯз рушд мекунад ва ҳамагӯна масъалаҳои навро барои муҳаққиқон пеш меорад. Махсусан дар ҷомеаи башарӣ ташаккул ёфтаи, таҳаввул, тавсия ва табодули забон чун унсури биологии иҷтимоӣ то имрӯз дар доираи муҳоҳисаҳои илмӣ олимони аст.

Ҷанни таърихи забон масоили ташаккул ва рушди забони ҷудогона ва ё гурӯҳи забонҳои хеш ва ҳамҷунин забонҳои дар як минтақа густаришёфтаи гуногунро аз рӯи мавҷудияти манбаъ ва сарчашмаҳои хаттиву таърихӣ меомӯзад. Маҳз омӯзиши мукаммали таърихи забон имкон медиҳад, ки гузашта, ҳолати имрӯза ва рушди минбаъдаи забон муайян карда шавад. Забони башар чун узви зиндаи биологиву иҷтимоӣ ба ҳар лаҳза тағйир меёбад, унсурҳои гуногун овозӣ, луғавию сарфӣ ва нахвӣ худро мунтазам дар муқодилаи ҳамешагӣ тағйир медиҳад, пайваста инкишоф меёбад. Азбаски инсон ҳамчун як ҷузъи хурди протсессии куллии рушди ҷомеа ва аз ҷумла забон чун рукни ҷомеа дарутӯли ҳаёти худ тағйироти куллиро дар забон кам мушоҳида мекунад. Тағйироти забон дар тӯли садсолаҳо боз ҳам бештар, равшантар ва дақиқтар ба назар мерасад. Дар баробари ин забон оинаи тахту тамомнамо аст, ки дар он тамоми ҳодисаҳо, тағйироти ҳаёти ҷомеа бапурагӣ инъикос меёбад.

Забоншиноси шинохта Р.Х.Додихудоев дар бораи муносибати забон бо ҳаводиси иҷтимоӣ ва давлат чунин қайд мекунад: «Ҳодисаҳои муҳими таърихӣ ба тақдирӣ забон ва инкишофи он таъсир калон мерасонад. Аксаран дар натиҷаи аз байн рафтани /одамӣ/ ин ё он давлат забони расмӣ он аз Доираи истеъмол берун мебарояд ва дар асоси забони халқӣ ё забони ғолибон (аҷнабиён) забони дигарӣ расмӣ - давлатӣ пайдо шуда метавонад» (Додихудоев, 1988,3). Дар ҳақиқат имрӯз дар улуми муосир масоили иҷтимоиёти забон чунин баррасӣ мешавад, ки ташаккули ҳар гуна забони Давлатӣ ва гузашта аз он забони миллиро ба «элитаҳо»-и давлатсоз марбут медонанд. Яъне доир ба сарнавишти таърихӣ ҳар як халқу кишвар қабл аз ҳама омӯзиши мукаммали ҷанбаҳои таърихӣ забон басо муҳим аст, ки дар ин маврид мавқеи ҷанни таърихи забон назаррас мебошад.

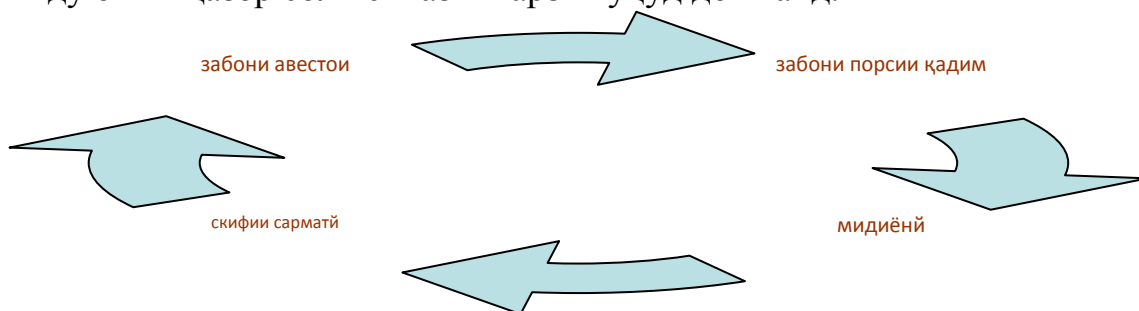
Инкишофи забонҳои эронӣ аз ҷумла забони тоҷикӣ имтидоди тӯлонӣ таърихро фаро гирифтааст. Аз оғози асри ХУШ то имрӯз чи дар Ғарб ва чи дар Шарқ омӯзиши таърихи забонҳои эронӣ ба таври

бояду шояд густариш ёфтааст. Зимни омӯзиши таърихи забонҳои эронӣ муҳаққиқонро имконоти басо мувофиқ даст додааст, ки маҳз дар забонҳои эронӣ асолати пешинаи дигар забонҳои хеши оилаи забонҳои ҳиндуурупоиро дарёфтаанд.

Мавриди зикр аст, ки ҳамагуна мавод ва манбаи асили таърихӣ тавассути таҳқиқи илми забон омӯхта шуда, пасон барои улуми дигар муаррифӣ мешавад. Дар ин миён илми забоншиносӣ бо кулли улуми дунявӣ робитаи қавӣ дошта, муносибати он бо илми таърих дар шакли муқаррари ҷудогона гузориш меёбад. Зеро ҳамагуна бозёфти таърихӣ аз жарфдиди илми забон мегузарад ва дар таҳқиқи забон низ манобеъ ва далоили таърихӣ рукни муҳими муҳокимарониву хулосабарорихост. Беҳуда нест, ки худ рушди забон, пешрафту бозмондагӣ, радду бадал, коҳишу афзоиш пайваста бо ҳаводиси таърихӣ мутаносиб омӯхта мешавад. Яъне худ воқеияти ҳаёти иҷтимоӣ ҳамнавишти таърих ва забонро муқаррар кардааст. Бад-ин минвол омӯзиши таърихи забон аз муҳимтарин баҳши таҳқиқиву тадрисӣ ва таълимӣ даврони муосир аст, ки дар маърифати комили гузаштаи худ, дар ташаккули худшиносӣ андешаи мардумонро борвар хоҳад кард.

Агар ба гузашта аз оинаи жарфбини забон назар андӯзем таърихи башар басо пуробуранг, мураккаб ва пургиреҳ аст.

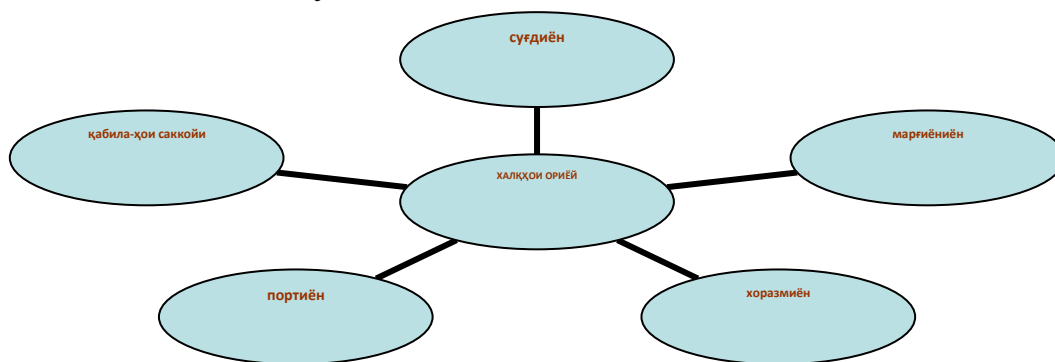
Забонҳои эронӣ ба оилаи забонҳои ҳиндуурупоӣ чун гурӯҳи ҷудогонаи забонҳои хеш шомил аст. Таърихи дар сарчашмаҳои хаттӣ сабтшудаи забонҳои эронӣ хеле тӯлонӣ аст. Қадимтарин забонҳои ин гурӯҳ забони авестой ва порсии қадим, мидиёӣ ва скифӣ сарматӣ аст, ки дуҷоним ҳазор сол пеш аз ин арзи вучуд доштанд.

Гурӯҳи забонҳои эронӣ дар оилаи забонҳои ҳиндуурупоӣ аз ҷиҳати минтақаи густариш паҳншудатарин ғуруҳи забонҳост. Чун суҳан аз-оилаи забонҳои ҳиндуурупоӣ ва ғуруҳҳои таркибии ин оила рафт дар ин маврид зикр кардан месазад, ки ин оилаи забонҳо бо минтақаи густариши таърихӣ, ташаккулу таҳаввул ва сохтори таркибӣ аз тамоми дигар оилаҳои забонҳои дунё фарқи кулӣ дорад.

Ҳамчунин аз манбаъҳо ва осори таърихиву сарчашмаҳои илмӣ муосир собит аст, ки сарзамини Осиёи Марказӣ куҳандиёри мардуми ориёитабор будааст. Ҳанӯз сарчашмаҳои хаттӣ кӯҳнатарини то ба имрӯз дастрасшуда дар бораи дар Осиёи Марказӣ сукунат доштани

халқияти ориёӣ - суғдиён, марғиёниён, хоразмиён, портиён ва қабилаҳои сакоӣ маълумот медиҳад.

Дар зери мафҳуми ориёӣ мардумони эронинаҷод, ки ҳанӯз 2,5-3 ҳазор сол пештар ва шояд зиёдтар аз ин дар сарзамини Осиёи Марказӣ сукунат дошта, асосати ягонаи таърихиву фарҳангӣ ва умумияти наҷодӣ доранд, доништа мешавад.

Чунон ки дар ҷадвал омадааст, дар оилаи забонҳои ҳиндуурупой қабл аз ҳама гурӯҳи забонҳои ҳиндӣ (ҳиндӣ, урду, банғолӣ) ва гурӯҳи забонҳои эронӣ наздикии бештаре доранд. Дар бораи сарзамини таърихӣ ориёиён ҳанӯз дар илми муосир ғуноғунандешӣ ҷой дорад. Дар бораи сарзамини таърихӣ эронӣ фикру андешаҳои ғуноғун мавҷуданд. Гурӯҳи олимон аз Аврупои Шарқӣ ба Моварои Қافқоз, Осиёи Марказӣ ва Ҳинд ғустариш ёфтани қавмҳои ҳиндуориёиро шубҳанок доништа, бар он ақидаанд, ки чунин раванд басо мураккаб ва ҳатто номумкин аст. Баръакс онҳо чунин ақида доранд, ки забонҳои эронӣ аз Осиёи Миёна ба манотиқи дигар ғустариш ёфтаанд.

Аммо қовиш ва қушоишҳои нав ба нави таърихӣ пайваستا онро собит карда истодааст, ки ҳанӯз дар қарнҳои VII-VI то милод Осиёи Миёна сарзамини халқиятҳои эронӣ - суғдиён, бохтариён, хоразмиён, парфӣҳои, марғӣҳои, қавмҳои ғуноғуни сакоӣ будааст (ниг.: Гафуров, 1989, 33). Забоншиноси маъруф В.И. Аббаев ба он мӯътақид аст, ки забонҳои ҳиндуурупой аз Аврупои Шарқӣ ба тарафи Ғарби Аврупо ва Осиёи Марказӣ ғустариш ёфтаанд. Бо нишондоди муҳаққиқ аз ҳам ҷудошавии сакоӣҳо ва скифҳо 2500 сол пештар сар задааст, ки асосати забони онҳо имрӯз дар забонҳои шарқии эронии Осиёи Миёна - забонҳои помирӣ ва дар Моварои Қافқоз - забони осетинӣ нигоҳдорӣ шудаанд. Аксари дигар забонҳои эронӣ унсурҳои таърихӣ худро устувор нигоҳ дошта натавонистанд. Бинобар ин бисёр унсурҳои забонӣ дар гурӯҳи забонҳои дигари эронӣ, махсусан ғарбӣ ба тағйирот бештар дучор шудаанд (ниг.: Аббаев, 1965, 127).

Академик Б. Гафуров низ дар китоби худ андешаи олиморо доир ба сарзамини паҳншавии забонҳои ҳиндуурупой оварда қайд мекунад, ки минтақаи қадимаи ташаккули оилаи забонҳои ҳиндуурупой

такрибан Аврупои Марказӣ ва нимчазираи Балкан будааст (ниг: Гафуров, 1989,34).

Ҳамин тавр, дар минтақаҳои гуногуни Осиё ғуруҳи забонҳои эронӣ ва забонҳои ҳиндӣ густариш ёфтаанд ва онҳо дар якҷоягӣ, чунон ки дар қадвал низ оварда шудааст, як шоҳи забонҳои ҳиндуориёиро ташкил медиҳанд. То ҳазорсолаи 2-юми то милод ғуруҳи забонҳои эронӣ ва ҳиндӣ як шоҳи аз ҳам ҷудонашударо бо унвони ориёӣ (ҳиндуэронӣ) ташкил мекарданд. Ҳазорсолаи 3-юми то милодро ҳазорсолаи ориёӣ номидан мумкин аст, зеро ақвоми ориёӣ маҳз дар ҳамин даврон дорои фарҳанг ва арзишҳои ашрофиву иҷтимоӣ гардиданд. Дар бораи аз қадом сарзамин густариш ёфтани шоҳи забонҳои ориёӣ андешаҳои гуногун мавҷуд аст. Шоҳи забонҳои ориёӣ ба Осиёи Марказӣ аз Аврупои Шарқӣ тавассути Шарқи Наздик ва Моварои Қафқоз густариш ёфтанд. Ҳазорсолаи 2-юми то милод даврони ба ду ғуруҳ ҷудо шудани забонҳои эронӣ ва ҳиндӣ мебошад. Ғуруҳи забонҳои Ҳиндӣ аз пастиҳои Ҳиндукуш ба ҳавзаи Ҳинд густариш ёфтанд ва ин раванд боиси ташаккули як фарҳанги бузурги ориёӣ дар тамоми Осиё буд. Сарзамини аз неъматҳои табиӣ борвар аз маънавияти бузург, аз андешаҳои асили орифона низ обуранги бештаре гирифт ва он ду қутб дошт - фарҳанги эронӣ ва ҳиндӣ. Фарҳанги эронӣ чун идомаи тамаддуни ориёӣ дар сарзамини имрӯзаи Осиёи Марказӣ ва аниқтараш дар Отурпаткан, Порс, Суғд, Бохтар, Хоразм, Мод, Суз бештар инкишоф ёфт. Ҳамзамон қаробат ва ягонагии тамаддуни ориёӣ. Дар фарҳанги эронӣ ва ҳиндӣ дар замонҳои минбаъда низ амиқ мушоҳида мешуд. Ин қабл аз ҳама дар наздикии мазмун ва мундариҷаи кутуби мақаддаси эронӣ ва ҳиндӣ «Авесто» ва «Ригведа» ва ҳатто мавзунӣ ва микдори ҳичоҳои онҳо (8 ҳичогӣ) мушоҳида мешавад. Гузашта аз ин осори Қадимтарини ҳиндуориёӣ - «Ригведа», дар миёнаи ҳазорсолаи 2-юм таҳия гардидааст. Аз ин метавон ба ҳулосае омад, ки интиҳои ҳазорсолаи 3-юм ва оғози ҳазорсолаи 2-юми то милод даврони таҳаввули умумии шоҳи забонҳои ҳиндуориёӣ будааст, ки дар даврони минбаъда як қисми онҳо аз пастиҳои Ҳиндукуш ба паҳноҳои Ҳинд густариш ёфта, ғуруҳи дигари забонҳои эронӣ дар Осиёи Миёна паҳн гардиданд. Яъне дар илми муосир дар бораи ба ду ғуруҳ ҷудо шудани шоҳи забонҳои ҳиндуориёӣ «Ригведа» муттақои асосӣ доништа мешавад. Зеро дар ин китоб аллақай табиат, суннату расму русуми дар ҳавзаи Ҳинд ташаккулёфтаи ҳиндӣ сабт шудааст.

Ҳулоса, дар ин ҷои шак нест, ки тамаддуни ягонаи ориёӣ дар аҳди қадимтарин ва дар даврони қадим бо ду қутби бузурги худ - фарҳанги эронӣ ва ҳиндӣ, дар таърихи тамаддуни башар назир надорад ва саҳми ориёӣ дар пешрафти ҳаёти ҷомеаи инсонӣ қиёснопазир аст. Танҳо Эъломияи Куруш, ки шабеҳи Эъломияи ҳукуки башар буд, далели қотеъ бар ин ҳукм аст.

Гузашта аз ин дар гурӯҳи забонҳои эронӣ ва ҳиндӣ асолати басо нозуку устувори оилаи забонҳои ҳиндуурупой ниғаҳдорӣ шудааст. Дар асоси муқоисаи унсурҳои забонӣ ҷанбаҳои гуногуни умумияти забонҳои оилаи мазкурро амиқ дарк карда метавонем. Ҳоло мо метавонем инро дар мисоли калимаҳои «ҷаҳор», «пурс» ва «бародар» амиқ дарк кунем:

забонҳо	тоҷикӣ		Русӣ	Англисӣ	немисӣ нав
калимаҳо	Модар		Мать	Mother	Mutter
	бародар		братъ	Brother	Bruder
	Нав		новый	New	Neu
	Ду		Два	Zwei	Two

Чунон ки маълум шуд, калимоти асили забонҳои хеш, ки пайваста дар истеъмоли рузмарра буда, ҷои худро ба калимаҳои ғайр намедихад, хусусиятҳои умумитаърихиашонро метавонанд дар тӯли ҳазорсолаҳо бо андак тағйирот нигоҳ медоранд. Чунин мисолҳо албатта фаровонанд ва овардани аксари онҳо, ҳочати зарурат надорад.

Адабиёт:

1. Оранский И.М. Иранские языки. Москва, 1965.
2. Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. Москва, Наука, 1980.
3. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ. Душанбе, «Хумо», 2003;
4. Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2006;

Маърӯзаи 2: Пайдоиши давлатҳои аввалин

№	Муддат	Шумораи талаба
1	Нақшаи мавзӯ	1. Давлати Мод (дар миёнаҳои асри IV пеш аз мелод) ва давлати Хохоманишиҳо. 2. Истилои Искандари Макдунӣ ва нест карда шудани осори хаттии гузаштагон. 3. Давлати Сосониён (224-651 пеш аз мелод). Сарчашмаҳои хаттии забони портӣ ва забони порсии миёна.
2	Мақсади дарс	Муайян намудани мавқеи давлатҳои аввалин дар рушду такомули забон ва бо ҳодисаҳои таърихӣ муҳокима намудан.
3	Вазифаи педагогӣ: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърӯзаро муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан	Натиҷаи фаолияти таълим: Мавқеи забон дар давраи ҳукмронии ҳар як давлат. Давлати Мод ва истилои он аз тарафи Хохоманишиҳо. Осори хаттии ин давра. «Катибаи Бесутун» ёдгории хаттии хати меҳӣ. Маълумот дар бораи истилои Искандари Макдунӣ ва нест карда шудани китоби «Авесто». Давлати Сосониён ва рушду такомули забони портӣ.
4	Усули таълим	Маърӯза, мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб
5	Шаклҳои ташкил кардани фаъолияти хониш	Ҷамоа, бо гурӯҳҳо кор кардан
6	Воситаҳои таълим	Матни маърӯза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш
7	Шароити таълим додан	Хонае, ки бо воситаи техникӣ чиҳозонида шудааст
8	Мониторинг ва баҳогузорӣ	Саволҳо, мулоқот

Пайдоиши давлатҳои аввалин

Забон системаи мураккаби аломатхост ва он ба мурури замон дигар мешавад. Ин дигаргуниҳо забонро сифатан дигар мекунад. Дар 3000 соли оҳар забонҳои эронӣ, аз ҷумла порсӣ-дарӣ-тоҷикӣ то дараҷае дигаргун шудаанд, ки он ҳатто ба сохти забон таъсири кулӣ расонид. Чунончӣ, забони порсӣ дар давраи қадим синтетикӣ буд, дар давраи нав бошад ба аналитикӣ мубаддал гашт. Тамоми ин дигаргуниҳоро ҳам дар фонетика, ҳам дар лексика ва ҳам дар грамматика фанни грамматикаи таърихӣ тадқиқу таҳқиқ карда метавонад. Грамматикаи таърихӣ бо таърихи забон алоқамандии ногустастанӣ дорад, вале онҳо як чиз нестанд.

Ҳам дар таърихи забон ва ҳам дар грамматикаи таърихӣ тамоми ҳодисоти забониро аз нуқтаи назари таърихи ҳуди забон ва ҳатто аҳли ҳамон забон дар муқоиса бо якдигар омӯхтан ва ба хулосаи лозимӣ омадан мумкин.

Мавқеи давлатҳои аввалин дар рушди забон.-Ҳайтолиён хукмҳои сафед иттиҳодияи қабилает, ки дар асрҳои V-VI дар Осиёи Миёна, Афғонистон, қисми шимолу ғарбии Ҳиндустон ва қисми Туркистони шарқӣ давлат ташкил карда буданд. Дар сарчашмаҳои таърихӣ номи онҳоро эфталит, ҳафтал, ҳайтан, абдал ва ғайра гуфтаанд. Як қисми ҳайтолиёнҳо бодиянишин ва қисми дигарашон зиндагии муқимӣ ба сар бурда, чорводорӣ ва зироаткорӣ мекарданд. Чамбияти ҳайтолиён давлати муташаккил буд. Дар сари давлат деконзодагони асил меистоданд. Ҳар як деҳқон соҳиби мулки қалон, қалъа ва дастаи ҳарбӣ буд. Ҳар як шахр ё ноҳия ҳокими худро доштанд. Мисол:

1. Дар Хоразм- хоразмшоҳ
2. Дар Бухоро- бухорхудот
3. Дар Самарқанд- ихшид

Дар замони Ҳоҳоманишиён дар Осиёи Миёна ҳанӯз ҳонеу забони суғдӣ дар Эрон ва ноҳияҳои он забони паҳлавӣ ва дар Тахористон забони бохтарӣ маълум буд.

Масъалаи пайдоиши хиёниён

Нависандаи суриёнии аввали асри VI Сяшу Сншиат менависад, ки: худ гунӣ ҳастанд. Дар назари муаллифони онзамои ғарб тамоми бодиянишинони Осиёи Миёна сарфи назар аз номи асосии онҳо, “гуниҳо” ё “гуниҳои сафед” буданд. Баъзи муҳаққиқони имрӯза хиёниёнро бо “хиёона” ном тоифаи, ки дар “Авесто” зикр шудааст, алоқаманд мекунад. Онҳо душмани зардуштиён, душмани шоҳи одил Вишто буданд, ки ҳашми Зардушт мебошад. Бар вифоқи матни “Авесто”, онҳо “бадраг” ва “бадкин” мебошанду аз афти қор, аз ҷумлаи кучманчиёнанд. Пас, хиёона баробари яке аз қабिलाҳои сақӣ байни Оксус ва Яксар падид меоянд. Эроншиносӣ номи Бейли ин масъаларо мавриди тадқиқи муфасссал қарор дод, ақидае изҳор мекунад, ки ин қabila, дар ҳақиқат, вучуд дошт ва бесабаб нест, ки номаш дар “Авесто” мондааст. Ба ақидаи вай, (“дар давраҳои Виштосп”) ин қabila дар ноҳияи Оксус макон дошт. Лекин баъд онҳо чи шуданд- оё ба шимолу шарқ кучида рафтанду баъдтар ба ҷануб гашта омаданд ва ё дар ҷойи худ монда, баҳечкучо нарафтанд ва ғайраву ваҳоказо ва онҳо бо “хуниҳо” чи муносибате доштанд ва мабодо бошад ва ғайра – ҷавоби ин саволҳоро Г. Бейли наметонад. Ду ақидае, ки қомилан ҳилофи якдигар мебошанд. Дар “давраҳои Виштосп” дар асри VI пеш аз мелод қабिलाҳои “хиёона” аслан вучуд доштанд ё не? Макварт дар ин бобат андешаҳои боасос изҳор мекунад. Ҳанӯз дар ибтидои асри XX вай ҳамон зарбаҳои ҳалокатбори

хиёниёну ҳойтолиёро, ки ба Эрони Сосонӣ зада буданд, таҳлил намуда, навишта буд: “Ин тоифа ба эронӣён чунон зӯр асар кардааст, ки ҳатто нони онҳо ба “Авесто” роҳ ёфта, аз онҳо номи асоси душманони ҳамин Зардушт- Коваи Виштоспро тамоман зудуда партофтааст. Э. Херсфелд ва Р. Гиршман ҳам ба ин фикр розӣ ҳастанд. Инак, решаи хиёниёро дар давраҳои пеш аз ҳахоманишиҳо ё дар давраи баъди ҳахоманишиҳо, яъне вобаста ба он, ки санаи “сяшт”-и нӯҳум чӣ гуна мешавад, ҷустуҷӯ кардан ҳарчанд кори дилкаш намояд ҳам, вале аз афти кор, ба иҷрои он асос надорем.

Номи шоҳи хиёниён Грушбат, мумкин гуфт, аз забони эронӣ омадааст ва маънои он “Пуштибонаш Баҳро” мебошад. Амшиан Марселлин менависад. Ки писари Грушбат “ҷавони буд хеле болотар ва зеботар аз ҳамсолони худ”(Амшиан Марселлин 19, I). Азбас, ки ҳуди ҳамин муаллиф гунаҳоро “безеб” ва намуди онҳоро “боҳайбату дилнокаш” гуфтааст, мо метавонем пайрави он муҳаққиқоне боилм, ки интавр мегӯянд –ин ҷавон аз хиёниён аст ва модоме нависандаи ғарб хусни ӯро таъриф карда бошад, пас вай ба гуниҳо қаробат надоштааст. Алалхусус тасвири маросими дафни хиёниён ниҳоят муҳим аст. Аз рӯи нақли Амшиан Марселлин (19, I, 10-11; 19,2, 1) ҷасади шахзодаро, ки дар ҷанг кушта шуда буд, ба сару либосу асбобу аслиҳаи ҷанги орову торо дода, дар миёнаҳои суфаи васеи баланд мондаанд, дар атрофи он даҳ тобута чидаанд, ки андаруни ҳар яки он ҳайкали мурдае буд, ва ҳайкалҳо чунон чунон моҳирона сохта шуда буданд, ки аз мурдаи ҳақиқӣ фарқ надоштанд. Дар муддати даҳ рӯз мардум даста ба даста ва хайма ба хайма тақсим шуда зиёфат меҳурданд, ба мурдаи шоҳзода аз гирифта ва марсияҳои махсус меҳонданд. Занон бошад лобакунону навҳакашон ин орзуву умеди халқро ба охират гусил мекарданд. Баъд мурдаро сузонданду устухонҳои онро дар зарфи нуқрагине андохтанд, то ин ки васияти қавонро ба иҷро расонда турбати ӯро дар ватанаш ба хок супоранд. Дар адабиёти илмӣ ишорат ҳаст, ки унсурҳои ин тарзи дафн дар Хоразм ҳафрии димнаҳо Кенгқалъа ва қуҳнааёз падида омадаанд. Дар ин қо суфаи баланди васеъ ёфт шуд, ки дар болои он он замоне гулхани қалоне афрухта будаанд ва дар атрофи гулхан устухони одаме ёфт шудааст. Дар паҳлуи устухон пораи рӯи ҳайкали гилии одам ба даст омад, ки ранг дода шудааст, дар (қингқалъа) ғайр аз ин дар даҳмаи Қуҳнааёз пораи муҷассамаи гилии одам ёфт шуд (аниқтараш дасти ҳайкал)-и, ки ба усули ба қолаби оҳанин пичондани латтаи газолуд сохта шудааст. Ин бозёфт ва дигар мушоҳидаҳо ба аксари олимони асри гузашта ишқон додааст, таҳшин кунанд, ки ватани ҳаёниён соҳилҳои Арал аст, ва ин таҳмин ба ҳақиқат хеле наздик аст. Дар фарғона, дар ноҳияҳои мазрои мобайни Сирдарё ва дар соҳилҳои Арал ҳамроҳи мурда ба гур будҳои хурди гози меғузоштанд. Хуллас аз диди нависандаи асри VI Сурия Бималои даст кашедан мумкин

бошад ҳам вале бар хилофи вай ягон назарияи мукаммалм пайдоиши хиёниёнро пеш гузоштан аз имкон берун аст. Фақат аниқ гуфтан мумкин аст, ки хиёниён пеш аз ҳама қабилаҳои эронзабони Осиёи Миёна будаанд. Мувофиқи сарчашмаҳои Хитой дар Ши (ноҳияи Тошканд) бинае будааст, ки дар миёнаҳо суфаи баланд доштааст.

Хайтолиён- Дар бораи пайдоиш ва шароити эпеникии хайтолиён маълумот хеле зиёд ҳаст, вале афсӯс, ки аз ин суде нест, зеро аксари маълумотҳо хилофи якдигаранд Прекопий Несарекий, ки хайтолиёнро “гуниҳои сафед” номидааст, менависад:

“Гарчанде хайтолиён аз тоифаи гуниҳоянд ва (чунин) ном доранд, вале ба он гуниҳое, ки мо медонем, ҳеҷ иртиботу муносибате надоранд, зеро кишвари онҳо ҳамхудуди гуниҳо намебошад ва онҳо дар қарибии гуниҳо сокин нестанд ... онҳо мисли дигар тоифаи гуниҳо кучманчигӣ намекунанд ва аз байни тамоми гуниҳо онҳо ягона тоифаи мебошанд, ки пӯсти баданашон сафед аст ва ситмои зебои дилнишин доранд ва мисли дигар гуниҳо ким чи-хел ваҳшиёна зиндагӣ намекунанд ва дар итлоати як подшоҳ мебошанд, давлати қонунӣ доранд ва дар муносибати байни худ беҳтар аз румиҳову форсҳо адолатро риоя мекунанд”.

Ба ҳамин тариқ, Прекопий Несарекий хайтолиёнро аз гуниҳо аниқ ҷудо мекунад. Вай нафақат халҳои гуногун будани онҳоро таъкид мекунад.

Дар сарчашмаҳо хитой оид ба пайдоиши хайтолиён чандин ақида буда, байни онҳо мувофиқате нест. Маълумоти маъхазҳои хитойро ба намудҳои зерин тақсим кардан мумкин аст:

А) Хайтолиён яке аз тоифаи йуҷиҳо.

Б) Хайтолиён шоҳаи қабилаҳои гогуйҳои турк.

В) Хайтолиён аз қабилаҳои чеши (Туркон) бармеоянд.

Г) Хайтолиён авлоди Конғуй. Яке аз қадимтарин муаллифони Хитой дар бораи пайдоиши хайтолиён навиштааст. олими ҳозирзамони Япония К. Еноки ҳамон ақидаҳоро муфассал ва бо камоли қонунӣ твдиқ намуда, маҷбур шуд, ҳамон хулосаи болоӣ ояд —яъни муаллифони Хитой пайдоиши ҳақиқии хайтолиёнро намедонистанд ва ақидаи онҳо одатан “китобӣ” буда, аз ҳаво гирифта шудаанд. Олимони Европавӣ ғарбӣ асосан ақидаҳои гуногуни маъхазҳои хитойро дар назар дошта, дар бораи нисбати этникии хайтолиён назарияҳои бисёре пеш ниҳоданд. Баъзеи онҳо хайтолиёнро авлоди йуҷиҳо мегуянд, бо ақидаи баъзеҳо хайтолиён аз гуниҳо пайдо шудаанд, севумиҳо мегуянд, ки хайтолиён аз тоифаи мардумони эронизабон бармеоянд. Ба қавли баъзе муҳаққиқон хайтолиён хиёниён не, балки тамоман як тоифаи дигар, дигарон бошанд, мегӯянд, ки хайтолиён хиёниён як тоифаанд ва худ хайтолиён синфи ҳукумрони хиёниён мебошанд. Лингвистҳо қайҳо боз машғули таҳлили ному истилоҳоти мебошанд, ки ба хайтолиён алоқаманданд. Дар сарчашмаҳои гуногун

хайтолиён, ғар аз номи “гуниҳои сафед” боз номҳои бисёри доштанд (ки худӣ ҳамин боиси мушкilotи калон аст). Дар маъхазҳои суриёни номи онҳо абдал ё эпталит; дар маъхазҳои юнонизои абден ё эфталит, дар маъхазҳои арманӣ хаптал, идал ва тетал, дар забони миёнаи форсӣ хетал ва хайтал, дар маъхазҳои Хитой е –де (талаффузи қадимааш ier-tat) ва е –диен (талаффузи қадимиааш ier-tien). Ғайр аз ин бояд гуфт, ки дар маъхазҳои паҳлавию зардуштӣ онҳоро хиёниён, дар маъхазҳои ҳиндӣ хуно номеданду маъхазҳои арабӣ онҳоро бо туркҳо, ва маъхазҳои аршонӣ бо кушонӣ омехта кардаанд. Ҳануз дар асри X Банъомӣ “haɣtal” ҷамъи hiatal аст, ва дар Бухоро зӯрмардро гуянд. Ба забони Бухоро hetail қувват аст, ва hetail муарраби он мебошад.

Аз хати рӯм танҳо хайтолиёно оид ба масъалаҳои ба мо дахлдор маълумоти зеринро гирифтанд мумкин аст. Хайтолиён худро хион мегуфтанд(дар тангаҳо oiona), пас онҳо яке аз шохаҳои хиёниён будаанд. Аз рӯи хати тангаҳо маълум шуд, ки забони расмӣ онҳо дар мулкҳои тохаристонии худ бохтарӣ будааст. Дар рӯи тангаҳо, бешак, унвонҳои бохтарӣ сабт гардидаанд. Инчунин дар масъалаи ба ду тақсим будани хайтолиён низ таваққуф кардан лозим аст. Ин масъаларо дар адабиёти ҳозира Г. Байли хеле дақиқ ва амиқ таҳқиқ кардааст. Мо дар бораи ин ду тоифа хайтолиён қариб, ки чизиро намедонем, онҳо ду тоифа буданду дар иттиҳоди як қабилла дохил мешуданд, ё худ дар дохили як қабиллаи том як навъ табақае буданд,, ки аз қиҳати этноантропой фарқ доштанд. Қолиби диққат аст, ки дар суратҳои рӯм , девори Афросиёб (дар Самарқанд), ки омадани ҳайати сафорат тасвир шудаасту ду сафир, шеш аз ҳама, аз қиҳати ранги рӯи худ фарқ мекунанд: яке “сурхрӯй” дигаре “сафедрӯй”. Ба ақидаи В, А, Лившиц мумкин аст ин суратро омили мавҷудияти “сурххиёниён”-у “сафедхиёниён” ҳисоб кунем.

Адабиёт:

1. Герценберг Л. Г.Додихудоев Р.Х. Таърихи забони тоҷикӣ. Душанбе, 1983.
2. Оранский И.М. Иранские языки. Москва, 1965.
3. Каримов А. Хрестоматияи забони паҳлавӣ. Душанбе, 1978.

Маърӯзаи 3: Забони ҳиндуаврупой. Грамматикаи оилаи забонҳои ҳиндуаврупой

№	Муддат	Шумораи талаба
1	Нақшаи мавзӯ	1. Маълумоти умумӣ оиди оилаи забонҳои ҳиндуаврупой. 2. Шарҳи гуруҳҳои алоҳидаи оилаи забонҳои ҳиндуаврупой. 3. Фонетикаи ҳиндуаврупой. Садонокҳо, ҳамсадоҳо ва сонантҳо. 4. Ҳиссаҳои номии нутқ дар забони ҳиндуаврупой. Категорияҳои грамматикӣ ҳиссаҳои номии нутқ. 5. Системаи падежҳои ҳиндуаврупой.
2	Мақсади дарс: Омӯхтани забонҳои ҳиндуаврупоӣ ва гуруҳҳои он. Оиди фонетика ва ҳиссаҳои номии нутқ маълумот пайдо намудан ва муқоисаи падежҳо.	
3	Вазифаи педагогӣ: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърӯзаро муайян намудан ва алоқаи мантиқӣ байни ҳар як қисмро таъмин намудан	Натиҷаи фаолияти таълим: Оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ ва гуруҳҳои он. Мавқеи забони тоҷикӣ дар ин оила. Хусусиятҳои фонетикӣ ва муқоисаи онҳо. Ҳиссаҳои номии нутқ ва категорияи ҷинсият, шумора, падеж дар он. Муқоисаи падежҳои қадим бо забонҳои соҳиби падежбудаи имрӯза.
4	Усули таълим	Маърӯза, мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб
5	Шаклҳои ташкил кардани фаъолияти хониш	Ҷамоа, бо гуруҳҳо кор кардан
6	Воситаҳои таълим	Матни маърӯза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш
7	Шароити таълим додан	Хонае, ки бо воситаи техникӣ ҷиҳозонида шудааст
8	Мониторинг ва баҳогузорӣ	Саволҳо, мулоқот

Тамаддуни ягонаи ориёӣ дар аҳди қадимтарин ва дар даврони қадим бо ду қутби бузурги худ - фарҳанги эронӣ ва Ҳиндӣ, дар таърихи тамаддуни башар назир надорад ва саҳми ориёиён дар пешрафти ҳаёти ҷомеаи инсонӣ қиёснопазир аст. Танҳо Эълумияи Куруш, ки шабеҳи Эълумияи ҳукуки башар буд, далели қотеъ бар ин ҳукм аст.

Ҳарчанд ки забонҳои оилаи ҳиндуурупой аз ҷиҳати сарфу наҳв аз ҳам дур шуда башанд, ҳоло дар таркибии луғавии онҳо калимаҳои ҳастанд, ки то ҳол асолатро нигоҳ доштаанд ва ба тағйироти овозиву маъноӣ қомилан ба таври фарқкунанда табдил нашудаанд.

Умуман, оилаи забонҳои ҳиндуурупой ҳам аз ҷиҳати макон ва ҳам аз ҷиҳати замон ҷазо ва имтидоди басо фароҳу густурда доранд. Оилаи забонҳои ҳиндуурупой ба 13 ғурӯҳи забонӣ ҷудо мешаванд:

13 ғурӯҳи забонии оилаи забонҳои ҳиндуурупой

1. Ғурӯҳи аввалро ғурӯҳи забонҳои ҳиндӣ ташкил медиҳад, ки ин ғуруҳи забонҳо давраҳои гуногуни таърихро тай карда, ба онҳо ҳам забонҳои матрук (санскрит, пракрит, забони Веда ва пали) ва ҳам забонҳои зиндаи то даври муосир омада расида (ҳиндӣ, урду, панҷобӣ, синхалезӣ,

банғолӣ, маратҳӣ) шомиланд.

2. Ғурӯҳи забонҳои эронӣ, ғурҷи нисбатан инкишофёфта, пахншуда ва дорои таърихи амиқтаре аст, ки ба ин ғурӯҳ низ забонҳои матрук ва зинда шомиланд, ки дар вақти зарурӣ ба таври муфассаҷ сари ин масъала

бармегардем.

3. Забони арманӣ бо хусусиятҳои луғавӣ ва сарфиву наҳвӣ ғурӯҳи ҷудогонаро ташкил медиҳад. Мавриди қайд аст, ки забони арманӣ ба радду бадалҳо ва қовишу қоҳишҳо нигоҳ накарда, асолати таърихӣ худро нисбат ба дигар забонҳо устувор нигоҳ доштааст.

4. Ғурӯҳи славянӣ низ аз ғурӯҳи забонҳои басо густурда ва рушдкардаи оилаи забонҳои ҳиндуурупой аст, ки ин ғурӯҳ, низ бо гузашти давраҳои таърихӣ тағйиротҳои назаррасро аз сар гузаронидааст.

Ғуруҳи забонҳои славянӣ ба се ғурӯҳ ҷудо мешавад. Ба ғурӯҳи аввал забонҳои славянӣ шарқӣ, яъне забонҳои украинӣ, белорусӣ, русӣ шомил буда, ба ғурӯҳи забонҳои славянӣ ғарбӣ забонҳои полянӣ, чехӣ, словакӣ шомиланд ва ба ғурӯҳи сеюм бошад ғурӯҳи забонҳои славянӣ қанубӣ, яъне забонҳои сербӣ, хорватӣ, словенӣ, македонӣ ва булғорӣ мансубанд.

5. Ғурӯҳи дардӣ низ дар Ҳиндустон густариши бештаре доранд ва ба онҳо забонҳои кати, ашқунӣ, вайгелӣ, прасун, қатрорӣ ва қашмирӣ шомиланд.

6. Ғурӯҳи балтӣ забонҳои литвагӣ, латишӣ ва забони қадимаи прусиро дар бар мегирад.

7. Ғурӯҳи забонҳои итолявӣ романӣ забони муосири франсавӣ, португалӣ, испанӣ, итолявӣ, румонӣ, молдавӣ ва испаниро дар бар мегирад, ки онҳоро имрӯз маъмулан забонҳои романӣ меноманд.

Забони қадимаи ин гурӯҳи забонҳо латинии қадим аст, ки ҳоло матрук аст.

8. Забони юнонӣ ба ягон гурӯҳи дигари забонҳои оилаи ҳиндуаврупоӣ шомил нест ва он забони матрук буда, дар баробари гурӯҳҳои забонӣ мустақилона мавҷудият дошт. Хусусиятҳои сарфиву наҳвии забони юнонӣ тавассути осори хаттӣ то ба замони мо омада расида таҳқиқу баррасӣ шудааст.

9. Забони албанӣ низ чун забонҳои арманӣ ва юнонӣ ба ягон гурӯҳи муайяни оилаи забонҳои ҳиндуурупоӣ шомил нест. Забони албанӣ хусусиятҳои ду забони матруки даврони гузашта - иллерӣ ва фракиро таҷассум мекунад.

10. Гурӯҳи забонҳои германӣ ба се шоха - шарқӣ, ғарбӣ ва шимолӣ ҷудо мешавад. Ба шохаи шарқӣ забони хат шомил аст, ки он матрук аст. Ба шохаи шимолии ин гурӯҳи забонҳо забони даниягӣ скандинавӣ ва ғӯишҳои он шомил мешаванд. Забонҳои англисӣ, нидерландӣ, немисӣ шохаи забонҳои ғарбиро ташкил медиҳанд.

11. Дар даврони пешин гурӯҳи бештар дар Урупо густурдаи забонҳои ҳиндуурупоӣ гурӯҳи забонҳояикелтӣ будааст. Ҳоло аз ин гурӯҳи забонҳо дар сарзамини Британиёи Кабир забонҳои гелӣ ва валлӣ дар истеъморланд.

Як забони дигар дар территорияи Франция паҳн шудааст, ки он гурӯҳи забони британиӣ аст. Забони ирландӣ низ ба ҳамин гурӯҳ шомил аст.

12. Гурӯҳи забонҳои тохарӣ, ки дар Туркистони Чин густариш ёфта буданд, ҳоло ин забонҳо мустақиман нестанд ва матруканд.

13. Гурӯҳи дигари забонҳои оилаи ҳиндуурупоӣ ин гурӯҳи забонҳои анатолӣ аст, ки онҳо дар даврони қадим дар сарзамини Осиёи Хурд густарш ёфта буданд. Ба ин гурӯҳ забонҳои ликӣ ва лидӣ шомил буданд, ки имрӯз ин забонҳо матруканд.

Ҳамин тавр, оилаи забонҳои ҳиндуурупоӣ аз паҳншудатарин оилаи забонҳои дунё мебошад. Шохаи забонҳои ҳиндуориенӣ ва гурӯҳи забонҳои эронӣ дар ин миён мавқеи махсус доранд ва дар ҳифз ва идомати асолати сарфиву наҳвии забонҳои ҳеш нақши ин гурӯҳи забонҳо махсусан назаррас аст.

Дар таҳқиқ ва баррасии оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ саҳми олимони даврони муосир басо бузург аст. Имрӯз дар асоси муқоиса ва таҳқиқи асолати таърихӣ забонҳои гуногуни ҳиндуурупоӣ сарчашмаҳои фаровони илмӣ мавҷуд аст. Дар асоси манбаҳои мавҷуда ва дастовардҳои илмӣ даврони ҳозира тарҳи нисбатан мукаммали тавсифоти таърихӣ ва ҳолати имрӯзаи онро низ метавонем рӯи кор оварем. Аз рӯи чадвали калимаҳо низ муайян шуд, ки дар бисёр воҳидҳои луғавӣ асил ва бо иқтибос ивазнашаванда асоси сохториву овозии калимаҳо бо тағйироти муайян рушд карда, унсурҳои асосиро дар воҳидҳои забонӣ нигоҳдорӣ кардаанд.

Грамматикаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ

Азбаски аз порсии қадим материали хеле кам боқӣ мондааст, дар мутунӣ таҳлилгашта на ҳамаи хусусиятҳои забониро пайдо кардан мумкин аст. Дар порсии қадим калимаҳои ба типҳои зерини тасрифи тааллуқдошта мушоҳида шудаанд: тасрифи тематикӣ, тасрифи ҳиссаҳои номии нутқ бо анҷомаҳои гуногун, тасрифи сифат...

Дар забонҳои қадимаи эронӣ ҳар як калима асосан аз се унсур (қисм, компонент) иборат буд:

1. Реша – унсури асосӣ
2. Аффикс – суффиксу префикс (пешбанду пасванд) ва инфекс
3. Анҷома – бандак

Реша маънои асосии абстрактии калимаро ифода мекард. Тавассути аффиксҳо маъно конкреттар гашта анҷомаҳо барои ифодаи алоқаи калима дар ҷумла истифода мешуданд: масалан, пасванди **a** чинсияти мардона ва **ā** занонаро ифода мекард.

Суффиксе, ки бо решаи соф меомад суффикси дараҷаи аввал ва агар бо асос ояд, суффикси дараҷаи дуввум номида мешуд.

Дар порсии қадим якчанд типҳои асоси калима вучуд дошт:

1. Асосе, ки баробари реша аст: **xsap** – шаб, торикӣ, **gau** – гов, **dvar** = **duvar** – дар, **nav** = **nā** – но (худо), **dā** = **dād** – дод, адолат.
2. Асосе, ки аз реша ва тема пайдо шудааст ва онҳоро асосҳои тематикӣ меноманд: **=a, =ā, =aya...**

Чинси мардона бо “a” -- **gavša** – гӯш, **kāma** – ком, **drauga** – дурӯғ
Чинси занона бо “ā” -- **maškā** – машк, **haudā** – хӯд (каллапӯши чангӣ)
didā – диз (қалъа) **Sakā** – Сок (Скиф – яке аз халқҳои эронинажод). Дар ашқоли боло ҳиссаҳои номӣ маъниҳои гуногунро ифода мекунанд: номи тоифа – **Sakā**, номи абстракт – **kāma**. Ва баъзан сифатҳои нисбӣ месозанд: **marga+va** номи чой + суффикс, яъне шахсе, ки ба он чой тааллуқ дорад.

Ҳангоми сохта шудани асосҳои гуногуни калимаҳо дар решаи калимаҳо садонок ба дигаргунӣ дучор мешуд: Ҳам дар форсии қадим ва ҳам дар авестӣ се дараҷаи ифодаи садонок мавҷуд буд:

1. Ҳангоме ки садонок талаффуз намешуд.
2. Садоноки кӯтоҳ.
3. Садоноки дароз.

Kar = кор кардан

Kāra = лашкар, халқ

Kr = **nav** = > кун = асоси феъли кардан

Категорияи падеж дар эронии қадим

Ҳиссаҳои номии нутқи эронии қадим одатан се категория – чинсият, шумора ва падеж доштанд. Забони порсии қадим аз ҷиҳати сохти грамматикаш синтетикӣ буд. Дар он забон барои ифодаи калимаҳо системаи падеж истеъмол мешуд ва ба ғайр аз он дар эронии

қадим системаи пешванду пасванд вучуд дошт. Азбаски омили асосӣ дар ҷумла системаи падеж буд, ва пешванду пасванд дар дараҷаи дуввум меистод, онро системаи забони синтетикӣ ё каузативӣ (*causa – лот. падеж*) мегӯянд.

Дигар шудани шакли калима дар ҳар маврид тағирёбии падежӣ ном дорад.

Дар порсии қадим як гурӯҳи донишмандон 8 ва гурӯҳи дигар 7 падежро муайян намудаанд. Ва азбаски дар ҳама маврид шакли калима дар падежҳои *Genitiv* ва *Dativ* як хел буд, (баъзе эроншиносон онро *Genitiv* ва баъзе *Genitiv-Dativ* меноманд) ва падежи *Vocativ* хеле кам истифода мешуд, мо метавонем гӯем, ки 6 падеж вучуд дошт:

Падежи якум: *Nominativ* ном дошта, омил ё агентро, яъне мубтадоро ифода мекард, яъне баробари падежи именительный русӣ буд.

Падежи дуввум: *Genitiv* ном дошта маънои соҳибият, ё таносуб, ё аз кулл ҷузъро нишон додан ва ғайраро ифода мекард. Ин падеж баробари падежи родительный русӣ аст.

Падежи сайюм: *Dativ* объектро нишон медод, ки ба амал сӯи он чизе равон шудааст. Ин падеж баробар ба дательный русӣ аст.

Падежи чаҳорум: *Acuzativ* ном дошта объекти бевоситаи амалро ифода мекард ва аз ин нуқтаи назар ба падежи винительный русӣ мувофиқ меояд.

Падежи панҷум: *Ablativ* шакли падежест, ки ё сарчашмаи амалро, ё аз ягон предмет сохта шудани предмети дигарро ифода мекард ва ё сар задани (сабабгор шудани) ягон предмету ҳодисаро аз тарафи шайъе, ё касе ифода менамуд. Ин падеж дар русӣ вучуд надорад.

Падежи шашум: *Instrumentalis* шакли предметест, ки дар он олати амал ифода мегашт ва ғайр аз ин ҳамроҳ будани шакли предмет бо ин ё он предмети дигарро ифода мекунад. Ин падеж бо падежи творительный (орудийный) русӣ мувофиқ меояд.

Падежи ҳафтум: *Locativ* (локальная – минтақавӣ). Дар шакли ин падеж макон ифода мешуд ва он баробар аст ба падежи предложный (местный) русӣ.

Падежи ҳаштум: *Vocativ* дар забони ҳозираи русӣ вучуд надорад. Вале дар русии қадим истифодат мешуд ва онро звательный меномиданд. Азбаски дар порсии қадим ин падеж хеле кам мавриди истифода қарор мегирифт, баъзе эроншиносон ин падежро ба инobat нагирифтаанд.

Азбаски калимоти порсии қадим ба се чинсият мутааллиқ буданд, калимаҳо ба се тарз тасриф мешуданд:

Чинси мардона – *Maskulina*

Чинси занона – *Feminina*

Чинси миёна – *Noitra* ё *Neutra*

Барои намуна тасрифи баъзе аз ҷонишинҳои давраи порсии қадимро меорем:

Шумора	Падеж	Мардона	Занона	Миёна
Танҳо	Nominat.	iyam, haya hauv, hauvam	iyam, aniyā hauv	ima, aniyašči ava, avašči
Танҳо	Accusativ	imam, avam, tayam, aniyam	imām, avām, tayām, aniyām	ima, ava, avašči taya, aniya
Танҳо	Genitiv	avahyā, aniyahyā	Hamahyāyā	
Танҳо	Ablativ	avanā, aniyānā		Avanā
Танҳо	Instrum.	Anā		Tayanā
Танҳо	Locative		Ahyāyā Haruvahyāyā	
Чамӯ	Nominat.	imaiy, aniyaiči avaiy, aniyāha tayaiy	imā, aniyā avā tayā	Tayā
Чамӯ	Accusativ	imaiy, avaiy, tayaiy	imā, tayā, aniyā	imā, tayā,
Чамӯ	Instrum.			Imaibiš
Чамӯ	Locative		Aniyāvā	
Чамӯ	Genitiv	imaišām, avaišām	Tyaišām	

Сабабҳои аз байн рафтани системаи падеж дар забони тоҷикӣ

Яке аз сабабҳои асосии аз байн рафтани системаи падеж **задаи таърихӣ** аст. Дар забони порсии қадим агар калимаро ин тавр тасаввур кунем:

6	5	4	3	2	1
---	---	---	---	---	---

Ва агар ҳиҷои дуввум садоноки дароз мебошад, задаи таърихӣ дар он ҳиҷо меғалтид. Агар ҳамин ҳиҷо (ҳиҷои 2) садоноки кӯтоҳ мебошад, зада дар ҳиҷои саввум мегузашт.

Ва аммо дар тамоми забонҳо задаи калима, ибора ва ё ҷумла ҳангоми талаффуз ба як марказ нигаронида мешуд:

xša/ya/ i/yā/nam air/yā/nam

šāhān - شاهان ērān - ایران дар падежи **Genitiv**-и чамӯ.

Дар падежи **Nominativ** шаклашон чунин буд:

xšaya iya – šah, аз решаи xšay – ҳукмронӣ кардан

ariya - ориён, аз решаи ar – тохтутоз кардан

Пайдо шудани суффикси чамӯбандии ҳозираи тоҷикӣ (-он) аз анҷомаи падежи **Genitiv**-и чамӯи эронии қадим ānam пайдо шудааст. Дар баъзе калимаҳо анҷома ба реша дохил шудааст: ērān - ایران, jahān - جهان. Зеро дар эронии қадим калимаи gai ā буд ва он дар падежи **Genitiv**-и чамӯ gai ānam → gehān ва рафта-рафта g ба j мубаддал гашта jehān - جهان шуд. Яъне дар давраи миёна ва нав анҷомаи ифодакунандаи падежи **Genitiv**-и чамӯ ба суффикси чамӯбандии –он мубаддал гашт.

Дигар аз сабабҳои аз байн рафтани системаи падеж ин буд, ки дар матнҳои авестӣ ва порсии қадим ба ғайр аз падеж пешоянду пасояндҳо истифода бурда мешуданд, ки ин хоси бисёр забонхост. Рафта-рафта дар калимасозии даврони охари порсии қадим нақши пешоянду пасояндҳо нисбат ба анҷомаҳои падежӣ бештар гардид.

Ғайр аз ин шояд сабабҳои дигаре ҳам вуҷуд дошта буданд, ки зери таъсири онҳо системаи падеж аз байн меравад. Лекин мо дар бораи онҳо чизе гуфта наметавонем. Зеро материали дурусте дастраси эроншиносон нагардидааст. Аз давраи миёнаи таърихи забони порсӣ тақрибан 500 калима то ба давраи мо расида, ки ин миқдор барои қазоват хеле кам аст.

Ҳамин тариқ, системаи пешоянду пасояндҳо дар давраи миёна ва нав ба василаи асосӣ мубаддал гардид ва забони тоҷикӣ мисли забонҳои дигари гурӯҳи эронӣ забони аналитикӣ маҳсуб меёбад. Забонҳое, ки калима шакли худро иваз намекунад, аналитикӣ ва забонҳое, ки калима шакли худро иваз мекунад, синтетикӣ номида мешавад. Забони туркӣ-ӯзбекӣ забони ағлуменативӣ мебошад. Забони араби забони флективӣ мебошад.

Категорияи шумора дар таърихи забони тоҷикӣ

Дар забони порсии қадим се шумора буд: *singularis* – танҳо, *dualis* – тасния, дугона, *pluralis* – чамӯ. Дар давраи миёна шумораи *dualis* аз байн меравад.

Барои ифодаи шакли чамӯ дар давраи қадим анҷомаҳои падежӣ вуҷуд доштанд:

<i>singularis</i>		<i>pluralis</i>	
пк	русӣ	пк	русӣ
N. xšāya iya	царь	xšāya iyā	цари
G. xšāya iyahya	царя	xšāya iyānām	царей

Ба ҳамин тариқ аз се шумораи давраи қадим дар давраи миёна ду шумора боқӣ мемонад ва дар давраи нав бо таъсири забони арабӣ баъзан шакли дугонаи калимаҳо пайдо мешаванд: **тарафайн, қавсайн, волидайн**. Дар системаи падеж категорияҳои шумора ва чинс ҳам ба исм ва ҳам ба сифат баробар тааллуқ доштанд. Иسمу сифатҳои порсии қадимро аз ҳам ҷудо кардан хеле мушкул аст.

Ҷонишинҳои порсии қадим ва раvнақу инкишофи онҳо

Ҷонишини порсии қадим барои фаҳмида гирифтани маънои матн роли калон мебозид. Он дар дигаршавии системаи феъли эронии қадим аҳамияти калон дорад. Ҷонишинҳои давраи порсии қадимро олимони ба ду гурӯҳ ҷудо намудаанд: 1. Ҷонишинҳое, ки категорияи чинсият надоштанд. 2. Ҷонишинҳое, ки дорои категорияи чинсият буданд.

Ба гурӯҳи якум ҷонишинҳои шахсӣ дохил мешаванд:

<i>singularis</i>	<i>pluralis</i>
N. adam	ayam

Ҷонишинҳои энклитикӣ бо категорияҳои гуногуни калимаҳо якҷоя меомаданд:

- бо исмҳо – **dahyāušmaiy** – кишварам, **āpišim** – обаш
- бо ҷонишинҳои шахсии шакли мустақил – **adamšām** – манашон, **adamšim** – манаш
- бо ҷонишинҳои ишоратӣ – **hauvmaiy** – он маро, **haruvašim** – ҳар (кас) варо
- бо пешоянд – **hačāma** – азам
- бо зарф – **avadāšim** – он чояш, **avadāšām** – ин чояшон
- бо пайвандак – **utātaiy** – в-ат, **ya ašām** – агаршон
- бо ҳиссаҳои инкорӣ – **naiydiš** – на онҳоро, **naiyšim** – на онро (наш)

Ҷонишинҳои шахсии сеюм бештар тавассути ишораҷонишинҳои фода меёфтанд. Ин гурӯҳи ҷонишинҳо аз рӯи ҷинсият ба ду гурӯҳ ҷудо шуда, мисли сифат тасриф мешуданд:

Ҷонишинҳои шоратӣ: **a** – ин, **hauv** – ҳамон, **iyam** – ҳамин

Ҷонишинҳои нисбӣ: **haya** – **ин ки**, **taya** – **он ки**

Сифати аз ҷонишин пайдошуда: **hama** – ҳама, **aniya** – дигар, **haruva** – дигар.

Барои намуна тасрифи баъзе аз ҷонишинҳои давраи порсии қадимро меорем:

Шумора	Падеж	Мардона	Занона	Миёна
Танҳо	Nominat .	iyam, haya hauv, hauvam	iyam, aniyā hauv	ima, aniyāšči ava, avašči
Танҳо	Accusativ	imam, avam, tayam, aniyam	imām, avām, tayām, aniyām	ima, ava, avašči taya, aniya
Танҳо	Genitiv	avahyā, aniyahyā	Hamahyāyā	
Танҳо	Ablativ	avanā, aniyānā		avanā
Танҳо	Instrum.	Anā		tayanā
Танҳо	locativ		Ahyāyā haruvahyāyā	
Ҷамӯ	Nominat .	imaiy, aniyaiči avaiy, aniyāha tayaiy	imā, aniyā avā tayā	Tayā
Ҷамӯ	Accusativ	imaiy, avaiy, tayaiy	imā, tayā, aniyā	imā, tayā,
Ҷамӯ	Instrum.			imaibiš
Ҷамӯ	locativ		Aniyāvā	
Ҷамӯ	Genitiv	imaišām, avaišām	Tayaišām	

Шакли феъл дар забони ҳиндуаврупоӣ.

Дар таърихи забони тоҷикӣ мураккабтарин ҳиссаи нутқи феъл ба ҳисоб меравад. Барои дарки системаи феъли порсии қадим пеш аз

хама тасриф, типи асос, префиксҳои феълӣ ва баъзе хусусияти дигари феълро таҳлил кардан лозим меояд.

Феъл ду намуди асос дошт: 1.асоси замонӣ; 2.асоси сиғавӣ.

Асоси замонӣ аз реша (баъзан такрори реша) ва суффикси асосоз иборат буда, бо ёрии бандакҳои феълӣ шаклҳои тасрифшавандаи сиғаи хабарӣ ва амриро сохта метавонист. Аз асоси замон бо иловаи суффиксҳои асосҳои сиғавӣ сохта мешуданд. Яъне сохти феъл дар давраи қадим чунин буд:

Ш а к л и ф е љ љ						
Префикс Индекс 1	Аугмент Индекс 2	Асоси сиғавй				Бандаки феълй 7
		Асоси замонй			Суффикси сиғавй 6	
		Такрори реша 3	Реша 4	Суффикси замонй 5		

Барои дуруст фаҳмидани сохти шакли феълӣ ҳар як шакли феъли эронии қадим таҳти аломати (<*) мансуб гардонида шуда, ҳар як морфема ба воситаи рақам (индекс)-и махсус нишон дода мешавад. Чунончи, барои ифодаи такрори реша ё худ редупликатсия индекси 3, аугмент индекси 2 ва монанди инҳо мегузоранд.

Аугмент – морфемаест, ки дар забонҳои қадими эронӣ ба воситаи он аз асоси замони ҳозира шакли замони гузашта сохта мешуд. Дар забонҳои порсии қадим ва авестӣ садоноки **a** чун аугмент истеъмол мешуд:

barami - шахси якуми танҳо дар замони ҳозира. *мебарам, меорам*

abaram - шахси якуми танҳо дар замони гузашта. *бурдам, овардам*.

Ҳамин тариқ ҳар як шакли феълӣ аз префикс сар шуда, бобандак тамом мешавад.

Барои намуна баъзе аз феълҳоро индексгузорӣ мекунем:

ni -ya -šād -aya -m - niyašādayam - шинондам

a -hi -stā -tā - aistātā - меистод

pari -bar -a -a -hi - paribarahi - бояд нигоҳ дорӣ

Аз таҳлили феълҳои болоӣ бармеояд, ки решаи холиси феъл дар давраи қадим як (камтар) ё ду (бештар) ҳамсадо дошт:

√ **ah** ҳастам

√ **ah** , √ **gauba** - гап задан, гуфтан **saxvan** – суҳан

√ **bar** – бурдан, овардан **pari / barā** - бар

√ **vain** – дидан ; **bīn/ben** – бин **dī-ta – dī /d** – дид

√ **yad** – таъзим кардан, ибодат кардан, парастидан, қурбонӣ кардан

√ **pā** – поидан

√ **kar** – кардан, **ku , kunava**

vit √ **tar = vitar – vi ar – gu ar** – гузар.

Калимаи “гузар” (гузаштан) мисли исми “гуноҳ” ба тағирот дучор шудааст: **vi+na = vi+nāh – gunoh** – гуноҳ.

√ **bav, bavā** – будан

gaudaya – шинак гирифтан; **ja** - задан

ah (ahya) – ҳастам; **maniya** – фикр кардан

(vi)yataraya – гузаштан.

Дар чадвали поён тасрифи баъзе аз феълҳои болоиро дида мебароем:

Тарз	Шу мора	Шах с	Сиғаи хабарӣ		Сиғаи амрӣ	Сиғаи конъюнктив (CIII-Э)
			Презенс (A3X)	Имперфект (A3Г)		
Фо и лӣ	Тан- ҳо	1.	vaināmiy	abaram		abaniy
		2.		apagaudaya	pari / barā yadiy	vaināhiy
		3.	Baratiy	Abara	Baratuv	bavātiy
	Чамӯ	1.	ahyāmahiya	viyatarayamā		
		2.			Jatā	
		3.	Baratiy	Abara	Pātuv	
Ми ё на	Тан- ҳо	1.	Maniyai	Amaniyai		kunavānaiy
		2.			Kušuva	maniyāhaiy
		3.	Vainataiy	Agaubatā	varna- yat/dām	yadātaiy
	Чамӯ	3.		Abaratā		

ЭЗОХ: 1. Имлои хати меҳӣ ба донишмандон имконияти пурра намедихад, ки анҷомаҳои шаклҳои зерини феълро аз ҳамдигар фарқ кунонанд:

Apagaudaya, abara (танҳо ва чамӯ); **barātiy**(танҳо ва чамӯ); **baratuv, pātuv, agaubatā, abaratā**.

2. Шаклҳои **Imperfekt (A3Г)** ба воситаи садоноки **a-**, ки аугмент номида шуда, пеш аз асоси феъл меояд, сохта мешавад. Дар сурати мавҷудияти префикс аугмент дар байни он ва асос чой мегирад: **viyatarayamā**.

3. Хусусияти дигар дар он аст, ки дар **Praesens (A3X)** анҷомаҳои дараҷаи аввал ва дар **Imperfekt (A3Г)** анҷомаҳои дараҷаи дуввум истеъмол мешавад:

Praesens	Imperfekt
(pari) barāmiy	abaram
(ā) baratiy	abarat
Barantiy	abaran

4. Аломати хоси **Conyunctiv (III-Э)** садоноки **a-**и мобайни асос ва анчама мебошад: **bavātiy < bavā+a+tiy**

Шакли феъли замони гузашта:

Аз асосҳои гуногун, ки мо дар чадвали тасрифи феълҳо дида баромадем, рафта-рафта якчанд асос боқӣ мемонад, ки он иборат аст аз: √-и феълҳои темаи (суффикси) **a** ва √-и феълҳои темаи **aya** буд, ки онро асосҳои **тематикӣ** меноманд:

1. bar-a-miy	bar-aya-miy
2. bar-a-hi	bar-aya- hi
3. bar-a-tiy	bar-aya-tiy
4. bar-a-mahi	bar-aya-mahi
5. bar-a-ta	bar-aya-ta
6. bar-a-nti	bar-aya-nti

Ва боз асоси баробари $\sqrt{\text{ }}$ вучуд дошт, ки онро асоси **атематикӣ** меноманд. Яъне дар байни решаву бандак тема (садонок ё суффикс) вучуд надорад: $\sqrt{\text{stā}}$ = истодан; $\sqrt{\text{ay}}$ = гаштан; $\sqrt{\text{ah}}$ = ҳастан, будан; $\sqrt{\text{jan}}$ = задан; $\sqrt{\text{ar}}$ = ҳаракат кардан; $\sqrt{\text{tars}}$ = тарсидан; $\sqrt{\text{dār}}$ = доштан; $\sqrt{\text{vart}}$ = гардондан; $\sqrt{\text{aiš}}$ = фиристондан; $\sqrt{\text{gaud}}$ = рӯпӯш кардан; $\sqrt{\text{garb}}$ = гирифтан; $\sqrt{\text{ad}}$ = ба назар расидан; $\sqrt{\text{paiš}}$ = нигоштан; $\sqrt{\text{ai}}$ = рафтан; $\sqrt{\text{duru}}$ = дурӯғ гуфтан; $\sqrt{\text{nij}}$ = дур (дафъ) шудан.

Ҳамин тариқ, дар порсии қадим шаклҳои зиёди феъл истифода мешуд, ки рафта-рафта аз онҳо шаклҳои нав ба вучуд омаданд ва ё як қатор калимаву аффиксҳо маънои луғавии худро аз даст дода, ба реша пайваст шуданд ва ё калимаҳои мустақил ба ҳайси морфемаҳои ёридиҳанда хизмат мекарданд, ки инро дар мисоли зарфи **hamēv** дида метавонем.

Адабиёт:

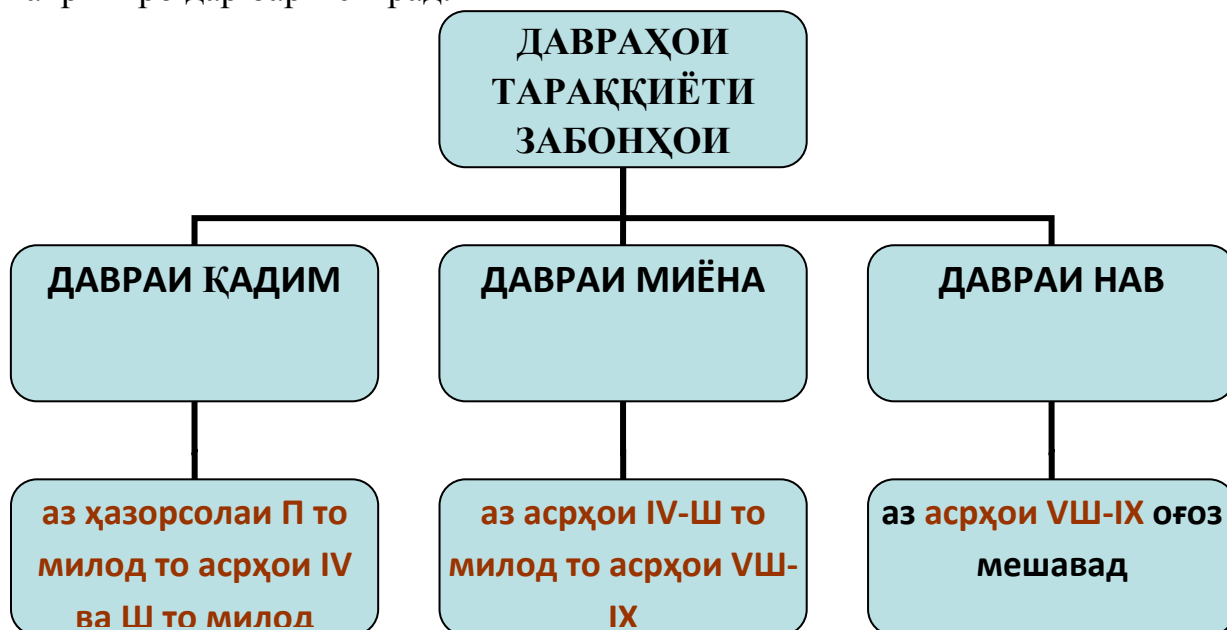
1. Герценберг Л. Г. Додихудоев Р.Х. Таърихи забони тоҷикӣ. Душанбе, 1983.
2. Каримов А. Хрестоматияи забони пахлавӣ. Душанбе, 1978.
3. Каримов А. Тахлили лексикӣ – грамматикӣ матнҳои тоҷикии қадим. Душанбе, 1986;
4. Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2006;

Маърӯзаи 4: Давраҳои инкишофи таърихи забонҳои эронӣ

№	Муддат	Шумораи талаба 38нафар
1	Нақшаи мавзӯ:	1. Омил ва меъёрҳои асосии ба давраҳои инкишоф ҷудо намудани забонҳои эронӣ: а) давраи қадимаи эронӣ (аз қадим то асрҳои IV – III.п.а.м); б) давраи миёнаи эронӣ (асрҳои IV-III п.а.м – асрҳои VII-VIII мелодӣ); в) давраи нави эронӣ (аз асрҳои VIII-IX мелодӣ). 2. Маълумоти мухтасари таърихӣ, этникӣ ва забонӣ оиди забонҳои қадимаи эронӣ.
2	Мақсади дарс:	Муайян намудани давраҳои таърихии забонҳои эронӣ ва омилҳои асосии он. Мушоҳидаи воқеа ва ҳодисаҳои таърихӣ дар инкишоф ва пешрафти забон.
3	Вазифаи педагогӣ: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърӯзаро муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан	Натиҷаи фаолияти таълим: Омилҳои асосии ба се давра ҷудо шудани забонҳои эрониро омӯхтан ва фарқи байни ин даврахоро аз нуқтаи назари забоншиносӣ муайян намудан. Забонҳои порсии қадим, забони авестой, забони модӣ, забони скифӣ сарматро вобаста ба осори хаттиашон мухтасар таҳлил намудан.
4	Усули таълим	Маърӯза, мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб
5	Шаклҳои ташкил кардани фаъолияти хониш	Ҷамоа, бо гурӯҳҳо кор кардан
6	Воситаҳои таълим	Матни маърӯза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш
7	Шароити таълим додан	Хонае, ки бо воситаи техникӣ чиҳозонида шудааст
8	Мониторинг ва баҳогузорӣ	Саволҳо, мулоқот

Даврабандии таърихии забонҳои эронӣ баъд аз тақсимишавии гурӯҳи бузурги забонҳои ориёӣ (хиндуэронӣ) ба гурӯҳҳои мустақили хиндӣ ва эронӣ оғоз мегардад. Ташаккул ва таҳаввули забонҳои эронӣ ҳамчун гурӯҳи мустақили забонҳои қарин ба аввалҳои ҳазорсолаи П-юми то милод рост меояд. Тақсимиҳои даврахҳои инкишофи таърихии

забонҳои эронӣ аз оғози ҳазорсолаи II то ба имрӯз се давраи бузурги таърихиро дар бар мегирад.

Давраи аввали таърихӣ **давраи забонҳои қадимаи эронист**, ки аз оғози чун гуруҳи махсус ташаккул ёфтани забонҳои эронӣ сар шуда, яъне аз **интиҳои ҳазорсолаи II то милод то асрҳои IV ва III то милод** идома меёбад.

Дар оғози ин даврон ҳанӯз мавҷуд будани забони мабдаи умумиэронӣ ва гуишҳои он собит шудааст, ки вижагиҳои умдаи он дар манбаъҳои хаттии забонҳои эронии қадим зимни муқоиса ба мушоҳида мерасад. Ба **манобеи хаттии давраи қадим катибаҳои меҳнависиҳои порсии қадим ва осори то ба мо расидаи Авесто** мансубанд, ки онҳо муҳимтарин сарчашмаҳои омӯзиши хусусиятҳои забонии даврони қадим ба шумор меравад. Интиҳои давраи қадим ба истилои **Искандари Мақдунӣ** ва шаклгирии давлатҳои пас аз истилои Юнон рост меояд.

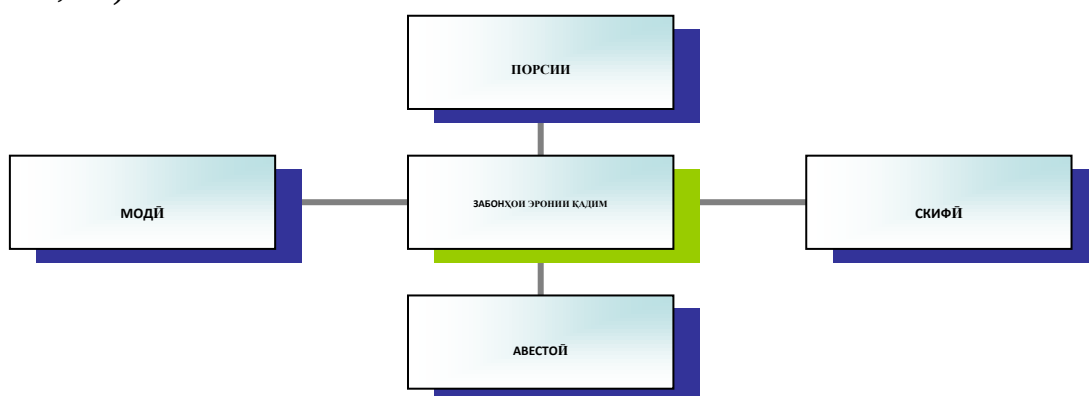
Давраи дууми таърихи забонҳои эронӣ аз асрҳои IУ-III то милод то асрҳои УШ-IX идома меёбад ва ин давра ба мо дар бораи таҳаввули забонҳои эронӣ маълумоти муфассалтарро дастрас менамояд. Қайд қардан бамаврид аст, ки манбаъҳои хаттии мансуб ба ибтидои давраи дууми таърихӣ хелс маҳдуд буда, аксар манобеи хаттӣ ба охири давраи дуум мутааллиқанд. Осори хаттии давраи миёна асосан ба **забони порсии миёна, суғдӣ ва парфиянӣ ва ба таври маҳдуд ба забонҳои хоразмиву бохтарӣ** мансубанд. Интиҳои давраи миёна ба истилои араб ва пойдор шудани хилофати Араб рост меояд.

Давраи сеюм **давраи нави забонҳои эронӣ** буда, он аз **асрҳои УШ-IX** оғоз мешавад. Давраи нави забонҳои эронӣ бо **осори хаттии хеле фаровон, бо шохкориҳои бузурги адабию фарҳангӣ ва таърихӣ** маъруф аст. Дар ин даврон теъдоди забонҳои гуногуни эронӣ ва шеваҳои онҳо (зиёда аз 40 забону гуиш) бештар гардидааст. Дар навбати худ давраи

нави забонҳои эрониро ба таври умумӣ ва ҷудогона ба зинаҳои таърихӣ ҷудо кардан мумкин аст.

ЗАБОНҲОИ ҚАДИМАИ ЭРОНӢ

Қавмҳои эронитабор дар интиҳои ҳазорсолаи III ва оғози ҳазорсолаи II ба манотиқи гуногуну паҳновари Осиёи Пеш ва Осиёи Марказӣ густариш ёфта, қисмати бештари он дар Осиёи Миёна мутамарказ гардид. Дар ин даврон нуктаҳои канории густариши қавмҳои эронӣ соҳилҳои шимолу шарқи Баҳри Сиёҳ, соҳилҳои баҳри Азов (скифҳо), ҳудуди Чин (қавмҳои сақӣ), халиҷи Порс ба шумор меравад. Дар ин сарзамин то давраҳои густариши қавмҳои эронӣ актоми ғайриҳиндуурупӣ, аниқтараш эламитҳо, кашмутҳо, бобулиён, луллубиён ва дигар қавму халқиятҳо сукунат доштанд (Оранский, 1963, 34).

Аз забонҳои қавмҳои ғайриэронӣ, ки дар ин сарзамини сокинони таърихӣ буданд, эламитҳо то нимаи дууми ҳазорсолаи то милод бо забонҳои худ коргузори менамуданд ва баъд аз ин бо забонҳои эронӣ омезиш ёфт. Аз 1900 калимоти исми эламит, ки аз хуччатҳои коргузории эламит дар Персиполи қадим, мансуби солҳои 510-450 то милод ёфтшуда тахминан 200 ном пас аз асрҳои V то милод боқӣ монда, баъдҳо ҷои онро пурра муодилҳои забони порсии қадим гирифт.

Адабиёт:

1. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ. Душанбе, «Хумо», 2003.
2. Герценберг Л. Г. Додихудоев Р. Х. Таърихи забони тоҷикӣ. Душанбе, 1983;
3. Эдельман Д. И. О единой научной транскрипции для иранских языков. Москва, 1963;
4. Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2006;

Маърӯзаи 5: Забони порсии қадим

№	Муддат	Шумораи талаба 38 нафар
1	Нақшаи мавзӯ:	1. Забони порсии қадим ва маҳалли пайдоиш, густаришу интишори он. 2. Ёдгориҳои хаттии забони порсии қадим. 3. Таърихи омӯзиши забони порсии қадим. 4. Аҳамияти таърихии ёдгориҳои хаттии забони порсии қадим дар омӯзишу тадқиқи забон, таърих ва ҷуғрофияи мардуми эронинавод.
2	Мақсади дарс:	Маълумот оиди забони қадимтарин будани забони порсии қадим ва густаришу интишори он. Дарачаи омӯзиши манбаҳои хаттии забони порсии қадим ва нақши он дар ташаккули забон.
3	Вазифаи педагогӣ: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърӯзаро муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан	Натиҷаи фаолияти таълим: Забони порсии қадим ва маҳалли густариши он. Катибаи Дорои I (522-486 п.а.м)-матни Бағистон (Бесутун), Нақши Рустам, катибаҳои Ариямна ва Аршома, Куруши кабир, катибаҳои Персеполис, Хуз. Саҳми олимону сайёҳони аврупоӣ—Шарден, Корстен Нибур, О.Тисхен, Г.Гротенфенд, дар омӯзишу кашфи асрори хати меҳӣ (фонавӣ). Мавқеи ёдгориҳои хаттӣ дар тадқиқи забони тоҷикӣ.
4	Усули таълим	Маърӯза, мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб
5	Шаклҳои ташкил кардани фаъолияти хониш	Ҷамоа, бо гурӯҳҳо кор кардан
6	Воситаҳои таълим	Матни маърӯза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳои хониш
7	Шароити таълим додан	Хонае, ки бо воситаи техникӣ чиҳозонида шудааст
8	Мониторинг ва баҳогузорӣ	Саволҳо, мулоқот

Забони порсии қадим аз қадимтарин забони эронии соҳибхат ба шумор меравад. Забони порсии қадим забони давлатии салтанати Ҳохоманишиён буда баъд аз сукувати ин давлатдорӣ бузург ба маҳдудиятҳо дучор гардида алифбои он аз байн рафт. Баръакси забони авестой забони порсии қадим забони дину мазҳаб набуд. Ин забон дар

аҳди Ҳохоманишиён дар қаламрави ин империяи бузург забони маъмулу мустаъмал ва мавриди коргузорӣ қарор гирифта буд.

Манобеи хаттии забони авестой ва забони порсии қадимро мавриди муқоиса кардан, ҳамонро хусусияти фарқкунандаи онҳо дар он зоҳир мегардад, ки катибаҳои хаттӣ дар нусхаи асл ба мо расидааст ва маҳз ҳамин хусусият арзишмандии онро нишон медиҳад. Бартарии осори авестой нисбат ба катибаҳои забони порсии қадим дар он зоҳир мегардад, ки ҳаҷми он бештар аст. Аз оини меҳнавишти забони порсии қадим ягон суннате намонда, ва баъди шикасти Ҳахоманишиҳо пурра аз байн рафт. Дар давраҳои минбаъда қариб ҳеҷ кас он матнҳоро ҳонда наметавонист. Хушбахтона, қисматҳои муҳиму арзишманди хаттии забони порсии қадим то ба мо омада расидаанд. Ба манбаъҳои хаттии забони порсии қадим сарчашмаҳои зерин шомиланд:

Катибаи Дорошоҳ (Катибаи Бесутун) -«Катибаи Бесутун» ёдгории хаттии хати меҳӣ буда ба се забон: порсии қадим, аккодӣ, эламӣ дар панҷ сутун нақшгузорӣ карда шудааст. Теъдоди сатрҳо дар сутунҳо чунин аст:

сутуни якум _____ 96 сатр
сутуни дуюм _____ 98 сатр
сутуни сеюм _____ 92 сатр
сутуни чорум _____ 92 сатр
сутуни панҷум _____ 36 сатр

Дар нигоштаҳои тадқиқотии хориҷӣ - русӣ, англисӣ, Катибаи Доро бо ихтисораи «ДВh» ифода мегардад.

2. Катибаи Нақши Рустам аз ду сутун иборат аст. Сутуни якум (ДИа) аз 60 сатр ва сутуни дуюм (ДНв) низ аз 60 сатр иборатанд.

3. Катиба аз Шуш ёфт шудааст, ки мазмуни он дар бораи сохтмон аст (ДСf) ва аз 58 сатр иборат аст.

4. Катибаи Куруш аз Персиполис аст (навиштаҳо бар зидди девҳо), ки дар ду банд буда банди якум (XPh) - 60 сатр, банди дуюм (XPf) - 48 сатр мебошанд.

Манбаъҳои хаттии мутаалиқ ба забонҳои аккодӣ, эламӣ ва юнонии қадиму оромӣ низ дар бораи баъзе хусусиятҳои забони порсии қадим маълумоти нисбӣ дода метавранд.

Дар бораи катибаҳои даврони Ҳахоманишӣ дар Аврупо аввалин бор аз навиштаҳои Шарден (соли 1711) огоҳӣ пайдо кардаанд. Баъди чандин сол яъне соли 1778 шарқшиноси аврупоӣ Карстен Нибур муайян намуд, ки катибаи Ҳахоманишӣ (Бесутун) бо се системаи хаттӣ навишта шудааст. Аммо Карстен Нибур дақиқ муайян карда натавонист, ки он системаҳои хаттӣ ба кадом забонҳо мутаалиқанд. Пас аз 20 сол О. Тисхен чунин ақида баён намуд, ки се системаи хат дар катибаи Ҳахоманишӣ ба се забони тамоман гуногун мутаалиқ аст. Аксарияти муҳаққиқон бар он андеша буданд, ки яке аз ӣн

забонҳо яке аз забонҳои эронии қадим, ё худ порсии қадим аст. Мутаассифона, рамзкушоии ҳуруфӣ (дешифровка) катибаҳо дастрас набуд, зеро аз он се системаи хаттии мансуб ба се забони гуногун ҳамашон матрук буданд ва дар мавриди маълум будани яке аз забонҳо дар рамзкушоии ҳуруфӣ катибаҳо имконияти бештаре даст меод.

Оғози рамзкушоии ҳуруфӣ ба Г.Гротенд мансуб аст. Ӯ тавонист, ки 10 аломати меҳнавиштро рамзкушоӣ намояд ва ин иқдоми у дар омӯзиши забони порсии қадим такони бузургешуд.

Пас аз интишори «Grendriss der Iranischen Philologie» (1900) тадқиқоту омӯзиди забони порсии қадим дар баробари дигар забонҳои эронӣ ба таври басо густурда ба роҳ монда шуд. Соли 1904 муҳаққиқи варзидаи забони порсии қадим, ки дар китоби «Grendriss» қисмати забони порсии қадимро навишта буд, яъне Х.Бартоломе «Луғати эронии қадим»-ро таҳия ва нашр намуд. Ин ду асари номбаршуда то ҳанӯз аҳамияти илмӣ амалии ҳудро гум накарда, имрӯзҳо низ чун манбаи боэътимоди илмӣ мустаъмаланд. Ҳамчунин Дар идомаи тадқиқоти мазкур дар асри XX барои омӯзиши забони порсии қадим муҳаққиқони дигар низ чи дар Аврупо ва чи дар Осиё ба дасговардҳои барҷаста сазовор шуданд, ки дар қатори онон Талман (1908), Вейсбах (1911), Мейс (1930), Бенвенист (1932), Ҳарзвелд (1938), Ҳинз (1942), Кент (1953), Бранденштейн ва Майерхофер (1964), Дюйшен-Гиймен (1962), И.-М.Оранский (1963), В.И. Абаев (1965), М. Боголюбов (1956), С.Н. Соколов (1979) ва дигаронро метавон зикр кард. Дар забоншиносии тоҷик чанд нафар муҳаққиқон низ ба омӯзиши забони порсии қадим ва ба таҳқиқи дигар забонҳои эронӣ машғул шудаанд, ки Р.Х.Додихудоев, А.Гертсенберг, Р.Чураев, А. Каримов, Д. Саймиддиновро метавон дар ин самт ном бурд.

АЛИФБОИ ЗАБОНИ ПОРСИИ ҚАДИМ

Ҳарчанд, ки алифбои порсии қадим ба хутути аккодиву эламей шабоҳат дорад аз онҳо гирифта нашудааст. Он алифбоест, ки аз тарафи худӣ соҳибзабонон эҷодкорона бо истифода бурдани воситаҳои махсуси меҳқолаб барои сабти аломатҳои меҳшакл мураттаб шудааст. Зарурати ба миён омадани ин алифбо қабл аз ҳама дар он буд, ки барои қорҳои расмӣ ва идориву коргузориҳои салтанати Ҳахоманишҳо эронӣ хатти худ ва забони худро мураттабу муназзам менамуданд. Забоншиносони тоҷик Р. Х. Додихудоев ва Л. Г. Гертсенберг қайд мекунанд, ки «системаи хат дар порсии қадим аз системаи хати забони аккодӣ, ки забони расмии давлати Ошурӣ буд, қабул шудааст» (Додихудоев, 1988, 35). Чунон ки дар боло қайд кардем умумияти алифбои аккодӣ ва порсии қадим дар он аст, ки роҳ ва воситаҳои навишту сабти ин алифбоҳо яқтост, аммо ҳуруфи ҷудогона умумияти шакливу овозии ягона надоранд. Маълуман барои

тахтнавишт дар Байнаннахрайн аз тарафи халқиятҳои гуногун ҳуруфи меҳи истифода мешуд. Дар мавриди алифбои меҳии порсии қадим онро гуфтан мумкин аст, ки аксари аломатҳои алифбои меҳӣ ба ҳуруфи алифбоҳои дигари ин даврон умумият ва шабоҳат надорад. Аммо эҳтимол меравон кард, ки манбаи умумии хатти меҳӣ дар халқиятҳои гуногуни аҳди қадим аз як сарчашма баҳравар бошад.

Дар системаи хат ва алифбои забони порсии қадим баъзе идеограммаҳо низ мавҷуд буданд. Идеограммаҳои забони порсии қадим дар ифодаи мафҳумҳои муқаддас омадаанд ва аз эҳтимол дур нест, ки бо мақсади мармуз доштан ва посдории муқаддасот барои он мафҳумҳо аз қабилҳои Худо. Хурмузд, шоҳ, замин, кишвар идеограммаҳо (хузврришнҳо) истифода мебарданд. Дар алифбои забони порсии қадим аломати махсус барои ҷудо кардани калимаҳо ва ҷумлаҳо истифода мешуд ва онҳо низ аз аломатҳои меҳӣ иборат буданд. Аломатҳо барои ҷудо кардани калима ва ҷумла:

ИДЕОГРАММАҲО

XS – XSAVAIYA- ШОҲ

DH- DANYAVA-МУЛК, КИШВАР

BG- BAGA-ХУДО

BU- BUMI-ЗАМИН, ДИЁР

AM- ANURAMAZDA-ХУРМУЗД

Аломатҳои алифбои меҳӣ аз аломатҳои мураккаб ва сервизифа буда, дар мавридҳои гуногун хусусият ва ифодаи овозии онҳо фарқият пайдо мекард. Калимаҳои бо аломати меҳӣ сабтшуда дар ҳамоянгии шинохти кулли аломатҳо ва дарки маъноии луғавии онҳо хонда мешудаанд, вагарна онҳо метавошанд боиси барғалат хонда шудан гарданд.

Дар бораи мавҷуд будани баҳсе дар атрофи катибаҳои Дорошоҳ дар Бесутун забоншиносии рус С.Н.Соколов чунин ақидаеро пеш меорад, ки ба андешаи баъзе муҳаққиқон аввалин бор ба эронӣ навиштанро Дорошоҳ фармон дод. Вале, - идома медиҳад ӯ назари хилофи ин гуфтаҳо чунин аст, ки а) ҷаро маҳз ӯ, императори сеюм эҳсос кардааст, ки ба забони худ бояд навишт; б) ҳабгирдаҳои тиллоя бо сабти номӣ Ариямна ва Ариам ёфт шуданд, ки қабл аз Доро буданд.

Ташаббуси ба забони эронӣ навиштани Дороро С.Н. Соколов дастгирӣ намуда, қайд мекунад, ки Доро дигар забон мавриди корбурди расмӣ қарор гирифта бошад аз эҳтимол дур нест ва мо мисоли инро дар даврони баъдиин низ дар забони лотинӣ дар Аврупо ва забони арабӣ дар хилофати Араб мебинем. Дар мавриди ҳабгирдаҳои тилоии бо номи Ариямна ва Ариам ёфта шуда С.Н.Соколов чунин меғуяд, ки дар таърих ҳодисаҳои ба унвону номи шахсиятҳои таъриҷӣ, подшоҳон ва аз номи онҳо навишта шудани

тангачаҳо, маводу зарфҳои гуногун бисёр вомехурад ва ин низ аз кабили ҳодисаҳои зикршуда аст.

Катибаҳои меҳӣ дар таърихи мардумони Байнаннаҳрайн ва Шарқи Наздик мавқеъ ва нақши арзандаи таърихӣ дорад, ки катибаҳои гуногуни аккодӣ ва бобулию ошурий далели барҷастаи онҳост. Катибаи Дорошоҳ дар миёни катибаҳои меҳии даврони қадим чи аз ҷиҳати ҳачм, чи аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа ва услуби назаррас дорад. Мазмуни катибаро муаррихи юнонӣ Ҳеродот дар навиштаҳои худ мухтасар оварда буд, ки дар омӯзишу таҳқиқи катибаи мазкур қайдҳои уқмаки назаррас намуд.

Ҳамин тариқ номукамал будани алифбои меҳии забони порсии қадим дар шинохту хониши матнҳо баъзе мушкилиҳоро пеш меорад. Ҳатто баъзе аломатҳо дар мавриди дигар овози ҳичосоз ва ё ҳамсадои ҷуфти садонокдоштаро ифода мекунад.

Фонетикаи забони порсии қадим

1. Вокализми таърихӣ. Дар Порсии қадим шаш садонокӣ содда ва ду ҷуфт дифтонг вучуд дошт: *a, ā, i, ī, u, ū, ai, āi, au, āu*.

Қадим	Миёна	Нав
<i>a – bandaka</i>	<i>bandag/k/</i>	<i>banda</i>
<i>ā – mātar</i>	<i>mā/t/dar</i>	<i>mādar</i>
<i>bāji</i>	<i>bāj</i>	<i>bāj</i>
<i>i – ima</i>	<i>im</i>	<i>im</i>
<i>ī – dīta</i>	<i>dīt/ /d</i>	<i>dīd</i>
<i>u – kuna</i>	<i>kun</i>	<i>kun</i>
<i>ū – būta</i>	<i>būd/t/</i>	<i>būd</i>
<i>ai, āi</i>	<i>ē</i>	<i>ē</i>
<i>daiva</i>	<i>dēv</i>	<i>dēv</i>
<i>vaiti</i>	<i>ve /t/d</i>	<i>bed</i>
<i>au, āu</i>	<i>ō</i>	<i>ō(ũ)</i>
<i>gauša</i>	<i>gōš</i>	<i>gōš</i>
<i>rauča</i>	<i>rōz</i>	<i>rōz</i>

Ба ҳамин тариқ агар мо дар давраи қадим 10 фонемаро дар назар дошта бошем, дар давраи миёна 8-то мушоҳида мешавад. Аз 8 садонокӣ классикӣ то забони имрӯзаи тоҷик 6-то боқӣ монда.

<i>i</i>	<i>ī</i>	<i>u</i>	<i>ū</i>	<i>ā</i>	<i>a</i>	<i>ai</i>	<i>āi</i>	<i>au</i>	<i>āu</i>
				↓	↓				
<i>i</i>		<i>u</i>		<i>o</i>	<i>a</i>		<i>ē</i>		<i>ō</i>

Дар се ҳазор соли инкишофи забон танҳо садонокӣ а-и кӯтоҳ бетағир мондааст.

Консонантизми таърихӣ

Сохти калима аз давраи қадим то имрӯз ба дигаргуниҳои зиёде дучор шудааст. Бо морфемаҳои гуногун калимаҳо ё аз байн мераванд, ё дигаргун мешаванд. Дигаргуншавии шакл ва сохти калимаҳо дар бисёр маврид ба дигаргуншавии овозҳо вобаста аст. Азбаски

дигаргуншавии ҳамсадоҳои қадими эронӣ ба мавқеи ишғолкардааш ба калима вобаста аст, мо бояд мавқеи овози ҳамсадоро дар аввал, мобайн ва охари калима дар назар дошта бошем. Дар забони эронии қадим калимаҳо бо садонок тамош мешуд ва аз ин рӯ мавқеи ҳамсадоҳо дар аввал ва мобайни калима дар назар дошта мешавад. Ҳамсадоҳои порсии қадим инҳоянд:

Лабӣ	-	p b f m
Дандонӣ	-	t d n
Комӣ	-	č j
Пуштизабонӣ	-	k g x
Роғ	-	s z š
Сонантҳо	-	r l y v
Ҳалқӣ	-	h

Эзоҳ: талаффузи фонемаи аниқ маълум нест. Ин овози порсии қадим дар забонҳои юнонӣ чун ss, эломӣ – šš, аккодӣ – ts, ликӣ – zz, лидӣ – ss ифода мегафт. (ликӣ ва лидӣ ба гурӯҳи забонҳои анатолӣ мансубанд.

Системаи овозҳои порсии қадим бо 5 хусусияти хосаш аз системаи овозҳои оренӣ ва умумиэронӣ фарқ мекунад:

1. Овозҳои оренӣ *ś, ź, ž* дар порсии қадим чун *s, d*, аммо дар забонҳои дигари эронӣ чун *s, z* инъикос ёфтаанд. Дар ҳиндӣ қадим *s, j* ва *h*:

пқ.. *ma išta*, ав. *masišta*, соқӣ-хутанӣ *mišta*, тоҷ. меҳтар

пқ. *drayah*, ав. *zrayō*, ҳқ *jrayah*, шуғнӣ *ziraw*, тоҷ. дарё

пқ.. *dasta*, ав. *zasta*, ҳқ *hasta*, тоҷ. даст

2. Овози оренӣ *śu* дар порсии қадим чун *s* ва забонҳои авастоиву модӣ чун *sr* инъикос меёфт:

пқ.. *asa-(asa-bāra suwār)*. ав. *aspa-*, ҳқ.. *aśva*

3. Фонемаи аз *r* эронии қадим ва оренӣ *tr* пайдо шудааст:

пқ.. *itiam*, ав. *ritya*, ҳқ.. *trtīya*, тоҷ. сеюм.

4. Фонемаи *hw* (ав. *x*) дар мавриди гуногуни фонетикӣ аз байн меравад.

пқ. *uvaipašiya* ав. *x aē-pai ya*, дарӣ *x ēš* (خویش), тоҷ. хеш.

5. Фонемаҳои *s, n, t* дар охири ҳичо меафтанд. То ҳол маълум нест, ки ин ҳодисаи фонетикӣ ё имлоӣ.

пқ. *badaka*, ҳқ. *bandakī* пм. *bandak*, тоҷ. банда.

Баъзан фонемаҳои *n* ва *t*-ро (барои дарки этимология) барқарор карда болои сатр менависанд: *abara*, *ba daka*.

Ҳарчанд ки забони порсии қадим ба забони авестой хеле наздик буд ва махсусан системаи вокализм ва консонантизмҳо хусусиятҳои фарқкунандаи онҳо низ дар ин самт назаррас аст.

Зада

Дар хатти забони порсии қадим аломатҳси махсус барои ифодаи зада дар калима ва оҳанги талаффуз, чунонки он дар забони ҳиндуии қадим дида мешавад, вучуд надорад.

Таҳлилу омӯзиш ва муқоисаи шаклҳои гуногуни калимоти забонҳои тоҷикию порсӣ дар даврони гуногуни таърихӣ бар он далолат мекунад, ки дар забони порсии қадим, чунон ки дар логании қадим ҷой дошт, задаи зарбӣ дар ҳиҷои дуҷум аз охир, агар он ҳиҷо аз ҷиҳати мавқеъ ва сифати талаффуз дароз бошад, меомад. Дар Мавриди кутӯҳ будани ҳиҷои дуҷум зада ба ҳиҷои сеҷум аз охир меомад.

Дар давоми табдил шудани типҳои забони порсии қадим бо сабаби аз байн рафтани системаи падежӣ садонокӣ зададор чун садонокӣ охири калима мемонд ва садонокҳои охири бедада аз байн рафтанд. Чунончи *pars/parsah/* дар забони тоҷикӣ *pars* мондааст. Ҳамзамон чунин ҳодиса ба ҳазф шудани анҷомаҳои падежӣ ва аз байн рафтани системаи падежӣ сабаб гардид. Ин ҳодиса дар забон бо унвони «задаи таърихӣ» низ маъруф аст. Дар баробари ин ҳама ҳодисаи зикршуда дар баробари сабабҳои аз байн рафтани системаи падежии забони порсии қадим пурра омӯхта нашудааст ва он таҳқиқу омӯзиши мукаммалу дақиқро тақозо менамояд.

Дар мавриди зада гирифтани садонок пас аз худ мутаносибан ба ду ҳамсадои ба ҳам номутаносиб (ғайриҳамнишин) ҳодисаи дигаре низ ҷой дорад, ки зимни он дар байни он ду ҳамсадои номутаносиб як садонок иловатан ворид мешавад. Чунончи калимаи *pitarām|pitr* ки дар байни ҳамсадоҳои *t* ва *g* садонок (Э) ворид мешавад: *pitəg*, ки баъдан чун садонок мустақил дар таркиби ин калима ташаккул ёфта худ низ зада мегирад: *pitar>pidar>падар*. Дар калимаҳое, ки пас аз садонокӣ зададор се ҳамсадо доранд ҳодисаи зикршуда дида мешавад: *ragvavah>ragvv* (овози *h* дар мавриди дуҷум аллакай дар талаффуз набуд), овозҳои *g* ва *v* ба ҳодисаи метатеза (табдили ҷой) дучор шуда, тадриҷан аз ҷиҳати талаффуз низ тағир ёфтаанд ва дар байни ду ҳамсадои охири калима садонок ворид шудааст: *ragvv>ragvav>rahlav*.

Калимаҳое, ки аз ду ҷузъи асоси иборат буда қисми дуҷумашон бештар вақт тағир меёфт, ки ин низ таъсири зада буд.

Адабиёт:

1. Герценберг Л.Г. Додихудоев Р.Х. Таърихи забони тоҷикӣ. Душанбе, 1983.
2. Ризо Муроди Ғиёсобоидӣ. Бесутун. Техрон, 1377 (1977).
5. Саймиддинов Д. Воҷаномаи феълҳои забони пахлави. Душанбе, 1992.
6. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ. Душанбе, «Хумо», 2003;
7. Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2006;

Маърӯзаи 6: Хусусиятҳои морфологии забони порсии қадим

№	Муддат	Шумораи талаба 38 нафар
1	Нақшаи мавзӯ:	1. Тасрифи ҳиссаҳои номии нутқ. 2. Категорияи падеж дар эронии қадим ва аз байн рафтани он. 3. Категорияи шумора дар таърихи забони тоҷикӣ. 4. Ҷонишинҳои порсии қадим ва раванку инкишофи онҳо. 5. Шакли феъл дар забони порсии қадим.
2	Мақсади дарс:	Таҳлили ҳиссаҳои номии нутқ дар забони порсии қадим ва хусусиятҳои ҷудогонаи онро аз забонҳои дигар муайян намудан.
3	Вазифаи педагогӣ: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърӯзаро муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан	Натичаи фаолияти таълим: Муайян намудани хусусиятҳои бо худ хоси ҳар як ҳиссаи нутқ дар рафти тасриф. Муқоисаи падежҳои забони мазкур бо забони имрӯз. Бо роҳҳои гуногун ташаккул ёфтани асос ва реша. Роҳҳои аз асос сохта шудани реша. Асосҳои феъл. Тарзҳои феъл, сигаҳои феъл. Тасрифи феъл ва асосҳои он. Сифати феълӣ ва масдар.
4	Усули таълим	Маърӯза, мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб
5	Шаклҳои ташкил кардани фаъолияти ҳониш	Ҷамоа, бо гурӯҳҳо кор кардан
6	Воситаҳои таълим	Матни маърӯза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои ҳониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳои ҳониш
7	Шароити таълим додан	Ҳонае, ки бо воситаи техникӣ ҷиҳозонида шудааст
8	Мониторинг ва баҳогузорӣ	Саволҳо, мулоқот

Доир ба сохтори морфологии забони порсии қадим ба таври муфассал ва дақиқ ҳукм кардану ҳулоса баровардан мушкул аст. Зеро осори боқимондаи забони порсии қадим қолли хусусиятҳои морфологии ин забонро фаро ғарифта наметавонад. Арзйшмандии осори ҳагии забони порсии қадим дар он аст, ки бевосита хуеусиятҳои забониро аз замоня зйнда будани забони порсии қадим то ба мо

овардааст. Дар мавридҳои зарурӣ барои фурӯ рафтан ба умқи масъала хусусиятҳои морфологии забони порсии қадим бо забони авестӣ дар муқоиса омӯхта мешавад.

Исм

Дар забони порсии қадим реша ду дараҷа дошт: дараҷаи нул: *kr-*, *vr-*, *prs-*, *ps-*; дараҷаи аввал *kar*, *var-*, *pars-*, *pis*. Дараҷаи аз он боло аллакай ба асос баробар аст ва ин дараҷа асоси қавӣ доништа мешавад: *kār-*, *vār-*, *purs-*, *pis*.

Роҳҳои ба вучуд омадани асосҳо хеле зиёданд, ки теъдоди онҳо метавонад ба 24-25 расад ва шояд аз он ҳам гузарад.

Асосҳои забони порсии қадим дар заминаи муқоиса бо забонҳои авестӣ ва санскрит, ки забони порсии қадим ҳамзамони онҳост, таҳқиқ ва муқаррар шудааст.

Ҳамин тавр, шаклҳои мушаххаси асосҳо дар муқоиса бо забони авестӣ ба таври зайл мебошанд:

1. Асосҳои решагӣ (бо решаи дараҷаи дуюм баробар): */ar-/*-об, */xzar/* -шаб.

2. Асосҳои сохта (ва ё калимаҳои иқтибосӣ) бо */-a-/*, */- ā -/*, */- T-/*, */-й-/*: */vaga/*-Худо, */Avuṛā/* - Ошур, */Čišpi/*- Чишпиш.

Асосҳо, чунон ки дидем метавонанд дар шакли баробар бо реша оянд, асосҳои номӣ, асосҳои феълӣ, асоси атематикӣ бо садоҳои «-а», бо суффиксҳо ва анҷомаҳои садоҳои -а, - ā, -i -1,-u- ва -u- бошанд.

3. Асосҳои тематикӣ бо суффиксҳо. Суффиксҳо ҷузъҳои ёвар буда бо реша ва асос илова мешаванд ва бо ҳамин роҳ калимоти нав сохта мешаванд. Суффиксҳо агар ба решаи калима ҳамроҳ шаванд суффиксҳои аввалӣ доништа мешаванд ва агар суффиксҳо ба асосҳо пайваست шаванд анҷомаҳои (суффиксҳои) дуюмӣ мебошад. Дар ин сурат калимаҳо метавонианд ду ва ё зиёда суффикс дошта бошанд. Чунончи: *xsa-ya* - *iya*, *stu-na-ya*.

4. Асосҳои дорои «-I» бо суффикси */-ti/* меояд. */-ti/*: *aršti\arš-ti* - найза. Ба гурӯҳи асосҳо бо «-i» исмҳои хос аз қабилҳои *Aṣakadri-*, *Čišpi-*, *Vaxtri-* низ шомиланд.

5. Асосҳои дорои «-й» дар забони порсии қадим маҳдуд буданд ва онҳо ҷои худро бештар ба асосҳои дорои «-а», «-ā» медоданд. Ба ин гурӯҳ калимаҳои *Vāviṛu-*, *Maṇu-*, *Киги-*, *-vaṇu-*, *paṇu-* ва амсоли инҳо шомиланд.

6. Асосҳои атематикӣ дорои ҳамсадо дар забони порсии қадим зиёдтаранд. Чунончи *ār-*, *xšar-*, *xšnav*, *gav-*, *pad..*

Чунон ки мебинем, асос ва реша дар забони порсии қадим хеле аз ҳамдигар фарқдоранд ва асосҳо бо «-а», «-ā», «-i», «-I», «-u», «-u» ва ҳамчунин ҳамсадоҳои гуногун тамом шаванд. Мутаносибан ба овози қабулкардаи калима суффиксҳои ба он хос қабул кардаи калимаи дигар сохта мешуд.

МАВҶЕИ ПЕШВАНДҲО ДАР КАЛИМАСОЗӢ, КАЛИМАҲОИ МУРАККАБ

Дар калимасозии пешвандӣ дар забони порсии қадим пешвандҳои зерин мустаъмал буданд: /hu-/ (u-): hučara /hu-čara/- хубкардашуда.

Префикси «**hu-**» далолат ба маънии неки, хубӣ мекунад.

/a-/: akarta/a-karta/ - иҷро нашуда, карда ношуда, нокарда.

dus-/: duškarta/ - бад кардашуда

Префикеи «**duš**» - далодат ба маънии бадӣ, шарр мекунад ва дар калимаи «**dušman**» низ ба маънии андешаи бад, фикри ботил меояд.

/ham-/: hamaranam /ham-ara/- задухӯрд, бархӯрд (аз решаи «аг» - соиш, ҳаракат). Префикси мазкур ба маънии якҷоягӣ, баҳамой далолат мекунад.

[pati-] patikara /pati-kara/- тасвир дар забони тоҷикӣ «пайкар».

/fra-/: framana/ fra-māna/- фармон, префикси «**fra-**» асосан бо феълҳо меояд:

- frabara/-fra-abara - фаро овардан.

Дар забони порсии қадим ҳамчуин асосҳо бо ҳам омада калимаи мураккаб месохтанд:

1) **Исму феъл**: hamaranakara //hamarana-kara/ - чанговар, haumavarga /-hauma-varga/ - нӯшандаи хаум (хаума), asabara/ asa-vāra/- аспсавор.

2) **Исму исм**: artaxšaca//artaxšavra/artaxšaca/ - ҳокимияти Арта (Artaxšēr) ва аз ҳамин калима Ардашер аст.

3) **Сифат (ҷонишин) ва исм**: visadahyum /visa-dahyu-/ - дар тамоми кишварҳо, фарогири ҳамаи кишварҳо (visam - ҳама, имрӯз дар забонҳои славянӣ ҷонишини «всё», «все»).

4) **Бо шаклҳои чудоғонаи сифати феълӣ, ки маъмулан ба ҳиссаҳои номи гузаштаанд, ва бо исм (ва ё сифат) якҷоя омада метавонад**: dāryavau -darayat-vahu-/ - дорандаи (дорои) некӣ, vidfrna - /vindat-farnāh/ - соҳиби фарр (саъду шукӯҳ). šā

ТАСРИФИ КАЛИМАҲО ДАР СИСТЕМАИ ПАДЕЖИИ ЗАБОНИ ПОРСИИ ҚАДИМ

Ҳиссаҳои номи нутқи эронии қадим одатан се категория – ҷинсият, шумора ва падеж доштанд. Забони порсии қадим аз ҷиҳати сохти грамматикаш синтетикӣ буд. Дар он забон барои ифодаи калимаҳо системаи падеж истеъмом мешуд ва ба ғайр аз он дар эронии қадим системаи пешванду пасванд вучуд дошт. Азбаски омили асосӣ дар ҷумла системаи падеж буд, ва пешванду пасванд дар дараҷаи дуввум меистод, онро системаи забони синтетикӣ ё каузативӣ (**causa – лот. падеж**) мегӯянд.

Дигар шудани шакли калима дар ҳар маврид тағирёбии падежӣ ном дорад.

Дар порсии қадим як гурӯҳи донишмандон 8 ва гурӯҳи дигар 7 падежро муайян намудаанд. Ва азбаски дар ҳама маврид шакли

калима дар падежҳои **Genitiv** ва **Dativ** як хел буд, (баъзе эроншиносон онро **Genitiv** ва баъзе **Genitiv-Dativ** меноманд) ва падежи **Vocativ** низ хеле кам истифода мешуд.

Падежи якум: Nominativ ном дошта, омил ё агентро, яъне мубтадоро ифода мекард, яъне баробари падежи именителънийи русӣ буд.

Падежи дуввум: Genitiv ном дошта маънои соҳибият, ё таносуб, ё аз кулл ҷузъро нишон додан ва ғайраро ифода мекард. Ин падеж баробари падежи родителънийи русӣ аст.

Падежи сайюм: Dativ объектро нишон меод, ки ба амал сӯи он чизе равон шудааст. Ин падеж баробар ба дателънийи русӣ аст.

Падежи чаҳорум: Acuzativ ном дошта объекти бевоситаи амалро ифода мекард ва аз ин нуқтаи назар ба падежи винителънийи русӣ мувофиқ меояд.

Падежи панҷум: Ablativ шакли падежест, ки ё сарчашмаи амалро, ё аз ягон предмет сохта шудани предмети дигарро ифода мекард ва ё сар задани (сабабгор шудани) ягон предмету ҳодисаро аз тарафи шайъе, ё касе ифода менамуд. Ин падеж дар русӣ вучуд надорад.

Падежи шашум: Instrumentalis шакли предметест, ки дар он олати амал ифода мегашт ва ғайр аз ин ҳамроҳ будани шакли предмет бо ин ё он предмети дигарро ифода мекунад. Ин падеж бо падежи творителънийи (орудийний) русӣ мувофиқ меояд.

Падежи ҳафтум: Locativ (локальная – минтақавӣ). Дар шакли ин падеж макон ифода мешуд ва он баробар аст ба падежи предложныйи (местный) русӣ.

Падежи ҳаштум: Vocativ дар забони ҳозираи русӣ вучуд надорад. Вале дар русии қадим истифодат мешуд ва онро звательный меномиданд. Азбаски дар порсии қадим ин падеж хеле кам мавриди истифода қарор мегирифт, баъзе эроншиносон ин падежро ба инобат нагирифтаанд.

Азбаски калимоти порсии қадим ба се ҷинсият мутааллиқ буданд, калимаҳо ба се тарз тасриф мешуданд:

Ҷинси мардона – Maskulina

Ҷинси занона – Feminina

Ҷинси миёна – Noitra ё Neutra

Барои намуна тасрифи баъзе аз ҷонишинҳои давраи порсии қадимро меорем:

Шумора	Падеж	Мардона	Занона	Миёна
Танҳо	Nominat.	iyam, haya hauv, hauvam	iyam, aniyā hauv	ima, aniyašči ava, avašči
Танҳо	Accusativ	imam, avam, tayam, aniyam	imām, avām, tayām, aniyām	ima, ava, avašči taya, aniya
Танҳо	Genitiv	avahyā, aniyahyā	hamahyāyā	
Танҳо	Ablativ	avanā, aniyānā		Avanā

Танҳо	Instrum.	Anā		Tayanā
Танҳо	Locative		ahyāyā haruvahyāyā	
Чамӯ	Nominat.	imaiy, aniyaiči avaiy, aniyāha tayaīy	imā, aniyā avā tayā	Tayā
Чамӯ	Accusativ	imaiy, avaiy, tayaīy	imā, tayā, aniyā	imā, tayā,
Чамӯ	Instrum.			Imaibiš
Чамӯ	Locative		aniyāvā	
Чамӯ	Genitiv	imaišām, avaišām	tayaišām	

Яке аз сабабҳои асосии аз байн рафтани системаи падеж **задаи таърихӣ** аст. Агар ҳиҷои дуввум садоноки дароз мебошад, задаи таърихӣ дар он ҳиҷо меғалтид. Агар ҳамин ҳиҷо (ҳиҷои 2) садоноки кӯтоҳ мебошад, зада дар ҳиҷои саввум мегузашт.

Ва аммо дар тамоми забонҳо задаи калима, ибора ва ё ҷумла ҳангоми талаффуз ба як марказ нигаронида мешуд:

xša/ya/ i/yā/nam

air/yā/nam

šāhān - شاهان

ērān - ایران дар падежи **Genitiv**-и чамӯ.

Дар падежи **Nominativ** шаклашон чунин буд:

xšaya iya – šah, аз решаи xšay – ҳукмронӣ кардан

ariya - ориён, аз решаи ar – тохтутоз кардан

Пайдо шудани суффикси чамӯбандии ҳозираи тоҷикӣ (-он) аз анҷомаи падежи **Genitiv**-и чамӯи эронии қадим ānam пайдо шудааст. Дар баъзе калимаҳо анҷома ба реша дохил шудааст: ērān - ایران, jahān - جهان. Зеро дар эронии қадим калимаи gai ā буд ва он дар падежи **Genitiv**-и чамӯ gai ānam → gehān ва рафта-рафта g ба j мубаддал гашта jehān - جهان шуд. Яъне дар давраи миёна ва нав анҷомаи ифодакунандаи падежи **Genitiv**-и чамӯ ба суффикси чамӯбандии –он мубаддал гашт.

Дигар аз сабабҳои аз байн рафтани системаи падеж ин буд, ки дар матнҳои авестӣ ва порсии қадим ба ғайр аз падеж пешоянду пасояндҳо истифода бурда мешуданд, ки ин хоси бисёр забонҳост. Рафта-рафта дар калимасозии даврҳои охари порсии қадим нақши пешоянду пасояндҳо нисбат ба анҷомаҳои падежӣ бештар гардид.

Ғайр аз ин шояд сабабҳои дигаре ҳам вуҷуд дошта буданд, ки зери таъсири онҳо системаи падеж аз байн меравад. Лекин мо дар бораи онҳо чизе гуфта наметавонем. Зеро материали дурусте дастраси эроншиносон нагардидаст. Аз давраи миёнаи таърихи забони порсӣ тақрибан 500 калима то ба давраи мо расида, ки ин миқдор барои қазоват хеле кам аст.

Ҳамин тариқ, системаи пешоянду пасояндҳо дар давраи миёна ва нав ба василаи асосӣ мубаддал гардид ва забони тоҷикӣ мисли

забонҳои дигари гурӯҳи эронӣ забони аналитикӣ маҳсуб меёбад. Забонҳое, ки калима шакли худро иваз намекунад, аналитикӣ ва забонҳое, ки калима шакли худро иваз мекунад, синтетикӣ номида мешавад. Забони туркӣ-узбекӣ забони аглуменативӣ мебошад. Забони араби забони флективӣ мебошад.

Дар забони порсии қадим се чинс - **мардона, занона, миёна** ва се шумора маъмулан **танҳо ва чамӯ ва ҳамчунин дугона** вучуд дошт. Доир ба таҳлилу тасниф ва тасрифи чинсият ва шумора дар забони порсии қадим низ муқоисаи воҳидҳои ҷудогонаи грамматикӣ он бо муодилҳои забони авасте ва санскрит воситаи асосии хулосабарориҳост. Сабаби дар давраи қадим аниқтараш интиҳои давраи қадим маҳдуд шудани нишонаҳои чинси (маҳсусан миёна) ва шумораи дугона далели тадричан аз байн рафтани ин воситаҳои грамматикӣ ва тағйир ёфтани хусусиятҳои функционалии забони порсии қадим мебошад.

Шаклҳои тасрифии асосҳои гуногун дар падеж, чинсият ва шумор; забони порсии қадим аввалан ба авестӣ монанданд ва ин ба умумияти қаблии таърихӣ далелат мекунад. Баъдан баъзе шаклҳои тасрифро қолаби айниятдошта бо забони авестӣ ва ё худ ба ҷои он қолаби асли авастоиро дар сарчашмаҳои илмӣ оварданд, ки ин низ бесабаб нест ва дигар муодилҳо бештар машқуканд.

ҶОНИШИНҲО

Дар забони порсии қадим ҷонишинҳо ба падежҳо, се шумора ва се шахс тасриф гардида, ба ҷонишинҳои шахсӣ, ишоратӣ, саволии номуайяний, нисбӣ ва энклитикӣ тақсим мешуданд. Ҷонишини порсии қадим барои фаҳмида гирифтани маънои матн роли калон мебозид. Он дар дигаршавии системаи феъли эронии қадим аҳамияти калон дорад. Ҷонишинҳои давраи порсии қадимро олимони ба ду гурӯҳ ҷудо намудаанд: 1. Ҷонишинҳое, ки категорияи чинсият надоштанд. 2. Ҷонишинҳое, ки дорои категорияи чинсият буданд.

Ба гурӯҳи якум ҷонишинҳои шахсӣ дохил мешаванд:

танҳо	чамӯ
N. adam	ayam
G. mana	amāxām

Ҷонишинҳои энклитикӣ бо категорияҳои гуногуни калимаҳо якҷоя меомаданд:

- бо исмҳо – **dahyāušmaiy** – кишварам, **āpišim** – обаш
- бо ҷонишинҳои шахсии шакли мустақил – **adamšām** – манашон, **adamšim** – манаш
- бо ҷонишинҳои ишоратӣ – **hauvmaiy** – он маро, **haruvašim** – ҳар (кас) варо
- бо пешоянд – **hačāma** – азам
- бо зарф – **avadāšim** – он чояш, **avadāšām** – ин чояшон
- бо пайвандак – **utātaiy** – в-ат, **ya ašām** – агаршон

- бо ҳиссаҷаи инкорӣ – *naiydiš* – на онҳоро, *naiyšim* – на онро (н-аш)

Ҷонишинҳои шахси сеюм бештар тавассути ишораҷонишинҳо ифода меёфтанд. Ин гурӯҳи ҷонишинҳо аз рӯи ҷинсиат ба ду гурӯҳ ҷудо шуда, мисли сифат тасриф мешуданд:

Ҷонишинҳои ишоратӣ: *a* – ин, *hauv* – ҳамон, *iyam* – ҳамин

Ҷонишинҳои нисбӣ: *haya* – **ИН КИ**, *taya* – **ОН КИ**

Сифати аз ҷонишин пайдошуда: *hama* – ҳама, *aniya* – дигар, *haruva* – дигар.

Барои намуна тасрифи баъзе аз ҷонишинҳои давраи порсии қадимро меорем:

Шумора	Падеж	Мардона	Занона	Миёна
Танҳо	Nominat.	<i>iyam, haya hauv, hauvam</i>	<i>iyam, aniyā hauv</i>	<i>ima, aniyasčiy ava, avasčiy</i>
Танҳо	Accusativ	<i>imam, avam, tayam, aniyam</i>	<i>imām, avām, tayām, aniyām</i>	<i>ima, ava, avasčiy taya, aniya</i>
Танҳо	Genitiv	<i>avahyā, aniyahyā</i>	<i>hamahyāyā</i>	
Танҳо	Ablativ	<i>avanā, aniyānā</i>		<i>Avanā</i>
Танҳо	Instrum.	<i>Anā</i>		<i>Tayanā</i>
Танҳо	Locative		<i>ahyāyā haruvahyāyā</i>	
Ҷамӯ	Nominat.	<i>imaiy, aniyasčiy avaiy, aniyāha taya</i>	<i>imā, aniyā avā tayā</i>	<i>Tayā</i>
Ҷамӯ	Accusativ	<i>imaiy, avaiy, taya</i>	<i>imā, tayā, aniyā</i>	<i>imā, tayā,</i>
Ҷамӯ	Instrum.			<i>Imaibiš</i>
Ҷамӯ	Locative		<i>aniyāvā</i>	
Ҷамӯ	Genitiv	<i>imaišām, avaišām</i>	<i>tayašām</i>	

ШУМОРА

Барои ифодаи шумораҳо дар забони порсии қадим аломатҳои махсуси мехӣ истифода мегардиданд. Бинобар ин ифодаи овозии ҳамаи шумораҳо забони порсии қадимро муқаррар кардан мушкил аст. Барои ифодаи шумораҳо аломатҳои истифодашаванда дар мавриди овардани алифбо дода шудааст. Муодилҳои талаффузии боқимондаи шумораҳо батаври зайл аст:

1 – *aivm|aivam* - падежи Асс, як.

2 – *duvitiūm|duvitiyam* - падежи Nominativ Accusativ дар ҷинси миёна «дуюм»//«бори дуюм». Дар порсии миёна - *dudigar*. Ин шумора шакл. «*duvitiyam*» низдошт.

3 – *citium|citiyam* - сеюм// бори сеюм, дар порсии миёна ва нав «*sidigar*».

9 - *nvm|navamah*- нӯҳум

100 - */vata/* - сад.

ЗАРФ

Аз забони порсии қадим шаклҳои зерини зарф омада расидааст:

ariy /ari/ - хеле, беҳад;

iriyu /irariy/ - боло, дар

va-avva-avava- ҳамин хел, ҳамин тавр, чунин тарз (чунин);

/-da/: ada:ada - он гоҳ, он вақт;

/-da/ ida/- ин чо.

Ҳамчунин шаклҳои ҷудогонаи падежии падежии Accuzativ - drgm /dargam/ - дер, тулонӣ зиёд ва duriy /duray/ - авестой ва ҳиндуии қадим dura ва забони порсии миёна dur/ - аз падежи lokativ, дар забони тоҷикӣ «дур» вуҷуд доштанд.

ПЕШОЯНД ВА ПАСОЯНДҲО

Дар забони порсии қадим пешоянду пасояндҳо бо пешоянду пасояндҳои забони авестой ба истиснои баъзе ҷузъиёт айнӣ доштанд. Онҳоро ба таври зайл нишон додан мумкин аст:

Avi|avi| - ба, ба сӯи, пешоянди мазкур ба вазифаи пасоянд низ истифода мешавад. Чунончи «asmanam avi» (авестой) - ба осмон;

antar /antar/ - ин пешоянд дорои маънои нисбатан васеъ буда маънои дохил, дарун, ворид, байро доштааст. Дар забони авестой «antar», латини «inter», порсӣ тоҷикӣ «andar» (дар забони англисӣ калимаи «enter» низ аз ҳамин аст, ба маънои ворид кардан,)

parah|tarah|,taro,tare - пас, баъд, баъд аз.

ragah /ragah/, rago, rage - ба ҷуз, ба ғайр аз

irari /irari/ - бар

adari /adari/ - зер, зеро

raga /ragah/ - пеш, қабл

arai /arai/ - пас, баъд

haca - аз

nipdiy /nipadi - думболи, аз паси, давоми

ptis /patis/ - хилофи, зидди

yata /yata/ - то

priy /pariy - атрофи, гирди.

Дар забони порсии қадим пасоянди gadiy /gadi/ - барои, дар забони тоҷикӣ пасоянд дар шакли «хро» боқӣ монда бо калима якҷоя меояд. Дар забони порсии қадим бештари пешояндҳо ба вазифаи пасоянд низ меомаданд.

ФЕЪЛ

Системаи феъл чун дар забонҳои дигари ин давра сохтори басо мураккаби грамматикӣ доро буд. Созмонёбии шаклҳои гуногуни феъл дар заминаи асосҳои замонӣ ва сивавӣ бо пайвастиҳои бандҳо ва аффиксҳо сурат мегирифт. Гуногунии шаклҳои феълии забони порсии қадимро реша, асосҳо, аугмент, аффиксҳо ва бандҳо таъкил медиҳанд. Чунонки зимни таҳлилу баррасии ҳиссаҳои номӣ тасрифи мукаммали калимаҳо ё ягон калима дар шахсу шумора,

падеж, чинсият ба таври мукамал сурат нагирифт, тасрифи пурраи феълҳо ва ё ягон феъли ҷудогона низ аз имкон берун аст, зеро доир ба феълҳо низ маводи пурра дастрас нест. Зеро дар таърихи забони тоҷикӣ мураккабтарин ҳиссаи нутқ феъл ба ҳисоб меравад. Барои дарки системаи феъли порсии қадим пеш аз ҳама тасриф, типӣ асос, префиксҳои феълӣ ва баъзе хусусияти дигари феълро таҳлил кардан лозим меояд.

Феъл ду намуди асос дошт: 1.асоси замонӣ; 2.асоси сиғавӣ.

Асоси замонӣ аз реша (баъзан такрори реша) ва суффикси асоссоз иборат буда, бо ёрии бандакҳои феълӣ шаклҳои тасрифшавандаи сиғаи хабарӣ ва амриро сохта метавонист. Аз асоси замон бо иловаи суффиксҳо асосҳои сиғавӣ сохта мешуданд. Яъне сохти феъл дар давраи қадим чунин буд:

Ш а к л и ф е ъ л ӣ						
Префикс	Аугмент	Асоси сиғавӣ				Бандаки феълӣ
		Асоси замонӣ			Суффикси сиғавӣ	
		Такрори реша 3	Реша 4	Суффикси замонӣ 5		
Индекс1	Индекс 2				6	7

Барои дуруст фаҳмидани сохти шакли феълӣ ҳар як шакли феъли эронии қадим таҳти аломати (<*) мансуб гардонида шуда, ҳар як морфема ба воситаи рақам (индекс)-и махсус нишон дода мешавад. Чунончи, барои ифодаи такрори реша ё худ редупликатсия индекси 3, аугмент индекси 2 ва монанди инҳо мегузоранд.

Аугмент – морфемаест, ки дар забонҳои қадими эронӣ ба воситаи он аз асоси замони ҳозира шакли замони гузашта сохта мешуд. Дар забонҳои порсии қадим ва авестӣ садоноки **a** чун аугмент истеъмол мешуд:

barami - шахси якуми танҳо дар замони ҳозира. *мебарам, меорам*.

abaram - шахси якуми танҳо дар замони гузашта. *бурдам, овардам*.

Ҳамин тариқ ҳар як шакли феълӣ аз префикс сар шуда, бобандак тамом мешавад.

Барои намуна баъзе аз феълҳоро индексгузорӣ мекунем:

ni -ya -šād -aya -m - niyašādayam - шинондам

a -hi -stā -tā - aistātā - меистод

pari -bar -a -a -hi - paribarahi - бояд нигоҳ дорӣ

Аз таҳлили феълҳои болоӣ бармеояд, ки решаи холиси феъл дар давраи қадим як (камтар) ё ду (бештар) ҳамсадо дошт:

√ **ah** ҳастам

√ **ah**, √ **gauba** - гап задан, гуфтан **saxvan** – суҳан

√ **bar** – бурдан, овардан **pari / barā** - бар

√ **vain** – дидан; **bīn/ben** – бин **dī-ta – dī /d** – дид

√ **yad** – таъзим кардан, ибодат кардан, парастидан, қурбонӣ кардан

√ **pā** – поидан

√ **kar** – кардан, **ku , kunava**

vit√ tar = vitar – vi ar – gu ar – гузар.

Калимаи “гузар” (гузаштан) мисли исми “гуноҳ” ба тағирот дучор шудааст: **vi+na = vi+nāh – gunoh** – гуноҳ.

√ bav, bavā – будан

gaudaya – шинак гирифтан; **ja** - задан

ah (ahya) – ҳастам;

maniya – фикр кардан

(vi)yataraya – гузаштан.

Дар чадвали поён тасрифи баъзе аз феълҳои болоиро дида мебароем:

Тарз	Шумо на	Ша хс	Сиғаи хабарӣ		Сиғаи амрӣ	Сиғаи конъюнктив (СИ-Э)
			Презенс (АЗХ)	Имперфект (АЗГ)		
Ғоилӣ	Тан-хо	1.	vaināmiy	abaram		abaniy
		2.		apagaudaya a	pari / barā yadiy	vaināhiy
		3.	Baratiy	Abara	baratuv	Bavātiy
	Ҷамӯ	1.	Ahyāmahi y	Viyataraya mā		
		2.			Jatā	
		3.	Baratiy	Abara	Pātuv	
Миёна	Тан-хо	1.	Maniyai	amaniyai		kunavānaiy
		2.			kušuva	maniyāhaiy
		3.	vainataiy	agaubatā	varna- yat/dām	yadātaiy
	Ҷам	3.		Abaratā		

ЭЗОХ: 1. Имлои хати меҳӣ ба донишмандон имконияти пурра намедихад, ки анҷомаҳои шакҳои зерини феълро аз ҳамдигар фарқ кунонанд:

Apagaudaya, abara (танҳо ва ҷамӯ); **barātiy**(танҳо ва ҷамӯ); **baratuv, pātuv, agaubatā, abaratā.**

2. Шаклҳои **Imperfekt (АЗГ)** ба воситаи садоноки **a-**, ки аугмент номида шуда, пеш аз асоси феъл меояд, сохта мешавад. Дар сурати мавҷудияти префикс аугмент дар байни он ва асос чой мегирад: **viyatarayamā.**

3. Хусусияти дигар дар он аст, ки дар **Praesens (АЗХ)** анҷомаҳои дараҷаи аввал ва дар **Imperfekt (АЗГ)** анҷомаҳои дараҷаи дуввум истеъмол мешавад:

Praesens
(pari) barāmiy
(ā) baratiy
baraantiy

Imperfekt
abaram
abarat
abaran

4. Аломати хоси **Conyunctiv (Ш-Э)** садоноки **a-**и мобайни асос ва анҷома мебошад: **bavātiy < bavā+a+tiy**

Шакли феъли замони гузашта:

Аз асосҳои гуногуне, ки мо дар чадвали тасрифи феълҳо дида баромадем, рафта-рафта якчанд асос боқӣ мемонад, ки он иборат аст аз: √-и феълҳои темаи (суффикси) **a** ва √-и феълҳои темаи **aya** буд, ки онро асосҳои **тематикӣ** меноманд:

1. bar-a-miy	bar-aya-miy
2. bar-a-hi	bar-aya-hi
3. bar-a-tiy	bar-aya-tiy
4. bar-a-mahi	bar-aya-mahi
5. bar-a-ta	bar-aya-ta
6. bar-a-nti	bar-aya-nti

Ва боз асоси баробари √ вучуд дошт, ки онро асоси **атематикӣ** меноманд. Яъне дар байни решаи бандак тема (садонок ё суффикс) вучуд надорад: √**stā** = истодан; √**ay** = гаштан; √**ah** = ҳастан, будан; √**jan** = задан; √**ar** = ҳаракат кардан; √**tars** = тарсидан; √**dār** = доштан; √**vart** = гардондан; √**aiš** = фиристодан; √**gaud** = рӯпӯш кардан; √**garb** = гирифтан; √ **ad** = ба назар расидан; √**paiš** = нигоштан; √**ai** = рафтан; √**duruj** = дурӯғ гуфтан; √**nij** = дур (дафъ) шудан.

Ҳамин тариқ, дар порсии қадим шаклҳои зиёди феъл истифода мешуд, ки рафта-рафта аз онҳо шаклҳои нав ба вучуд омаданд ва ё як қатор калимаву аффиксҳо маънои луғавии худро аз даст дода, ба реша пайваست шуданд ва ё калимаҳои мустақил ба ҳайси морфемаҳои ёридиҳанда хизмат мекарданд, ки инро дар мисоли зарфи **hamēv** дида метавонем.

Асосҳои феъл

Praesens - замони ҳозира, **aorist** - аорист, **Imperfekt** - замони гузашта

Сифаҳои феъл **indikative** - сифаи хабарӣ, **subjektive** - шартӣ, **injunctive**- мамнуй, **optative** -хоҳишманди, **imperative** - амрӣ.

Тарзҳои феъл **activ** - фоил, **middle** - миёна, **passiv**- мафъул.

Феълҳои забони порсии қадим се шахс (якум, дуум, сеум) ва се шумора (танҳо, дугона, чамӯ) дошта, масдари он ба замони ҳозираи феъл мувофиқат мекард.

Ҳамин тавр, системаи феъл ва умуман сохтори морфологӣ дар забони порсии қадим басо мураккаб буда, хусусиятҳои он дар муқоиса бо забони авестӣ ва дар асоси манбаъҳои хаттии боқимонда омӯхта шудааст.

ПАЙВАНДАКҲОИ ПАЙВАСТКУНАНДА

Пайвандакҳои пайвасткунанда «са» дар забони авестӣ маъмул мустаъмал бошад, ҳам дар манобеи маҳфузмондаи забонӣ порсии қадим дида намешавад. Аммо шакл нест, ки ин пайвандак дар забони порсии қадим истифода мешудааст. Пайвандаки пайвасткунандаи «uta» дар забони порсии қадим маъмул аст.

ПАЙВАНДАКҲОИ ТОБЕЪКУНАНДА

Муайянкунандаҳо тавассути падежҳо гузориш меёбанд ва дар чунин мавридҳо қонишинҳои нисбии /h(a)ya),|taʔa| меояд. Ҳамчунин дигар пайвандакҳои тобеъкунанда аз асосҳои қонишинҳои нисбат ташаккул ёфтанд: /ya-/ (бидуни /ha-/ ва ta-/).

Пайвандаки /yata/ - вақте ки

Пайвандаки /yava/ (дар авестӣ - yavat/, yavata) - то, ҳанӯз ки, ҳоло ки.

Пайвандаки /pasaya yava/ - баъд аз он ки.

Барои ҷинси миёна ягона пайвандаки тобеъкунанда ta-yat/ - ту.

Хулоса, доир ба забони порсии қадим дар тӯли ду-се садсолаи охир тадқиқоти зиёде чи дар Шарқу чи дар Ғарб гузаронида шудааст. Новобаста ба ин паҳлӯҳои гуногуни ин забон тадқиқу баррасиҳои боз ҳам мушаххастару амиқтар ва густурдатарро тақозо мекунад.

Адабиёт:

1. Герценберг Л. Г. Додихудоев Р.Х. Таърихи забони тоҷикӣ. Душанбе, 1983.
2. Ризо Муроди Гиёсободӣ. Бесутун. Техрон, 1377 (1977)
3. Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2006;

Маърӯзаи 7: Маълумоти умумӣ дар бораи забони авестой

№	Муддат	Шумораи талаба
1	Нақшаи мавзӯ:	1. Гушоишу ниёиш. 2. Аз таърихи тадқиқоти Авесто. 3. Фонетикаи авестой.
2	Мақсади дарс: Омӯзиши забони авестой ва маҳалли пайдоиши он. Китоби «Авесто» ҳамчун ёдгории хаттии забони авестой. Вобаста ба мантиқии китоби «Авесто» таҳлили фонетикаи забони авестой.	
3	Вазифаи педагогӣ: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърӯзаро муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан	Натиҷаи фаолияти таълим: Китоби Авесто ва аҳамияти он дар таърихи забони тоҷикӣ. Пайдоиш ва омӯзиши «Авесто». Таърихи тадқиқи «Авесто». «Авесто» маҷмӯи матнҳои дини зардуштӣ. Қисматҳои то ба мо расидаи «Авесто». Дараҷаи омӯзиши забони авесто. Фонетикаи авестой ва системаи садоноку ҳамсадоҳо дар он.
4	Усули таълим	Маърӯза, мулоқот, ҳучуми ақлӣ, саволу ҷавоб
5	Шаклҳои ташкил кардани фаъолияти хониш	Ҷамоа, бо гурӯҳҳо кор кардан
6	Воситаҳои таълим	Матни маърӯза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш
7	Шароити таълим додан	Хонае, ки бо воситаи техникӣ чиҳозонида шудааст
8	Мониторинг ва баҳогузорӣ	Саволҳо, мулоқот

МАЪЛУМОТИ УМУМӢ ДАР БОРАИ ЗАБОНИ АВЕСТОӢ

Пиндори нек, гуфтори нек, рафтори нек!

Азбаски материали забони порсии қадим хеле кам боқӣ мондааст, олимону донишмандон барои қазовати хусусияти савту сарф ва нахву каламоти порсии қадим ба забонҳои ба он ҳамонанд, аз қабили санскрит ва авестой мурочиат менамоянд.

Аз ин рӯ аҳамияти забони Авесто дар таърихи забони тоҷикӣ ниҳоят бузург аст.

Авесто яке аз бостонитарин осори таърихиву адабӣ ва динии мардумони ориёинаҳод буда, матнҳои он дар асоси оини пешин – Маздаясно ва ривоёти динии ҳиндуорӣӣ, ки дар асоси мифҳои ҳиндуурूपой мураккаб шудааст.

Олимон маънии номи китобро гуногун шарҳ додаанд: Баъзеҳо онро аз решаи ҳиндуурупоии **вид** – дониш маънидод карда, барҳи дигар ба он маънии **асос** ва **бунёд** додаанд. Дар “Бундаҳишн” бо номи **дин, китоби мазҳабӣ** ва **қонуни динӣ** омадааст. Дар кутуби исломӣ ва адабиёти мумтози тоҷик дар шаклҳои **Авасто, Абасто, Апасто, Афасто, Ависто, Абастоғ, Бусток, Исто, Васто, Сто** ва ғ. ба назар мерасад. Аз ҷумла Рӯдакӣ мефармояд:

*Ҳамчу муаммост фахру ҳиммати ӯ шарҳ,
Ҳамчу Абастост фазлу сирати ӯ Занд.*

Матни ҳозираи Авасто сеяки мутуни давраи сеҳазорсолаи пешинро ташкил медиҳад. Яъне Авасто тақрибан дар садаи XI – X пеш аз мелод китобат шуда ба китобҳои муқаддаси ҳиндувони қадим – Ведаҳо қаробат дошта, хоса ин наздикӣ бо “Ригведа” аён мегардад.

Дар байни олимон фарзияе ба миён омада, ки макони пайдоиши Авасто Осиёи Вусто буда, дар Эрони бостон тақомул ёфтааст. Дар китоби “Шаҳристониҳои Эрон” омада, ки Заратуштра бо фармони шоҳ Виштасп Авасторо иборат аз 1200 фрагард (боб) ба дини дабири (хати авестой) дар тахтачаҳои тиллоӣ навишта, дар ҳазинаи оташкада ҷой дод. Вале Александри Румӣ ин китобро сӯзонда ба дарё андохт.

Дар китоби “Динкард” маълумоти зерин омада: Бо фармони Кави Виштасп матни Авасто навишта шуда, як нусхааш дар Шиз (Ганчи Шопикон) ва дигараш дар Джи нипишти (китобхонаи) Истахр гузорида шуд. Пас аз ҳучуми Александри Румӣ юнониён як нусхаи Авасторо сӯзонда, нусхаи дигарро бо худ бурда, ба юнонӣ тарҷума карданд. Гӯянд, ки он ҳама фалсафаву ҳикмати юнониён ба шарофати Авастост.

Бо гузашти солҳо дар замони Ардашери Бобакон бо сарвари мубади мубадон Тансар мутуни Авасто аз ёдҳову синаҳо гирд оварда шуда, тақрибан аз се як қисми он барқарор карда шуд. Баъдҳо ду қарат: яке дар аҳди Шопур писари Ардашер ва дигаре дар замони Шопури пури Ҳурмузд бо сарвари Озарбади Маҳраспандон матни китоб комил гардонида шуд. Дар аҳди Хусрави парвези сосонӣ матни Авасто бори дигар таҳрир ва ба паҳлавӣ тафсир шуд, ки онро Занд – Авасто меноманд. Қадимтарин дастнависҳои он, ки то ба даврони мо расидааст, ба асри XIV тааллуқ дорад.

Оиди зардушт ва китоби муқаддаси Авасто, ҳамчуни мазмуну мундариҷаи он дар осори ҳукамои Юнону Рими қадим ишораҳо мавҷуданд. Омӯзиши илмӣ Авасто дар Урупо аз асри XVIII ибтидо ёфт.

Нахуст дар хусуси Авасто маълумоти умумиву рӯякӣ дар садаи XVII пайдо шуда буд. Ин гуна маълумотро роҳи англис Ҳенри

Лорд, сайёҳи фаронсавӣ Ҳабриэл дю Шинон ва олими англис Ҷорҷ Боучье додаанд.

Дар нимаи дуввуми садаи XVIII муҳаққиқи фаронсавӣ Анкетил Дюперрон ба Ҳиндустон сафар карда, дар ҷамоаи зардуштиёни Бомбай соле чанд (1755-1761) ба сар бурда, аз дастурҳои (рӯҳониёни оташпараст) зардушт тарзи хондан ва китобату таҳлили Авасторо омӯхт ва ба тадқиқи он пардохт. Сипас ба Париж баргашта, соли 1771 матни Авасторо бо тарҷумаи фаронсавӣ chop намуд.

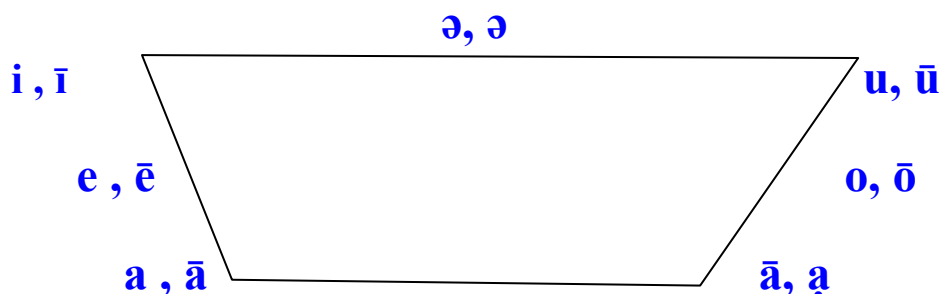
Баъди наشري китоби Дюперрон як қатор донишмандони Урупо. Аз қабилӣ олимони англис Уилям Ҷонс, Ричардсон, Эрскайн ва немис Майнерс ва Болен ба қадимияти Авасто шубҳа намуданд. Дар натиҷа байни онҳо ва тарафдорони Дюперрон баҳси калоне ба вуқӯъ пайваст ва олими даниягӣ Раск ба ин баҳсҳои тулонӣ хотима дод. Вай ба Ҳиндустон рафта, дастнависҳои қадимаи Авасторо биёмӯхт ва қадимияти онро ба исбот расонд. Дар миёнаҳои садаи XIX ва асри XX олимони зиёде аз қабилӣ Вестергорд, Шпигел, Х.Бартоломе, Райхелт, Барр, Кристенсен, Пури Довуд, Иностранцев, Бертелс, Брагинский, Стеблен-Каменский, Бобочон Гафуров ва дигарон ба таҳлилу тадқиқи Авасто камари Ҳиммаб барбастанд ва ба муваффақияти зиёде қомеъ шуданд.

Фонетикаи авестой

Бигузор нур оламгир шаваду зулмот намонад!

Системаи овозҳои авестой чунин аст:

1. Садонокҳо:

2. Дифтонгҳо: ае, ао, аі, оі, аи, әи

3. Ҳамсадоҳо:

Ҷои артикул- Тарзи артикулятсия		Лабулабӣ	Лабу- дандонӣ	Пеши- забонӣ	Миёни- забонӣ	Паси- забонӣ	фарангалӣ (ҳалқӣ)
Зич	бечаранг	Р		Т	č	k	
	چارангдор	В		D	j	g	
	сонантҳо	М		N			
Роғ	бечаранг		F	S	š	x	Н
	چارангдор		V	Z	ž	γ	
	бечаранг						

	чарангдор						
сонантҳо	W		R	y			

Дар муқоиса бо забонҳои эронии қадим нисбати авестой табдили зерини овозҳо мушоҳида мешавад:

Инъикоси эронии **a** дар авестой:

- эр. **a** > ав. **ə** : **azam** > **azəm** – ман
savišta > **səvišta** – зуртарин
эр. **a** > ав. **e** : **yazai** > **yeze** – мепарастам
эр. **a** > ав. **o** : **vahuni** > **vohuni** – хун
vahū > **vohū** – хуб
magu > **moγu** – муғ
эр. **a** > ав. **ō** : **čart** > **čōrət** – кард
vrzyatu > **vērəzyōtū** – кунад
эр. **an** > ав. **a** : **hanz** > **haz** – мавҷуд
эр. **va** > ав. **ū** : **harvam** > **haurūm** – ҳар
aivam > **oyūm** – як
эр. **ya** > ав. **i** : **yam** > **im** – киро
družyantam > **družintəm** – дурӯғгӯй

Инъикоси эронии **ā** дар авестой:

- эр. **ā** > ав. **ə** : **nāmāni** > **nāməni** – номҳо
эр. **ā** > ав. **ō** : **jyātum** > **jyōtum** – зиндагӣ
ča wārā > **ča wārō** – чаҳор
эр. **āh** > ав. **ā** : **gai āh** > **gaē ā** – оламҳо
mazdāh > **mazdā** – хирадманд

Инъикоси дифтонгҳо:

- эр. **ai** > ав. **aē** : **hainā** > **haēnā** – лашкар
spaita > **spaēta** – сафед
эр. **ai** > ав. **ōi** : **šai a** > **šōi rā** – хонадон
tai > **tōi** – ҳамонҳо
эр. **au** > ав. **ao** : **gauna** > **gaona** – гуна
draunah > **draonō** – қисм

Инъикоси гуногуни дифтонги **ai** – ро авастошиносон ба зада мансуб медонанд.

Инъикоси **r, r** – и эронии қадим:

- эр. **r** > ав. **ərə** : **rzu** > **ərəzu** – рост
mrga > **mərəγō** – мурғ
эр. **r** > ав. **əhr** : **krpa** > **kəhrpa** – бадан, тан
vrka > **vəhrka** – гург
эр. **rt** > ав. **š** + дарозшавӣ дар бадал:
bar-tar > **bāšar** – савор
var-ta > **vāša** – ароба

Инъикоси гуногуни дифтонги **r, r** – ро низ авастошиносон ба зада мансуб медонанд.

Овози **h** :

Овози **h** дар авестой тамоили димоғӣ мегирад:

эр. **h** ав. **ḡh** : **āha > āḡha** – буд (перфект)

vahu > voḡhu – хуб

эр. **hv** ав. **xv** дар аввали калима:

hvahar > x aḡha – хоҳар

hvi(d)at > x īsat – арақ кардан

эр. **hv** ав. **ḡuh** : **bara-hva > baraḡuha** – бибар (сиғаи амрии **medium**)

vahvī > vaḡuhi – хуб (чамъи занона)

Овозҳои зичи чарангдор дар мобайни калима ба овозҳои **rog** мубаддал мешавад:

эр. **b** ав. **w** : **abra > awra** – абр

abi > aiwi – об

эр. **d** ав. : **dugdar > duy ar** – духтар

gada > ga ō – ғоратгар

эр. **g** ав. **ḡ** : **ugra > uḡra** – зўр

augžō > auḡžō – гуфти

Баъзан эронии t ба овозе табдил меёбад, ки талаффузи он дар таҳлили матн мушкилӣ меорад. Дар баъзе маворид онро бо аломати **t** ишорат карда, тарзи талаффузаширо чун с (ц) тахмин мекунанд:

atka > atka – либос

čit > čit – ҳиссаҷа

Аломатҳои i, u тобиши хоси овозҳои баъд аз онҳо омадари ифода мекарданд (**i** - нармӣ, **u** - лабиализатсия):

gari > gairi (gar'i) – кўҳ

barati > baraiti – мебарад

yajah > I yojah ('yeja) – тарс

paru > pouru (por'u) – пур

dāru > dauru (dair'u) – дарахт

Адабиёт:

1. Соколов С.Н. Авестийский язык. Москва, 1961.
2. Герценберг Л. Г. Додихудоев Р.Х. Таърихи забони тоҷикӣ. Душанбе, 1983.
3. Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2006;
4. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ. Душанбе, «Хумо», 2003;

Маъруъаи 8: Фонетика ва грамматикаи забони Авестой

№	Муддат	Шумораи талаба
1	Нақшаи мавзӯ:	1. Ҳиссаҳои номии нутқ 2. Феъл 3. Шеваи Авесто 4. Гуногуншаклӣ дар Авесто
2	Мақсади дарс:	Омӯхтани ҳиссаҳои номии нутқ ва таҳлили он бо забони қадимаи эронӣ. Муайян намудани мавқеи ин забонҳо дар ташаккули забони тоҷикӣ.
3	Вазифаи педагогӣ: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маъруъзаро муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан	Натиҷаи фаолияти таълим: Сохтори морфологии забони авестой. Маълумот дар бораи ҳиссаҳои номии нутқ. Падежҳо дар забони авестой. Таносуби анҷомаҳои падежӣ дар забони авестой. Истеъмоли феъл дар забони авестой. Шеваҳои Авесто ва мушоҳидаи гуногуншаклӣ дар он. Наздикии забони авестой бо забонҳои дигар.
4	Усули таълим	Маъруза, мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб
5	Шаклҳои ташкил кардани фаъолияти хониш	Ҷамоа, бо гурӯҳҳо кор кардан
6	Воситаҳои таълим	Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз ҷанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш
7	Шароити таълим додан	Хонае, ки бо воситаи техникӣ ҷиҳозонида шудааст
8	Мониторинг ва баҳогузорӣ	Саволҳо, мулоқот

Забонҳои қадими эронӣ, аз ҷумла авестой бо забонҳои қадими Ҳиндустон, хоса санскрит ҳаммонандии зиёд дошта, ағлаби қорвожаву номвожаҳо ва пешванду пасвандҳои ин ду забон дорои решаҳои муштараканд. Барои намуна шабоҳати дах шумораи аввали ин ду забонро дар муқоиса бо забони форсӣ-дарӣ-тоҷикӣ нав меорем:

№	Авестой	Санскрит	Тоҷикӣ
---	---------	----------	--------

1	aēva	Ēka	як
2	dva	dvā	ду
3	rayō	tri	се
4	ča /thwārō	čatvár	чор
5	panča	pánča	панч
6	xšvaš	ṣaṣ	шаш
7	hapta	saptá	хафт
8	ašta	aṣṭa	хашт
9	nava	náva	нӯҳ
10	dasa	dása	дах

Шумораи даҳиҳо ва аз он болотари авестой чунинанд:

vīsaiti – бист

aštaitīm – ҳаштод

risatəm – сӣ

navaitīm – навад

čadwārisatem – чихил

satəm – сад

pančasatem – панчоҳ

hazaṇrəm – ҳазор

xšvaštīm – шаст

baēvar – даҳ ҳазор

haptaitīm – ҳафтод

Аз лиҳози фонетика ва қоидаҳои сарфӣ низ забони авестой бо забонҳои хамгурӯҳаш, санскрит ва ҳатто забонҳои ҳиндуурупой шабеҳ аст. Ва аммо бо грамматикаи кунунии форсӣ ё тоҷикӣ фарқи кулӣ дорад. Чунки дар давоми се ҳазорсола ё камтар аз ин системаи забонҳои гурӯҳи эронӣ ба кулӣ тағир ёфт. Чунинчи, дар забони авестой мисли порсии қадим ҳиссаҳои номии нутқ ҳашт ҳолати сарфӣ (падежӣ) мегирифт:

1. ҳолати фоилӣ - **Nominativ**
2. ҳолати изофӣ - **Genitiv**
3. ҳолати пешоянди **бо, ба** ва ғ. - **Dativ**
4. ҳолати мафъулӣ - **Accusativ**
5. ҳолати мафъулун минҳу - **Ablativ**
6. ҳолати мафъулун маъа - **Instrumentalis**
7. ҳолати мафъулун фиҳи - **Locativ**
8. ҳолати нидо – **Vocativ**

Ва вобаста аз 8 ҳолати боло (тағирёбии падежӣ) чунин охири ҳиссаҳои номии нутқ тафовут мекард. Яъне калимаҳо аз рӯи гуногунии бандакҳои падежӣ аз ҳам фарқ мекарданд. Ҳамчунин калимаҳо шумора ва чинсият низ аз ҳам фарқ мекарданд. Барои намуна тасрифи калимаи “**даст**”-ро дар шумораи танҳо бо забонҳои порсии қадим, авестой ва санскрит меорем:

Падежҳо	Порсии қадим	Санскрит	Авестой
1. N.	dast-ah	hast-ás	zast-ō
2. G.	dast-ahyā	hast-āsyā	zast-ahe
3. D.	dast-ahyā	hast-āya	zast-āi
4. Acc.	dast-am	hast-ám	zast-əm

5. Ab.	dast-a	hast-ā	zast-a
6. I.	dast-āt	hast-āt	zast-āt
7. L.	dast-aiy	hast-ē	zast-e
8. V.	dast-ā	hast-a	zast-a

Ҳолати боло вобаста ба чинсияту шумора метавонад намудҳои гуногун гирад, ки барои намуна баъзе аз асосҳои маҳтум ба садоҳои гуногунро меорем. Азбаски дар ин қисмат бевосита ба тадқиқоти Р.Х.Додихудоев ва Л.Г.Герсенберг муроҷиат менамоем, тарзи ҷобачогузори падежҳо низ мувофиқи тақсимои онҳо дода мешавад:

1. Намуди тематикӣ. Тасрифи ин намудро дар мисоли исмҳои зерин дидан мумкин аст: **ahura** - оӣ, таоло; **aspa** – асп; **daēva** – дев; **mašya** – мард; **naēma** – ним; **yima** - ам(шед); **zasta** - даст:

	Танҳо	амӯ
Nominativ	aspō, mašyō, daēvas-ča	aspa
Vocativ	Ahura	
Accusativ	aspəm, mašəm	mašyas- ča, daēva
Instrumentalis	Zastat	Mašyāiš
Dativ	Yimāi	naēmaēibyō
Ablativ	Yimat	
Genitiv	Aspahe	aspanam
Locativ	aspaē-ča	Aspaēšu

Қайди 1. Анҷомаи калима пеш аз пайвандаки **-ča** шакли дигар (кӯҳна) дорад. **daēvas-ča** ба ҷои **daēvō**; **aspaē-ča** ба ҷои **aspē**; **mašyas-ča** ба ҷои **mašya**.

Қайди 2. дар шаклҳои, ки асосашон ба **-y, -v** хотима меёбад, садоҳои асос бо тема ҷафс шуда ба як овоз мубаддал мегардад: **mašyəm > mašīm**; **daēvəm > daēūm**.

Қайди 3. Дар баъзе калимаҳо вобаста ба лексикаи динӣ анҷомаи махсуси (такроршуда)-и **Nominativ**-и ҷамӯ мушоҳида мешавад: **yazatānhō > yazata=ah=ah/**

Қайди 4. Шакли **vouru, kašaya** дар падежи **Locativ** танҳост, аммо баъдтар ба он овози **a** илова гаштааст.

Қайди 5. **šōi rā** шакли падежи **Accusativ**-и ҷамӯ (чинсияти миёна) аз асоси **šōi ra** – макон, ҷои истиқомат мебошад.

Аз рӯи қолиби дар ҷадвали боло овардашуда калимаҳои зерин низ тасриф мешаванд:

Исмҳои чинс: **baxta-, maēya-, mai ya-, mašyāka-, sādra-, urvištra-, uštra-, uštra-, vāra-, vāta-, yasna...**

Исмҳои хос: **Apaoša-, Haoma-, Spitama-, Tištrya-, Zaratuštra...**

Сифатҳо: **auruša-, kaurva-, nōvayana-, pourva-, rapī wina-, srūra-...**

Ҳиссаҳои номии мураккаб: **frādat.gaē a-, maēyo.kara-, mazda.δāta-, kaurvō.barəša-, kaurvō.dumā-, ri.ayara-, zairi.gaoša-...**

Шумораҳо: **hapta-, dasa-...**

2. Тасрифи ҳиссаҳои номии махтум ба садоноки ā дар мисоли калимаҳои daēnā – дин, gaē ā – махлуқ, urvarā - растанӣ:

	Танҳо	амӯ
Nominativ	Urvara	urvarā
Vocativ	Urvaire	
Accusativ	urvaram	
Instrumentalis	Daēna	gaē ābiš
Dativ	gaē yāi	urvarābyas-ča
Ablativ	Urvarayāt	gaē yabyō
Genitiv	Urvarayā	urvaranam
Locativ	gaē e	urvarahu

Аз рӯи ҳамин қабил калимаи mazdayasnā ҳам тасриф мешавад. дар ин маврид низ пеш аз пайвандаки -ča калима шакли кўҳнаашро нигоҳ медорад: urvarāhyas-ča ба ҷои urvarābyō.

3. Асосҳои ба сонантҳои y,v тамомшаванда, ки чанд шакл доранд:

- шакли суф – gairi-, bāzu-
- шакли саҳт пеш аз ҳамсадо – gairi-, bāzəo- ё bazəu-
- шакли саҳт пеш аз садонок – garay-, bazav-

Барои намуна чанд мисол бо калимаҳои gairi – кўҳ, vohu – хуб, xratu – хирад меорем:

Шумора	Падеж	Асоси махтум ба i	Асоси махтум ба u
танҳо	Nominativ	Gairiš	vaṇhuš
	Accusativ	Gairīm	vohum
	Ablativ	Gairōit	vaṇhaot
	Genitiv	Gairōiš	vaṇhəuš
ҷамӯ	Nominativ	Garayō	vaṇhavō
	Accusativ	Gairiš	Xratūš
	Genitiv	gairinam	vohunam

Аз рӯи ҳамин қолиб калимаҳои калимаҳои darši-, frāšmi- ва fravaši- тасриф мешаванд:

Асосҳои махтум ба u –и калимаҳои bāzu-, fyanhu ҳам ба ҳамин намуди тасриф тааллуқ доранд.

4. Дар тасрифи асосҳои ба ҳамсадо хотимаёфта аксаран ҳамсадои охири асос ба андозае бо ончома махлут мешавад, ки шаклҳои гуногуни душворфаҳм мушоҳида мегарданд. Бинобар он дар поён шаклҳои асосии серистеъмолтари ин типии тасриф оварда мешавад:

- асосҳои махтум ба ҳамсадоҳои гуногун: āp – об, ast – устухон, vīs – деҳа (қавм);

- асосҳои махтум ба ah: manah – тафаккур, humanah – дорои тафаккури нек, naire.manah – исми хос (монанди калимаи тоҷикии Наримон), vačah – сухан, zrayah – дарё;

- асосҳои махтум ба **nt** (аксар сифати феълии замони ҳозира): **astvant** – мустаҳкам, **barant** – баранда, **bərəzant** – баланд, **hant** – мавҷуд, **mazant** – калон, **miždavant** – муздгир(анда), **raēvant** – пуршукӯх;

- асосҳои махтум ба **n**: **ašavan** – соlex, **čašman** – чашм, **nāman** – ном.

Шумора	Падеж	Асосҳои махтум ба:			
		Ҳамсадоҳои гуногун	Ah	nt	n
Танҳо	Nominativ	Āfš	naire.manō	raēvā	ašava
	Accusativ	Āpəm	Manaṇhəm	raēvantəm	ašavanəm
	Nom./ Acc. Neutrum	as-ča	Manō	mazat	ṇama
	Instrument	Apa	Manaṇha	bərəzata	nāmana
	Dativ	Ape	Vačaṇhe	astvaite	ašaone
	Ablativ	Vīsat	Zrayaṇhat	astvatat	čašmanat
	Genitiv	Apō	Manaṇhō	hatō	ašaohō
	Locativ	Vīsi	Zrayāi	astvainti	nāmənī
Ҷамӯ	Nominativ	Āpō	Humanaṇhō	hantō	ašavanō
	Accusativ	Āpō	Humanaṇhō	hantō	ašavanō
	Nom./ Acc. Neutrum	Asti	Manā	miždavaṇ	nāmaṇ
	Genitiv	apaṇ	vačaṇḥam	hatam	ašaonaṇ

Қайди 1. Чунон ки маълум аст, дар падежи **Nominativ** ва **Accusativ** номҳои ҷинсияти миёна шакли якхела доранд (дар забонҳои порсии қадим ва русӣ низ ин ҳолат муоина мешавад). Шаклҳои мазкури асосҳои махтум ба ҳамсадо аз шаклҳои тасрифи ҷинсияти мардона ва занона фарқ мекунанд ва аз ин сабаб дар чадвали боло оварда шудаанд.

Қайди 2. **napāsə** - набера шакли **Nominativ**-и танҳо аз асоси **napāt** мебошад.

Қайди 3. **Ahura.Mazda** шакли **Vocativ**-и танҳо мебошад.

Аз рӯи ҳамин қолиб калимаҳои зерин низ тасриф мешаванд:

- асосҳои махтум ба ҳамсадоҳои гуногун: **gav-**, **kəhrp-**, **paiti-**, **yəš-**, **uštātāt-**, **vāt...**

- асосҳои махтум ба **ah**: **aivi.aojah-**, **aivi.vanyah-**, **Aurō.Mazdāh-**, **asah-**, **x arnah-**...

- асосҳои махтум ба **nt**: **x arənaṇuhant-**

- асосҳои махтум ба **n**: **aḍwan-**, **aoxtō.nāman-**, **dunman-**, **karan-**, **pa an-**, **zrvan-**...

5. Ҷонишинҳо аз рӯи қолиби махсус тасриф мешаванд.

Хусусияти ҳоси тасрифро бештар ҷонишинҳои шахсӣ доро мебошанд. Бо баробари флексияи ҳоси падежӣ онҳо шаклҳои заданок

ва беада низ доранд. Масалан, чонишини **azəm** – ман дар падежҳои ғайримустақим шаклҳои зерин дорад:

	Accusativ	Genitiv
Шаклҳои заданок	maṇ	mana
Шаклҳои беада	Mā	me

Чонишини ишорати **ta** – **ин** асоси энклитикии беадааш **di**; чонишини нисбӣ **ya** – **кадом**; сифатҳои чонишинӣ, ки аз рӯи ҳамин қолиб тасриф мешаванд; **anya** – **дигар**; **vīspa** – **ҳар, ҳама**:

Шумора	Падеж	Ч. Мардона	Ч. занона	Ч. миёна
Танҳо	Nominativ	hō, yō, vīspā	hā	yat, tat
	Accusativ	yīm, dim	yam	
Чамӯ	Nominativ	tē, anye, vīspe	tā, yā	tā, yā
	Accusativ			

Қайди 1. **yāiṣ** шакли падежи **Instrumentalis**-и чамӯ аз асоси **ya** мебошад.

Қайди 2. **tā** шакли **Nominativ**-и **Dualis** (тасния, дугона) аз асоси **tā** дар Авесто серистеъмол аст.

6. Дар Авесто калимаҳои мураккаб ба таври васеъ истеъмол мешаванд. Тамоми калимаҳои мураккабро асосан ба ду гурӯҳ чудо кардан мумкин аст:

1) гурӯҳи калимаҳое, ки яке аз ҷузъҳои ҷузъи дигарро муайян карда, тамоми калима маънои грамматикӣ ҷузъи муайяншавандаро мегирад (монанди калимаи тоҷикӣ **ватандӯст**). Масалан:

maēyo.kara – аброфаранда,

aṣavazah – мутахарриқи тартиботи динӣ (**arta**),

mazda.δāta – офаридаи Маздо (Урмӯзд).

2) ба гурӯҳи дигар калимаҳое дохил мешаванд, ки ҳар кадоми онҳо чун сифати аломат ё хосияте, ки ягон муайяншаванда дорои он бошад, истеъмол мешавад (мисли калимаи **моҳрӯи тоҷикӣ**). Масалан:

zairi.gaeša – зардгӯш

ri.ayara – серӯза

pərə u.safa – сумкалон

Шакли феъл дар забони Авесто

Эй офтоби сабуксайр, баланд шав бар куллаи Хара, ба тамоми мавҷудот нур пош! Тулӯ кун, эй Моҳ, офаридаи Гов, бар куллаи Хара, ба тамоми мавҷудот нур пош! Чашмак занед, эй Ситорагон, офаринандагони Об, бар куллаи Хара, ба тамоми мавҷудот нур пошед!

Аз тадқиқоти донишмандони авастошинос бармеояд, ки нахустин матнҳои Авесто бешубҳа дар асрҳои 12-10 п.а.м. бо яке аз лаҳҷаҳои эронии қадими шарқӣ офарида шудааст. Ва аз ҷаҳон забони ба мо

маълуми давраи порсии қадим забони соқӣ низ ҳампахлӯи авестой буд. Забонҳои модӣ ва порсии қадим забонҳои ғарбии давраи эронии қадим шомил буданд. Аз ин рӯ байни забони порсии қадим ва авестой фарқиятҳои чузбӣ ба назар мерасанд. Ва азбаски нисбат ба порсии қадим, бо сабаби забони оини маздопарастӣ буданаш, забони авестой ба тарзи комилу возеҳтар то ба даврони мо омада расидааст, донишмандони соҳаи таърихи забон барои қазовати дигар забонҳо низ ба он рӯ меоранд.

Чуноне ки дар бобҳои гузашта дидем, фақат матнҳои Авесто тавонистааст равшангари қариб тамоми шумораҳои давраи қадими забон шавад. Ҳатто аз лаҳҷаи забоне, ки бо он яке аз қавмҳои эронии шарқӣ (шояд Хоразми ҳозира то манотиқи Балх бошад) муошират мекарданд, ба чуз Авесто дигар чизе боқӣ намондааст.

Чун суҳан аз боби феъл меравад, нахуст тасрифи яке аз асосҳои феълро дар се забони ба ҳам хеш дида мебароем. Авестой ва порсии қадим **√bar**, ҳиндии қадим ё санскрит **√bhár** = тоҷикии **бурдан**, **овардан**:

Шумора	Шахс	Авестой	Порсии қадим	Санскрит
Танҳо	1	Barāmi	Baramiy	bhārāmi
	2	Barahi	Barahi	bhārasi
	3	Baraiti	Baratiy	bhārati
Ҷамӯ	1	Barāmahi	baramahi	bhārāmasi
	2	Baraḍa	Barata	bhāratha
	3	Barənti	Baranti	bhāranti

Дар Авесто тамоми шаклҳо ва тарзҳои феълии мансуб ба категорияҳои гуногун истифода шудааст.

1. Тасрифи тематикӣ. Барои тасриф асосҳои зерини феълҳоро меорем: аз **√ yaz-** феъли **yaza** – ибодат кардан; аз **√ sanh-** феъли **səngha** – талаффуз кардан; аз **√ pərəs-** феъли **pərəsa** – пурсидан; аз **√ xša-** **xšaya** - подшоҳӣ, ҳукмронӣ кардан; аз **√ drang-** **dīdrayša** – доштан

Шумора	Шахс	Шаклҳои феълӣ	
		Тарзи ғоилӣ	Тарзи миёна
Танҳо	1	Yazāmi	yaze
	2	Yazahi	pərəsahe
	3	Yazati	yazaitē
Ҷамӯ	1	Sənghāmahi	yazamaide
	2	xšaya a	dīdrayžoduyē
	3	Yazənti	yazənte

Аз рӯи қолиби тематикӣ шаклҳои феълии зерин тасриф мешаванд: аз **√ bav-** феъли **bava**; аз **√ baxš-** феъли **baxša**; аз **√ dvar-** феъли **niždvara**; аз **√ mrav-** феъли **nimrava**; аз **√ vaz-** феъли **vaza**; аз **√ yauz-** феъли **yaoza...**

Асосҳои бо суффикси **-aya** низ ҳамин тавр тасриф мешаванд: аз $\sqrt{\text{y}}\text{zrad-}$ феъли **āyṣrādaya**; аз $\sqrt{\text{y}}\text{zar-}$ феъли **āyṣāraya**, **vīyṣāraya**; аз $\sqrt{\text{y}}\text{auz-}$ феъли **ayaozaya**, **vīyaozaya**...

2. Намудҳои шахси 3 танҳои замони ҳозираи фоили атематикӣ:

- аз $\sqrt{\text{i}}$ – **рафтан** + префиксҳои **ā = āiti**; **ava** ва **ā = avaiti**; **fraša** ва **upa = fraša.upaeiti**; **oi = vyoiti**.
- аз $\sqrt{\text{stā}}$ – **истодан** бо редубликатсия = **hištaiti**...

3. Шаклҳои феълии дигар:

- **ham.hištanti** – шахси 3 ҷамъи замони ҳозираи тарзи фоили атематикӣ аз $\sqrt{\text{stā}}$ + префикси **ham**.
- **hištaiti** – шахси 3 танҳои замони ҳозираи тарзи миёнаи атематикӣ аз $\sqrt{\text{stā}}$.
- **nimrūite** – шахси 3 танҳои замони ҳозираи тарзи миёнаи атематикӣ аз $\sqrt{\text{mrav-}}$ + префикси **ni**.
- **yūiḍyavō** – шахси 3 таснияи замони ҳозираи тарзи мафъули (аломаташ **ya**) тематикӣ аз $\sqrt{\text{yud}}$ – **мубориза (чанг) кардан**. Дар ин ҷо нишонаи шумораи дуй бандаки феълии **-vō**.
- **hištāt** – шахси 3 танҳои замони гузашта (имперфект) аз $\sqrt{\text{stā}}$.
- **yazayanta** – шахси 3 ҷамъи сиғаи хоҳишмандӣ аз $\sqrt{\text{yaz-}}$ (аломати сиға **-y**).
- **avibairyaṃ** – шахси 1 танҳои сиғаи хоҳишмандии замони перфект аз $\sqrt{\text{bar-}}$ (аломати сиға **-ya**).

4. Феълҳои авестой чун дигар забонҳо бо ҳиссаҳои дигари тасрифнашаванда алоқаманд аст:

- префиксҳо (пешвандҳо): **ā-, apa-, ayi-, frā-, fraša-, ham-, us-, paiti-**.
- зарфҳо: **azāt, a ra, nuram, pascaēta, ušta**.

Бештар зарфҳо шакли шахшудаи ягон калима мебошанд. Зарфҳои давраи қадимтар рафта-рафта ба префикс ё пешоянд (**hačā** - аз) табдил ёфтаанд. Ин ҳолатро дар боби феълҳои забони порсии қадим низ дар мисоли префикси **me-** дида будем.

- пайвандакҳо: **yaza, yeiḍi**.
- ҳиссачаҳо: **āat, čit, noit, zi**.

Гуногуншаклӣ дар Авесто

Онон, ки омӯзишҳои маро арҷ бигузоранду пайрави кунанд, ба расои (камолот) ва ҷовидонаги хоханд расид ва ба кирдорҳои Маниши Нек ба Маздо

Ахура хоханд пайваст!

Чуноне ки дар Ислон ривоёти зардуштия, яҳудӣ ва насоро мустаъмал аст, дар Авесто низ Зардушт ва мубадони ба баъд ривоёти пешиниёро, хоса оина Маздоясно ва қисмати Ригведаи ҳиндувони қадимро истифода кардаанд.

Пеш аз зардуштия низ дар Эрони бостон оини яктопарастӣ дар шакли Маздояснопарастӣ роиҷ буд. Ва ҳатто ба ақидаи бештари

таърихнигорон қавмҳои ориёии Мод ва Порс пеш аз он ки аз ватани аслиашон (аз Фаргона то ба Помир) ба қисмати ғарб – ба Эрон муҳоҷират кунанд, пайрави оини Маздоясно буданд.

Қадимтарин қисми Авесто Яштҳо мебошанд, ки ба ақидаи аксари авестошиносон ин қисмат низ дар Эрони Шарқӣ (Хоразм ё Балх) шакл гирифтааст. Қисмҳои баъдина ва дигар тағироте, ки дар Авесто ба чашм меҳӯрад, дар Эрони Ғарбӣ ба вуқӯқ пайваستاаст. Аз ин рӯ матнҳои Авесто аз ҷиҳати макон ва замони пайдоиш гуногун буда, вобаста ба давраи замони таҳрир низ шудааст. Аз тарафи дигар зардуштиён ҳама рӯзҳои моҳ намозҳои ҷудогона меҳонданд ва барои ҳар рӯзи моҳ як яшти муайян меҳонданд. Бинобар ин барои адои намозҳо ва иҷрои анъанаҳои зардуштӣ матнҳои пачгонаи яштҳо борҳо тағир хӯрда, мувофиқ гардонида шудааст: Ардвисур Яшт, Тиштр Яшт, Меҳр Яшт, Фравардин Яшт, замёд Яшт.

Матни Ҳотҳо (қисми Ясно) аз матни Яштҳо фарқи калоне дорад. Ҳотҳо гуфтаҳои худӣ Зардушт ба ҳисоб рафта, дар тарғибу ташвиқи зардуштия аҳамияти ҳосе дорад.

Қисмҳои боқимондаи Авесто баъдтар шакл гирифта, қонуну қоида ва урфу одоти зардуштиёро дар бар мегирад. Аз ин сабаб дар матнҳои Авесто ихтилофи шеваи нигориш ба назар мерасад. Донишмандони соҳаи таърихи забон ва авестошиносон нигориши Авесторо ба ду диалект (лаҳҷа ё шеваи) мансуб мешуморанд: шеваи Ҳотҳо ва лаҳҷаи нигориши қисмҳои дигари Авесто, ки онро Авастоӣ сонаӣ меноманд.

Дар Ҳотҳо	Дар авастоӣ сонаӣ	Дар порсии қадим	Тоҷикии имрӯз
ahma	Ahma	Ahmā	мо(ро)
angra-	aŋra-	ahra	хашмгин
anyəm	ainim	anyam	дигар(ро)
daibišyant	tbišyant	dvišyant	нафратбаранда
naibitya-	bitya-	dvitya	дуюм
dəmāna	nmāna	dmāna	хона
drəgvā	drvā	drugvan	дурӯғнараст
dugədar	duγdar	dugdar	духтар
fədrōi	pi re	ptrai	падар (Дативи танҳо)
mašyəng	mašyas-(ča)	martyām	мард (Аккузат. ҷамӯ)
təng	ta	tān	онҳо(ро) (Акк. ҷамӯ)
tōi	tē	tai	онҳо
tvōm	tūm	tuvam	ту
vohu-	vaŋhu	vahu	нек
xvəng	hūrō	hvans, hūrah	оғтоб

Инъикоси дуй дар Авесто

Инак , суҳан меғӯям аз ду мину: дар огози офариниш Сипандмину, он дигаре Минуи нопок-ро чунин гуфт: На

манаш, на омӯзиш, на хирад, на бовар, на гуфтор, на кирдор, на дин ва на равони мо ду минуи ба хам созгоранд!

Дар матнҳои Авесто инъикоси зиёди дуализми дини зардуштия ба чашм меҳӯрад. Яъни ҷуфти калимаҳои мавриди истифода қарор гирифтаанд, ки яке ба ҳудои некӣ - Ахурамаздо ва дигаре ба созандаву ангезандаи бадӣҳо – Ахриман тааллуқ дорад. Калимаҳои олами некиро ахурӣ ва каламоти дунёи бадиро девӣ меноманд:

	Калимаҳои ахурӣ	Калимаҳои девӣ	Шарҳ
Аъзои бадан	Yaydāna āh dōi ra uš zasta pad	Kamərəda zafar aš karəna gav zangra	сар даҳан чашм гӯш даст по
Калимаҳои мансуб ба инсон	pu ra spāda čarēiti	Hunu haēnā jahī	писар лашкар зани ҷавон
Гурӯҳи феълҳо	Zan čar tak xvar bar mrav raē	Hav pat zbar gah iriša dav mar	зоидан роҳ рафтан давидан хӯрдан савор будан гуфтан мурдан

Қайд: Дар забони ҳиндии қадим калимаҳои девӣ чунин маънои манфӣ надоранд. Чунончи, дар ҳиндии қадим калимаи **deva** (= бо авастии **daēva**) маънои **худо** (рахшидан, равшанӣ)-ро дорад. Вожаҳои, ки аз решаҳои **Zeus**- и юнонӣ ва **Дев**- и русӣ сохта шудаанд, низ қисман маънои мусбӣ касд кардаанд. Вале дар забони тоҷикӣ, агар ду-се калимаи нисбатан мусбӣ, мисли **марди девкорро** ба назар нагирем, қариб тамоми калимаҳои, ки аз решаи дев сохта шудаанд, маънои манфӣ доранд: **девона**, **девонагӣ**, **девсимо** (**девсурат**), **девсират** (**девил**), **девсиришт** (**девниҳод**), **девбод**, **девзада**, **девлот** (**девхона**), **девмор**, **девсар** ва ғайра.

Вале агар ба таъриху ривоёти Пешдодиён назар афканем, мебинем, ки девҳо баъзан тобеи инсонҳо низ будаанд, ё кори хайре барои инсонҳо кардаанд. Чунончи, девҳои асирафтода ба Таҳмурас навиштан биомӯхтанд.

Боз як-ду сухан дар бораи алифбо

Дар давраи қадим теъдоди аломатҳои алифбои авестой нисбат ба алифбои кунунӣ, ки он ҳам дар миёна ва охириҳои аҳди Сосон шакл гирифтааст, камтар буд. Нахуст Авесто бо хатҳои оромиясози ба истилоҳ “оми дабира” ё “ҳомии дабира” - и иборат аз 13 ва аз он зиёдтар аломат навишта мешуд, ки он наметавонист сурудиҳои куҳан

ва муқаддаси диниро, ки бино ба эътиқоди маздопарастон бояд дақиқ ва дар сурати асли талаффуз карда хонда шавад, фарогир шавад. Аз ин рӯ мубадони зардуштияву коршиносон ва фарҳангиён дар давраҳои охири Сосон дар асоси хати “оми дабира” алифбои нави авастоиро падида оварданд, ки он ҳамаи дақиқиву нозукиҳои овозиро ифода карда, то имрӯз дигар тағир нахӯрдааст. Имрӯз аз назари донишмандони овозшинош алифбои авестой ё яке аз комилтарин хатҳои ҳақон ба шумор меравад. Азбаски ин хатро танҳо барои навиштани Авесто ва матнҳои ба он тааллуқдор, аз қабили “Позанд” ва матни дубораи Авесто истифода мебарданд, “дини дабира” ё “дини дабирӣ” номиданд.

Алифбои авестой монанди ҳамаи хатҳои гурӯҳи эронӣ (чуз мехӣ) аз рост ба чап навишта шуда, дорои 49 аломат (харф) мебошад. Ҳангоми навиштани матн ҳарфҳо ба ҳам намечаспанд (ба чуз як-ду маврид). Аз ин рӯ донишмандони эроншиносӣ ҳангоми мутолиаи матнҳои авестой ба иштибоҳ роҳ намедиханд. Азбаски дар дигар хатҳои эронӣ ҳарфҳо одатан ба ҳам мечаспанд (ба чуз мехӣ), хондани онҳо мушкиливу иштибоҳоти зиёде пеш меорад.

Алифбои авастой
(бо намунаҳо)
1. Ҳарфҳои садонок

№	Авастой	Баробар бо тоҷикӣ	Транскрипсия	Намуна аз Авасто	Транскрипсия	Маъно
1	𐬀	“а”-и кӯтоҳ	a	𐬀𐬵𐬀𐬵𐬀𐬀	ahura	худо
2	𐬁	“о”-и дароз	ā	𐬁𐬵𐬀𐬵𐬀𐬀	ādā	деҳиш
3	𐬂	“э”-и кӯтоҳ	e	𐬂𐬵𐬀𐬵𐬀𐬀𐬵𐬀𐬀	yazamaide	мепарастам
4	𐬃	“э”-и дароз	ē	𐬃𐬵𐬀𐬵𐬀𐬀	daēnā	дин
5	𐬄	“е” ва “э”-и кӯтоҳ	ə	𐬄𐬵𐬀𐬵𐬀𐬀𐬵𐬀𐬀	əvərəzika	бекор
6	𐬅	“е” ва “э”-и дароз	ē	𐬅𐬵𐬀𐬵𐬀𐬀𐬵𐬀𐬀	ēmavant	неруманд
7	𐬆	“ӯ”-и кӯтоҳ	o	𐬆𐬵𐬀𐬵𐬀𐬀	gaona	гуна
8	𐬇	“ӯ”-и дароз	ō	𐬇𐬵𐬀𐬵𐬀𐬀	nōit	нӯх
9	𐬈	ou	ā	𐬈𐬵𐬀𐬵𐬀𐬀	ānhan	дахон
10	𐬉	он	a	𐬉𐬵𐬀𐬵𐬀𐬀	aṣu	ток, шоха
11	𐬊	“и”-и кӯтоҳ	i	𐬊𐬵𐬀𐬵𐬀𐬀	iḍa	акнун
12	𐬋	“и”-и дароз	ī	𐬋𐬵𐬀𐬵𐬀𐬀	ištī	дороӣ
13	𐬌	“у”-и кӯтоҳ	u	𐬌𐬵𐬀𐬵𐬀𐬀	urvarā	растанӣ
14	𐬍	“у”-и дароз	ū	𐬍𐬵𐬀𐬵𐬀𐬀	ūva	ғизо, чарб

1. Ҳамсадоҳо

№	Авастоӣ	Баробар бо тоҷикӣ	Транскрипсия	Намуна аз Авасто	Транскрипсия	Маъно
15	و	к	k	و.د	kor	кардан
16	غ	г	g	غ.د	gam	гом задан, рафтан
17	خ	х	x = kh	خ.د	xratu	хурд
18	ژ	ғ	γ = gh	ژ.د	γžar	равон
19	ځ	ч	č = ch	ځ.د	čivra	шудан чехра
20	ڄ	ҷ	ǰ	ڄ.د	jāmāspa	Ҷомосп
21	ت	т	t	ت.د	tafnu	таб
22	د	д	d	د.د	dūra	дур
23	ث	с (ث)	ṭ = th	ث.د	gāvā	Госо
24	ذ	з (ذ)	ḍ = dh	ذ.د	bavḍa	бӯи хуш
25	ڌ	т	ṭ	ڌ.د	baraṭ	мебарад
26	پ	п	p	پ.د	pərətu	пул
27	ب	б	b	ب.د	bar	бурдан
28	ف	ф	f	ف.د	fraēšta	фаришта, фиристода
29	و	в (дарав)	w	و.د	awra	абр
30	ڙ	нг	ŋ (long)	ڙ.د	vaŋhu	бех, хуб
31	ځ	нг	ŋ̥	ځ.د	daiŋhu	деха, русто
32	ن	н	n	ن.د	nmāna	хонумон
33	م	н	ṇ	م.د	haētumaṇṭ	руди Хирманд
34	م	м	m	م.د	myazda	Мйазд
35	ي	Й (дар ав.)	Y	ي.د	yasna	ситоиш, парастиш
36	و	й (кӯтоҳ)	y	و.د	nyāka	ниё

№	Авастой	Баробар бо тоҷикӣ	Транскрипсия	Намуна аз Авасто	Транскрипсия	Маъно
37	𐬱𐬀	В	V	𐬱𐬀𐬵𐬀𐬰𐬀	varez	варзидан
38	𐬱𐬀	в	v	𐬱𐬀𐬵𐬀𐬰𐬀	hāvana	хован
39	𐬱𐬀	р	r	𐬱𐬀𐬵𐬀𐬰𐬀	raoxšna	равшан
40	𐬱𐬀	с (س)	s	𐬱𐬀𐬵𐬀𐬰𐬀	sarəta	сард
41	𐬱𐬀	з	z	𐬱𐬀𐬵𐬀𐬰𐬀	zyā	зиён
42	𐬱𐬀	ш	š = sh	𐬱𐬀𐬵𐬀𐬰𐬀	ustra	расонидан уштур
43	𐬱𐬀	ш	š = sh	𐬱𐬀𐬵𐬀𐬰𐬀	šu	шудан
44	𐬱𐬀	ш(й)	š(y)	𐬱𐬀𐬵𐬀𐬰𐬀	syā	шод шудан
45	𐬱𐬀	ж	ž	𐬱𐬀𐬵𐬀𐬰𐬀	znātar	шиносо
46	𐬱𐬀	х	h	𐬱𐬀𐬵𐬀𐬰𐬀	hunara	хунар
47	𐬱𐬀	х	h̥	𐬱𐬀𐬵𐬀𐬰𐬀	h̥yaona	Хйауна
48	𐬱𐬀	х(в)	xv	𐬱𐬀𐬵𐬀𐬰𐬀	xvafna	хоб
49	𐬱𐬀	й	Y			

Қайдҳо вобаста ба рақами тартибии ҳуруфи алифбо дода мешавад:

- 10, 30 ва 31 – димоғӣ, дар бинӣ талаффуз мешавад.
- 35 – “И”-и калон, яъне фақат дар оғози калимаҳо меояд.
- 37 – “В”-и калон, яъне танҳо дар ибтидои калимот навишта мешавад.
- 42 – дар миёна ва охари калимот меояд.
- 43 – дар ҳама ҳолат навиштаву хонда мешавад.
- 47 – ин ҳарф пас аз ҳарфи 36 омада, саҳттар аз ҳарфи 46, яъне монанди “х” талаффуз мешавад.
- 48 – ҳамеша пеш аз ҳарфҳои содонок меояд. Ин ҳамон садоест, ки дар каламоте чун **х(в)охар**, **Х(в)оразм** ва ғ. меояд.
- 49 – баъзан ба ҷои ҳарфи 35 бар сари вожаҳо меояд.

Адабиёт:

1. Каримов А. Таҳлили лексикӣ – грамматикӣ матнҳои тоҷикӣ қадим. Душанбе, 1986.
2. Опыт историка - типологического исследования иранских языков. Тошкент, под ред. В.С. Расторгуева, Москва, 1975.
3. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ. Душанбе, «Хумо», 2003;
4. Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2006;

Маърӯзаи 9: Давраи миёнаи забонҳои эронӣ ва инкишофи забон

№	Муддат	Шумораи талаба
1	Нақшаи мавзӯ:	1. Маълумоти умумӣ оиди оғози давраи миёна ва интиҳои давраи бостон. 2. Хусусиятҳои забонии қавмҳои эронӣ ва забонҳои эронии давраи миёна. 3. Хат дар давраи миёна. 4. Мавқеи ҳетерограмма ё ҳузворишҳо дар давраи миёнаи эронӣ.
2	Мақсади дарс:	Омӯзиши хусусиятҳои ба худ хос ва муҳимтарини забонҳои давраи миёнаи эронӣ. Ташаккули забон, адабиёт ва маданиятро дарк намудан. Манбаҳои хатии забони порсии миёна ва нақши он дар ташаккули забон.
3	Вазифаи педагогӣ: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърӯзаро муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан	Натиҷаи фаолияти таълим: Маълумоти умумӣ дар бораи мавқеи ҷуғрофӣ, аҳволи таърихӣ, осори хатӣ ва хусусиятҳои забонии қавмҳои эронӣ ва забонҳои эронии давраи миёна: забони суғдӣ, форсии миёна, бохтарӣ, парфиянӣ, сакӣ-хутанӣ, хоразмӣ, фарғонаӣ, аланӣ. Забони форсии (тоҷикии) миёна-давоми бевоситаи забони порсии қадим. Истилои Искандари Мақдунӣ ва аз байн рафтани давлати Хохоманишиён.
4	Усули таълим	Маърӯза, мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб
5	Шаклҳои ташкил кардани фаъолияти хониш	Ҷамоа, бо гурӯҳҳо кор кардан
6	Воситаҳои таълим	Матни маърӯза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш
7	Шароити таълим додан	Хонае, ки бо воситаи техникаӣ ҷиҳозонида шудааст
8	Мониторинг ва баҳогузорӣ	Саволҳо, мулоқот

Давраи миёнаи забонҳои эронӣ аз қарнҳои IV-III п.м. То футухоти арабро фаро гирифта, таърихи ҳазорсола дорад.

Дар натиҷаи ҳуҷуми юнониён ва барҳам хӯрдани империяи Ҳахоманишиҳо (соли 331 п.м.) дар Эронзамин анъаноти маданӣ, аз ҷумла адабиёт, системаи хат ва умуман истеъмоли забон то андозае

катъ мегардад. Баъди вафоти Искандар империяи бузурги ў ба қисмҳо чудо шуд. Дар Эронзамин низ баъди солиёни зиёди ҳукмронии ворисони ў давлатҳои гуногуни халқҳои эронинажод аз қайди мақдунӣ халос мешаванд. Ва истеъмоли забонҳои гуногуни эронӣ ривоч мегирад. Дар асари тамаддун ва забони юнонӣ як маданияти муштарак бо номи эллинӣ ба миён омад, ки аз сад то сесад сол идома намуда, дар тамоми ҷабҳаҳои инкишофи мардумони эронинажод, хоса забон, таъсири кулӣ расонид.

Дар ин давра забонҳои давраи қадим оҳиста-оҳиста ҷои худро ба забонҳои нав доданд. Дар асоси ҷаҳор забони ба мо маълуми давраи қадими эронӣ дувоздаҳ забони давраи миёна ташаккул ёфт ва шояд забонҳои дигаре низ вучуд доштанд. Вале мо дар бораи онҳо чизе намедонем. Чаро ки манбаъҳои то ҳол бадастомада ба мавҷудияти забонҳои зерин далолат менамояд бас:

1. Забони паҳлавӣ, ки онро солҳои охир донишмандон порсии миёна, ё тоҷикии миёна низ меноманд.

2. Забони парфиянӣ (портӣ) ё [par ava](#), ки онро паҳлави ашконӣ низ меноманд.

3. Забони суғдӣ, ки бо он мардумони водии Қашқадарё ва Зарафшон гуфтугузор менамуданд.

4. Забони хоразмӣ. Забони мардуми аслии замини [Xvarasmiya](#) (Хоразм) мебошад, ки зиёда аз се ҳазор сол (аз нимаи якуми ҳазораи дуввуми п.м. то садаи XV мелодӣ) бо лаҳҷаҳои гуногуни ин забон муомилот доштанд.

5. Забони соқӣ-хутанӣ ва 6. Забони соқӣ-тумшукӣ дар заминаи забони қадимаи соқӣ ([saka](#)) ба вучуд омадаанд. Ин ду забон бо ҳам қаробати наздик доштанд.

7. Забони бохтарӣ. Бо ин забон дар давраҳои қадим ва миёнаи инкишофи забонҳо мардумони миёнаву болооби дарёи Аму, яъне ҳудуди аз қаторкӯҳҳои Ҳисор то Ҳиндукуш муомала мекарданд. Алифбои бохтариҳо дар асоси хати юнонӣ ташаккул ёфтааст.

8. Забони яфталӣ ё эфталӣ (эфталитӣ). Бо ин забон як қатор мардумони Осиёи Миёна то ислом муомила мекарданд.

9. Забони олонӣ забони қадимаи оситенист, ки дар давраҳои қадиму (скиф) миёна (олон –алан) дар ҳудуди аз Кавкази шимолӣ то мантиқи Русияи ҷанубӣ доман густурда буд. Бисёре аз донишмандон пайдоиши калимаи “олон”-ро аз [airya](#) медонанд.

10. Забони фарғонӣ ([parkāna](#)) дар ҳудуди водии Фарғонаи ҳозира роиҷ буда, аз он ягон манбаъи дурусте боқӣ намондааст.

11. Забони тахорӣ ([tuaxār](#)) забони вилояти Тахористони Қадими Афғонистон буда, дар бораи он дар дасти эроншиносон маълумоти ноқисе мавҷуд аст.

12. Забони дариӣ миёна. Дар бораи ин забон дар бобҳои баъдина муфассал таваққуф хоҳем кард.

Аз забонҳои дар боло овардашуда порсии миёна, парфиянӣ ва дариӣ миёна ба гурӯҳи забонҳои ғарбӣ ва боқӣ ба гурӯҳи шарқӣ шомил мебошанд.

Дар давраи миёна сохти грамматикӣ (низомӣ дастурӣ) ва тағироти сарфӣ забонҳо нисбат ба давраи қадим ба кулӣ дигаргун шуд. Вале то ҳол барои донишмандон ва эроншиносон сабабҳои ин тағироти ҷиддӣ, ҳоса аз байн рафтани системаи падеж маълум нест. Маълумоти дардастдоштаи мо иборатанд аз фарзияҳову халос. Чаро ки аз як давраи тулонӣ, ки дар он забон ба тағироти ҷиддӣ дучор гардид (аз қарни III п.м. то садаи III м.ш.) то ба даврони мо маълумоту манбаҳои дурусте дар дасти донишмандон нест, ки барои қазоват кифоят кунад. Яъне агар навиштаҳои порсии қадим дар аҳди Ҳахоманиш бо сохти тасрифӣ нигошта шуда бошад, пас матнҳои давраи миёна нишон медиҳад, ки дар баъзе аз бахшҳои калом, ҳоса исмҳо ва ҷонишинҳо, низомӣ тасрифӣ (падеж), шумораи тасния ва ҷинсият комилан аз байн рафтааст. Дар низомӣ феъл низ тағироти ҷиддӣ пеш омада сохти он соддатар шудааст ва теъдоди сифаҳои он, ки аз бандакҳои мутааддиде иборат буд, коҳиш ёфтааст. Асоси замони гузашта, ки аз асоси замони ҳозира ба воситаи афзунаи (аугмент) **a** сохта мешуд, матрук шуда, вазифаи онро комилан сифати феълӣ иҷро менамуд.

Фарзияе вучуд дорад, ки давраи гузариш ҳанӯз аз садаи панҷуми п.м. оғоз шуда буд ва анҷомаҳо ба таври суннатӣ навишта шуда бархе аз онҳо хонда намешуд. Бархе аз донишмандон яке аз сабабҳои аз байн рафтани системаи падежро дар задаи таърихӣ мебинанд, ки он асосан рӯи ҳиҷоӣ дуввум аз охир меомад.

Дигар аз сабабҳои аз байн рафтани системаи падеж ин буд, ки дар матнҳои авестӣ ва порсии қадим ба ғайр аз падеж пешоянду пасояндҳо истифода бурда мешуданд, ки ин ҳоси бисёр забонхост. Рафта-рафта дар калимасозии даврҳои охари порсии қадим нақши пешоянду пасояндҳо нисбат ба анҷомаҳои падежӣ бештар гардид. Ва забон аз системаи синтетикӣ ба аналитикӣ мубаддал гашт.

Ғайр аз ин шояд сабабҳои дигаре ҳам вучуд дошта буданд, ки зери таъсири онҳо системаи падеж аз байн меравад. Лекин мо дар бораи онҳо чизе гуфта наметавонем.

Ҳамин тариқ, раванди тағироти забонӣ дар гурӯҳи забонҳои эронӣ оҳиста-оҳиста аз ғарб ба шарқ таҳмил ёфт. Чуноне ки машҳуд аст, дар забонҳои эронӣ ғарбӣ, аз ҷумла порсии қадим агар ин чараён агар дар қарнҳои V-III п.м. сураи гирифта бошад, пас дар забонҳои шарқӣ дертар анҷом пазируфт. Масалан, забони суғдӣ то авохирӣ давраи миёна хусусияти флективӣ худро нигоҳ доштааст. Яъне дар ин забон низомӣ тасриф нисбат ба забони порсии қадим қариб ҳазор сол пойдор мондааст.

Дар таҳаввули эронии қадим ба миёна тағироти савтӣ (фонетикӣ) низ воқеъ шудааст, аз қабилӣ табдили дифтонгҳо ба садонокҳои дароз мисли **ai** ба **ē** ва **au** ба **ō**. Дар ин давра дар охири калимот низ тағироти чиддӣ рух дод. Дар давраи қадим калимаҳо бо садонок хотима меёфтанд ва бо таъсири задаи таърихӣ, ки аз охир дар ҳиҷои дуввум меистод, бандакҳои гуногуни падежӣ ҳазф шудан гирифтанд ва шакли калимаҳо ҳам ихтисор ва ҳам ба ҳамсадо мубаддал шудан гирифт. Вале дар забонҳои шарқӣ эронӣ ин тағирот ба амал намеомад. Бад-ин минвол миёни шеваҳои ҳам гурӯҳи ғарбӣ ва ҳам шарқӣ, ки тафовути нозизи овозӣ ва дастурӣ доштанд, гуногуншакли ба амал омад ва фарқият бориштар шуда, рафта-рафта ҳар як аз ин лаҳҷаҳо ба забони алоҳида мубаддал шуданд. Яъне агар то садаҳои охири ҳазораи якуми п.м. сокинони Порсу Мод ва Балху Суғд тақрибан ба забони ба ҳам наздику мафҳум гап мезаданд, пас дар авохии ҳазораи аввали мелодӣ байни ин забонҳо тафовут ба дараҷае расид, ки масалан суғдиён барои он ки матнҳои порсии миёнаро, аз қабилӣ пахлави, портӣ, ё монавиرو бихонанд, маҷбур шуданд фарҳангу луғатҳо тадвин кунанд.

Хат дар давраи миёна

Нахустин хати овозие, ки дар таърихи инкишофи забони тоҷикӣ маъмул буд, хати меҳӣ (алифбои фонавӣ, клинопис) аст. Хати меҳӣ дар давраи шоҳаншаҳони Ҳахоманишӣ истифода шуда, то ҳол маълум нест, ки он ихтирои ҳуди эронихост, ё аз ягон халқ иқтибос шудааст. Хати меҳӣ ҳиҷой буда, бештари катибаҳои бо ин хат навишташуда ба VII-IV п.м. тааллуқ дорад.

Намунаи хати меҳӣ дар харобаҳои Тахти Чамшед

Азбаски хондану навиштани системаи хати меҳӣ мушкул буд, он дар давраи империяи Ҳахоманишӣ на он қадар ривож ёфтааст. Бо ин хат бештар дар ҳудуди ҷанубтари Эрони ҳозира менавиштанд. Ва

барои идора намудани як империяи бузург ва равобити дипломатӣ бо кишварҳои ҳамсоя шоҳони ҳахоманишӣ хат ва забони оромиро қабул намуданд. Хати оромӣ ба системаи хати сомии қадим вобаста буда, дар он давраҳо хеле инкишоф ёфта буд. Сомихо дар навбати худ ин хатро аз сохти хати иероглифии Мисри Қадим иқтибос карда буданд.

Дар давраи миёна дар асоси системаи хати оромӣ як шоҳаи бузурги хатҳои эронӣ ба вуҷуд омад. Ба истиснои мардумони саккой, ки алифбои онҳо дарасоси хати бараҳманӣ ва тахориву ҳайтолиён, ки алифбоияшон дар асоси хати юнонӣ мураттаб шуда буд, дигар тамоми халқиятҳо алифбоҳояшонро дар асоси хати оромӣ тартиб доданд. Хати олониҳо тавассути қабули дини насронӣ тағир хӯрдааст. Яъне олониҳо дар садаи V бо баробари қабули дини насронӣ алифбоияшонро низ дар асоси хати юнонӣ тағир доданд. Ҳамин тариқ, дар давраи миёнаи инкишофи забонҳои эронӣ се гурӯҳи хат ба вуҷуд омад: гурӯҳи хатҳои оромиасос, гурӯҳи хатҳои юнионисос ва гурӯҳи хатҳои ҳиндиасос.

Роҷитарин гурӯҳ оромӣ буд, ки ҳанӯз дар давраи Ҳахоманиш дар муомилоти дипломативу иқтисодӣ истифода мешуд ва тадриҷан пас аз сукути ин империя истифодаи хат ва забони оромӣ вусъат ёфт. Дар давраи миёна як қатор калимаҳо шакли навишти сомии ҳудро нигоҳ доштанд, ки теъдоди онҳо беш аз 1000-тоанд. Ин қабил калимотро дар эроншиносӣ **хетерограмма** ё **хузвориш** меноманд. Далелҳои зерин гувоҳӣ медиҳанд, ки аксаран хетерограммаҳоро дар матнҳои порсии миёна чун калимаҳои эронӣ меҳондаанд:

1. Дар як қатор матнҳои порсии миёна ҳам тарзи навишти савтӣ ва ҳам хитерографӣ истифода шудааст.
2. Дар баъзе матнҳо, аз ҷумла матнҳои монавӣ, ягон хетерограмма дучор намешавад ва тамоми калимаҳо ба тарзи фонетикӣ китобат шудаанд.
3. Дар бисёр мавридҳо хетерограммаҳо анҷомаҳои порсӣ қабул кардаанд.
4. Ҳанӯз дар давраи зинда будани забонҳои порсии миёна, як қатор луғатҳое вуҷуд доштанд, ки дар онҳо тарзи навишт ва хондани хетерограммаҳо дарҷ гардида буд ва қисме аз онҳо то даврони мо омада расидааст.
5. Ибни Муқаффаъ ва ҷанде дигарон дар асарҳои худ дар бораи мавҷудияти хетерограммаҳо дар забонҳои миёнаи порсӣ маълумот додаанд.

Азбаски забони арабӣ як шоҳаи забони оромӣ асту забони тоҷикӣ таркиби луғавии ҳудро аз ҳисоби ин забон хеле ғанӣ гардонидааст, барои хонандаи тоҷик дарёфти маънии хетерограммаҳо мушкилие пеш намеорад. Мутазаққир бояд шуд, ки ҳангоми овонависӣ (транскрипсия) намудани матнҳои порсии миёна хетерограммаҳо бо

хуруфоти калони лотинӣ навишта мешаванд. Дар поён барои намуна чанде аз хетерограммаҳоро бо шарҳу эзоҳашон меорем:

Калимаҳои порсии миёна	Тарҷумаи тоҷикӣ	Хитерограмма	Шакли арабӣ	Калимаҳои иқтибосӣ
andar ātaš//ādar drōd har zan vas namāz šab šāh xānag čašm panj ēn//īn (парф.) may naun	(ан)дар оташ дуруд хар зан бас, бисёр намоз шаб шоҳ хона чашм панҷ ин май нон	BYN NUR □ □□□ šLM KL □ NYšH KBYR 'SGDH LYLY □ MLK □ BYT □ 'YNH H'MšY □ LZNH XMR □ LĤM □	بين نور سلام كل□ نيسا كبير سجده ليلي ملك بيت عين خمسة لزنه خمر لحم	байн, мабайн нур, нор, нир салом, аслам кулл, куллиёт нисо, муаннас кабир, кибор сачда, саччода лайл, лайлия малик, мулкдор байт айн, айнак хамса, мухаммас лазанна, ҳозо хамр, хаммор лахм...

Вобаста ба забонҳо тарзи навишти баъзе хетерограммаҳо аз ҳам фарқ мекард, ки инро дар мисоли ишораҷонишинҳо дида мебароем:

Ишораҷонишинҳо	Тарҷима	Хетерограммаҳо		
		Порсии миёна	Парфиянӣ	Суғдӣ
Īm	Ин	LZNH	ZNH	
Awē	Он	'LH		ZKY

Дар давраи миёна дар забонҳои соқӣ, ки алифбояш дар асоси хати ҳиндӣ қадим ва бохтарӣ, ки дар асоси хати юнонӣ тартиб ёфта буд, хетерограммаҳо истифода намешуд.

Адабиёт:

1. Оранский И.М. Иранские языки. Москва, 1965.
2. Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. Москва, 1980;
3. Саймиддинов Д. Вожаномаи феълҳои забони пахлави. Душанбе, 1992;
4. Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2006;
5. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ. Душанбе, «Хумо», 2003;

Маърӯзаи 10 : Хусусиятҳои морфологии забони порсии миёна

№	Муддат	Шумораи талаба
1	Нақшаи мавзӯ:	1. Забони порсии миёна(пахлавӣ) – забони адабиву хатии даврони салтанати Сосониён. 2. Осори хаттии забони порсии миёна. 3. Фонетикаи порсии миёна. 4. Ҳиссаҳои номии нутқ дар забони порсии миёна.
2	Мақсади дарс: Маълумат пайдо намудан оиди забонҳои эронии миёна порсии миёна ё пахлавӣ, ки аз он миқдори зиёди санаду далоил боқӣ мондааст.	
3	Вазифаи педагогӣ: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърӯзаро муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан	Натичаи фаолияти таълим: Даврони салтанати Сосониён давраи рушд ва шукуфонии хат ва забони порсии миёна. Сарчашмаҳои хаттӣ ва катибаҳои муҳимтарини забони порсии миёна: Асарҳои мазмуни динӣ ва шаръидошта; Андарзу пандномаҳо; Осори дорои мазмунҳои адабӣ, ҳуқуқӣ ва таърихиву ҷуғрофидошта. Фонетикаи порсии миёна ва тафовути садоноку ҳамсадоҳои он аз давраи қадим. Ҳиссаҳои номии нутқ дар забони порсии миёна ва системаи падежҳо дар он. Сохти ҷонишинҳо дар давраи миёна.
4	Усули таълим	Маърӯза, мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб
5	Шаклҳои ташкил кардани фаъолияти хониш	Ҷамоа, бо гурӯҳҳо кор кардан
6	Воситаҳои таълим	Матни маърӯза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш
7	Шароити таълим додан	Хонае, ки бо воситаи техникӣ чиҳозонида шудааст
8	Мониторинг ва баҳогузорӣ	Саволҳо, мулоқот

Дар миёни тамоми забонҳои эронии миёна порсии миёна ё пахлавӣ забонест, ки аз он миқдори зиёди санаду далоил боқӣ мондааст. Аз ин замон теъдоди зиёди сиккаҳои навиштадор, ки дар садаи дуввуми п.м. ба дасти подшоҳони Порс забт шудаанд, як қатор сиккаҳои аҳди Сосон (асрҳои III-VII), катибаҳои рӯи сангу зарфҳо, мӯҳру сангҳои қиматбаҳо ва монанди инҳо ба дасти олимони расидааст. Аз ҷумла катибаҳои зиёде аз асрҳои III-V мелодӣ, ки

подшоҳони сосонӣ ва ашхоси сиёсӣ мазҳабӣ дар рӯи сангҳо кандаанд аҳамияти хос дорад. Ҳамчунин адабиёти зиёде мазҳаби зардуштӣ ва ғайримазҳабӣ, ки дар давраи салтанати Сосониён ва солҳои аввали аҳди Ислом таълиф шудаанд, дастраси эроншиносон гаштааст, ки ҳама ба анвои мухталифи хутут ба забони паҳлавӣ (порсии миёна) навишта шудаанд.

Ба боз метавон асноди монавино ёдовар шуд, ки дар ибтидои қарни XX дар воҳаи Турфон (Туркистони Шарқӣ) пайдо шудаан, ки таърихи нигориши онҳо ба асрҳои VII-IX тааллуқ дошта, ба забонҳои порсии миёна, портӣ ва суғдӣ навишта шудаанд ва аз аҳамият ҳолӣ нестанд.

Дар даврони салтанати Сосониён забони порсии миёна, ки забони расмӣ давлатӣ ва забони рӯхониёни зардуштӣ ба шумор рафта, ҳудуди аз марзҳои вилояти Порс то ба шимолу шимоли шарқии Эронзаминро фарогир шуда буд, тадричан ҷонишини дигар забон ва лаҳҷоти эронии миёна гардид. Баъзе аз ин забонҳо қомилан аз байн рафтанд ва бархе аз онҳо ба таври ғушҳои маҳдуди маҳалле боқӣ монданд. Ҳамин тариқ дар арафаи Ислом забони порсии миёна як бахши бузургро, ки аз қаламрави Эрони қунунӣ, Афғонистон ва Осиёи Миёна иборатанд, фарогир шуд. Аз ин рӯ забони порсии миёна дар ҷараёни густариши худ баъзе вичагиҳои овозӣ, лексикӣ ва сарфиву нахвии забонҳои бумии ин кишварҳоро, ҳоса шарқи Эронзаминро қабул ва сохти забони паҳлавӣ мувофиқ кардааст.

Ҳамин тариқ, метавон гуфт, ки порсии миёна дунбола ва идомаи забони порсии қадим буда, аксар хусусияти овозиву лексикӣ ва сохти забони давраи қадимро нигоҳ доштааст ва дар навбати худ вобаста ба маҳалли густаришаш такмил ёфтааст. Вале ин ҳулосаи мо он маъниро надорад, ки ин забон давоми бевоситаи катибаҳои давраи Қадими порсӣ аст. Баръакс, порсии миёна идомаи ғушӣ дигаре аз давраи порсии қадим аст, ки ба забони ин катибаҳо наздик буд. Яке аз фарқҳои ҷиддӣ ин ду забон дар фонетикаи таърихӣ ва сохти ҷонишинҳо зоҳир мешавад, ки мавриди баррасӣ қарор хоҳад гирифт.

Фонетикаи порсии миёна

Садонокҳои порсии миёна. Азбаски системаи хат дар давраи миёнаи инкишофи забонҳои эронӣ ҳале мураккаб буда, як қатор аломатҳо ду ё зиёда садоро ифода менамуд, ҳамчунин бештари забонҳо дорои ҳетерограммаҳо буданд, барои муайян намудани системаи фонетикӣ давраи миёна олимони мушкилиҳои зиёде пеш омад. Сабаби дигар дар он буд, ки ба соҳаи китобати матн ва навиштани номаву ҳуччатҳо дар давраи миёна як гурӯҳи хурди дабирон ва мубаддон машғул буданд ва тарзи китобати қадим маъмул буда, аз забони зинда фарқи ҷиддӣ дошт.

Вале матнҳои монавӣ, ки ба системаи хати дақиқтар нигошта шуда буд, хусусияти фонетикӣ порсии миёнаро қариб пурра ифода

менабуд. Аз ин рӯ олимон бо така ба матнҳои менавӣ системаи овозии паҳлавиро барқарор намудаанд. Дар бобати муайян намудани садонокҳои ин давра байни олимон ихтилоф низ вучуд дорад. Баъзе забоншиносон баландиву пастии садонокҳоро ба назар гирифта миқдори садонокҳоро 10-то ва қисми дигар бе ба назар гирифтани дарозӣ ва кӯтоҳии садонокҳо 8-то муайян намудаанд:

а і u е о
ā ī ū ē ō

Панҷ садонокӣ дароз - ā ī ū ē ō ва се садонокӣ кӯтоҳ - а і u . Ҳамсадоҳои забони порсии миёна 24-то буданд: бечарангӣ зич p, t, k; чарангдори зич b, d, g; аффрикатҳо (чарангдор ва бечаранг) č, j; роғи бечаранг f, s, š, x, h; роғи чарангдор β, v, δ, z, z, γ; сонантҳо m, n, r, l, y.

Чои зада дар забони порсии миёна устувор гардида буд. Зада ҳамеша дар охири калима гузошта мешавад.

ҲИССАҲОИ НУТҚ

Забони порсии миёна ба забонҳои типӣ аналитикӣ шомил аст. Шаклӣ флективӣ забонҳои қадимаи эронӣ дар забони порсии миёна пурра аз байн рафт. Ба чои ҳашт падежи забони порсии қадим дар забони порсии миёна ду падеж - мустақим ва ғайримустақим монд. Илова бар ин тасрифи падежҳои мазкур дар исмҳо ва сифатҳо бо шумораи танҳо ва дар ҷонишинҳои шахсӣ якуми шумораи танҳо боқӣ мондаасту ҳалос. Тамоюли фаро гирифтани чои падежи ғайримустақим бо падежи мустақим дар исму сифат амиқ мушоҳида мешуд. Танҳо дар ҷонишин ба чои ҷонишини шахсӣ якуми танҳо дар падежи мустақим (az) шакли падежӣ ғайримустақим устувор шуд.

Нишондиҳандаҳои шумораи ҷамӯ пурра мансуби исм шуданд (қисми ҷонишинҳо), сифат дар ҳолати субстантиватсия шудан онҳоро қабул мекунад. Нишондиҳандаи дигари исм артикли номуайянии «-е» гардид. Ҷонишинҳо чун дар дигар забонҳои ҳиндуаврупоӣ шаклу хусусиятҳои гуногунро доро буданд. Баъзе ҷонишинҳо (har, hes) ба тағйирот дучор нашуданд.

Системаи феъл нисбат ба дигар ҳиссаҳои нутқ мураккабтар ва дорои категорияҳои фарқкунандаи махсус, аз қабили шахс, шумора, замон, шакл, намуд, сиға ва монанди инҳо буд. Ба ғайр аз асоси замони ҳозираи феъл, ки аз забонҳои қадимаи эронӣ боқӣ монда буд, шакли дигари он - асоси замони гузашта, ки аз шакли ғайрифаъоли сифати феълии замони гузашта ташаккул ёфта буд, дар забони порсии миёна инкишоф ёфт. Шаклҳои аналитикии феъл (сифати феълӣ бо феълҳои ёвар) густариш ёфт.

Зарф ба тағйиротӣ зиёд дучор нашудааст. Зарфҳо асосан аз исм ва сифат бо ёрии пасванди iha» сохта мешуданд.

ИСМ

Дар забони порсии миёна артикли номуайяни мустаъмал буд, ки дар охири калима меомад: - ē / < ēy < порсии қадим aīva - як.

Артикли номуайяни барои чудо кардани як мафҳум аз байни кулл ва ё далолат кардан ба номуайянии предмет истифода мешавад.

Барои ифодаи категорияи чамӯ суффиксҳои «-ān» ва «-īhā» истифода мешуд. Пасванди «-an» хеле маъмул ва мустаъмал буд, вале пасванди «-īhā» банудрат истифода шудааст ва он ҳам бошад дар даврони хеле дертари навиштаҳои паҳлавӣ ба мушоҳида мерасад. Чунончи: pitarān- падарон, dānākān- доноён, gōspandān - гўспандон, ārān – обҳо.

СИФАТ

Дар забони порсии миёна сифат низ чун исм дар ду падеж – мустақим ва ғайримустақим тасриф мешавад.

Дар сифат се дараҷа маъмул буд: **дараҷаи муътадил**, **дараҷаи қиёсӣ** ва **дараҷаи оӣ**.

Дараҷаи муътадил ба асоси ҳуди сифат баробар аст: saxt- сахт, saruk –сабук.

Дараҷаи қиёсӣ бо пасванди «-tar» ифода мешавад: saxttar - сахттар, saruktar- сабуктар. Ҳамчунин дараҷаи қиёсӣ бо роҳи флексияи даҳили ифода мешавад: kam-кам-kem - камтар, vas - беш(бисёр) -vas -бештар(бисёртар), vah- хуб - veh - хубтар.

Дараҷаи оӣ бо пасванди «-tum»: хиаštum - бехҳарин, rīmtum - бадтарин ва пасванди «-īšt»: masīšt - калонтарин, bališt - баландтарин ифода мешавад.

ҶОНИШИНҲО

Дар забони порсии миёна ҷонишини шахси якуми шумораи танҳо дар ду шакл истифода мешуд: az- ман - падежи мустақим ва man - ман (аз manā- аз они ман, падежи Gen. порсии қадим). Аммо исгеъмоли шакли «az» ниҳоят маҳдуд буд ва ҷои онро бештар ҷонишини «ман» мегирад.

Ҷонишинҳои шахси 2-юми шумораи танҳо – to-ту, шахси дуёми шумораи чамӯ -šmaḥ ва шахси 1-ум, шумораи чамӯ - amāh - мо дигар шаклҳои падежӣ надоштанд.

Ҷонишини шахси сеюми шумораи танҳо ба ишораҷонишини ō (y) - ў, вай, он ва шумораи чамӯ дар шакли ōšan- онҳо, эшон ифода меёбад.

Ба ғайр аз ин ҷонишинҳои шахсӣ дар забони порсии миёна ҷонишинҳои энклитикӣ низ вучуд доранд:

Шумораи танҳо	Шумораи ҷамӯ
1- -m	-mān
2- -t	-tān
3- -s	- sān

Ҷонишинҳои энклитикӣ бо калима якҷоя навишта мешаванд.

Дар забони порсии миёна ҳамчунин ҷонишинҳои ишоратии en, e (t) -ин, ān- он, ōy - он/уй, im - ин, ҳамин мустаъмал буданд. Ҷонишини ишоратии оу(ӯй, он) шакли ҷамӯ низ дошт: ōyšan (онон, эшон). Ҷонишинҳои ишоратӣ маъмулан пеш аз муайяншаванда меомаданд.

Ҷонишинҳои саволии ke - кӣ?, če - чӣ?, katam - кадом?, čand - чанд' истифода мешуданд. Ҳамчунин, ҷонишинҳои нафсии xuat - худ ва xueš - хеш». Ҷонишинҳои номуайяни har-ҳар, heč-ҳеч, ham - ҳам, hamāk - хама, visp-ҳар, хама ва як ҷонишини нисбӣ дар шакли i (аз порсии қадим -hya) - он ки, кадом ки, ки мавҷуд буданд.

ШУМОРАҲО

Шумораҳои забони порсии миёна ба таври зайл буданд:

Воҳидҳо	Даҳҳо	Садҳо	Ҳазор
evak-як dō-ду se- се cahār- чор panj-панҷ šaš-шаш haft-ҳафт hašt-ҳашт nah-нӯҳ	Dah-дах Vīst-бист Sīh-сӣ čihil-чил Panjāh - панҷох šast-шаст haftāt- ҳафтод hastād- ҳаштод nahvat-навад	-sat-сад duvest-дусад sesad-сесад	hazar- ҳазор dō hazar - ду ҳазор se hazar - се ҳазор yazdah - ёздаҳ duvazdah - дувоздаҳ panzdah - понздаҳ

Ф Е Ё Л

Феъл дар забони порсии миёна ду асос дошт. Яке аз он асосҳо шакли замони ҳозира-ояндаи сиғай амрӣ ва сиғай шартӣ хоҳишмандӣ месохт ва дуввуми он барои сохтани шаклҳои феълии замони гузашта ва масдар истифода мешуд: šav-шав, šut-шуд.

Асосҳои замони ҳозираи феъли забони порсии миёна аз асосҳои замони ҳозираи феъли забони порсии қадим, ки ба синфи феълҳо мутааллиқ буд, таҳаввул ёфтааст.

Асоси замони гузаштаи феъл дар забони порсии миёна аз шакли ғайрифаволи сифати феълии замони гузаштаи эронии қадим бо илова шудани пасванди «-ta» ба миён омадааст. Суффикси мазкур дар забони порсии миёна дар шакли «-t» истеъмоли мешуд: xuat - хӯр, xuat - хӯрд; šutan - шудан parištan - навиштан.

Замони гузаштаи феъл дар забони порсии миёна шакли аналитикӣ дошт ва аз сифати феълии замони гузашта бо феъли ёридиҳанда созмон меёфт.

Калимасозии феъл яке аз бахшҳои фаъоли инкишофи феъл дар забони порсии миёна мебошад. «Дар сохтори забони порсии миёна феъл аз ин чанд роҳ ташаккул ёфтааст: а) тавассути пешвандҳо; б) пайдоиши феълҳои номӣ; в) ташаккули феълҳои таркибии номӣ бар усул ва ё равиши нигорши қолабҳои фразеологӣ» (Саймиддинов, 2001, 152).

Дар забони порсии миёна феълҳо бо пешвандҳои зерин сохта мешуданд:

abar, ul, fraz, frōd, andar, abaz, be, ab, han, fra, gu, ni, pad, par, wi, ōh ...

Мисол:

abar - abarmadan - баромадан, abarasidan- расидан, наздик шудан;

frāz – frāzburdan – пеш бурдан;

fra - framudan- фармудан;

Анҷомаҳои феълӣ дар забони порсии миёна ба таври зил буданд:

	Шумораи танҳо	Шумораи ҷамӯ
Шахси якум	- am	- em
Шахси дуум	-ē(h)	-ēt
Шахси сеюм	- at (-ēt)	- and// - ënd

Шакли пурраи масдар ба асоси замони гузашта бо пасванди «-an» [kartan] мебошад. Масдар дар забони порсии миёна бидуни пасванди «-an», дар шакли баробар бо асоси замони гузаштаи феъл омада метавонист ва дар чунин маврид бо феълҳои дигар ва ғолибан бо феълҳои модалӣ меомад: kart arāyitan - бояд кард (ан).

З А Р Ф

Дар забони порсии миёна зарф аз сифат ва исм бо пайваст шудани пасванди «-iha» ташаккул меёфт:

gastiha - рост, дуруст;

xīriha - хуб;

datiha - тибқи қонун, қонунӣ, ба таври қонунӣ.

Ҳамчунин зарфҳои мустақил дар шакли зерин вучуд доштанд:

apar - дар болои, аз болои; ul - боло; etar- ин ҷо; peš - пеш; pas- Пас; be-азберун, берун; yut-алоҳида, ҷудогона; frāč - пеш, аз пеш, боло; arāč - аз пас, пушт.

Адабиёт:

1. Сиев Б. Очерки таърихии феълҳои забони тоҷикӣ. Душанбе, 1970.
2. Сиев Б. Таърихи ҷонишинҳои забони тоҷикӣ. Душанбе, 1972.
3. Оранский И.М. Иранские языки. Москва, 1963.
4. Расторгуева В.С. Среднеперсидский языки. Москва, Наука, 1966
5. Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2006;

Маърӯзаи 11: Маълумот дар бораи забони парфиянӣ

№	Муддат	Шумораи талаба
1	Нақшаи мавзӯӣ:	1. Маълумоти умумӣ дар бораи забони парфиянӣ. 2. Дараҷаи омӯзиши забони парфиянӣ 3. Осори хатии забонҳои парфиянӣ 4. Грамматикаи забонҳои парфиянӣ
2	Мақсади дарс:	Муайян намудани мавқеъ ва нақши забонҳои парфиянӣ ва саккойии хӯтанӣ дар давраи миёна. Ҳудуди густариш ва паҳншавии ин забонҳо ва хусусияти забонии онҳо.
3	Вазифаи педагогӣ: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯӣ қисмҳои асосии маърӯзаро муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан	Натиҷаи фаолияти таълим: Забонҳои парфиянӣ ва саккойии хӯтанӣ ва минтақаи густариши онҳо. Фикрҳои Ф. Мюллер, Ф. Андреас, В.Хеннинг, Глиан, Скалмовский, Оранский, Э.Лейман, Н.Лейман, С.Камов, Г.В.Дейли, Р.Эмирк ва дигарон оиди забонҳои парфиянӣ ва саккойии хӯтанӣ. Алифбои парфиянӣ ва осори хатии он. Гурӯҳҳои забони саккойии хӯтанӣ. Грамматикаи забони парфиянӣ ва забони саккойии хӯтанӣ. Фонетика. Ҳиссаҳои нутқ. Таърири асосҳо. Хусусиятҳои забонии забони саккойии хӯтанӣ.
4	Усули таълим	Маърӯза, мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб
5	Шаклҳои ташкил кардани фаъолияти хониш	Ҷамоа, бо гурӯҳҳо кор кардан
6	Воситаҳои таълим	Матни маърӯза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш
7	Шароити таълим додан	Хонае, ки бо воситаи техникӣ чиҳозонида шудааст
8	Мониторинг ва баҳогузорӣ	Саволҳо, мулоқот

ЗАБОНИ ПАРФИЯНӢ (ПОРТӢ)

То солҳои наздик дар илми эроншиносӣ баъзан байни истилоҳҳои порсӣ ва пахлавӣ ихтилофоте чой дошт ва онҳоро як забон ҳам мешумориданд. Аммо ҳар дуи инҳо ба этнотопонимҳои Parvava ва Parsa тааллуқ доранд. Азбаски дар асрҳои миёна ба ҷои «порсии миёна» «пахлавӣ истифода мекарданд, ин анъана то кунун давом кард. Дар асл бошад, «пахлавӣ» < Pahlavik < parvava ва пасванди -ik ва «порсии миёна» parsi - parsik ном доранд. Забони парфиянӣ ба гурӯҳи шимолию ғарбии эронӣ дохил шуда, чунонки дар боло зикр шуд, Parvava - Парфия ватани портҳо ва макони аввалини пахншавии забони парфиянӣ буд. Он яке аз музофоти шарқии империяи Ҳахоманишиён (558-330 п. аз м.) ба шумор мерафт. Парфия дар қисмати ҷануби шарқии баҳри Каспий чойгир буда, дар ғарб бо давлати Мод дар шимол бо Хоразм, дар шарқ бо Марғиён, боз шарқтар аз он бо Бохтар ҳамсарҳад буд. То ташаққули империяи Ҳахоманишиён Парфия яке аз музофоти дурдасти подшоҳии Мод ба шумор мерафт. Ҳудудҳои имрузаи он бо музофоти шимолию шарқии Эрон - Хуросону Мозандарон инчунин як қисми ҷанубию ғарбии Туркменистон рост меояд. Пойтахти он Арсака (мавзёҳои имрӯзаи шимоли Хуросон) буд, ки боқимондаҳояш аз шимоли Ашқобод пайдо шудаанд. Аз рӯи гуфтаи баъзе муаррихон (Страбон) Парфия давлати хурдакаки кӯҳии бо анбӯҳи дарахтон пӯшидае будааст. Аз он ду роҳи барои он замон муҳим аз Мод ба Бохтария ва аз Гиркания ба Арея бурида мегузаштавд. Пас аз ҳуҷуми Искандари Мақдунӣ (с.330 п. аз м.), ба ҳайати империяи бузурги Юнониён дохил шуда, дар солҳои 312 - 215 п. аз м. ба ҳайати давлати Селевкиҳо дохил мешуд.

Парфия дар аҳди Аршакиҳо (с.250 п. аз м. -224м.) давлати мустақил гардида, подшоҳони парфиянӣ ин мустақилият ва васеъшавии ҳудудҳои давлати худро дар мубориза бо Селевкиҳо ба даст оварданд. Баъдтар сарзамини ҳукмронии Матрадати I (174-136п.а.м) Мидия, Атропотен, Элам, қисми Байканнаҳрайну Бобул, Арман, Марғиён ба ҳайати он ворид гардида сарҳадоти он дар шарқ аз Ҳиндукуш то Еврат-ба ғарб, дар шимол аз Арман то Гулӯғоҳи Форс ба ҷануб тӯл мекашид. Пойтахташ ба ғарб аввал ба Екбатан, сипас ба Тайсафун (нимаҳои асри II п.а.м.) - ҳудудҳои имрӯзаи Бағдод кӯчонида шуд. Равобити тичоратии Парфия хеле васеъ гардида қорвони парфиянҳо ба Чину Ҳинд, Арману Палмир, Миср рафтуомад мекард. Давлати Парфия бештар аз 400 сол арзи вучуд карда буд. Шикасти он бо арзи вучуд кардани сулолаи Сосониён (224-651) алоқамандӣ дорад. Парфия ва парфияниҳо дар нигоштаҳои аввали Сосониён баробари Порсу порсиён ёд карда мешаванд.

Дар бораи давраи қадимаи забони парфиянӣ маълумоте дар даст нест. Аз давраи салтанати Ҳахоманишиён осори хаттии парфиянӣ боқи намондааст. Пас аз забти Эрон аз ҷониби Искандари Мақдунӣ ва

дар давраи Селевкидҳо забони расмӣ ҷунонӣ, будааст. Ӳатто дар давраҳои аввали ҳукумронии Аршакиҳо низ ин мақоми забони ҷунонӣ нигоҳ дошта шудааст. Дар сангнавиштаҳои Бесутун бо тасвири шохони парфиянӣ низ забони ҷунонӣ дида мешавад. Ду катибае, ки дар Авроман (қўҳҳои Загрос) ёфт шудаанд, яке ба соли 88 п. аз м., дигаре солҳои 22 - 21 п. аз м. тааллуқ доранд, низ бо забони ҷунонӣ навишта ҳатто, ба гуфтаи Плутарх дар давраи Ороди I фочеаҳои Эврипид ба забони ҷунонӣ ба сахна гузошта мешудааст. Ин далели бартарияти забони ҷунонӣ дар Парфия аст. Танҳо аз асри I милодӣ сар карда навиштаҳои парфиянӣ дар тангаҳо ба назар мерасад. Аз давраи ҳукумронии Аршакиҳо деворнавиштаҳое, ки тақрибан ба асри I рост меояд, аз Сарпул, ба соли 215 аз Суз, ба нимаи аввали асри III аз дараи Қалъаи чанггоҳ, ба нимаи аввали асри III рост меоянд, аз Дура - Европос ёфт шудаанд. Бо сарвари М. Е. Масона экспидитсияи археологияи шўравӣ (солҳои 1948 - 1954) ҳангоми ҳафриёти шаҳри Нисо пойтахти қадимаи Парфия (дар шимоли Туркменистон, дуртар аз Ашқобод) дар ҳаҷми 2000 нусха ҳуҷҷатҳои хоҷагидорӣ болои сафолпораҳо ёфт шуданд, ки бо ҳатти оромӣ ва идеограммаҳои хеле зиёд навишта шудаанд. Дар натиҷаи баҳсҳои зиёд олимон М.М. Дяконов, И.М.Дяконов, В.А.Лившиц, В.Б.Ҳеннинг парфиянӣ будани онро муқаррар намуданд. Ба ақидаи олимон давраҳои аввали ҳукумронии Сосониён забони парфиянӣ ҳанўз васеъ истеъмол мегардид. Мавҷудияти матнҳо ба забони парфиянӣ (дар баробари порсии миёна ва ҷунонӣ) дар Нақши Рустам, Нақши Рачаб (дар баробари порсии миёна), дар Хочиобод ва Нарс онҳоро ба чунин ҳулоса оварда буд. Пас аз омўзиши ёдгориҳои номбурда (дар ох. а. XIX) забони ҷудогона будани парфиянӣ муқаррар шуд. То кунун олимон онро варианти навишти форсии миёна мепиндоштанд. Инчунин дар солҳои 1893 - 1911 аз Туркистони Шарқӣ пораҳои матни монавӣ ба забони порсии миёна, парфиянӣ ва суғдӣ аз ҷониби олимони рус В.И.Гоборовский ва П.К.Нозлов, Н.Н.Каков экзепидитсияи археологҳои олмон, англис пайдо карда шуданд, ки аксарияташон дар Берлин, Лондон ва Санкт-Петербург маҳфузанд.

Осори монавии парфиянӣ бори нахуст аз ҷониби Ф.Мюллер с. 1904 ва минбаъд Фонле Кок, К.Г.Залеман, В.Ҳеннинг дар байни солҳои 1909-1947 нашр карда шудаанд. Дар ин ҷода, баҳусус, заҳматҳои Ф.Мюллер, Ф.Андреев ва В.Ҳеннинг бузург аст.

ГРАММАТИКАИ ЗАБОНИ ПАРФИЯНӢ

То кунун сохтори грамматикӣ яклухти забони парфиянӣ барқарор карда нашудааст. Аммо доир ба фонетика, лексикология ва грамматикаи он қорҳои зиёде анҷом дода шудаанд. Тадқиқоти ҷудогона доир ба феъл (Гилиан, 1939), ҳиссаҳои номӣ"нутқ (Скалмовский, 1967), баъзе масъалаҳои наҳв (М.Бойс, 1964, Бранер, 1974)-и забони парфиянӣ анҷом дода шудаанд. Мавқеъ ва нишонаҳои

хоси фонетикии забони парфиянӣ дар байни забонҳои эронӣ дар муқоиса бо забонҳои порсии миёна аз ҷониби П.Тедеско (1921), минбаъд аз ҷониби В.А.Лившиц (1962), Оранский (1963) нишон дода шуда буданд. Дар матнҳои то имрӯз боқимонда забони парфиянӣ танҳо давраи миёнаро таҷассум мекунад. Он аз забони қадимаи умумиэронӣ хеле дур буда категорияи чинс, падеж надорад, сохти феъл тамоман дар он ба тағйирот дучор шуда, шакли синтетикии флективиӣ замони гузашта ба шакли аналитикии бо сифати феълии замони гузашта (бо пасв.-ta) сохташаванда табдил ёфтааст.

Дар сохтори фонетикӣ низ чунин тағйирот кам нестанд. Ҳамсадоҳои зичи бечаранги p, t, k ва аффрикатаи с-и матнҳои давраи аввали забони парфиянӣ дар давраи минбаъда β, δ, (вариантҳои b, d) g ва z табдил мебаранд.

Забони парфиянӣ дар асрҳои V - VI аз байн рафтааст. Агарчи баъзе шеваҳои забонҳои гурӯҳи марказии эронӣ нишонаҳои ҷузъи фонетикии онро нигоҳ дошта бошанд, ҳам идомаи бевоситаи забони парфиянӣ нестанд.

АЛИФБОИ ПАРФИЁНӢ

Алифбои парфиянӣ 22 ҳарф дошта, асоси худро аз хатти оромӣ мегирад, ки дар транслитератсия чунинанд: a, b, g, d, h, w, z, h, t, y, k, l, m, n, s, ', p, s, q, r, š, t. .

Ҳарфҳои s, ', s, q танҳо дар идеограммаҳои истифода мешуданд. Дар осори давраи пешинаи парфияни ҳарфи t-ро дар идеограммаҳои баъзан t иваз мекард: BTL- идеограмма барои tusik - ҳолӣ ва инчунин. btl, TB – nev - хуб, TVR- kōf-қўх.

Баръакси забонҳои порсии миёна ва суғдӣ дар забони парфиянӣ ҳарфи š на танҳо ҳамсадои роқ инчунин аффрикатаи č -ро ифода мекард: šurk/širak whwmny šk|wahmaničak

Ҳарфи h низ дар ях қатор сарчашмаҳои давраи аввали парфиянӣ дар идеограммаҳои истифода мешуд, аммо дар ҳама маврид /h/-ро ифода мекард. Илова шудани Н (h) баъзан номи қонуни будани онро мефаҳмонд: BRBYTH - wisduxt - ҳдухтар.

Шаклҳои ҳуруф дар гурӯҳи осори боқимонда то андозае аз ҳам тафовут дорад. Шакли ҳуруфи осори аз Нисо, Кунис, Қўшшатеппа пайдошуда ба асоси араменашон хеле монанданд. Инчунин тарзи навишти баъзе ҳарфҳо бо ҳам шабеҳанд. b ва w, z ва y, p ва t ба ҳам монанданд. Баҳусус, монандии d ва r хонишро хеле душвор мегардонад. Дар хатти парфиянӣ ҳангоми навишт ҳарфҳо бо ҳам намечаспанд. Идеограммаҳои дар осори хаттии парфиянӣ ниҳоят зиёданд. Онҳо қалимаҳои серистеъмолтарин - ҷонишинҳо, пешоянду пайвандак, феълҳо, исмҳои истилоҳро ифода мекарданд.

ФОНЕТИКА

Садоннокҳо: Дар системаи хатти парфиянӣ ду гурӯҳи зерини фонемаҳои дарозу кӯтоҳ мавҷуд буданд: **a – ā, i – ī, u – ū, e – ē, o – ō.**

Ҳамсадоҳо: Таърихи омӯзиши осори хаттии парфиянӣ ду давраи инкишофи системаи ҳамсадоҳои забони мазкурро нишон медиҳад. Давраи аввал аз осори аз шаҳри Нисо, пергаментҳои Авроман, катибаҳои Аршакиҳо, инчунин иқтибосоти парфиянӣ дар забони арманӣ, давраи охир, аз матнҳои монавӣ муқаррар карда мешавад.

Ҳамсадоҳои давраи аввал аз нигоҳи миқдор аз ҳолати қадимаи давраи умумиэронӣ чандон фарқ намекунад.

Фонемаи /v./-и давраи аввал, дар давраи охир дар мавқеи пеш ба фонемаи /s/ табдил меёбад, дар мавқеи қафо ба /h/ ва /v.g/ ба /hg/.

Фонемаи г вобаста ба мавқеаш танҳо бо садонок истифода мегардид ва мавқеи ҳичосозиаширо аз даст дод. ug, ig, gi.

Фонемаи z. аз J давраи қадим инкишоф ёфта хеле васеъ дар давраи охир истеъмол мегардид. Ҳамсадои J танҳо ҳамчун варианти z. пас аз овози /n/ боқӣ монд.

Фонемаи нави/1/ дар калима ниҳоят кам дучор мешавад.

Фонемаи лабишудаи пасизабонии xv. ба сифати фонемаи махсус боқӣ монд. Ба ин тариқ ҳамсадоҳои давраи аввалӣ парфиянӣ аз инҳо иборат буданд: ҳамсадоҳои зичи бечаранг: p, t, k; зичи чарангдор b, d, g (бо аллафонҳои β, δ, γ аффрикатаи с.: ва роғи бечаранг f, s, š, x, xv, h(v.); роғи чарангдор v, z, z., (j), димоғии n, m, ларзони г.

ҲИССАҲОИ НУТҚ

Исм

Дар забони парфиянӣ тағйири асосҳо дар исм аз забонҳои эронии қадим хеле фарқ мекунад. Категорияи чинсият аз байн рафта ҷамъбанди бо пасвандҳои аглютанитивии - ān, -in (аз — ānan, - inām падежи Genitiv) сурат мегирифт. dev-devān, murg -murgān. Дар асосҳое, ки бо садонокҳои -a, -ā, -i, -ī -u, -ū, ба анҷом мерасиданд, ин овозҳо афтида ҳамсадоҳо боқӣ монданд: kām < умумиэронӣ - kāma, авестӣ - kāmā, порсии қадим - kāmā - ком, мурод; gāh < умумиэронӣ - gavu, авестӣ - gātu, дорбии қадим - gāvu - чой, тахт, чоҳ.

Артикл дар исмҳо

Артикли номуайянии -`ev (-'yw) < умумиэронӣ aiva - як, касе, җанҷунин маънои ягонагиро низ доро буд. Ба сифати артикли муайяний ҷонишини ишоратии ho (дар шумораи ҷамӯ - havin), ш (шумораи ҷамӯ - imin) ҳангоми такроршавӣ ud истифода мешуд.

Сифат

Сифатҳои умумиэронии қадим дар забони парфиянӣ садонокҳои охири даро афтондаанд: rošt (rōšsn) - равшан, < умумиэронӣ - rōuxšna, авестӣ - rōuxsna.

Сифат дар забони парфиянӣ гоҳо ҷамӯ баста мешавад, гоҳо не: isnasagan mardohman - одамони донишманд, do carag wuzurgan - ду ҷароғи бузург.

Дарачаи қиёсии сифат бо пасвандҳои -estar, -istar, (ystr) сохта мешуд:

wuzurg - wuzurgustar - калонтар.

Ба пасвандҳои сермахсули исм – īft (исми маънисоз), -išt (исми амалсоз) ва пасвандҳои сермахсули исму сифатсоз -ag, - āg, -gar, сифатсоз -ig, -ēn дохил мешуданд: ravēgift - тозагӣ аз ravēg -тоза; vuzurgift- бузургӣ, аз vuzurg – бузург/

Пешвандҳои a-; an- маънои инкорӣ доштанд: abyād - хотир, ёд, anabyād - фаромушшуда, азёдрафта.

Пешванди abe- набудани аломату сифатро нишон хмедихад: abeyāstar -беайб, abēnang - бегуноҳ.

Пешванди ham- исми ҳамроҳӣ, умумият месозад: hamābraz – ҳамшарик.

Пешванди hu- аломати мусбатро ифода мекард: huzihr - зебо, huframan- хубфармондиханда.

Пешванди duš аломати манфӣ: dušfar - бадбахт. Усули мураккабшавии калимаҳо низ дар забони парфиянӣ хеле маъмул буд: xušboy-хушбӯй, hazārcašm - ҳазорчашм.

Шумораҳо

ēv-1 , dō-2, hrē -3, čatas - 4, panj-5, šoh -6, haft-7, hašt -8, (9 - ?), das -10, . ēvandasa -11. aēvandasa 12, haštād-80.

Шумораҳои тартибӣ бо пасванди -um сохта мешаванд: hastum

Ҷонишинҳо

Ҷонишини шахсӣ

Танҳо

Шахси якум: az; man-ман

Шахси дуюм: tū/to - ту

ҷамӯ

amāh-мо

ašmā(h) -шумо

Барои ҷонишини шахси сеюми танҳо ҷонишини ишоратии ho/hav в havin - шумораи ҷамӯ, истифода мешуд.

Ҷонишини энклитикӣ

1 - m 1 - mān

2 - t 2 - tān

3 - s 3 - sān

Ҷонишини ишоратӣ

im - ин, ho/hav - он, ēd - ин.

Пурсишҷонишинҳо

kē - кӣ, čē - чӣ, kadām - кадом, čvand, čōnd - чанд (якчанд).

Ҷонишини таъинӣ

bharv - ҳама, ҳар кас, чиз

hamag - ҳама, пурра

višp - ҳар кас, ҳама чиз.

Ҷонишини номуайяний

kēz - ким-кӣ, касе

čvand, čōnd – якчанд

ēvīz - ягон хел

čiz- чизе

ЗАРФ

Аз ҷиҳати сохт ва баромад зарфҳо дар забони парфиянӣ гуногунанд. Қисме аз онҳо зарфҳои таърихӣ мебошанд:

avāyōn - ҳамин тавр

hangōn- ҳамчунин.

Сифатҳо ҳамчун зарф меоянд: **гау** - тез.

Шумора чун зарф меояд: **bid** - аз нав, боз. **еуаг** - ягона.

ФЕЪЛ

Дар забони парфиянӣ феълҳо нисбат ба давраи қадим хеле ба тағйирот дучор шуданд.

Асосҳои феъл

Асосҳои феълии забонҳои давраи қадимаи эронӣ аз рӯйи сохтӣ морфологӣ гуногун буданд: решагӣ, дукаратӣ, решаҳое, ки пасванд (-а, -ауа, -уа, -іуа, -šya, -sa, -па, -пи, -паи), миёнованд (-п)-и асоссоздоранд.

Муҳимтар аз ҳама чудо намудани асосҳои махсус ва ғайримахсус аз давраҳои қадим аст. Асосҳои махсус аз он давраҳо сар карда бар асосҳои ғайримахсус бартар пайдо намуданд. Дар давраҳои минбаъда ба махсусгардии тасрифи ҳамаи асосҳо баробаршавии онҳо аз рӯйи типӣ анҷома ба **-ā**, ё ба **-а** ва **ауа** хос аст. Дар давраҳои минбаъда, аз ҷумла забони парфиянӣ садоноки охири решаҳо афтида, асосҳои забонҳои қадима, ки дорои пасвандҳои **-а**, **-ауа** буданд, низ садонокҳои охири худро аз даст дода, бо реша баробар шуданд. Ба андозае, ки бе тадқиқи синхронии этимологӣ фарқ кардани онҳо номумкин гардид.

1. аз асосҳои қадимаи бе анҷома: **hīrz** - тарк кардан, гузоштан, порсии миёна-**hil**, дар забони тоҷикӣ ва форсии муосир феъли «ҳилидан», «биҳил кардан», аз умумиэронӣ - **hrz** -, авестой **haγēz** - озод кардан, раҳо кардан, **arvī**- тоб хӯрдан, асоси замони ҳозира - **hēgēza**; **hēgēza**уа-; **arvī** - ба ҷониби чизе баргаштан.

2. аз асосҳои қадимаи решаашон анҷомадор: **ваг**- бурдан, асоси замони ҳозираи умумиэронӣ - **вага**;

3. аз асосҳои қадима ба анҷомаҳои дароз (бо **-ауа**) **zām** - омадан, аз асоси замони ҳозира: **dāraya** - доштан.

Сифати феълии замони гузашта

Дар забони парфиянӣ сифати феълии замони гузашта бо **-t**, **-d** (умумиэронии қадим) чун унсурӣ асосӣ дар сохтори шаклҳои замони гузашта истеъмол мешавад:

sōz - (феъл) - сухтан, **suxt** — сифати феълӣ аз умумиэронии **sauk**, сифати феълии замони гузашта: **suxta**;

Пешоянд ва пасояндҳо

Аксари пешоянду пасояндҳои забони парфиянӣ идомаи пешоянду пасояндҳои умумиэронӣ буда, қисме номӣ ва қисми дигар зарфианд. Аз ҷиҳати сохт содда ва таркибӣ ҳастанд.

Содда: **авар**, **abē**, **ad**, **abar**, **andar**, **az**, **čāved**, **herd**, **taγ**, **parvan**, **gāδ**, **vašnāδ**.

Таркибӣ: **авар az**, **az paš**, **yud az**, **yāδō**, **čuhr čāved**.

ПАЙВАНДАКҲО

Пайвандакҳои пайвасти ва тобеъ фарқи карда мешуданд.

Пайвандакҳои пайвасти: *ud* - ва, *vēz* - аммо.

Пайвандакҳои тобеъ: *ag* - агар - шарт, *savāyōn* - ҳамин ки. Ин пайвандак бештар бо зарфи *avāyōn* меояд: *savayōn...*, *avāyōn* - ҳамин ки..., он вақт, *savāyōn* кад - гӯё; ки - ки бештар пеш аз нутқи айнан нақлшуда меояд.

Пайвандаки таркибӣ: *uad* кад - то он вақте ки.

Ҳисаҷаҳо

nē - не: бо исму феълҳо, зарфҳо меояд:

ne ragmāyām кӣ - гумон намекунам, ки ...

ma - ҳиссаҷаи инкорӣ; *-{i) z* -инчунин, *ēviz* -чӣ хел ..., ҳамон хел.

Адабиёт:

1. Герценберг Л.Г. Додихудоев Р.Х. Таърихи забони тоҷикӣ. Душанбе, 1983;
2. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ. Душанбе, «Хумо», 2003;
3. Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. Москва, 1981;

Маърӯзаи 12: Забони саккоии хӯтанӣ

№	Муддат	Шумораи талаба
1	Нақшаи мавзӯ:	1. Маълумоти умумӣ дар бораи забонҳои парфиянӣ ва саккоии хӯтанӣ. 2. Дараҷаи омӯзиши забонҳои парфиянӣ ва саккоии хӯтанӣ. 3. Осори хатии забонҳои парфиянӣ ва саккоии хӯтанӣ. 4. Грамматикаи забонҳои парфиянӣ ва саккоии хӯтанӣ.
2	Мақсади дарс: Муайян намудани мавқеъ ва нақши забонҳои парфиянӣ ва саккоии хӯтанӣ дар давраи миёна. Ҳудуди густариш ва паҳншавии ин забонҳо ва хусусияти забони онҳо.	
3	Вазифаи педагогӣ: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърӯзаро муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан	Натичаи фаолияти таълим: Забонҳои парфиянӣ ва саккоии хӯтанӣ ва минтақаи густариши онҳо. Фикрҳои Ф. Мюллер, Ф. Андреас, В.Хеннинг, Глиан, Скалмовский, Оранский, Э.Лейман, Н.Лейман, С.Камов, Г.В.Дейли, Р.Эмирк ва дигарон оиди забонҳои парфиянӣ ва саккоии хӯтанӣ. Алифбои парфиянӣ ва осори хатии он. Гурӯҳҳои забони саккоии хӯтанӣ. Грамматикаи забони парфиянӣ ва забони саккоии хӯтанӣ. Фонетика. Ҳиссаҳои нутқ. Таъбири асосҳо. Хусусиятҳои забони забони саккоии хӯтанӣ.
4	Усули таълим	Маърӯза, мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб
5	Шаклҳои ташкил кардани фаъолияти хониш	Ҷамоа, бо гурӯҳҳо кор кардан
6	Воситаҳои таълим	Матни маърӯза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш
7	Шароити таълим додан	Хонае, ки бо воситаи техникаи ҷиҳозонида шудааст
8	Манииторинг ва баҳогузорӣ	Саволҳо, мулоқот

ЗАБОНИ САКОИИ ХУТАНӢ

Забони сакоии хутаниро муҳаққиқон дар асри XX кашф карданд. Осори хаттии ин забон аз Туркистони Шарқӣ пайдо карда шуда, дар омузиши он муҳаққиқон **Э. Лейман, Н.Лейман, С.Камов, Г.В. Дейли, Р.Эмирк** ҳиссаи арзанда гузоштанд. Дар омӯзиши ин забон, бахусус, дар солҳои 60-уми саддаи XX муваффақиятҳои назаррас ба даст омад.

Ориёнаҷодони воҳаҳои Хутан, шояд боқимондаҳои қисми аз сакоӣхое буданд, ки ба ҷониби Ҳинд ҳаракат мекарданд. Сарчашмаҳои ҷинӣ бунёди Хутанро ба асри III пеш аз милод нисбат медиҳанд. Бар муқобили даҳолату ҳуҷумҳои ҷиниён ва туркони бодиянишин, ҳайтолиён ва тибетиҳо мубориза бурда хони хутаниён дар давоми беш аз ҳазор сол мустақилияти худро нигоҳ дошт. Мувофиқи маълумоти муаррихи ҷинӣ Сюан Сзын хутаниён мардуми хушзавқ буда, ба санъат рағбати беандоза доштаанд.

Забони хутанӣ ба гурӯҳи забони сакоӣ дохил мешавад. Аз рӯи сарчашмаҳои мавҷуда забонҳои зерин ба ин гурӯҳи забонҳои эронӣ дохил мешуданд:

1. **Сакоии хутанин давраи аввал** - дар ҳазораи I мелодӣ дар навоҳии Хутан дар ҷануби саҳрои Такла-Макан паҳн шуда аз осори ин забон компендиуми будоии «Китоби Замбаст», инчунин матнҳои дигар.

2. **Сакоии хутанин давраи баъд** - шакли хеле суфта, такмилёфта ва дигаргуншудаи хутанин давраи аввал аст, ки тақрибан дар навоҳии Турфон паҳн шуда буд. Осори боқимондаи он аз ҳуҷҷатҳои расмӣ матнҳои буддой иборат аст.

3 **Сакоии муртуқӣ** - дар шимоли шарқии Қошғар паҳн шуда осори зиёди осонфаҳм (ба туфайли матни забонҳои дигар) аз ин забон боқӣ мондааст.

4.**Сакоии тумушқӣ** - он низ дар шимоли шарқии Қошғар паҳн шуда, дар нимаи дуҷуми ҳазорсолаи I мелодӣ истифода мешуд. Муносибати он бо забони сакоии муртуқӣ хеле наздик аст ва идомаи он мебошад.

5. **Сакоии ҳиндӣ** - забони ғосибон - шакҳо, мебошад, ки ҳамагӣ бо ҷанд Калима шинохта шудааст: *horaka* - тўҳфақунанда, *sāhānu sahi* - шоҳи шоҳон.

6. **Сакоии кирорайинӣ** - дар шарқи Хутан паҳн шуда буд ва он аз рӯйи Иқтибосоти зиёдаш аз забони қорайинӣ шинохта шуд.

7. **Сакоии қошғарӣ** забонест, ки танҳо аз рӯйи сарчашмаҳои бавосита шинохта шудааст. Он дар ғарбии Қошғар паҳн шуда буд.

Ба забонҳои сакоӣ умумияти луғавӣ ва сохти грамматикӣ хос аст, Хусусияти фонетикии ин гурӯҳи забонҳо онҳоро аз гурӯҳи забонҳои ғарбии эронӣ ва ҳам шарқӣ ҷудо мекунад: гузариш байни - *ft* > -*wδ* - сакоии хутанӣ: *hauda*, сакоии тумушқӣ: *hoda* - ҳафт.

Доир ба талаффузи сакоии хутанӣ, таркиби овозии ин забон танҳо дар заминаи хусусиятҳои хатти он мулоҳиза рондан мумкин аст, Барои навишт аз ҳуруфи браҳмиҳо - типӣ ҳиндӣ ва ҳиндуасос истифода мекарданд.

Як қатор овозҳои садоноки сакӣ хутании давраи аввал ба садонокҳои сакӣ хутании давраи баъд ва ба хати браҳмӣ дода шудани калимаҳои туркӣ чинӣ, ки ҳоси забони сакӣ хутании давраи аввал будан ба давраи баъд низ хосанд.

Зада дар забони сакоии хутанӣ мавқеи ягона надошт, чун дар забонҳои давраи қадим аз як ҳичо ба ҳичои дигар мегузашт.

ҲИССАҲОИ НУТҚ

Гарчанде дар забони сакоии хутанӣ асосҳои махсус бартарӣ доранд, аммо типҳои гуногуни онҳоро сарфи назар кардан мумкин аст, ки шакли ибтидоии онҳо бо пасванди -ка шинохта мешавад:

-а- сакоии хутанӣ: ksārna [xšarna] - шарм < fšarna- авестӣ - fšarna суғдӣ - šβ'rm;

-ā- асосҳои сакоии хутанӣ: hina- лашкар < haina-; -z- асосҳо -pate - падар ' pita(h), авестӣ - pita, pitar.

Соҳти шашпадежӣ танҳо ҳоси матнҳои сакоии хутании давраи аввал аст. Дар осори сакоии хутании баъд омезиши анҷомаҳои гуногун, ҳазф ихтисоршавии онҳо мушоҳида мешавад.

Сифат

Хусусияти асосҳои сифат дар он аст, ки онҳо аз рӯйи чинсдорӣ худ ҳастанд. Бахусус, ин дар асосҳои чинси мардона ва занона ба а мушоҳида мешавад. Сакоии хутанӣ: hastāma- беҳтарин (падежи Nominativ шумораи танҳо, чинси мардона) < hastamā-h - беҳтарин (падежи > Nominativ чинси занона) - hastamā: авестӣ: hastema.

Тасрифи сифатҳо

Тасрифи асосҳо бо -а (ба чинси мардона): -а (чинси занона, шумораи танҳо). Тасрифи асосҳои сифат бо анҷомаҳои -а, -аа, -аа, -а, -аа барои чини и мардона ва -а, -аа, -аа, _а, -аа барои чинси занона дар шумораҳои танҳо ва чамӯ, дар падежҳо аз ҳам фарқ мекард.

Чунончи шумораи танҳо, чинси мардона, падежи Nominativ: asamkhilsta чиркинношудч utara – саховатманд.

Шумораи танҳо, чинси занона, падежи Nominativ: masta, hastama.

Дараҷаи қиёсӣ

Дараҷаи қиёсӣ бо ёрии пасванди -ttara (авестӣ, порсии миёна - tara) pīrmattara - муҳимтар. Баъзан чунин ҳам мешавад: māsta - māstarā (ба чойӣ māstāttarā) - калонтар. Дар сакоии хутании баъдина «- t » аз навишту талаффуз меафтад: grammayirā - гармтар.

Дараҷаи олій бо ёрии пасванди а- (t) tamā (авестӣ - tama) сохта мешавад: pattamā - хурдтарин.

ШУМОРА

Шумораи микдорӣ 1-ssau, чз. ssa (so - бо шрифти тибетӣ),
тумушкӣ so (<sa-wa->yka°<aika°);

2-duva, чинси занона – dvi;

3 - dra, чинси занона - <draya>;

4-tcahora;

5 – paṃjśa;

6 - ksa чинси занона – ksātā;

7- haudo;

8-hasta;

9-nau;

10-dasau;

20- vista;

30-darsa;

100-satā;

200-dvisatā;

1000-ysārā;

Барои ифодаи шумораҳои таркибӣ морфемаҳои (созаҳои) - vare, uge -rage, китаърихан маънои «аз ... калон»-ро доранд, истифода мешаванд. 1 -ssuvare, 2-dvavare.

Мафҳуми ним бо ду асос ифода меёбад: suvo (dwisvam) suvohada- нисфирӯз, purra hala – ниммоҳ.

Шумораҳои микдорӣ дар падежҳо тасриф мешаванд. 1- ssau шаклҳои ssa - чинси занона - ssau, падежи Genitiv - se-ро дошт.

Шумораҳои тартибӣ: 1-ум - padauysa, 2-юм -sata, 3-diddu, dida.

ҶОНИШИН

Дар забони сакоии хутанӣ гурӯҳҳои зерини ҷонишинҳоро ҷудо кардан мумкин аст: шахсӣ (мустақил ва бандакҷонишин), соҳибӣ-нафсӣ, номуайяний, саволию инкорӣ ва ишоратӣ

Ҷонишини шахсӣ (мустақил ва бандакҷонишин)

Ҷонишини саволию нисбии ивазкунандаи исмҳо: кӯе, се - кӣ, су - чӣ. нишини саволию нисбии ивазкунандаи сифатҳо: kama - чӣ хел, canda - то чи андоза калон.

Ҷонишини саволию нисбии ивазкунандаи шумораҳо: candina - чанд, erzāmā -кадом.

Чун дар забони имруза ҷонишинҳои шумораи ҷамӯ баъзан ба маънои ҷонишини шумораи танҳо истифода мешуданд.

ЗАРФ

Қисми асосии зарфҳо шаклҳои шахшудаи исму сифатҳои дар падежи винителний мебошанд, ки бештарашон аз истеъмол баромада буданд: bihiy -бисёр (падежи Ablativ, дараҷаи қиёсии кӯхнашудаи wahiyam) ausku- абадӣ (<āyuṣkam),

Шаюғҳои дигари падежӣ низ ба иазар мерасад: uskana - ба боло

Зарфҳои тарзи амал: ssa, ssai - ҳамчунин ҳатто (?), hade- дар асл, ttuvare - ғавқулодда.

Зарфҳои макон - uska - баланд, paskina-аз қафо.

ФЕЪЛ

Асоси замони ҳозира

Феълҳои мондаи тарзи ғоилӣ: ah-будан, шахси 3-юми шумораи танҳои замони ҳозира: asta - ҳаст, феъли мондаи тарзи миёна ah - нишастан, шахси 3-юми шумораи танҳои замони ҳозира: āste. Вобаста ба маъно феълҳои мавҷуданд, ки дар як ҳолат гузаранда ва дар дигар маврид монда буда метавонанд: dajs - сухтан - феъли гузаранда дар тарзи ғоил, дар тарзи миёна (мафъул) монда.

Асоси замони гузашта

Ҳамаи шаклҳои феълии зобони сакоии хутанӣ аз ҳамин ду асос - асоси замони ҳозира ва асоси замони гузашта бо ёрии анҷомаҳои гуногун, бо флексияи дохилӣ сохта мешаванд.

Асосҳои замонӣ ҳозира идомаи асосҳои давраи қадим буда, ба тағйироти морфологӣ дучор шудаанд, ки асоси замони гузашта ба сифати феълии давраи қадим бо пасванди -ta рафта мерасанд.

Пешоянду пасояндҳо

Дар забони сакоии хутанӣ ҳамон як калима ҳам ба вазифаи пешоянд ва ҳам ба вазифаи пасоянд омада метавонист:

alsto - ба ҷониби, авестой arəba ва sta; anau - бе, astamma - сар карда; anaka -аз; bagyo - ба; hvana- дар назди, odi - то, patana- барои.

Пайвандакҳо

Пайвандакҳои пайваст ва ҳилофӣ: u - ва < uta; a, au-e, hāde-аммо, вале. Пайвандакҳои тобеш: ciya - вақте, чун (авдестой - čiyu).

Пайвандаки ки (< кам) ҷумлаи пайрави ҳолро ба сарҷумла тобеш месозад.

Vara hajvattāta ku jāni - хирад он ҷост, ки андеша (бошад).

Пайвандаки ка - «агар» ҷумлаи пайрави шартро ба сарҷумла тобеш месозад. Дар матнҳои давраҳои минбаъда пайвандакҳои kha, khu - чи хеле ки, чунон ки серистеъмол аст. Он хелҳои ҷумлаҳои гуногуни пайрави ҳолро ба сарҷумла тобеш месозад.

Ҳисаҷаҳо

1. Инкорӣ ва саволӣ: ne, na - не, - ni busta - номаълум.
2. Инкорӣ: ma: ma parsima - бигзор ман озод наштам.
3. Ҳисаҷаҳое, ки нутқи айнан нақлшударо ҷудо мекунанд: se, sa, sa<tse< čah (ya).

Пешвандҳо

a- инкорро ифода мекунад: avasta - нобаста.

dus (a) - duspata - беқувватӣ.

bi-abi -, wi- bijundai- беҳаёт.

Hu- hubasta - хуб басташуда

Мураккабшавӣ:

huduva- ҳар ду, harsauna – якдигар.

Дар ҳодисаи мураккабшавии калимаҳо чун дар забони тоҷикӣ аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ ба ҳам омада сохта шудани калимаи нав мушоҳида мешавад: сифат + исм - ttusā – dasta - бо дасти ҳолӣ, drrāvā – aysmi - зиракона.

Адабиёт:

1. Герценберг Л.Г. Додихудоев Р.Х. Таърихи забони тоҷикӣ. Душанбе, 1983.
2. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ. Душанбе, «Хумо», 2003.
3. Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. Москва, 1981;
4. Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2006;

Маърӯзаи 13: Маълумот дар бораи забони суғдӣ

№	Муддат	Шумораи талаба
1	Нақшаи мавзӯӣ:	1. Забони суғдӣ забони коргузорӣ ва муоширати давлати Суғд. 2. Сарчашмаҳои хаттии забони суғдӣ. 3. Хусусиятҳои фонетикӣ ва идеограммаҳо дар забони суғдӣ 4. Сохти морфологии забони суғдӣ.
2	Мақсади дарс: Омӯзиши хусусиятҳои ба худ хоси забони суғдӣ. Мавқеи забони суғдӣ дар давраи миёна ва ҳудуди густариши он. Азҳудкунии сарчашмаҳои хаттии забони суғдӣ ва паҳлӯҳои забони он.	
3	Вазифаи педагогӣ: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯӣ қисмҳои асосии маърӯзаро муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан	Натиҷаи фаолияти таълим: Минтақаи густариши забони суғдӣ. Аз байн рафтани забони суғдӣ ва ҷои онро гирифтани забони дари тоҷикӣ. Сарчашмаҳои хаттии забони суғдӣ ва таснифи онҳо. Хусусияти фонетикӣ ҳарфҳо. Системаи хаттии суғдӣ, суғдии буддой, суғдии монавӣ, ва суғдии насронӣ. Сохтори морфологии забони суғдӣ ва таҳқиқи олимони П.Тедеско ва И.Гаршевич. «Мавзунияти асосҳо» дар забони суғдӣ.
4	Усули таълим	Маърӯза, мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб
5	Шаклҳои ташкил кардани фаъолияти хониш	Ҷамъа, бо гурӯҳҳо кор кардан
6	Воситаҳои таълим	Матни маърӯза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз ҷанми «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳои хониш
7	Шароити таълим додан	Хонае, ки бо воситаи техникӣ ҷиҳозонида шудааст
8	Мониторинг ва баҳогузорӣ	Саволҳо, мулоқот

ЗАБОНИ СУҒДӢ

Забони суғдӣ ба ғуруҳи забонҳои шарқии эронии давраи миёна мансуб аст. Ҳудуди паҳншавии ин забон водии Зарафшон буда, мавҷудияти давлати Суғд мувофиқи сарчашмаҳои таърихӣ аз асрҳои VI то мелод оғоз мегардад Мувофиқи ақидаи муҳаққиқон паҳншавии

суғдҳо дар соҳилҳои дарёи Зарафшон ба миёнаҳои ҳазораи II - ибтидои ҳазораи I то мелод рост меояд Давлати Суғд аз ҷануб бо бохтариён, ҷанубу ғарб портиёну марғибниҳо, дар шимол ва шимолу шарқ бо сакоиён, дар шимолу ғарб бо хоразмиён ҳамсоя буд. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо суғдҳо дар асрҳои III пеш аз мелод бо чиниён дар робитаи тичоратию фарҳангӣ қарор мегиранд ва дар забону шеваҳои гуногуни чинӣ як қатор иқтибосоти суғдиро, ки ба асри I мелодӣ мансуб аст муқаррар кардаанд.

Забони суғдӣ забони коргузори ва муошарати мардумони ҳайати давлати Суғд ва ҳатто ҳудудҳои аз он ҳам фарохтар будааст. Минтақаи асосии густариши забони суғдӣ ба бартариӣ бештар ба дигар забону ғӯишҳо водии Зарафшон, Фарғона, Кешрӯд (Қашқадарёи имрӯза дар Ўзбекистон) ва Сурхондарё будааст. Мувофиқи навиштаҳои Сюан Сзян низ ҳудуди ниҳоят васеъ, ки аз Ҳафтрӯд то Кешрӯдро фаро мегирифт, Суғд меномиданд Муаррихони юнонӣ қайд мекунанд, ки сарҳади байни Суғду Бохтар дарёи Окс (Амударё) будааст. Дар сарчашмаҳои хаттии гузашта калимаи «суғд» Дар шаклҳои зерин навишта шудааст: порсии қадим - suguda, sugda авестой -saŋva, suxda дар навиштаҳои юнониён Εοῦδιαν. Маркази давлати Суғд шаҳри Самарқанд буд, ки он дар манобеи хаттӣ батаври зайл сабт шудааст: Sm"rknv, Samārankv, Samārankvā.

Аз байн рафтани забони суғдӣ ва ҷойи онро пурра гирифтани забонҳои дари тоҷикӣ ба даврҳои пас аз асри XI рост меояд. Дар навоҳии болооби Зарафшон забони суғдӣ хеле дер боқӣ монд. Дар соҳилҳои дарёи Яғноб шеваи суғдӣ то кунун боқӣ мондааст, ки онро забони суғдии нав низ меноманд ва ин забони яғнобӣ аст. Дар ҳудуди Ҳафтрӯд ҷои забони суғдиرو забони туркӣ гирифт. Ба гуфтаи Маҳмуди Қошғарӣ аҳолии Суғди Баласоғун урфу одатҳои туркиро қабул намуданд ва дар даврҳои аввал дузабона буданд (ки ин раванд бо забони хоразмӣ низ рӯй дода буд) ва баъдҳо аҳолии шаҳрҳои Ҳафтрӯд аз Баласоғун то Исфичоб бо забони туркӣ гап мезадагӣ шуданд.

Забони суғдӣ - забони шарқии эронии миёна буда, дар ташаккули забони тоҷикӣ нақши муҳим дорад. Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ луғоту истилоҳоти забони суғдӣ хеле фаровонанд ва то ба имрӯз истеъмол мешаванд. **Сарчашмаҳои хаттии забони суғди**ро чунин тасниф кардан мумкин аст:

- маҷмӯи ҳуҷҷатҳои гуногуни кӯҳи Муғ;
- матнҳои гуногун, ки дар танга, зарфҳои нуқра, хуму хумпора, пӯст ва матоъ навишта шудаанд ва аз мавзӯҳои гуногун ёфт шудаанд;
- китобҳои гуногун бо матни дини буддӣ /vessantara/ jataka, Сутраи нохунҳои дароз, Сутраи сабабу натиҷа, иқтибосҳои гуногун аз он китобҳо;

- матнҳои иқтибосии гуногуни монавӣ (аз ҷумла матн бо номи афсонаҳои суғдӣ);

- матнҳои насронӣ (ба монанди «Саргузашти Георгии Муқаддас»). Манбаҳои хаттии мансуб ба забони суғдиро аз рӯи макони дарёфтшуданашон ба гурӯҳҳои гуногун ҷудо кардан мумкин аст.

Ба забони суғдӣ, ки забони муошарати халқиятҳои гуногун дар Шохроҳи Абрешим буд, аз забонҳои чинӣ, санскрит, ошурӣ, порсии миёна ва юнонӣ адабиёти фаровон тарҷума шудааст. Мазмун ва мундариҷаи осори тарҷумашуда ба дину оинҳои гуногун ва асосан ба дини буддӣ, насронӣ ва монавӣ мувофиқат мекард.

Осори хаттӣ, ки дар Туркистони Чин ёфт шудаанд, ба асри IV мелодӣ мансуб буда, «навиштаҳои кӯҳнаи суғдӣ» ном доранд ва аз қадимтарин осори хаттии забони суғдӣ ба шумор мераванд ва ин пас аз муқоиса бо навиштаҳои Абӯрайҳон Берунӣ ва осори хаттии ҳукумати Панчекат (Деваштич) дар кӯҳи Муғ дақиқ карда шудаанд.

Илова бар манобеи хаттии зикршуда аз забони суғдӣ боз се гурӯҳи осори хаттӣ омада расидааст, ки онҳоро ба таври ҷудогона гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст.

Матнҳои суғдии буддӣ ин асосан маводи навиштаҳои буддӣ ба суғдӣ мебошад ва мазмуну мундариҷаи онҳо ба дини буддӣ марбут аст. Ҳамчунин Vassantra Jataka аз санскрит ба суғдӣ баргардонида шуда буд. Мутуни суғдии монавӣ, ки аз Турфон, дар натиҷаи ҳафриётҳои археологӣ шаҳри Кочо ёфт шудаанд. Қисмати асосии ин матнҳо ба хатти монавӣ навишта шудаанд ва дар баробари ин осори монавӣ суғдӣ ба алифбои суғдӣ китобат мешуданд. Мазмуни матнҳо ҳамчунин қисман тиб ва варзишро фаро мегирад.

Мутуни суғдии насронӣ аз Турфон (шаҳраки Бунайик) ёфт шудаанд. Ин матнҳо бо алифбои ошурӣ (эстрангело) навишта шудааст ва он аз ҷиҳати забонӣ низ аз матнҳои суғдии монавӣ буддӣ аз рӯи он фарқ мекунад, ки ба ақидаҳои муҳаққикон матнҳои суғдии насронӣ бо услуби фарқкунандаи гуфтугуи даврони баъдина (асрҳои VII- X) навишта шудааст.

Матнҳои аз Муғулистон ёфтшуда ба густариши назаррас ва мақоми барҷаста доштани забони суғдӣ дар Шарқ далolat мекунад. Хатти забони суғдӣ барои сабти маводи забонҳои туркию муғулӣ нақши муҳим бозидааст. Матнҳои аз Муғулистон ёфтшуда пас аз «номаҳои кӯҳнаи суғдӣ» қадимтарин осори хаттии забони суғдӣ аст. Матнҳои суғдии мансуб ба солҳои 581-587 аз аввалин осори хаттии ҳоконҳои турк мебошад, ки то ба мо омада расидааст. Аз эҳтимол дур нест, ки забони суғдӣ чун забони коргузорӣ дар хониғарии туркок истифода шудааст. Ҳамчунин аз қадимтарин рӯди Орхон дар Қаробаласуғун дар танаи тахтасанг, аз ҷануби саҳроҳои Гоби осори хаттии уйғурӣ бо алифбои рунӣ ёфт шудаанд.

Дар Осиёи Миёна бошад, ба ғайр аз осори хаттии Кўҳи Муғ, дар Қирғизистон, аз Кува, наздикии Ош, аз Терексой ва Кулансой, дар Туркменистон дар наздикии шаҳри Марв навиштаҳо ба забони суғдӣ ёфт шудаанд. Дар шимол, дар самти Ҳафтрӯд бошад, дар мавзеи Тирози Қазоқистони имрӯза навитаҷоти мансуб ба забони суғди, ки дар рӯи сафолпораҳо навишта шудаанд, ёфт шудаанд.

Системаи хатти забони суғдӣ дорои хусусияти ба худ хос буд ва аз системаи хатти оромӣ баромада, шаклҳои мухталиф дошт. Ҳамчунин баъзе аломатҳои мансуб ба системаи хатти забони суғдӣ аз системаи хатти монавӣ гирифта мешуд. Хатти монавии дар истифодаи суғдиён 29 аломат дошт.

Системаи баъзе аломатҳои таркиби забони суғдиро, ки овозҳои гуногунро ифода мекарданд, ба таври зайл шарҳ додан мумкин аст:

/алиф/: [a] 'rsk[arsk] - рашк, агар садоноки дарози «а» дар аввали калима ояд, аломати мазкур (алиф) ду бор навишта мешавад:

" [a] " z [az]-қаҳт;

b: [b] nmb [namb] –шабнам, b-овози v-ро низ ифода мекунад;

β: [v] βγ; [vay]-Худо, β - овози «f»-ро (γarf-бисёр) ифода мекунад;

g:[g] 'ngrnd [angrand] - буридан, кисм-кисм буридан, g овози «γ» ва «х»-ро низ ифода мекунад;

d; [d] d [anduxs] - чадал кардан;

Хусусияти фонетикии ҳарфҳо дар натиҷаи таҳлил, муқоиса ва таҳқиқи системаи хаттии суғдӣ, суғдии буддой, суғдии монавӣ ва суғдии насронӣ муайян гардидааст (ҳамчунин ниг.: Додихудоев, 1988,123):

Системаи хат			талаффуз	тарҷума
буддой	исавӣ	Монавӣ		
-	muv	Туδ	Mev	рӯз
γrβ	Гrf	Гrf	Garf	бисёр
δrγwšk	zwXšq	Jwxšq	Zuxšk	Дарвеш
knδh	kanv	Kanvā	Kanvā	макон

Дар забони суғдӣ теъдоди идеограммаҳо нисбатан маҳдуданд.

Идеограммаҳои зерин аз ҷумлаи онҳоянд:

'MY = mth /māta/ - модар; KSP' = NKRTK /nkrte/ - нукра; MLK' = γšyδ - ихшид; ŠNT = srδ /sarδ/ - сол; YVM = myδ /mev/ - руз .

Сохтори морфологии забони суғдӣ аз шакли таърихӣ умумиэронӣ дур шуда, такмил ёфтааст. Дар табдилу ташаккули қолабҳои номию феълӣ зимни гузариш аз ҳолати мансуб ба даврони қадим мутобиқи манобеи хаттӣ қонуниятҳои «мавзунияти асосҳо» роиҷ будааст, ки он аз тарафи муҳаққиқони аврупоӣ - П. Тедеско (1923) ва И. Гаршевич (1948) таҳқиқ ва ошкор карда шуда буд. Мутобиқи қонуниятҳои «мавзунияти асосҳо» воҳидҳои номӣ ва феълӣро ба асосҳои сабук ва асосҳои гарон ҷудо мекунанд. Қонуни «мавзунияти

асосҳо» шояд дар даврони гузариш аз ҳолати қадима ба даврони миёна дар ҳолати нав ташаккул ёфтани сохтори грамматикӣ забони суғдӣ роиҷ гардида бошад, аммо аз қадом вақт мустаъмал будани он дақиқ нест. «Асосҳои гарон асосҳои номида мешаванд, ки садонокӣ дароз ё садонокӣ кӯтоҳ дорад, ки баъд аз он гурӯҳи ҳамсадоҳо меояд. Асосҳои сабук асосҳои меноманд, ки садонокӣ кӯтоҳи дошта, баъд аз он гурӯҳи ҳамсадоҳо надошта бошад. Натиҷаи амали ин қонун он аст, ки асосҳои гарон гз садонокҳои анҷома маҳрум гаштанд, аммо асосҳои сабук онҳоро нигоҳ доштанд» (Додихудоев, 1988, 128). Дар зер мисолҳо оид ба асосҳои номии сабук ва гарони забони суғдӣ таҳлил карда мешавад:

1. Асосҳои сабук:

1) асосҳои исм, ҷинси мардона: монавӣ: рδ- /раδ-/ - пай; суғдӣ-монавӣ-насонӣ: βу- /βау-/ - Худо; суғдӣ-монавӣ: βүп- / βүп-/ - кох; суғдӣ-монавӣ: wуrk-, насонӣ: wуrq /wirк/ - гург;

2) асосҳои исм, ҷинси занона:

суғдӣ: \wβr-, монавӣ: \wfr- /wafr/ - барф; суғдӣ-монавӣ-насонӣ: \wn- wan-/ - дарахт;

3) асосҳои сифат: суғдӣ: γwc- /хус-/ - хуш; суғдӣ: 'βyz-, 'βz-, βz-, монавӣ: βuj-, βуuj, βj>, насонӣ: byz-, bz- / əβz-, / əβəz-/ , /βəz-/ - бад;

2. Асосҳои гарон:

1) асосҳои исм, ҷинси мардона:

суғдӣ: znp-, монавӣ: zmb-, насонӣ: zmp- /zamp-/ - сохил; суғдӣ-монавӣ-насонӣ: mrs- /marč-/ - марг; суғдӣ-насонӣ: суғдӣ-насонӣ: snk-, монавӣ: sng- /sang>-/ - санг.

2) асосҳои ҷинси занона: суғдӣ: 'rk(h)-, монавӣ: 'rk-, насонӣ: 'rg- /ark-/ - кор; суғдӣ: "p- /āp-/ - об; монавӣ: m't- /mat-/ - модар;

3) асосҳои сифат:

суғдӣ: γγβ-, монавӣ: γγβ-, γγf-, насонӣ: γγf- /γaγβ-/ - γaγf" - бисёр; Суғдӣ-монавӣ: γgm- / γaγm-/ - гарм.

Чунон ки мебинем, бештари асосҳои номӣ бо ҳамсадо анҷом мепазиранд. Бинобар ин ҳулоса қардан мумкин аст, ки асосҳои ҷинси мардона аз асосҳои тематикӣ ҷинси мардонаи даврони қадим ва асосҳои атематикӣ ҷинси мардона ва миёна сарчагама мегиранд. Асосҳои занона аз асосҳои тематикӣ ҷинси занонаи давраи қадим бо анҷомаи «-ā» (суғдӣ: rgm'n- /framān-/ - фармон; порсии қадим: framānā-) ва аз асосҳои ҷинси занонаи дорои анҷомаҳои «-i>», «-ī» (буддой: βwm- βūm-/ - замин, порсии қадим: βūmī сарчашма мегирад.

Шумора дар забони суғдӣ ба тартиби зерин шакл гирифтаанд:

1-ew - як, 2 - /diwa, ədwa, ədī/ - ду, 3 - /šē/ ва ē /šay/ - се, 4 - /čətfar/ - чор, 5 - /panč/ - панҷ, 6 - /uxušu/ ē xušu/ - шаш, 7 - /avd, avda/ - ҳафт, 8 - /ašt, ašta/ - ҳашт, 9 - /nav, nava/ - нӯҳ.

10- /da, daza/ - даҳ, 11 - / ēwantasəu| - ёздаҳ, 12 - /duwatās/ - дувоздаҳ.

90 - /nvāt/ - навад, 100 - /sat-/ - сад, 200 - /duwēst/ - дусад, 1000 - /zār/ - ҳазор.

Дар забони суғдӣ феъл дорои ду асос буд - асоси замони ҳозира ва асоси замони гузашта. Дар баробари ин асосҳои феъли забони суғдӣ ба асосҳои сабук ва гарон чудо мешуданд. Дар системаи феъли суғдӣ пешвандҳои феълсоз буданд, ки онҳо аз пешояндҳои қадимаи эронк сарчашма мегиранд: /ā-/ , /an-/ , /əβ-/ , fga-/ , /ō-/ , /paɾ-/ , /pač-/ . Феъл дар забон суғдӣ хусусиятҳои ба худ хос дошт. Дар забони суғдӣ ҳиссаҳои махсуси аглютинативӣ буданд, ки дар натиҷаи табдили вазифа ва шакли ж қатор феълҳо ташаккул ёфта буданд. Р. Додихудоев ва Л. Гертсенберг онҳоро ба таври зайл тасниф намудаанд:

- ҳиссаҳои k'm барои сохтани замони оянда /swmutk'm - сўрох хоҳад кард, 'ysm-k'm - хоҳам омад/;

- ҳиссаҳои sk\wn барои сохтани шаклҳои давомдор /šw'nt - skwn - рафта истодаанд/;

- ҳиссаҳои 'štn ҳам барои сохтани шаклҳои давомдор / šw'm - 'š - рафта истодам/;

- ҳиссаҳои x t барои сохтани таркиби феълӣ, ки амалу ҳаракати тахминӣ ва шартиро ифода мекунад / ргуст'- х't - бояд тарк кунед/ (ниг. Додихудоев, 1988, 129).

Масдар дар забони суғдӣ ду шакл дошт: 1. масдаре, ки аз асоси замони ҳозира таркиб ёфтааст. Дар ин шакли масдарӣ агар асоси феъл гарон бошад масдар анҷомаи нулӣ дорад ва агар асоси феъл сабук бошад масдар анҷомаи «-е» мегирад; 2. Масдар аз асоси замони гузашта, ҳамчунин агар асоси феъл гарон бошад масдар анҷомаи нулӣ дорад ва агар асоси феъл сабук бошад масдар анҷомаи «-е» мегирад.

Адабиёт:

1. Согдийский сборник. Ленинград, 1934.
2. Хамдамов Ж. Узбек тили тарихи (II-қисм). Самарқанд, 2003.
3. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ. Душанбе, «Хумо», 2003;
4. Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2006

Маърӯзаи 14: Маълумот дар бораи забонҳои бохтарӣ ва хоразмӣ

№	Муддат	Шумораи талаба
1	Нақшаи мавзӯӣ:	1. Пайдоиш ва густариши забони бохтарӣ ва забони хоразмӣ. 2. Ёдгориҳои забони бохтарӣ ва забони хоразмӣ. 3. Дараҷаи омӯзиши забони бохтарӣ ва забони хоразмӣ. 4. Хусусиятҳои забони забони бохтарӣ.
2	Мақсади дарс: Муайян намудани мавқеи забони бохтарӣ ва забони хоразмӣ дар давраи миёна. Ҳудуди густариши забони бохтарию забони хоразмӣ ва саҳми давлати Бохтар ва Хоразм дар пешрафти забонҳои мазкур.	
3	Вазифаи педагогӣ: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯӣ қисмҳои асосии маърӯзаро муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан	Натиҷаи фаолияти таълим: Давлати Бохтар ва Хоразм яке аз навоҳиҳои қадимтарини фарҳанги ориёӣ. Ёдгориҳои забони бохтарӣ. Сурхкутал, Ялангуштеппа Зартепа, ва Теппаи Шохӣ. Алифҳои забони бохтарӣ. Хусусиятҳои забони забони бохтарӣ. Ҳиссаҳои номии нутқ. Таркиби лугавии забони бохтарӣ. Сарчашмаҳои хаттии забони хоразмӣ. Саҳми Абурайхон Берунӣ, Замахшарӣ ва Мухтор Зоҳид дар омӯзиши забони хоразмӣ. Системаи фонетикӣ ва сохтори грамматикӣ забони хоразмӣ. Тадкикодчиёни забони хоразмӣ.
4	Усули таълим	Маърӯза, мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб
5	Шаклҳои ташкил кардани фаъолияти хониш	Ҷамоа, бо гурӯҳҳо кор кардан
6	Воситаҳои таълим	Матни маърӯза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш
7	Шароити таълим додан	Хонае, ки бо воситаи техникӣ ҷиҳозонида шудааст
8	Мониторинг ва баҳогузорӣ	Саволҳо, мулоқот

ЗАБОНИ БОХТАРӢ

Бохтар яке аз навоҳии қадимтарини фарҳанги ориёӣ, қадимтарин кишваре буд, ки дар сарғоҳи Амударё ва поёноби шохобҳои рости он - Вахш, Кофарниҳон ва Сурхандаре воқеъ гардида, аз шимол бо каторкухҳои Ҳисор, аз ҷануб бо Ҳиндукуш ҷудо мешуд. Он дар

худудҳои имрӯзаи Афғонистони шимолӣ, Тоҷикистони ҷанубӣ ва Ўзбекистони ҷанубӣ рост меомад.

Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ (ибтидо ва миёнаи ҳазораи I п. аз м.) аҳолии он ориёизабон буд. Дар миёнаҳои ҳазораи I п. аз м., вақте ки Бохтар яке аз сатрапияҳои канории шарқии империяи Ҳахоманишиён буд, забони бохтарии қадим аз шеваҳои дигари шарқии эронии қадим фарқи ҷиддӣ надошт. Солҳои 329 - 327 Бохтар аз тарафи ҷангиёни Искандари Мақдунӣ забт карда шуда, пас аз шикасти ин империя як муддат ба ҳайати давлати Селевкидҳо дохил шуд. Сипас дар миёнаҳои асри II п. аз м. маркази шоҳигарии мустақили Юнону Бохтар буд. Дар остонаи эраи мо шоҳигарии Юнону Бохтар дар натиҷаи ҳуҷуми қabilaҳои гуногун, ки дар байнашон Тохариҳо (аз рӯи этимологияи тибетӣ «сари сафед») низ ном бурда мешаванд, шикаст хӯрд. Дар давраи асримиёнагии аввал Бохтар Тохаристон ном гирифт забони он тохарӣ ва дар баъзе манбаъҳо онро этетохарӣ низ меноманд. Дар байни қabilaҳои дигари юэҷи оилае бо номи Кушон ҷудо гардида, ба давлати пуриктидори Кушониён асос гузошт, ки дар иттиҳоди худ то қисме аз Ҳиндустонро низ дароварда буд. Давлати Кушон дар давраи анъанаҳои буддоии ҳукумати Канишка ва волиёни ӯ Хувишка за Васудева ривҷу раванг ёфта, дар тангаҳои Канишка бори нахуст ба ҷои ривоятҳои юнонӣ навиштаҷоти забони бохтарӣ пайдо мешаванд. Ба ақидаи баъзе олимон, ба мисли В. Ҳеннинг забони бохтарӣ забони модарии Кушониён буд. Дар давраҳои минбаъда таърихи Бохтар ҷандон равшан набошад ҳам, маълум аст, ки он зери таъсири Сосониён мемонад.

Ҷараёни аз баён рафтани забони бохтарӣ мисли шеваҳои дигари аксар забонҳои шарқии эронӣ аст. Пас аз забти арабҳо он танҳо дар ин ғушаи дурдасти баландкӯҳи водии Мунҷон - қисмати шарқии Бохтари таърихӣ, боқӣ монд.

Ёдгориҳои забони бохтарӣ

Ёдгориҳои забони бохтарӣ аз минтақаҳои гуногун асосан дар рӯи тангаҳо боқӣ мондаанд. Аз ҷумла, аз Афғонистони Шимолӣ, Дилберчиншаҳри бохтариён, ки ба давраи Кушониён рост меояд. Ёдгориҳои дар сафолпораҳо ёфтшуда дар Балх, Шаҳритус (Теппаи Шохӣ), Ялангтӯштеппа, Зартеппа (Ҷумҳурии Ўзбекӣстон) аз фарҳангу тамаддуни аҳди Бохтар маълумот медиҳанд. Инчунин ягона катибаҳо аз Суғд - шаҳри қадимаи Панҷекат бозёфт гардидаанд. Ёдгории бузурги забони бохтарӣ катибаҳои Сурхкутал мебошанд. Хатти забони бохтарӣ асоси худро аз алифбои юнониён гирифта, дар он садонокҳо ҳамеша навишта мешаванд. Дар меросе, ки аз забони бохтарӣ боқӣ мондааст, принсипи ягона ва устувори орфографӣ ба назар намерасад. Ба ақидаи олимони ин далели таърихи тӯлонӣ надоштани ин алифбо дар забони бохтарӣ буда метавонад.

Фонетика

Чунон ки гуфта шуд, ноустувори дар имлои хатти бохтарӣ ба назар мерасад. Ин ба муҳаққиқон имкон намедихад, ки системаи садонокҳо ва ҳамсадоҳои алифбои бохтариро дақиқ тартиб диҳанд. Дар ҳар сураи миқдори садонокҳо 6-7, ҳамсадоҳо 20 адад муқаррар намудаанд, ки ин гуна системаи фонемаҳо хоси ҳамин гуруҳи забонҳо - забонҳои шарқии эронӣ (мунҷонӣ - 8 садонок, 30 ҳамсадо, пашту - 8 садонок, 30 ҳамсадо ва чанд дифтонг) аст.

Сарф

Ёдгориҳои Сурхкӯталро, ки ҳаҷман бузургтарин ва мукамалтарин осори забони бохтарӣ аст, баррасӣ намуда, муҳаққиқон ба ҳулосае омадаанд, ки ин забон аз забонҳои давраи қадимаи эронӣ нисбат ба дигар забонҳои шарқии эронии давраи миёна хеле дур рафтааст. Нишонаҳои шаклии ифодаи ҷинсият дар ин хеле сусти боқӣ мондааст. Ба андешаи баъзе олимони артиклҳои Ш барои ҷинси мардона ва та барои ҷинси занона истифода Мегпуд. Дар масъалаи хусусият ва нишонаҳои грамматикӣ падежҳо бахсҳо зиёданд. аммо ба андешаи аксари муҳаққиқон он дар ҳиссаи номии нутқ чунин аст:

номинатив - аккумулятив: шумораи танҳо - о, шумораи ҷамӯ - е;
генетив: шумораи танҳо - і, шумораи ҷамӯ - апо.

Чунон ки гуфта шуд, ба сабаби пурра омӯхта нашудани хусусиятҳои ин забон бахсҳо дар атрофи ҳиссаҳои дигари нутқ, аз ҷумла, шумораҳо, ҷоннишинҳо зиёданд. Маълум гардидааст, ки феъл ҷун дар забонҳои дигар дар ин ҷо низ ду асос дорад.

Таркиби луғавии забони бохтарӣ маҳдуд аст. Миқдори умумии калимаҳои забони бохтарӣ, ки баромади эронӣ доштанишон собит гардидааст, хеле каманд ва ба ҳазор калима намерасанд.

Дар баробари забонӣ суғдӣ забони бохтарӣ низ воситаҳои асосии паҳн гардидани маданияти умумиэронӣ дар Осиёи Миёна буд.

Намунаи матни забони бохтарӣ чунин аст:

eido ma lizo mo kanesko oanindo bagolaggo sido I bago sao kaneski namobargo kirdo.

Ин кох - ибодатгоҳи Канишкаи ғолиб, ба шарафи Худо-шоҳ Канишка аст.

ЗАБОНИ ХОРАЗМӢ

Забони хоразмӣ аз руи хусусиятҳои забониаш ба забони суғдӣ наздик аст ва минтақаи густаришаш поёноби Амударё будааст.

Дар бораи забони хоразмӣ мавод ва манобеи хаттӣ он қадар фаровон нест. Дар минтақаи густариши забони хоразмӣ алифбои оромиясос бо идеограммаҳо истифода мешуд. Ба ин навиштаҷотҳои руи тангаҳо ва манобеи хаттӣ дар Тупроққалъа ёфтшуда, ки ба асри Ш милодӣ тааллуқ доранд, шаҳодат медиҳанд. Баъзе ҳуҷатҳои аз Тупроққалъа ёфтшуда дар маҷмӯаи тадқиқотии олими шуравӣ С.Г.

Толстов бо унвони «Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции» соли 1958 чоп шудаанд. Ҳамчунин, аз тарафи ин муҳаққиқ навиштаи руи зарф аз ҳафрии Қойқирилганқалъа ёфт шудааст, ки тибқи тадқиқотҳои археологӣ ба асрҳои IV - III то милод мансуб аст. Ин навишта аз як калима -«asrabarak» иборат буда, онро қадимтарин навиштаҷот дар Осиёи Миёна шуморидан мумкин аст. Илова бар ин муҳимтарин сарчашмаҳо дар бораи забони хоразмӣ навиштаҷотҳои ҳукукии бо забони арабӣ китобатшуда мебошанд, ки ба ҳуқуқшиносии хоразмӣ Мухтор Зоҳид ал-Ғазминӣ, дар асари ӯ «Кунӣят-ал-Мунӣя» мутааллиқ аст. Дар ин навиштаҷотҳо таъбироту истилоҳот, калимаҳои ҷудогона бо забони хоразмӣ оварда шудаанд, ки ба масоили никоҳ, талоқ, қасам мутааллиқ буда, теъдоди онҳо то ба се ҳазор мерасад. Замони навиштв шудани манбаъҳои зикршуда ба асри XIII мансуб аст. Ҳамчунин, баъзе таъбироту истилоҳоти гуногуни мансуб ба забони хоразмӣ дар лугати арабию форсии **Замахшарӣ (асрҳои XI - XII) «Муқаддимат-ул-адаб»** дида мешавад. Тақвимҳо ва истилоҳоти улуми «нучғум» бо забони хоразмӣ дар **«Осор-ул-боқия»-и Абӯрайҳон Берунӣ** овардашудаанд. Дар ин китоб дар бораи идҳо ва баъзе расму оини хоразмӣ сухан гуфта шудааст.

Дар манбаъҳое, ки бо ҳуруфоти арабиасос навишта шудааст, зими сабти калимоту истилоҳоти забони хоразмӣ аломатҳои ифодакунандаи овозҳои хоси хоразмӣ низ истифода шудаанд. Аз рӯи маълумоти Абӯрайҳон Берунӣ бармеояд, ки ҳанӯз дар асрҳои X-XI забони хоразмӣ матрук набуда, қисме аз мардуми Хоразм бо ин забон сухан мегуфтанд. Дар ин даврон эҳтимол хоразмӣ дузабона буда, тадричан забони туркӣ ҷои забони хоразмӣ гирифтааст.

Соли 1927 муҳаққиқи турк **Аҳмад Заки** дар бораи мавҷуд будани матнҳо ва дастнависҳои забони хоразмӣ маълумот дод. Тадқиқотҳои муҳимтарин дар бораи забони хоразмӣ ба А.А.Фрейман «Хорезмийский язык» (1951) ва В. Хеннинг «Mitteliranisch» мутааллиқанд.

Аз рӯи баъзе хусусиятҳои сарфию нахвӣ забони хоразмӣ ба забони авестӣ наздик аст. Калимоту истилоҳоти диниву асотирии забони авестӣ дар забони хоразмӣ мушоҳида мешаванд.

Адабиёт:

1. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ. Душанбе, «Хумо», 2003;
2. Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2006;
3. Основы иранского языкознания. Сред. языки. Москва, 1981;

Маърузаи 15: Забонҳои эронии давраи нав

№	Муддат	Шумораи талаба
1	Нақшаи мавзӯ:	1. Аз доираи истеъмол баромадани забонҳои порсии миёна. 2. Маълумоти мухтасар рочеъ ба забонҳои эронии давраи нав. 3. Таснифоти диалектологияи онҳо. 4. Дараҷаи тадқиқи таърихи забони тоҷикӣ. 5. Ватани аслии забони дарӣ.
2	Мақсади дарс: Азхудкунии давраҳои ҷудогонаи забонҳои эронӣ ва дарк намудани ташаккули забон дар давраи нави забонҳои эронӣ. Муқоисаи давраи бостон ва миёна дар алоҳидагӣ бо давраи нави забонҳои эронӣ.	
3	Вазифаи педагогӣ: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузари муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисми таъмин намудан	Натиҷаи фаолияти таълим: Аз доираи истеъмол баромадани забонҳои порсии миёна барои ташаккули забонҳои нави эронӣ. Аз ҷумла дар нимаи дуввуми садаи IX, дар аҳди Сомониён забони дарӣ ба сифати забони асоситарини гурӯҳи забонҳои эронӣ ҳамчун забони умумихалқӣ, миллий ва давлатӣ ба арсаи майдон қадам ниҳода, дар андак муддат дунёи Арабу Аҷамро тасхир намуд. Таснифоти диалектологияи забонҳои гуруҳи ғарбӣ: тоҷикӣ, форсӣ, дарӣ, тотӣ, толишӣ, курдӣ, лурӣ, гелонӣ, мазандаронӣ, балучӣ, ормурий, порочӣ; гурӯҳи шарқӣ: пашту (афгонӣ), осетинӣ, яғнобӣ; гурӯҳи забонҳои помирӣ.
4	Усули таълим	Маъруза, мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб
5	Шаклҳои ташкил кардани фаъолияти хониш	Ҷамоа, бо гурӯҳҳо кор кардан
6	Воситаҳои таълим	Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш
7	Шароити таълим додан	Хонае, ки бо воситаи техникӣ чиҳозонида шудааст
8	Мониторинг ва баҳогузорӣ	Саволҳо, мулоқот

**Чаҳон ҳамеша чу чашмест гирду гардон аст,
 Ҳамеша то бувад оин-ш гирдгардон буд.
 Кухан кунад ба замоне ҳамон кучо нав буд,
 Ва нав кунад ба замоне ҳамон кучо хулқон буд.**

Забон системаи мураккаби аломатхост ва он ба мурури замон дигар мешавад. Ин тағирот забонро сифатан дигар мекунад. Дар 3000 соли охир забонҳои эронӣ, аз ҷумла порсӣ-дарӣ-тоҷикӣ то дараҷае дигаргун шудаанд, ки он ҳатто ба сохти забон таъсири кулӣ расонид. Чунончи, забони порсӣ дар давраи қадим синтетикӣ буд, дар давраи нав бошад ба аналитикӣ мубаддал гашт. Тамоми ин дигаргуниҳоро ҳам дар ФОНЕТИКА, ҳам дар ЛЕКСИКА ва ҳам дар ГРАММАТИКА ҷанҳои грамматикаи таърихӣ ва таърихи забон тадқиқу таҳқиқ карда метавонад. Грамматикаи таърихӣ бо таърихи забон алоқамандии ногустастанӣ дорад, вале онҳо як чиз нестанд. Грамматикаи таърихӣ таърих, равнақу инкишофи фонетикӣ, лексикӣ ва грамматикиро дар ҳамаи давраи замонҳо меомӯзад.

Ҳам дар таърихи забон ва ҳам дар грамматикаи таърихӣ тамоми ҳодисоти забониро аз нуқтаи назари таърихи худ забон ва ҳатто аҳли ҳамон забон дар муқоиса бо якдигар омӯхтан ва ба ҳулосаи лозимӣ омадан мумкин.

Дар замони ҳозира тақрибан 40 забон ва лаҳҷаҳои калони забонҳои гурӯҳи эронӣ маълум буда, забони тоҷикӣ яке аз онҳо ба ҳисоб меравад, ки таърихи зиёда аз яку ним ҳазор сол дараҷа ва пайдоиши он шояд ба давраи Сосониён тааллуқ дошта бошад.

Ба ғайр аз забони адабии ҳозираи тоҷик гурӯҳи эронӣ забонҳои курдӣ, балучӣ, толишӣ, гилӣ, мазандаронӣ, форсӣ, дарӣ, ормуӣ, парачӣ, тотӣ, лурӣ, бахтиёрӣ, кумзарӣ, пашту(афғонӣ), осетинӣ, забонҳои помирӣ (ишқошимӣ, шугнонӣ, рушонӣ, ринӣ, ғешӣ, язғуломӣ, вахонӣ, сарикулӣ, бартангӣ), яғнобӣ, мунҷӣ, ва монанди инҳоро шомил буда, забони тоҷикӣ бештар ба забонҳои форсӣ ва дарӣ наздиктар аст. Ин наздикӣ ба андозаест, ки ағлаби забоншиносон ин се забонро як забон меҳисобанд.

Таърихи забонҳои эрониро дар эроншиносӣ ба се давраи калон тақсим мекунад: 1.Қадим, 2.Миёна, 3.Нав. Давраи қадим аз қадимулайём то қарнҳои IV-III п.а.м.-ро дар бар мегирад. Аз қуруни IV-III п.а.м. то асри VII-VIII милод давраи миёнаро фаро мегирад. Аз асри VIII то замони мо ба давраи нав шомил мегардад. Таърихи забонҳо ва грамматикаи таърихи асосан аз рӯи сарчашмаҳои ҳаттӣ меомӯзанд.

Тамоми забонҳои эрониро дар ҳар се давраи таърихӣ ба ду ғуруҳ ҷудо мекунад: Ғарбӣ ва Шарқӣ. Аз давраи қадим ба мо 1.Забони порсии қадим, 2.Забони модӣ (ماد, Мидея), 3.Забони соқӣ (скиф, *saka*, сиистонӣ), 4.Забони авасто маълум аст. Ду забони аввал ғарбӣ ва дуи дигар шарқӣ мебошанд.

Аз давраи миёна ба мо забонҳои 1.Порсии миёна, 2.Парфиянӣ (портӣ), 3.Суғдӣ, 4.Хоразмӣ, 5.Бохтарӣ, 6.Ту(а)хорӣ, 7.Соқӣ (соқӣ-хутанӣ), 8.Паркана (фарғонӣ) маълум аст. Дар давраҳои қадим ва миёна ба ғайр аз забонҳои номваршуда шояд забонҳои дигаре низ

вучуд дошта бошанд. Вале мо дар бораи онҳо маълумоте дар даст надорем. Сарҳади рамзии забонҳои ғарб ва шарк Дашти Лут, Саҳрои Кабир ва Баҳри Хазар маҳсуб меёбад.

Калимаи Эрон (*irān*) на фақат ба мардуми Эрон, балки ба тамоми халқҳои эронинажод тааллуқ дорад. Эрон то соли 1935 Порс (Персия) ном дошт ва аз соли 1936 Эрон (*ایران*) номида шуд. Ачдоди мо дар давраи қадим худро ария (*aria*) меномиданд. Решаи ағ дар падежи Nominativ маънои шахси убуркунанда ё ҳаракаткунандаро дорад ва дар шакли чамъи падежи Genitiv, *airyanam – eṛān-ro* ифода мекунад.

Аз доираи истеъмол баромадани забонҳои порсии миёна барои ташаккули забонҳои нави эронӣ заминаи мусоиде фароҳам овард. Аз ҷумла дар нимаи дуввуми садаи IX, дар аҳди Сомониён забони дарӣ ба сифати забони асоситарини гурӯҳи забонҳои эронӣ ҳамчун забони умумихалқӣ, миллӣ ва давлатӣ ба арсаи майдон қадам ниҳода, дар андак муддат дунёи Арабу Аҷамро тасхир намуд.

Забони дарӣ дар Хуросон дар натиҷаи омезиши лаҳчаҳои чануби ғарбӣ, ки ба порсии миёна хеле наздик буданд, забони парфиянӣ, ки ба гурӯҳи лаҳчаҳои шимоли ғарбӣ тааллуқ дошт ва забони суғдӣ пайдо шудааст. Хуросон дар он давра аз Нишопуру Нисо то Балху Хуталонро фаро мегирифт. Ва аҳли лаҳчаҳои дарӣ дар ҳудуди васеътар, яъне Мовароуннаҳру Эрони ғарбӣ ва Озарбойҷон мезистанд.

Ҷуғрофиюни араб Аҳмад ал-Яъқубӣ ва Абӯ Исҳоқ ал-Истаҳрӣ кайд мекунанд, ки озодатарин ва суфтатарин лаҳачоти дарӣ лаҳчаи Марви Шохгон буд. Бино ба маълумоти Ибни Надим дар “китоб ал-фехраст” забонҳои эронӣ паҳлавӣ, дарӣ, форсӣ, хурӣ ва сурёнӣ будааст. Паҳлавӣ забони минтақаи Фаҳла (*Fahla*) буд, ки он минтақа аз музофотҳои Исфаҳон, Рай, Ҳамадон, Моҳ-Наҳованд ва Озарбойҷон иборат буд. Дарӣ забони шаҳри Истаҳр (ал-Мадоин) буда, дар дарбори шохон истеъмол мешуд. Вале дарӣ дар Хуросон ва қисмати шарқии давлати Сосониён, махсусан Балх ҳамчун забони оммаи халқ хизмат мекард. Забони форсиро аҳли фарҳанг, аз қабилҳои адибону олимони истифода мекарданд ва он забони Форс буд. Забони хузӣ бошад аз тарафи шохон ва аъёнҳои ашроф дар хилват, ҳангоми базм ва дар доираи оила истеъмол мешуд. Забони сурёниро дабирон истифода мекарданд ки, иборат аз шеваи махлути форсӣ суриягӣ буд. Ин маълумоти Ибни Надим дар дигар манбаъҳо низ далелнок карда шудаанд.

Ҳамин тариқ, берун аз ҳудуди Хуросон забонҳои гуногуни гурӯҳи эронӣ мавриди истифодаи мардум қарор доштанд. Аз ҷумла дар қисмати Чибол ва форси Дашти Кабир лаҳчаи паҳлаваг, дар доманаҳои қаторкӯҳи Загрос забони курдӣ, дар Хузистон забони ғайриэронӣ аламӣ, дар баъзе манотиқи шимоли Эрон забонҳои туркӣ истеъмол мешуд. Ва боз дар манотиқи чануб ва чануби шарқӣ бо забонҳои балучӣ ва пашту гуфтугӯ мекарданд. Аҳли шимол ва шимоли шарқии Хуросон бо забонҳои шарқӣ (бохтарӣ, помирӣ, суғдӣ

ва фарғониву х(в)арасмӣ гуфтугузор менамуданд. Дар соҳилҳои шарқии баҳри Хазар олониҳо (ачдоди осетинҳо) мезистанд. Қисмати шимолтари Мовароуннаҳр бо лаҳчаҳои туркӣ ва чанубтар бо лаҳчаҳои гуногуни порсӣ гуфтугӯ мекарданд. Ҳамчунин, соҳилҳои чануби баҳри Хазар бо лаҳчаҳои ғарбии эронӣ ва қариб нисфи аҳолии Нишопуру Кошону Қум ва як қатор шаҳрҳои дигар бо забони арабӣ гуфтугузор доштанд. Дар Туркистони Чин то миёнаҳои асри IX забонҳои порсии миёна роиҷ буд. Аҳли Самарқанду Бухоро, Фарғонаву Чоч, Тахористону Термизу Бомӣён, Сарахсу Абевард, Балху Ҳирот, Марверруду Гарчистон ва дигар шаҳрҳо ҳар як ба лаҳҷоти хоси забони форсӣ-тоҷикӣ муошират мекарданд.

Бармегардем ба масъалаи забони дарӣ. Гарчанде ватани аслии забони дарӣ Хуросон буд, мавқеи он дар Мовароуннаҳр мустаҳкам гардид. Аз ин чост, ки забони дарӣ чун аслиҳае барои ташаккули омма ва муттаҳид намудани қавму қабоиلى мардуми эронинаҷод истифода гардида, дар давраҳои ба баъд ҳамчун забони давлативу мардумӣ ва низ забони муомилоти байни забонҳои гуногуни эронии нав мавриди истифода қарор гирифт.

Аз ибтидои давраи ташаккули забони адабии дарӣ, ба истиснои қисми ками маъхазҳо, тамоми адабиёти хаттӣ, хоҳ адабӣ бошад ва хоҳ илмӣ, бо хати арабӣ навишта шудаанд.

Пеш аз он ки дар бораи хатту забони арабӣ ва асари он ба забонҳои давраи нави эронӣ суҳан ронем рӯчӯ мекунем ба системаи хат дар давраҳои қадим ва миёна.

Ниёғони мо дар се давраи таҳаввули забонашон хати худро низ ҷандин бор иваз намудаанд. Таърихи истифодаи пиктограммаҳо ва идиограммаҳо барои аксари қавму қабоиلى дунё тақдирӣ муштарак дорад. Хати аввалини овозӣ-ҳичоие, ки дар давраи қадими эронӣ мавҷуд буд, хати меҳӣ буд, ки дар давраи Ҳахоманишиҳо истифода мешуд. То ҳол маълум нест, ки ин хат ихтироӣ Ҳахоманишиён аст, ё аз ягон кишвари ҳамсоя қабз шудааст. Нахустин катибаҳои, ки бо ин хат навишта шудааст ба қарнҳои VII-VI тааллуқ дошта машҳуртаринаш катибаи Дорои I (522-486) мебошад, ки бо номи Нақши Рустам машҳур аст. Азбаски хондану навиштани хати меҳӣ мушкилиҳо пеш меовард, он дар аҳди Ҳахоманишиҳо на он қадар раванқ ёфтааст. Ва боз шоҳаншаҳони Ҳахоманишӣ мебоист империяи бузургро идора мекарданд ва дар қатори хати меҳӣ дар қорҳои давлатдорӣ ва муомилоти гуногун бо кишварҳои ҳамҷавор хати оромиро истифода мебарданд. Хати оромӣ ба системаи хати сомӣ вобаста буда баракси хати меҳӣ аз рост ба чап навишта мешуд ва хондану навиштани он нисбат ба хати меҳӣ осонтар буд. Тақрибан дар асрҳои IV-III п.а.м. аз тарафи муғҳои зардуштия (ё шояд худӣ Зардушт) дар асоси хати оромӣ хати авестой ихтиро шуд, ки он дорои 49 аломат буда, тамоми нозукиҳои забонро ифода менамуд.

Дар давраи миёна дар асоси хати оромӣ як қатор алифбоҳо аз қабилӣ паҳлавӣ (порсии миёна), суғдӣ, монавӣ, парфиянӣ, хоразмӣ ва монанди инҳо ба вучуд омад, ки маъруфтаринаш алифбои паҳлавӣ ва суғдӣ буд. Ва дар ин давра низ хати авестой эътибори махсус дошт. Матнҳои оини монавӣ низ бо алифбои махсус китобат мешуд ва азбаски дини монавӣ (асосгузораи Монӣ (216-274) зидди дини расмӣ осониён – зардуштия буд, мавқеи худро на он қадар қувват гирифтааст. Бо вучуди ин воизони дини монавӣ барои аниқу фаҳмо навиштани хондани матнҳои китобхояшон алифбои паҳлавиро тағйир тақмил доданд. Яъне агар алифбои паҳлавӣ 13-22 аломатро дар бар гирад, пас хати монавӣ бо 28 аломат китобат мешуд. Аз ин рӯ барои забоншиносон алифбои монавӣ низ аҳамияти хос касб кардааст.

Ҳамин тариқ, бар асари хатгу забони арабӣ забону хатти забонҳои эронӣ низ ба давраи нав дохил шуд ва дар қатори дигар забонҳо забони тоҷикӣ низ бо номи дарӣ ба шакл гирифтаи оғоз кард. Арабҳо дар миёнаҳои қарни VIII дар мовароуннахру Хуросон ва Эрон забону хати худро расмӣ карданд. Азбаски омӯзиши забони арабӣ, ҳоса хаташ барои халқҳои эронинаҷод фурсат металабид, дар қорҳои давлатдорӣ, ҳисобу китоб ва муомилот як давраи муайян (атрофи 50 сол) хату забони суғдӣ ва паҳлавӣ истифода мешуд. Мардумони Мовароуннахр, ҳоса водии Суғд, ҳатто дар асри IX, дар баъзе мавзёҳо ҳатто то садаи XI хату забони бумиро истифода мекарданд.

Аз сабабе, ки осори порсии миёна бо дину оинҳои пешазисломӣ, ҳоса зардуштия алоқаи зич дошт, аҳли ислом эҷодкору равшанзамини пешинаро зерӣ таъқиб гирифтанд. Бад-ин минвол оҳиста-оҳиста забон ва хатҳои порсиимиёнагӣ аз хотираҳо фаромӯш гардид.

Аз садаҳои VIII-IX сар карда аҳли илму адаби Аҷам, ки ба тасарруфи Араб даромада буданд, ба омӯзиши хату забони арабӣ шурӯъ карда, онро ба авҷи аъло расониданд. Дар ин давра адабиёти ғание иборат аз китоб ва рисолаҳои илмӣ ва тарҷумаро ба вучуд оварданд. Адиб ва донишманди эронинаҷоди араб Ибни Надим (ваф 996-1000) дар “Китоб ал-фехраст” зиёда аз 15 олимони мутарҷими эронинаҷоди арабзабонро ном бурдааст, ки осори паҳлавиро ба арабӣ бармегардониданд.

А Д А Б И Ё Т :

1. Р.Х.Додихудоев.Л.Г.Герценберг. «Таърихи забони тоҷикӣ». Душанбе- 1988
2. Бобочон Ҷафуров «Тоҷикон». Москва – 1958
3. В.Росторгуева. «Основы таджикского языкознания».
4. Д.З.Гулзода. «Соҳаи забоншиносӣ». Душанбе 1997
5. Акбар Турсунов. Эҳёи Аҷам. – Д.: Ирфон, 1984

Маърӯзаи 16: Ташаккули забони дарӣ

№	Муддат	Шумораи талаба
1	Нақшаи мавзӯъ:	1. Вазъи забон дар авоили ислом ва дар замони аъёни маҳаллӣ. 2. Имло ва лексикаи забони дарӣ. 3. Калимасозии забони дарӣ. 4. Ҳиссаҳои нутқ дар забони дарӣ. 5. Мухтасари наҳви дарӣ.
2	Мақсади дарс: Муайян намудани таърихи ташаккули забони дарӣ. Вазъи забони дарӣ дар авоили ислом ва ба дараҷаи камол расидани он дар давраи Сомониён. Аввалин шеърӯ қасидаҳои забони дарӣ.	
3	Вазифаи педагогӣ: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯъ қисмҳои асосии маърӯзаро муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан	Натичаи фаолияти таълим: Вазъи забон дар авоили ислом – хулафои рошидин, бани Умавия (661-750), бани Аббосия (750-1250). Забон дар замони аъёни маҳаллӣ - Тоҳириён (821-873), Саффорӣён (873-903), Сомониён (875-999), Дайламиён (933-1048), Зиёриён (928-1076). Давраи эҳёи забон ва адаби дарӣ. Таъсири забон ва хати арабӣ ба забони дарӣ. Ташаккули забони дарӣ дар Мовароуннаҳру Хуросон. Ба қамоли авҷ расидани забони дарӣ дар давраи Сомониён. Сабаби унсурҳои забонҳои гуногунро иқтибос намудани забони дарӣ. Намунаҳои фарҳангии забони дарӣ.
4	Усули таълим	Маърӯза, мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб
5	Шаклҳои ташкил кардани фаъолияти хониш	Ҷамоа, бо гурӯҳҳо кор кардан
6	Воситаҳои таълим	Матни маърӯза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш
7	Шароити таълим додан	Хонае, ки бо воситаи техникӣ чиҳозонида шудааст
8	Мониторинг ва баҳогузорӣ	Саволҳо, мулоқот

**Чаро хуршеди нуронӣ, ки олам 3-ӯ шавад равшан,
Ғае маскан кунад Ховар, ғае дар Бохтар дорад?**
(Носири Хисрав)

Агарчи дар замони Оли Тохир ва Оли Лайс (Саффорӣён) шоире чанд бархостанд..., аммо чун навбат ба Оли Сомон расид, роҷаи суҳан

боло гирифт ва олами назро низоме пайдо омад ва кудваи (пешво, раҳбар) шуарои он дудмон Рӯдаки буд ва аввал касест аз ачамиён, ки девони шеър тартид дода. **(Амин Аҳмади Розӣ)**

Дар асри VIII ва ибтидои садаи IX гузаштагони мо зери таъсири бевоситаи хулафои рошидин, Бани Умавия (661-750) ва Бани Аббосия (750-1250) буданд. Баъдҳо ба майдони сиёсӣ намояндагони аъёни маҳаллӣ: Тоҳириён (821-873), Саффориён (872-903), Сомониён (875-999), Дайламиён (933-1048), Зиёриён (928-1076) ба миён омаданд. Ин сулолаҳо расман тобеи хилофат, вале дар амал мустақил буда, барои муттаҳидкунии қавму қабоили ҳам эронӣёни ғарбӣ ва ҳам эронӣёни шарқӣ дар атрофи забони порсии дарӣ роли бузург бозидаанд ва ба кӯшишҳои озодихоҳии мардуми диёр рӯх мебахшиданд.

Аз таърих машҳуд аст, ки арабҳо то даҳаи дуввуми садаи ҳаштум ағлаби шаҳрҳои асосии Хуросону Мовароуннаҳрро ҳукмравой намуда (с. 651 Марв, с. 709 Бухоро, с. 712 Самарқанд ба истилои арабҳо гузашт), ба тарғиби расму оин ва хатту забони худҳо пардохтанд. Аз сабабе ки аҳолии ин шаҳрҳо ҳамеша муборизаи озодихоҳиро давом медоданд, шароите ба миён омад, ки ҳамдиливу ҳамбастагии қавму қабоили гуногуни эрониро таъмин намояд. Ана дар ҳамин маврид забони дарӣ тавонист ҳамчун забони асосии муомилоти байни халқҳо ва идораи муборизаи дусадсолаи мардумони Мовароуннаҳр Хуросон ва Эрон, хоса хурӯчу исёнҳое, мисли истодағарихи аҳли Суғд (720-722), хурӯчи Абӯмуслим (747-755), исёни Муқаннаъ (750-783), шӯриши мардуми Мовроуннаҳр (806-810) ва монанди инҳо гардад. Ва аъроби мачбур буданд ба гузаштқуниҳои зиёде ризоят диҳанд. Нахуст онҳо ба қоиммақом таъин намудан дар вилоят аз байни аъёни маҳаллӣ розигӣ доданд. Ва дар натиҷа, чуноне ки дар боло таъкид намудем, аз даҳаи саввуми садаи нӯҳум сар карда ба баъд давлатҳои мутамаркази халқҳои маҳаллӣ ба миён омад. Ва дар ин маврид низ забони дарӣ тавонист муомилоти байни онҳоро таъмин намояд.

Ва кор ба чое расид, ки дар аҳди Сомониён раванди ташаккули халқи тоҷик ба миён омада, забони дарӣ ё порсии дарӣ ба ҳайси забони давлатӣ ва муомилоти байни давлатҳо эътироф гардид. Дар ин давра тамоми улуми мавҷуда ба авҷи аъло расида, тахти ҳимояти амирони дурандешу вазирони бофазли сомонӣ бо сарвари Рӯдакиву атрофиёнаш забони дарӣ шакли комил гирифта, адабиёте ба вучуд омад, ки шӯҳраи ҷаҳонӣ дорад. Аз асри XI сар карда таъсири ин адабиёт қариб нисфи қораи Осиёро фаро гирифта, дар андак муддат ҷаҳониёнро, хоса аъроби тасхир намуд ва ғўяндагони назму насри дарӣ ё порсии дарӣ беш аз пеш ва дар ҳудуди ҳам бегона ва ҳам хеш афзуда фарогири олам мешуд.

Албатта дар ягон ақли солим намегунҷад, ки дар давоми даҳ сол сад сол як забоне бо чунин таркиби ғаниву рангин ва лаҳҷаи шевову ширин ба майдон омада, ҳайратандози олам гардад. Маълум аст, ки аз

ҳеч чизе ба вучуд намеояд. Пас забони дарӣ низ барои ба ин мақоми бузург расидан бояд ва албатта таърихи дурударозеро тай карда бошаду тай кардааст. Аз тадқиқоти донишмандон Садриддин Айни, Бобочон Ғафуров, Абдулғанӣ Мирзоев, Аълоҳон Афсаҳзод, Раҳим Додихудоев, Акбар Турсун, Додихудо Саймиддинов, М.Давлатова, Муҳсин Умарзода, Е.Э.Бертелс, Забехулло Сафо, Парвиз Нотили Хонларӣ, Саид Нафисӣ, Маликушшуаро Баҳор ва чанде дигар бармеояд, ки забони дарӣ ҳанӯз дар аҳди Сосон ҳамчун яке аз забонҳои давраи порсии миёна забони яке аз қабилаҳои эронӣ роиҷ буда, бо сабаби шириниву шевоӣ ба сифати забони аҳли дарбор хидмат мекард ва аз ин рӯ ба дарӣ номвар мешавад. Аз ҷумла Забехулло Сафо менависад: ”Вачҳи тасмияи ин забон ба дарӣ тааллуқи он ба дарбори шоҳон аст, зеро ин қоида аз қадим маъмул будааст, ки забони мавриди тақаллуми дарбору дастгоҳи давлатӣ ва марокизи подшоҳиро “дарӣ” мегуфтанд, яъне мансуб ба “дар” (дарбор, даргоҳ)”. Ва низ аз таҳқиқи онҳо бармеояд, ки ҳанӯз Баҳроми Гӯр (420-438) дарӣ медонист, мардуми Марв дар асрҳои VII-VIII бо дарӣ гуфтугузор менамуданд, ва ба қавли Ал-Муқаддасӣ дар “Аҳсан-ут-тақосим” “забонест, ки номаҳои подшоҳ бад-он навишта мешавад ва аризаҳое, ки ба ӯ тақдим медоранд, ба он забон асту иштиқоқи он аз дар аст ва он маънӣ **бор** аст”. Аз қавли Наршаҳӣ маълум аст, ки масҷиди Бухоро соли 713 сохта шуда, дар он Қуръонро ба забони форсӣ мехондаанд. Асоси адабиёти навини дарӣ дар асри IX-X бо сарвари Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ ниҳода шудааст. Тақия бар ривоёти Ибни Хурдодбег нахустин шеърӣ дариро ба Баҳроми Гӯр (420-438) нисбат медиҳанд, ки гӯё ӯ бо маъшуқааш Дилором бадеҳаи зеринро сурӯдааст:

Баҳроми Гӯр: **Манам он пили датону**
Манам он шери яла.
Дилором: **Номи ту Баҳроми Гӯр,**
Куниятат Бу Чабала.

Нақл аст, ки аз вайронаҳои қасри Ширин (ҳамон Ширини Хусравӣ Парвезӣ Сосонӣ) байти зеринро дарёб намудаанд, ки қариб 300 сол пеш аз даврони Рӯдакӣ гуфта шудааст:

Ҳижабро, ба кайҳон анӯша бизӣ,
Чахонро ба дидор тӯша бизӣ.

Бино ба маълумоти таърихшиносон Маҳбуб ал-Ҷоҳиз (767-809) дар “Китоб-ул-баён ва табиӣ”, Ҷарир ат-Табарӣ (839-923) дар “Таърих-ул-русул в-ал-мулк” ва Ҳусайн ал-Исфahонӣ (897-967) дар “Китоб-ул-ағонӣ” шоири араб Язид ибни Муфарриғ ал-Химёрӣ (ваф. 688) дар ҷавоби суоли **شيست اين شيست اين شيست؟** (чист ин, чист ин чист?) шеърӣ ҳаҷвие ба забони дарӣ гуфтааст:

**Обасту набиз асту усороти забиб аст,
Ва дунбаи фарбеҳ пай асту сумийя русабӣ аст.**

Ба ривояте муаллифи аввалин фарҳанги дарӣ Ҳаким Абуҳафзи Суғдӣ (650-720) нахустин шоирест, ки бо дарӣ шеър суруда ва ачибаш дар он аст, ки берун аз қолиби арӯз гуфта ва ин байт аз ӯст:

**Оҳуи кӯҳӣ дар дашт чӣ гуна давадо?
Ў надорад ёр бе ёр чӣ гуна бувадо?**

Ин байт низ ба Абуҳафзи Суғдӣ мансуб аст:

**Бӯсу назарам чамол бошад бо ёр,
Ин фатво ман гирифтаам аз чаргар.**

Дар “Таърихи Сиистон” шеъри шоири гумноме оварда шудааст, ки дар ҳавои шеъри пешазисломӣ гуфта шуда, шояд ба миёнаҳои асри VII тааллуқ дошта бошад:

**Фурухт бодо рӯш,
Хунида Гаршосп ҳуш.
Ҳаме бираст аз чӯш,
Нӯш кун май нӯш.
Дӯст бидо гӯш,
Ба офарин ниҳода гӯш.**

Аз давраи шоир Абулянбағӣ ал-Аббос бинни Тархон ал-Марвазӣ (ваф. 815) шеъри дарӣ ба анъана медарояд. Аз маълумоти Ибни Хурдодбех дар “Китоб-ул-баён масолик ва-ал-мамолик” (844) бармеояд, ки дар васфи Яъқуб ибни Лайси Саффорӣ қасида сурудааст. Дар “Таърихи Табарӣ” порчаи зерини шашҳичой ба ӯ мансуб доништа шудааст:

**Самарқанди қандманд,
Бад-инат кӣ афканд?
Аз Чоч та биҳӣ,
Ҳамеша та ҳуҳӣ!**

Маҳмуди Варроқ (ваф. тақр. 835) аз шоирони замони Тоҳириён буда, аз ӯ ду байти зерин то ба замони мо расида:

**Нигорино, ба нақди чон-т надҳам,
Гаронӣ дар баҳо арзон-т надҳам.
Гирифтастам ба чон домони васлат,
Ниҳам чон аз кафу домон-т надҳам!**

Ҳанзалаи Бодғисӣ (ваф. 834) шоири соҳибдевони аҳди Тоҳириён аст, ки абёти зерин аз ӯ тавассути “Чаҳор мақола” то ба замони мо ба чо монда:

**Меҳтарӣ гар ба коми шер бувад,
Рав, хатар кун, зи коми шер бичӯй**

**Ё бузургиву иззу неъмату чоҳ,
Ё чу мардон-т марги рӯёрӯй.**

* * *

**Ёрам сипанд агарчи бар оташ ҳамефиганд,
Аз баҳри чашм, то нарасад мар варо газанд.
Ўро сипанду оташ н-ояд ҳаме ба кор,
Бо рӯи ҳамчу оташу бо холи чун сипанд.**

Нақл аст, ки шоир Муҳаммади Васиф дар дарбори Яъқуб ибни Лайси Саффорӣ хидмат мекарду бо қасоиди арабӣ ўро мадҳ мекард. Боре қасидаи тозаҷоди худро барои амир қироат намуд. Амир андеша карду бигуфт: Чизе бихон, ки дархўри фаҳми ман бошад! Васиф гўё ки интизори ин амр буда, филфавр бадохатан он қасидаро ба дарӣ суруд, ки абёти зер аз он боқӣ мондааст:

**Эй амире, ки амирони чаҳон, хосаву ом,
Чокару бандаву сағбанду мавлоту ғулом.
Азали хатге дар лавҳ, ки мулке бидихад,
Ба Абӯюсуфи Яъқуб ибн-ул-Лайси Ҳумом.
Ба лағом омад Занбилу лате хўрд ба линг,
Латра шуд лашкари Занбилу ҳабо гашт куном...**

Муҳаммад ибни Муҳаллади Сиистонӣ низ дар дарбори Яъқуб ибни Лайс қасидагўй мекард ва аз қасоиди ӯ се байт боқӣ мондааст:

**Чуз ту назод Ҳаввою Одам накишт,
Шерниҳоде ба дилу бар маништ.
Мўъчизи пайғамбари маккӣ туй,
Бо кунишу ба манишу бо гавишт.
Фаҳр кунад Аммор рўзе бузург,
Гў: Ҳамонам ман, ки Яъқуб кишт!**

Бино ба маълумоти “Таърихи Сиистон” Абӯсалики Гургонӣ дар аҳди Саффорӣ ба сар бурдааст ва пайваста ашъори ошиқонаву андарз мегуфтааст. Дар ситоиши ёр чунин гуфтааст:

**Дар ин замона буте нест аз ту некутар,
На бар ту аз шамане аз раҳӣ-т мушфиқтар...**

Дар панд абёти зеринаш бачо монда:

**Дар чанби улуввии ҳиммати чарх,
Монандаи вушм пеши чарх аст.**

* * *

**Хуни худро гар бирезӣ бар замин,
Беҳ, ки оби рӯй резӣ дар канор.
Бут парастидан беҳ аз мардумпараст,
Панд гиру кор банду гўш дор!**

Дар бештари ашъори шоирони ин давра мавзӯи панд дар марказ меистад. Масъуди Марвазӣ таърихро аз ибтидо (замони Каюмарс) то ба давраи Оли Сосон ба риштаи назм кашида будааст. Ва қасидаҳои пандомез низ нигоштааст, ки порчаи зер далели он аст:

**Муҳолифони ту мӯрон буданд, мор шуданд,
Баровар аз сари мӯрони моргашта димор.
Макун диранг аз ин бешу рӯзгор мабар,
Ки аждаҳо шавад, ар рӯзгор ёбад мор.**

Аз рӯи маълумоти Ризоқулихони Ҳидоят дар “Мачмаъ-ул фусаҳо” Абулаббоси Марвазӣ дуввумин шоири форсизабони аҳди ислом буда, дар соли 809, ҳангоми ба Марв омадани халифа Абулаббос Абдуллоҳ Маъмун (786-833) дар мадҳи ӯ ба забони форсии дарӣ қасидае тақдим намудааст. Аз мероси ин шоир 4 байти ин қасида боқӣ мондааст:

**Эй расонида ба давлат фарқи ту бар фарқадайн,
Густаронида ба фазлу ҷуд дар олам ядайн.
Мар хилофатро ту шоиста ҷу мардум дидаро,
Дини Яздонро ту боиста ҷу рухро ҳарду айн.
Қас бад-ин минвол пеш аз ман ҷунин шеъре нагуфт,
Мар забони порсиро ҳаст то ин навъ байн!
Лек аз он гуфтам ман ин мидҳат туро, то ин луғат
Гирад аз мадҳу санои ҳазрати ту зебу зайн...**

Ҷуноне ки дар боло ишора рафт, то Рӯдакӣ бино ба маълумоти боэътимод сад сол пеш, камэътимод дусад сол ва нақлу ривоёт сесаду понсад сол пеш назми дарӣ маъмулу машҳур будааст.

Насри ин давраҳо нисбат ба назм камтар маълуму машҳур будааст. Зеро аксар матнҳои насрӣ ба адабиёти бадеи тааллуқ надоранд. Ё худ метавон гуфт, ки табиати тоҷикӣ ҳангоми ифшои бадеият ба назм сириштаву ниҳода шудааст. Ва агар наср ҳам гуфтаанд бештар насри мусаччаъ гуфтаанд, ки сачӯи порсии дарӣ низ аз шеъри аксар мардумони ғайриориёӣ ба қимат болотар аст.

Сарчашмаҳои аввалини насрии насрӣ тафсири Абуалии Ҷуббой (ваф.915) ба ҳисоб меравад, ки он зидди таълимоти Абулқосими Самарқандӣ равона карда шудааст. Азбаски қадимтарин дастхати он ба садаи XIV тааллуқ дораду хоҳ-нохоҳ дабирон онро ба насри замон мутобиқу мувофиқ кардаанд, аз рӯи ин китоб қазоват намудани насри асри IX шубҳаву гумонҳо пеш меорад. Аз сарчашмаҳои дигаре мисли “Ғаршоспнома”-ву “Аҷоиб-ул-булдон”-и Абулмуайяди Балхӣ, осори Абулҳасан Амири Нишопурӣ, “Шоҳнома”-ҳои аввалини насрӣ ҷуз зикрашон дар манбаъҳои гуногун дигар чизе ба ҷой намондааст.

Боэътимодтарин сарчашмаи насрӣ “Дебӯчаи Шоҳнома”(958) мебошад, ки таҳти назорати Абумансур ал-Маъмарӣ навишта шудааст ва дар он дар муқобили луғати ғаниву рангину қуҳани соф эронӣ калимаҳои арабии ночизе ба ҷашм меҳӯрад. Манбаъи дигаре, ки

хамзамон бо ин асар навишта шудааст, “Тарчумаи таърихи Табарӣ” мебошад, ки онро Абуали Муҳаммад ибни Муҳаммад ал-Балъамӣ (ваф.974) тарчимаву таълиф намудааст. Ин манбаъи зикимат на тарчума, балки иншои матни адабии “Таърихи Табарӣ” буда, аз ҷасоҳату балоғат ва равнақи забони адабии дарӣ шаҳодат медиҳад.

Аз садаи X ба баъд сарчашмаҳои насри фаровоне доир ба илмҳои гуногун ва тасаввуф ба мерос мондааст, ки машхуртаринаш инҳоянд:

1. Асари таърихӣ “Зайн-ул-ахбор”-и Абусаид Абулхай Заҳҳок бини Маҳмуди Гардезӣ, ки соли 1041 таълиф шудааст.

2. “Таърихи Сиистон”, ки солҳои 1053-1063 китобат шудааст.

3. “Таърихи Байҳақӣ”-и Абулфазл Муҳаммад бини Ҳусайни Байҳақӣ. Соли таълифаш 1059.

4. “Китоб-ал-абния ал-ҳақоик-ул-адвия” –и Абумансур Муваффақ бини Али Ҳиравӣ, ки дар асри X навишта шуда, ба илми тибб тааллуқ дорад. Яке аз дастнависҳои ин китоб ба қалами Алӣ бини Аҳмад Асадии Тусӣ тааллуқ дорад, ки дар соли 1056 бо ҳаракатҳо (зеру забар) рӯйнависӣ шудааст.

5. “Ҳидоят-ул-мутааллимин”-и Абубакр Рабеъ бини Аҳмади Аҳавайнии Бухорӣ, ки он низ ба садаи X тааллуқ дорад.

6. Осори Ибни Сино, ки ҳонанда аз онҳо воқиф аст.

7. “Китоб-ул-мудҳал илал илми аҳкам-ан-нучум”-и Абунаси Қумӣ, ки таълифи он ба соли 967 рост меояд.

8. “Китоб ат-тафҳим...”-и Абурайҳон Берунӣ (1028).

9. Асари ҷуғрофӣ “Худуд-ул-олам”, ки аз ҷониби муаллифи гумном соли 982 таълиф гардидааст.

10. Сарчашмаҳои адабӣ-фалсафӣ дар мисоли тафсири насри қасидаи Абӯ ал-Ҳайсам (садаи X), ки муаллифаш маҳлум нест.

11. Осори адабӣ-фалсафии Ибни Сино.

12. Асарҳои адабӣ-фалсафии Носири Хисрав.

13. Манбаъҳои динӣ дар мисоли “Тафсири Табарӣ”, ки дар асри X аз тарафи муфасссирони Мовароуннаҳр тартиб дода шудааст.

14. Аз сарчашмаҳои тасаввуфӣ қадимтаринаш “Китоб-ат-таарруфи ли-мазҳаб аҳл-ат-тасаввуф”-и имом Абубакр Муҳаммад бини Исҳок Бухорӣ Калободӣ мебошад, ки соли 990 таълиф шудааст.

Аз охири асри XI ба баъд насри форсӣ-дарӣ-тоҷикӣ дар тамоми соҳаҳо ба авҷи аъло мерасад ва метавон садҳо асарро номбар кард.

Барои муаррифӣ, ҷиғунағӣ ва қазовату таҳлили насри ин давра лозим донистем аз китоби “Тарчумаи таърихи Табарӣ” поре оварем:

Дар баробари Сомониён назм ба тахт баромад ва як ном бар болои тамоми давра ҳукмронӣ мекунад, ки ин ном номи Рӯдаки аст, ки назми форсӣ вайро ҳамчун Гомери ҳоси худ дар гахворааш ҷой медиҳад.

(Дармстетер)

Имло ва талаффузи дарӣ

Сохти овозии дарӣ дар асоси фонетикаи порсии миёна бино ёфтааст. Баъд аз футуҳоти Ислом қабули алифбои арабӣ ба сохти овозии дарӣ каме бошад ҳам асар кард. Алифбои арабӣ аз шоҳаи набатии хати оромӣ пайдо шудааст, ки он аз шоҳаи хухути эронии оромиасос фарқи кулӣ дошт.

Хати набатӣ дар асрҳои II-I п.а.м. дар асоси оромии палмирий ба вучуд омада буд ва аз садаи IV мелодӣ сар карда арабҳо бо он матнҳои худро навиштан гирифтанд ва ҳатто алифбои худро иборат аз 22 ҳарф ба вучуд оварданд. Баъдҳо аз алифбои хеш 5 ҳарфро хориҷ карда теъдоди онро ба 17 ҳарфи зерини бенукта фароварданд:

ا ب ح د ر س ص ط ع ف ك ل م ن و ه ی

Ва дар арафаи Ислом теъдоди онро бо роҳи нуктагузорӣ ба 28 расониданд:

ت ث ج خ ذ ز ش ض ظ غ ق

Бо баробари вуҷъати Ислом хати арабӣ низ рушду такомул ёфта, оини Ислом адёни пешинаро ба футур расонида, дини ягона ва хату забони арабӣ хату забони мамолики исломӣ қарор гирифт. Аз ҷумла соли 742 дар Мовароуннаҳру Хуросон ба расмӣ шинохта шуд. Дар ин давра аз ҷониби мардумони ғайриараб зарурати беҳато хондану навиштани китоби осмонии дини Ислом – Қур’он ба вучуд омад ва барои рафъи душворихову ифодаи садонокҳои кӯтоҳ (хати арабӣ консонантист) донишмандон аломат ва ҳарфҳои махсусро интихоб намуданд, ки он хондану навиштани матнҳои арабиро то андозае осон кард.

Мардумоне, ки Исломо пазируфтанд, хати арабиро низ қабул ва ба забонашон мутобиқ намуданд. Аз ҷумла даризабонҳо барои сабти садоҳои хоси забонашон аломатҳои зеринро илова намуданд:

پ - p, چ - č, ژ - ž, گ - g ва чанд муддат ҳарфи w - ف.

Чун дар забони арабӣ ҳамсадоҳои кӯтоҳ дар мобайни калима ва агар калима бо ҳамсадо тамом шавад, дар охири калима низ навишта намешуданд. Дар аввали калима садонокҳои кӯтоҳ ба воситаи ҳарфи алиф - ا дарҷ мегардид, ё агар зарур шавад дар зеру бами алиф ва дигар ҳарфҳо бо ҳаракатҳо ишора мешуд: َ - a, ِ - i, ُ - u.

Алифбои арабиасос аз нуқсонҳо низ орӣ набуд. Чунончи, садонокҳои дарози гуногуновои ū, ō бо як ҳарф - و, ва ē, ī низ бо ҳарфи ی ишорат мешуд.

Ё худ дар бисёр мавридҳо, хоса калимаҳои иқтибосӣ як ҳамсадои дарӣ бо чанд ҳарф ифода мешуд: барои садои t ҳарфҳои ت ط, барои овози s ҳуруфи ص ث, барои ҳамсадои z аломатҳои ز ذ ظ ифода мегардид. Талаффузи ҳамсадои δ - ذ дар авоили давраи нав аз z - ذ фарқ мекард ва танҳо дар миёнаҳои давраи нав бо z махлут шуд. Вале тарзи навишти он дар як қисми калимаҳо то ба ҳол боқӣ мондааст: گذشتن, آذر، استاذ، آذرм - гузаштан, озар, устоз, озарм ва ғайра.

Сохти овозҳои дарӣ ба тариқи зайл аст:

Садонокҳои кӯтоҳ: **a, i, u**

Садонокҳои дароз: **ā, ī, ū, ē, ō**

Ҳамсадоҳо:

Ҷои артикуля- тсия		Лабулаб й	Лабу данлонӣ	Пеш- забонӣ	Миёни- забонӣ	Пахлу изабонӣ	Паси- забонӣ	Беҳи забонӣ	Ҳалқӣ
Зич	бечаранг	p		t	č		k	q	ʔ
	чарангдор	b		d	j		g		
	сонантҳо	m		n					
Роғ	бечаранг		f	s	š		x		h
	чарангдор и ҳамвор		v	ḍ			γ		
	чарангдор и кулула			z	ž				
Сонантҳо		w		r	y	i			

Қайдҳо: ҳамсадои бечаранги беҳизабонии **q** ва ҳалқии **ʔ** (ҳамзаву ‘айн бо як аломат ишора шуда) одатан дар калимаҳои иқтибосӣ дучор мешаванд. Овози **v** на дар ҳамаи шеваҳо истеъмоли мешуд. Шакли **x(w)āndan, x(w)āstan, x(w)ardan** дар ин давра низ роиҷ буд. Дифтонгу трифтонгҳои давраҳои қадиму миёна ба садонокҳои дароз мубаддал шудаанд. Дар давраи нав табилии орфографии зиёде пайдо шуда, ҳар ду шакл ҳам талаффуз мешуд:

nabištan / nawištan, gusēd / gusel, ādīn / āyīn, būdan / būdan...

Лексикаи дарӣ

Забони дарӣ ба гӯрӯҳи ғарбии забонҳои эронӣ дохил мешавад. Гарчанде маҳалли пайдоиши дарӣ ғарби Эронзамин (фаразан Марв бо атрофаш) аст, он аз қисмати шарқӣ (Мовароуннаҳр) об ҳӯрда ба камол расидааст. Чуноне ки дар бобҳои гузашта зикр намудем, забони дарӣ аз давраи пайдоиш то инкишофи густаришаш ва аз давраи авҷи камолоташ (садаи X) то ба рӯзҳои мо марҳалаҳои дурударозро тай намудааст. Ва дар давоми тақрибан понздаҳ сада борҳо маркази таъбу интишорашро дигаргун намудааст (Марв, Сиистон, Истаҳр, Балх, Бухоро, Самарқанд, Ҳирот ва ғайра). Аз ин рӯ аз забонҳои ҳамгурӯҳаш, хоса парфӣ ва суғдӣ ва аз қарни IX ба баъд аз забонҳои арабӣ ва туркӣ бисёр калимаҳоро иқтибос намудааст. Бинобар ин дар аҳди Сомониён ба сифати як забони суфтаву раван ва таркиби луғавиаш бою писандида дар як муддати кӯтоҳе дар дилу дидаҳои ҳам хешу ҳам бегона чой гирифт.

Дар асрҳои миёна забони дарӣ дорои аҳамияти бузурги адабӣ-фарҳангӣ ва маданияву иқтисодӣ буда, ба забонҳои дигари ҳамгурӯҳаш, хоса пашту, урду, яғнобӣ ва силсилаи забонҳои помирӣ ва забонҳои ғайриэронии туркиву ҳиндӣ таъсири боризе дошт. Аз ин

рӯ калимаву ибороти бисёре аз забони дарӣ ба ин забонҳо гузашта, то ба имрӯз мавриди истеъмол қарор гирифтааст.

Аз тарафи дигар дар забони дарӣ барои ифодаи як мафҳум илова бар калимаҳои худӣ, дар як навбат, калимаву ибораҳои зиёди парфиянӣ ва суғдӣ ё худ варианти арабиаш истифода мешуд. Ин ҳолат боиси ба амал омадани муродифоти мутааддиде шуд, ки таркиби луғавии забонро боз ҳам ғанитар мегардонад.

Калимасозии дарӣ

Соҳти морфологии забони адабии ҳозираи тоҷик идомаи сарфиёти дарӣ аст, ки дар давоми зиёда аз ҳазор сол хеле кам тағир ёфтааст. Бо вучуди ин лозим меояд баъзе дигаргуниҳои сарфии забонро, ки дар адабиёти хаттии ниёгон роиҷ буда осори он дар баъзе лаҳҷаҳо боқӣ мондааст мавриди омӯзиш қарор диҳем.

Чамӯбандии дарӣ. Пайдо шудани суффикси чамӯбандии ҳозираи тоҷикӣ (-он) аз анҷомаи падежи **Genitiv**-и чамъи эронии қадим **-ānam** пайдо шудааст. Дар баъзе калимаҳо анҷома ба реша дохил шудааст: **ērān** - ايران, **jahān** - جهان. Зеро дар эронии қадим калимаи **gai ā** буд ва он дар падежи **Genitiv**-и чамӯ **gai ānam** → **gehān** ва рафта-рафта **g** ба **j** мубаддал гашта **jehān** - جهان шуд. Яъне дар давраи миёна ва нав анҷомаи ифодакунандаи падежи **Genitiv**-и чамӯ ба суффикси чамӯбандии –он мубаддал гашт. Ин пасванд вобаста ба овози охири калима вариантҳои гуногун дорад: **-gān, -yān, -wān, -hān**.

Варианти **-gān** дар он сурат пайдо мешавад, ки агар калима дар давраи миёна бо суффикси **-ag** (дар давраи қадим **-aga**) ба охир мерасид. Дар шакли танҳо овози **g** дар охири калима аз байн рафта, дар дар шакли чамӯ пеш аз садоноки **a** маҳфуз мемонд:

танҳо: **banda** - пқ. **banda** - пм. чамӯ: **banda-gān**

танҳо: **niyā** - пқ. **niyāg** - пм. чамӯ: **niyā-gān**

Варианти **-yān** ҳангоме пайдо мешавад, ки дар порсии миёна калима бо ҳамсадои **-y** тамом шавад: **pā+y+ān**.

Варианти **-wān** ҳангоме пайдо мешавад, ки дар порсии миёна калима бо ҳамсадои **-w** тамом шавад: **abru+w+ān**.

Варианти **-hān** шояд аз омезиши **-hā** ва **-ān** пайдо шуда бошад: **je/ah+hā+ān = jehān** ё **jahān**.

Суффикси -hā-ro, ки дар порсии миёна шакли **-ihā** дошт, эроншиносон ба суффикси ҳиссаҳои номии абстракт **-i wa** мансуб медонанд. Дар давраи аввали дарӣ ин суффикс дар шакли **-ihā** низ истеъмол мешуд:

korihā – korhā, paymānīhā – paymānhā

Дар давраи аввали инкишофи дарӣ бештар варианти **-ān** истеъмол мешуд: **savgand-ān, gunoh-ān, γam-ān, nazdik-ān...**

Ғоҳ дар ибораҳои номӣ ҳар ду чузъ аломати чамӯбандӣ қабул мекард:

mardum-on-i piyāγ/da-g-ān; mury-ān-i šabparag- ān;

hur-ān-i siyāhčašm-ān; zan-ān-i giraviy/da-g-ān-i hijrat karda-g-ān;

pir-ān-i kārāzmūda-g-ān; dēbā-hā-yi nēkō pōšīy/da-g-ān (дебоҳои неку пӯшидашуда).

Чамӯбандии арабӣ. Чуноне ки дар боло кайд кардем, забони арабӣ ба сохти грамматикии забони дарӣ низ асари хосе гузоштааст. Аз чумла пасвандҳои зиёди чамӯбандии арабӣ ба забони дарӣ мавриди истифода қарор гирифт. Ҳатто то дараҷае чамӯбандии араби худиву забонзада шуд, ки онҳоро дар калимаҳои худӣ низ истифода менамуданд. Маъмултарин суффиксҳои чамӯбандии арабӣ инҳоянд:

1. **ون / يون** (-ун, -юн): фаллоҳ – фаллоҳун; инқилобӣ – инқилобиюн.

2. **يات / ات** (-от, -ёт): ҳикоят – ҳикоят; каромат – каромот.

Ин пасванд дар калимаҳои худӣ низ фаровон истифода мешавад: боғ – боғот; деҳ – деҳот; бориш – боришот; мева – мевачот; навишта – навиштаҷот; сабза – сабзавот ва ғ.

3. **ين** (-ин): муаллим – муаллимин; муслим – муслимин; муслим – муслимин; рошид – рошидин; қотил – қотилин; сомеъ – сомеъин.

4. **ين** (-айн). Ин пасванд шумораи тасния (дугона, дуалис) месозад: қавс – қавсайн; волид – волидайн; тараф – тарафайн.

Азбаски забони арабӣ ба гурӯҳи забонҳои флективӣ дохил мешавад, бисёр калимаҳои ин забон бо роҳи флексияи (тағирёбии) дохилии калима шакли чамӯбандӣ мегиранд: олим – уламо; китоб – кутуб; файласуф – фалосифа; варақ – авроқ; байт – абёт; шоир – шуаро; асар – осор; дафтар – дафотир; боб – абвоб; валад – авлод; узв – аъзо; қасида – қасоид; амр – умур.

Шакли чамъи як қатор калимаҳо дар забони дарӣ маънои лексикӣ хос қабул кардаанд. Аз ин рӯ ин қабил калимаҳо рафта-рафта чамӯулчамӯ шудаанд: ҳодиса – ҳодисот/ҳаводис – ҳаводисот – ҳаводисотҳо.

Бандаки изофӣ. Пайдоиши ин бандакро, ки дар забони дарӣ шаклҳои **-i** ва **-ī** дошта, дар паҳлавӣ низ дар шакли **-ī** истеъмол мешуд, донишмандон ба ҷонишини ишоратӣ-нисбии ор.қ. **hayaka** (п.қ. **haya**) нисбат медиҳанд. Бандаки изофӣ дар матнҳои нахустини дарӣ бо хати арабӣ бо истифодаи ҳарфи **ی** ифода мешуд:

زناني خود - **zanon-ī xvaδ**

کشتنی پیغمبران - **kuštan-ī payyambarān**

بہسببی خوبی - **ba sabab-ī xubī**

Ва агар калима ба садонок хотима меёфт, бандаки изофи бо **ای** ифода мегардид:

فسانه‌ای پیشینگان - **fasāna-ī pēšīnagān**

Артикли –e. Ин морфема дар п.м. дар шакли **-ē(w)** ва дар монавӣ дар шакли **ew** истеъмол шуда, ба предмет маънои ягонагӣ ва

номуайяни мебахшид, аз калимаи п.қ. **aiva**, ва авастои **aēva** – як шакл гирифтааст. Баъзе эроншиносон морфемаи **-ē**-ро, ки дар чумлаҳои мураккаби тобеи истифода мешавад, ба ҷонишини ишоратии п.қ. **aita** ва авастои **aēta** алоқаманд медонанд.

Пасоянди –ро. Морфемаи **-rā** дар порсии миёна дар шакли **rāy** навишта шуда аз калимаи п.қ. **rādiy** пайдо шудааст. Нисбат ба забони адабии ҳозираи тоҷик дар забони адабиёти хаттии ниёгон доираи истеъмоли ин калима нисбатан васеътар буд. Илова бар ин ки ин морфема пуркунандаи бевоситаро ифода мекард, боз вазифаҳои зеринро адо менамуд:

Муносибат – **bābē xvāhad būy ahvali** (ҳила) **Xvārazm-rā**,

Ифодаи амал – **ōrā durōy dufta nayāmaδ**,

Мақсад – **az Yaman āmaδand vērān kardani Ka- ba-rā**,

Сабаб – **az kār bāz ēstāda sababi bēmārī-rā**,

Замон – **namāzi pēšin-rā bāde bar xvāst**,

Мубтадо – **gōyand, ki maliki Ān-rā sesad u šast nāhiyat dāraδ**.

Барои тақвияти маъно илова бар пасоянди –ро шаклҳои боло бо пешоянд низ меоянд: **az māhiyān-rā du māhī dāδ; ō kōdak ast va bar dardu zaxm-rā sabr natavānad kardan**.

Тарзи бо пешоянд истеъмол шудани морфемаи **-rā** баъдтар дар забон пешоянди **ba-rā-yi** (барои) ва пайвандакҳои **ē-rā** ва **z-ē-rā** (зеро) – ро ба вучуд овард, ки дар таркибашон морфемаи **ē** дохил аст.

Морфемаи **mar** бо ҳамроҳии **-rā** барои ифодаи пуркунандаи бевосита истеъмол мешавад: **mar ān kušta-rā xufta pindāštand**.

Морфемаи **mar** бе **-rā** низ фаровон истифода мешуд:

mar laδdat kamtar yāband.

Одатан морфемаи **mar** –ро ба решаи **hmar/šmar** нисбат медиҳанд.

Дараҷаҳои сифат. Суффикси **-tar** (п.м. **-tar**) аз п.қ. **-tara** пайдо шудааст, ки дараҷаи қиёси месозад: **bozorg-tar; nēkū-tar... -tarin** аз ҷиҳати баромадаш таркибӣ буда, аз **-tar** ва **-īn** иборат аст, ки **-īn** дар навбати худ аз п.қ. **-aina-** (ав. **aēna**) пайдо шудааст.

Дар забони дарӣ шаклҳои шахшудаи дараҷаи муқоисавии баъзе сифатҳо низ маҳфуз мондааст:

beh аз п.қ. **vas-ya-; meh** аз п.қ. **mas-ya-; keh** аз п.қ. **kas-ya-; sarah** аз п.қ. **sra-ya-** пайдо шуда морфемаи **-ya** аломати дараҷаи қиёсии забони порсии қадим мебошад. Дар калимаҳои боло пасванди **-īn** ҳамроҳ шуда дараҷаи олий месозад: **beh-īn, keh-īn, meh-īn...** мутобиқи ҳамин қолаб калимаҳои арабӣ низ калимасозӣ шудаанд: **awwal-in, oxir-in**.

Ҷонишинҳо. Шаклҳои ҷонишини шахси сеюми танҳо **way** аз **awahya** ва **ō//ōy** аз **awahya** иштиқоқ шудаанд (дар авестой **avahe, avanhe**, дар порсии қадим **avahyā**). Дар порсии миёна танҳо як шакл – **ōy** вучуд дошта, шакли **ō** дертар дар авоили давраи нав шояд бо таъсири забони парфийӣ ба забони дарӣ гузашта бошад. Ҷонишини

шахси якуми чамӯ баъзан дар шакли **amā** дучор мешавад. **ēšān** чун чонишини шахси сеюми чамӯ меомад. донишмандон пайдоиши онро аз порсии миёнаи **awešān**, ки чун шакле аз **awe** <**awahya** бо бандакчонишини **-šān** маънидод мекунад. Дар давраи нав чонишини номуайянии **and** низ истифода мешуд: **haft sāl u and māh**.

Дар зарфҳои ēdar ва **ēdūn** боқимондаи шакли чонишини ишоратии **aita** (п.м. **ēd**) ба мушоҳида мерасад.

Феъли дарӣ

Дар давраи нав як қатор шаклҳои феълсозӣ аз байн рафта, феъли ин давра нисбат ба даврахҳои қадиму миёна соддатар гашт. Бо вучуди ин нисбат ба дигар шаклҳои ҳиссаҳои нутқ системаи феъл ва сохтори он мушкилу мураккабтар аст. **Бандакҳои** феълии **-am**, **-ad**, **-and** аз бандакҳои феълии эронии қадими **-ami**, **-ati**, **-anti** шакл гирифта, дар давраи миёна онҳо дар шакли **-ēm**, **-ēd**, **-ēnd** истеъмол мешуданд, ки аз шаклҳои қадими **-ayami**, **-ayati**, **-ayanti** иштиқоқ шудаанд. Дар шахси 2 чамӯ бандакҳои **-ēd**, **-ēt**, **-ē** истеъмол мешуд.

Бандаки феълии шахси 3 танҳо **-ād** сиғаи хоҳишмандиро ифода менамуд: **barād**, **dihād**, **mānād**, **buwād**, **biyāmurzād**. Баъзан бо таъсири анҷомаҳои сиғаи хоҳишмандии эронии қадим шаклҳои дигар низ истеъмол мешуданд: **pursām**, **bidānānd**.

Вазифаи ҳиссаҳои **bi-** дар авоили давраи нав вазифаи хоси таъкидӣ дошта бо шаклҳои гуногуни феълӣ истифода мешуд: **bigoyaδ**, **biguft**, **biguftaāyaδ**, **biguftaast**, **biguftan**, **bigufta**, **bigōyanda** ва ғ. Ин ҳиссаҳо дар давраи миёна дар шакли **bē-** истифода шуда ба авастоии **boit** (<**bait**) мансуб аст. Ин ҳиссаҳо дар забони ҳозираи тоҷик вазифаи таърихӣ худро қариб пурра аз даст додааст. Ин ҳиссаҳо бештар дар талаффузи лаҳҷаҳои чанубии забони тоҷикӣ ба мушоҳида мерасад.

Ҳиссаҳои **hamē (mē-)** аз зарфи **hamēv** -и давраи порсии қадим пайдо шуда, давомнокӣ, такрори амал ва бисёрқаратиро ифода мекард. Ҳоло ин ҳиссаҳо дар шакли (ме-) истифода мешавад. Дар ибтидои давраи нав ҷои он устувор набуда, дар баъзе мавридҳо вазифаи зарфии худро низ нигоҳ медошт: **kujā hamē ravēd? nagōyaδ hamē, lāzim āyaδ hamē, hamē bar zanaδ, hamē jang kardand, hamē sōyi tu āyand, hamē bitarsīδ, bimēbāyaδ raft, hamē bixvāhī//ē...**

Ҳиссаҳои **-ē** баъд аз шакли феълӣ истеъмол шуда, дар замони ҳозира амалу ҳаракати ғайриреалӣ ва дар замони гузашта амалу ҳаракати оддиро ифода мекард: **kunaδē, bitavānistē, dāda būdē...** Ин ҳиссаҳо пас аз бандакчонишинҳо низ истеъмол мешуд: **našunūdātē, dānitimanē**.

Шакли қадимтари ин ҳиссаҳо **-ēδ** мебошад: **guftēδ, burdēδ, bidānistandēδ**. Ва донишмандон пайдоиши онро ба шакли шахси 3 танҳои сиғаи хоҳишмандии **hasten**, ки аз решаи **ah** – будан, э.қ. **hait** п.м. **hē(δ)**, об меҳӯрад, мансуб медонанд.

Ҳиссаҷаи **-ā** бо феъл омада, ҳаяҷоннокиро ифода мекунад ва бо шаклҳои шахси 2 ва 3 истеъмол мешуд: **guftā, gōyā, guftiyā, mamīrēdā, ravadā** ва ғ. Истифодаи ин ҳиссаҷа бо ҳиссаҳои номӣ низ мустаъмал буд: **yā pasimaniyā, magariā, māδ/darā, šahryārā, direyā** ва ғ. Дар давраи миёна ин ҳиссаҷа бештар дар забони суғдӣ мустаъмал буд.

Феъли **āmaḍan** чун феъли ёридиҳанда барои сохтани шакли мафъули феъл истеъмол мешуд: **ba Badr kušta āmaḍa būδ; čunān kī yād karda āmadaast; nēk nigāh dāšta āyaδ...**

Феъли **šudan** ҳанӯз маънои лексикашро нигоҳ дошта, чун муроди **raftan** истеъмол мешуд: **har kī az Misr ba Makka xvāhad šuδ; sōyi mašriq bāyaδ šudan.**

Илова бар шакли маъмул масдар дар шакли оддиаш низ фаровон истифода мешуд: **nadānad guft, vājib buvad turā bar ān rāh raft, ba heč kas bāz gurext natavānam.**

Таносуби сиғаҳои дарӣ бо порсии миёна ва тоҷикии имрӯз:

	Сиғаи хабарӣ	алоқамандӣ	хоҳишмандӣ
Порсии миёна	ravēd	Ravād	Ravēh
Дарии классик	hamē ravad	Ravad	Ravād
Тоҷикии имрӯз	меравад	равад (шартӣ-хоҳишмандӣ)	

Ҳиссаҳои ёридиҳандаи дарӣ

Дар матнҳои дарӣ шакли кўҳнаи пешояндҳои **baδ** (п.м.**pad**) ва **andar** (п.м.**andar**) истеъмол мешавад. Пешоянди **baδ** дар забони ҳозираи тоҷикӣ, ҳоса назм, дар шакли **бад-ин, бад-он, бад-ӯ** низ истифода мешавад. Пешоянди **andar** дар шакли **андар** ҳоло ҳам истифода мешавад ва дар баъзе шеваҳои лаҳҷаи шимол дар шакли – **анда** маҳфуз мондааст. Пешояндҳои **abar** ва **abā** низ фаровон истифода мешуд.

Яке аз хусусияти хоси пешояндҳо ин буд, ки онҳо баъзан чун пасоянд истифода мешуданд: **andar īn jahān – laškar andar zanān buḍand; tadbīr kard bar, az zabari īn šikāf bar.** Яъне мавқеи ҳиссаҳои ёридиҳанда дар ҷумла мисли забони имрӯза муайян набуд. Як калимаи ёридиҳанда ҳам пеш аз калимаи асосӣ меомад ва ҳам пас. Мисли: **...ba axbāri dīgar ēdūn xvāndam bērūn az īn kitāb ba kitābi fazāyili šahrhā andar fazīlati šahri Amul andar ki...**

...az šahr bērūn raft va bar abr bar biēstāδ.

Дар баъзе матнҳо пешоянду пасоянд дар як ҷо омадаанд: **ba dasti vay andar, az āranj andar, ba qal'a bar, az saδ sāl bāz, az gāhi adam farāz.**

Ба ғайр аз ҳиссаҳои ёридиҳандае, ки зикрашон рафт, боз пешояндҳои изофӣ ва номии зерин дар матнҳои дарӣ зиёд ба ҷашм меҳуранд: **p±štar az, pēši, az pēš, bar pēši, farā pēš, pasi, az pas, sipasi, ba sipas, bar az, bar ba, zabari, afrāzi, gird andar girdi** ва ғайра.

Дар ин давра мавқеи ҳамчун пайвандак хеле устувор шуд. Он акнун ба ҷои се пайвандаки порсии миёна меомад, яъне вазифаҳои **ka** – **ки**, вақте **ки**, **kē** – **ки** ва **kī** – **агар**, вақте **ки**-ро адо мекард.

Мухтасари наҳви дарӣ

Синтаксиси дарӣ аз сохти наҳвии забони имрӯзаи тоҷикӣ фарқи ҷиддие надорад. Вале аз порсии қадим фарқи зиёде дорад. Аввал ин ки забони порсии миёна ҳангоми гузариш сохти забониашро тамоман дигаргун намуд. Яъне забони аналитикии давраи қадим дар давраҳои миёна ва нав ба забони синтетикӣ мубаддал шуд. Дигар ин ки дарӣ дар асоси яке аз лаҳҷаҳои гурӯҳи ғарбии эронӣ ташаккул ёфта, дар таъсири забонҳои шарқӣ инкишоф ёфтааст. Саввум ин ки қарнҳои IX-X ва садаҳои баъдина дарӣ ё порсии дарӣ на танҳо забони илму адаб ва иқтисоду сиёсати Мовароуннаҳру Хуросон ва Эрон, балки дар давраҳои муайяни таърихӣ ҳудуди аз он бештареро монанди Озарбойҷону Курдистон, Ироқ ва то ба Ҳиндустон фарогир буд. Ва дар ин давраҳо қавму қабилаи гуногуни гурӯҳи эронӣ ва ғайриэронӣ, ҳоса туркон ба забони дарӣ муошират ва эҷод мекарданд. Ва албатта дар як давраи тулонии зиёда аз 1200 сол дар баробари сохти савтиву сарфӣ ва таркиби луғавӣ ба сохти наҳвии забони дарӣ низ таъсири забонҳои ғайр, аз қабили туркиву арабӣ ба мушоҳида мерасад. Бесабаб нест, ки Қатрон аз Носири Хисрав шарҳи баъзе аз каламоти дариро пурсиду шевотарин ғазалҳои тоҷикӣ аз забони Бадриддин Ҳилолии турк ба риштаи назм кашида шуд ва Шайх Одина Муҳаммади Х(в)оразмӣ китоби “Мифтоҳ-ул-асрор”-ро дар шарҳи Маснавии Мавлавӣ таълиф намуд.

Дар ин ҷо лозим донистем ташаккули сохти наҳвӣ ва ҷанде аз хусусияти фарқкунандаи давраи ибтидои дариро аз давраи ҳозира ёдрас шавем. Чунон ки маълум аст, асоси замони гузаштаи феъл ба сифати феълии замони гузаштаи махтум ба **-ta** алоқаманд аст. Ин морфема дар давраҳои қадим ва миёна низ дар шакли **-ta** истеъмол мешуд.

Дар мавриди истеъмоли феълҳои гузаранда мубтадо тавассути бандакҷонишинҳои **-am, -at, -aš** ва ғ. ифода гашта, ҷои онҳо пойдор набуд. Аз феълҳои замони гузаштаи таркибии давраи миёна, ки аз феъли асосӣ ва феъли ёридихандаи ҳастан таркиб меёфт, дар забони дарӣ шакли замони гузаштаи мутлақ пайдо шуд: **āmadam, amadī...** Вале дар давраҳои аввали пайдоиши дарӣ шаклҳои бисёри замони гузашта бо бандакҷонишинҳо вучуд доштанд, ки ба порсии миёна монанд буданд:

ān ki am šunūd, diriftaš senān u kamān u kamar, Zakariyā ba šab andar xvāb dīd-aš, ki,.. īn dāstān-am zi mādar šunūd.

Дар ин мисолҳо бандакҷонишинҳо ба вазифаи мубтадои ҷумла омадаанд. Хусусияти дигар он аст, ки як бандакӣ феълӣ бо гурӯҳи феълҳо истеъмол мешавад:

Бандак бо феъли аввал:

**ājiz šudēm va az hama bāz mānd;
mutahayyir šudand va nadānist.**

Бандак бо феъли охар:

**az bahri tu az sayd bāz gardið va raftam;
čun mardumān ān hāl bidīd, guftand.**

Феъли бе бандак дар байни ду феъли бандакдор:

**šikam i ō bišikāftand va dil u jigar i ō bērūn āvardand va dar ān
tašt nihāð va ān āb bar ō rēxtand.**

Ифодаи муносибати мубтадо ва пуркунанда вобаста ба васеъшавии доираи истеъмоли пасоянди **-rā** вобаста аст, ки дар ин бора ду дарс пештар ишора рафта буд.

Дар баробари ин барои сохти чумла муносибати муайяншаванда ва муайянкунанда низ аҳамияти чиддӣ дорад. Дар он давра муайянкунанда аксар пеш аз муайяншаванда меистод.

Муайянкунандае, ки ба воситаи исм ифода гаштааст:

**jihān šahriyār, šamšer zaxm, zانبūr āšyān, zan xvāhar,
xudāvandi gōsfand rama,**

Муайянкунандае, ки ба воситаи сифат ифода гаштааст:

**nēkō barādar, ’ālim wazīr, nāšīrīn guftārē, šum farzand,
buzurg paykar, may jōyhā, dilēru pēšbīn mardē, rumī zabān, saxt
sara va nayz qissa.**

Муайянкунандае, ки ба воситаи дараҷаи қиёсӣ ифода гашта, аксар маврид ба маънии дараҷаи олий омадааст:

girāmītar mardē, xvaštar ābē, buzurgtar šahr.

Бамаврид аст таъкид кунем, ки дараҷаҳои сифат дар шакли имрӯзааш истифода намегардид.

А Д А Б И Ё Т :

1. Р.Х.Додихудоев.Л.Г.Герценберг. «Таърихи забони тоҷикӣ». Душанбе- 1988
2. Бобочон Ғафуров «Тоҷикон». Москва – 1958
3. В.Росторгуева. «Основы таджикского языкознания».
4. И.М.Оранский. Введение в иранскую филологию. Москва. “Наука” 1988
5. Коллектив. Основы иранского языкознания. Новоиранские языки. Москва. «Наука» 1987

Маърӯзаи 17: Давраҳои ташаккул ва инкишофи забони адабии таҷик дар асри 1X-X

№	Муддат	Шумораи талаба
1	Нақшаи мавзӯ:	1. Маълумот доир ба масъалаҳои пайдоиши забони адабии тоҷик. 2. Чорӣ шудани ҳату алифбои забони арабӣ дар Мовароуннаҳр ва Хуросон. 3. Инкишофи забони адабии тоҷик ва ташаккули он дар асрҳои 1X-X. 4. Ба давраҳо ва марҳилаҳо ҷудо кардани таърихи забони адабӣ. 5. Забони назм дар асри X. 6. Ёдгориҳои ҳаттии асри X ва мазмуну мундариҷаи онҳо.
2	Мақсади дарс: Муайян намудани се давраи таърихии забонҳои эронӣ. Давраи нави забонҳои эронӣ ва ташаккули забони тоҷикӣ. Ба марҳилаҳо ҷудо кардани таърихи забони адабӣ.	
3	Вазифаи педагогӣ: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърӯзаро муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан	Натиҷаи фаолияти таълим: Маълумот доир ба масъалаҳои пайдоиши забони адабии тоҷик. Чорӣ шудани ҳату алифбои забони арабӣ дар Мовароуннаҳр ва Хуросон. Давраи аввали инкишофи забони адабии тоҷик. Ташаккули забони адабии тоҷик дар асрҳои 1X-X. Хусусиятҳои хоси забони адабии тоҷик дар давлати Сомониён. Хусусиятҳои асосии забони назм дар асри X. Ёдгориҳои ҳаттии асри X ва мазмуну мундариҷаи онҳо. Забони «Шоҳнома»и Абӯмансурӣ. Хусусиятҳои луғавии «Худуд-ул-олам». Тафовутҳои семантикии калимаҳо дар забони адабии асри X.
4	Усули таълим	Маърӯза, мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб
5	Шаклҳои фаолияти ҳониш	Ҷамоа, бо гурӯҳҳо кор кардан
6	Воситаҳои таълим	Матни маърӯза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои ҳониши аз ҷанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои ҳониш
7	Шароити таълим додан	Ҳонае, ки бо воситаи техникаи ҷиҳозонида шудааст
8	Мониторинг ва баҳогузорӣ	Саволҳо, мулоқот

Дар забоншиносии тоҷик то ҳанӯз таърихи забони адабӣ ба таври қатъӣ ба давраҳо ҷудо карда нашудааст. Бисёр олимон

таъкид мекунанд, ки забони адабиро вақте дуруст омӯхтан мумкин аст, ки он ба давраҳо чудо карда шавад, зеро забон ҳамчун ҳодисаи ҷамъиятӣ дар ҳар давраи инкишофи худ ҳамчун система дар лексика, қисман дар грамматика ва услуб фарқ дорад. Ҳангоми ба давраҳо чудо намудани таърихи забон ҷаҳтҳои лексикӣ, грамматикӣ ва услубӣ ба ҳисоб гирифта мешаванд ва ин корро дар натиҷаи омӯхтани процесси инкишофи забон, воқеаҳои таърихӣ ва дар асоси натиҷаҳо, ки дар соҳаи таърихи забон ба даст оварда шудааст, анҷом додан мумкин аст.

Мувофиқи ҳолати тадқиқу омӯзиши ҷаҳтҳои таърихи забони адабӣ дар забоншиносии тоҷик таърихи забони адабиро ба давраҳо чудо кардан мумкин аст.

Забони адабии тоҷик аз аввали ташаккули худ то давраи забони миллӣ роҳи инкишофи мураккабро аз сар гузаронидааст. То шакли ҳаттӣ-китобӣ гирифтани он то андозае анъанаҳои осори ҳаттии забони паҳлавӣ (форсии миёна), осори ҳаттии забонҳои дигари эронӣ (суғдӣ, ҳоразмӣ) мавҷуд буд. Ҳукмронии забони араб, анъанаҳои идора, таъсири осори илмӣ, адабӣ, мазҳабии арабро мебинем, ки баъди ташаккули забони адабии тоҷик тамоман ронда нашуд ва дар асрҳои гуногун дар натиҷаи таълим ба забони арабӣ ва шиносоии аҳли илму адаб бо забону адабиёти араб то Инқилоби Октябр нуфузи он дур нашуд.

Давраи аввали инкишофи забони адабии тоҷик ба давраи аввали феодализм рост меояд. Забони адабии тоҷик дар асоси лаҳҷаҳои Мовароуннаҳр Хуросон ташаккул меёбад. Агар дар асрҳои VIII-IX забон осори ҳаттии каме дошта бошад, дар асри X дар давраи инкишофи феодализм, тараққиӣ маданият ва ташаккули халқияти мардуми тоҷик осори ҳаттии зиёде пайдо мешавад ва аксари он аз назм иборат мебошад.

Дар ин бора дар «Очеркҳо...», ки дар зери таҳрири профессор Шестаков ҷоп шудааст, чунин гуфта мешавад: Ҳарчанд забони араб забони ҳоким бошад ҳам, на танҳо дар гуфтугӯӣ, балки барои адабиёти навишта ҳам забони форсии маҳаллӣ ба вуҷуд омад ва ин забон ҷои забонҳои суғдӣ ва ҳоразмӣ Осиёи Миёнаро, ки аз ҷиҳати маданӣ паस्तтар меистоданд, гирифт ва ҳам ба забони ҳозираи Эрон наздик буда, аз бисёр ҷиҳатҳо ба забони тоҷикӣ монанди дошт. Шоирони сарой бо ҳамин забон менавиштанд. Навиштани достони калони манзуми «Шоҳнома» ҳам дар ҳамин забон сар шуд ва баъд аз он ҳамин дostonро шоири бузурги форс -

Фирдавсии Хуросонӣ давом кунонид» (Тарчумаи ўзбекии асари мазкур, саҳифаҳои 55 нигоҳ кунед).

Дар ин бора худи С.Айнӣ чунин менависад: «Ҳокимияти араб, чунон ки аз ҳамаи Эронзамин, инчунин аз Мовароуннаҳр ҳам, забон ва маданияти маҳаллиро аз миён бардошта, ба ҷои он забони араб ва маданияти миллии ва дини арабро ҳоким гардонида буд. Дар замони сомониён баробари мустақил шудани ҳокимияти миллии феодалии забон ва адабиёти миллии форсӣ ки дар охири ҳолати Осиёи Миёна номи тоҷикиро гирифт, ташкил ёфт» (С.Айнӣ. Куллийёт, ҷилди II, китоби якум, саҳ.55).

Ба ҳамин тариқа, ҳангоми ба давраҳо ҷудо кардани забон принципҳои тафовути нормаҳои забони адабро дар ҳар даври замон ба ҳисоб гирифтани лозим аст. Забони адабӣ дар ҳар давра таъсири омилҳои дохилизабонӣ ва берунизабонӣ дорад ва дар ҳар давра дар таркиби луғавӣ, қисман дар морфология ва системаи услубҳо тағироте ба амал меояд. Масалан, дар марҳилаи аввали инкишофи забони адабӣ (асрҳои X-X) забони соддаи адаби вуҷуд дорад. Дар ин давра таъсири забони арабӣ камтар аст. Фараз карда мешавад, ки дар ин давра забони адабӣ аз лаҳҷаи асосаш ба забони гуфтугуии мардум тафовути калоне надошт.

Дар ҳар зинаи инкишофи забони адабӣ дар забони зинда ва дар осори хаттӣ миқдори муайяни фактҳои забонӣ пайдо шудаанд, ки онҳо давраи гузарише дар забонамон ба вуҷуд овардаанд. Дар марҳилаҳои инкишофи забон пайдо шудани марказҳои нави ҷиёсӣ, нуфуз пайдо кардани ин ё он лаҳҷа, ташаккули паҳн шудани услубҳои нав, иқтибоси калимаҳои бегона, таъсири ҳаёти ҷиёсӣ иҷтимоӣ, маданӣ, иқтисодӣ, ки сабабгори инкишофи забон мешаванд, иштирок мекунанд.

Давраҳои таърихи забони адабӣ фосилаю замони зиёдеро дар бар мегирад. Хусусиятҳои умумии забони адабӣ дар ин фосилаҳо нигоҳ дошта шудааст, вале дар шакли услубҳои забон, таркиби луғавӣ ва вазифаҳои ҷамъиятии он тағироти муайяне ба амал омадааст.

Таърихи забони адабии тоҷикро аввал ба ду давраи калон ҷудо мекунанд:

1. Ташаккул ва инкишофи забони адабии тоҷик (асрҳои X ва аввали асри XX).
2. Забони адабии тоҷик баъди инқилоби Октябр, яъне ташаккули забони миллии тоҷик

Давраи аввалро боз ба ду давраи хурд тақсим кардан мумкин аст:

1. Ташаккул ва тараққии забони адабии мардумони тоҷику форс – забони дарӣ дар асрҳои X-XV.
2. Дар осори муаллифони тоҷик пайдо шудани ва инъикос ёфтани унсурҳои лексикаю грамматикӣ хоси тоҷикӣ (асри XVI ва

ибтидои асри XX

Ба давраҳо ва марҳилаҳо чудо кардани таърихи забони адабӣ гувоҳи он нест, ки дар ҳар давра забони адабии дигар бошад, балки он марҳилаҳои гуногуни инкишофи ҳамон забон мебошад, ки баъзе унсурҳои лексикӣ ва грамматикӣ он аз истеъмол баромадаанд ва унсурҳои нави лексикаю услуби пайдо шудаанд.

ЧОРӢ ШУДАНИ ХАТУ АЛИФБОИ АРАБ ДАР МОВАРОУННАХР ВА ХУРОСОН

Як қатор факту далелҳо ба даст омадаанд, ки дар бораи дар асри VIII мавҷуд будани намунаҳои забони тоҷикӣ бо алифбои арабӣ гувоҳӣ медиҳанд. Вале мавҷуд будани мисраъ ё сатре чанд ва ё дар сангу сафоле канда шудани калима ё ҷумлае гувоҳи забони адабӣ шуда наметавонад. Аз рӯи гувоҳии Алҷаҳишӣ (вафоташ 331 х.) маълум мешавад, ки то миёнаҳои асри VIII мелодӣ дар Хуросону Мовароуннаҳр аз хату алифбои паҳлавӣ истифода мебардаанд. Забони араби дар ин сарзамин аз соли 743 мелодӣ ба таври расмӣ чорӣ шудааст.

Бино ба маълумоти **Давлатшоҳи Самарқандӣ дар «Тазкират-уш-шуаро»** гӯё дар катибаи Касри Ширин (дар Эрон) байти зерин ба форсӣ навишта шуда будааст:

Паҳлавон – Хутабро, ба гехон ануша бизӣ, - хурсанд

Чаҳонро ба дидор тӯша бизӣ, - қудрат.

Масъалаи пайдоиш ва ташаккули забони адабӣ ба хату алифбо алоқаманд аст. Баъд аз қабул шудани хату алифбои арабӣ аз асри VIII-IX баъзе порчаҳои шеърӣ тоҷикӣ пайдо шуда, то давраи мо омада расидааст. Намунаи аввалини забони тоҷикӣ, ки дар **«Таърихи Табарӣ»** қайд шудааст, байти зерини мардуми Балх аст:

Аз Хатлон омадия,

Бирав, табоҳ омадия,

Овора – Овор боз омадия,

Бедил фароз омадия. – пеш.

Дар асри IX дар замони Тоҳириён (821-873) ба тоҷикӣ чизи намоёне пайдо намешавад. Онҳо китобҳои забонҳои маҳаллӣ навишташударо нобуд мегарданд. Масалан, Абдулло бинни Тоҳир ҳокими Хуросон буд, рузе шахсе дар Нишопур ба назди у китобе меорад. Ё меурсад, ки ин чи китоб аст? Соҳиби китоб ҷавоб медиҳад, ки ин қиссаи **«Вомику Узро»** аст. Амир Абдулло мефармояд, ки мо мардуми **«Қуръон»**-хонем, ба ғайр аз **«Қуръону»** ҳадиси пайғамбар чизе намехоҳем ва фармуд, ки он китобро дар об андозанд. Баъд ҳукм кард, ки дар қаламрави ҳар ҷо ки аз тасонифу мачоли Аҷам ва Муғон китобе бошад, ҳамаро бисъзонанд. Аз ин ҷиҳат то рӯзи Оли Сомон ашъори Аҷамро надидаанд.

Ин накл гувоҳи он аст, ки дар замони Тоҳириён забони арабӣ ҳукмрон буд.

Аввалин касе, ки ба тоҷикӣ шеър гуфтани шоиронро хоҳиш кардааст, аз руи ахбори «**Таърихи Систон**» **Яъқуби Лайс** будааст. Вай аз байни мардуми бесавод баромада буд ва забони арабиро намедонист. Бинобар ин ба забони порсӣ шеър гуфтанро талаб кард. Аз шоирон Муҳаммади Восиф шеъри порсӣ мегуфтагӣ шуд. Чунончи:

***Эй амироне, ки амирони чаҳон хосаву ом
Чокару бандаву мавлоту сағбанду гулом! – лашкар.***

Азбаски аз асри IX матнҳои калони адабӣ, асарҳои калонҳаҷм то ба мо нарасидаанд, аз осори ками хаттӣ, ки ба имрӯз дар даст дорем, манзара, ҳолат ва хусусиятҳои лексикаю грамматикӣ забонро ошкору муайян карда наметавонем. Осори бозмондаи зиёди хаттӣ ба забони тоҷикӣ порсии дарӣ асосан ба нимаи дууми асри X тааллуқ дорад. Бинобар ин таърихи забони адабӣ аз асри X сар мешавад.

ТАШАККУЛ БА ИНКИШОФИ ЗАБОНИ АДАБИИ ТОҶИК ДАР АСРИ X

Аз ҷуғрофияшиносони араб Муқаддасӣ дар асараш «**Аҳсанут-тақосим**» дар бораи забону шеваҳои Осиёи Миёна ва Эрон маълумот дода, баъзе тафовутҳои ҷузъии лаҳҷаҳои **Самарқанд, Бухоро, Нишопур, Балх, Марв, Ҳиротро** қайд мекунад.

Дар муттаҳид намудани қавмҳои зронии шарқи шаҳрҳои **Нишопур, Бухоро, Самарқанд, Балх, Марв, Ҳирот** роли бузург бозидаанд. Халқияти мардуми тоҷик дар натиҷаи муттаҳид шудани қabilaҳои зронии шарқӣ дар давлати мутамаркази Сомониён дар асри X ташаккул ёфт. Дар ин давра одамони пешқадами Мовароуннаҳру Хуросон рол ва аҳамияти забони модарӣ ва адабиёти ба он навишташударо мефаҳманд ва барои инкишофи забону адабиёт мубориза мебаранд. Дар натиҷа забони арабӣ танг карда шуда, забони адабии тоҷик - порсии дарӣ ҷои онро мегирад.

Забони назм дар асри X

Забони тоҷикӣ дар асри X дар аҳди Сомониён шакли хаттӣ-китобӣ гирифта, адабиёти оличанобе ба он офарида шуд. Шоир ва гӯянд агони халқӣ ба монанди Рӯдакӣ, Дақиқӣ ва ҳамасрони онҳо ба пойтахти Сомониён ба шаҳри Бухоро кашида шудаанд, ки онҳо дар инкишофи забони адабии тоҷик роли муҳим бозиданд.

Дар давраи аввал забони назм ҷой ва мавқеи барҷастаро мегирад. Бо наср бештар асарҳои таърихӣ, географӣ, тиббӣ ва динӣ навишта шудаанд, ки ҳар кадомашон бо баъзе хусусиятҳои забонӣ - истеъмоли калимаҳо, таркиби луғавӣ ва услубӣ аз якдигар фарқ доранд.

Ёдгориҳои хаттии асри X аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа хеле гуногун, аз ҷиҳати забону услуб ҳаматарафа мебошад. Ин ҳол гувоҳи он аст, ки забони адабӣ дорои сохти грамматикӣ мукаммалу мавзун, воситаи тарзҳои гуногуни калимасозӣ, дорои таркиби луғавӣ бой ва системаи гуногуни услубӣ мебошад.

Намунаҳои забони назми асри X ва забони зиндаи ҳозира нишон медиҳад, ки ин забон дар асоси забони гуфтугӯи мардумони сокини ду тарафи руди Ому ташаккул ёфта, лаҳҷаҳои маҳаллӣ ба забони адабӣ то андозае таъсир доштаанд ва забони адабии китобӣ ба забони гуфтугӯии замони худ робитаи қавӣ дошта, аз сарчашмаҳои он баҳрааманд мешудааст. Масалан, байтҳои зерини Шаҳиди Балхӣ гувоҳи гуфтаҳои боло мебошад:

Рост гӯй, ки дар гулӯш касе
Пушакеро ҳамебимолад гӯш.

ки:

калиро - **Чун барафрӯзӣ рух аз бода, кала созӣ яла.
Дастҳояш тик гардад, пойҳояш шишала.**

Калимаҳои пушак (пишак), тик (рост, овезон), яла, шишала (сусту ларзон) ҳоло ҳам дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар истеъмоланд.

Рӯдакӣ, Дақиқӣ, Абӯшақури Балхӣ, Кисой, Муродӣ ва дигар шоирон дар ҳар тарзу услубҳои гуногунро ба кор бурдаанд. Масалан, дар «Шоҳнома»-и нотамоми Дақиқӣ калимаҳои арабӣ қариб дида намешавад, вале дар қасида ва ашъори парокандаи у луғатҳои арабӣ ба монанди: мунаввар, уқоб, анбар, макрӯх, адӯ, санам, малик ва ғайра дида мешавад. Баъзе калимаҳои арабӣ маҳз барои қофияи шеър ба таври махсус истеъмол шудаанд, чунончи: абир, сафир, ҳарир, асир ва ғайра. Ҳамин ҳолат дар ашъори устод Рӯдакӣ ҳам дида мешавад.

Дар асри X Майсарӣ асари тиббии худро ба назм навишта, «Донишнома» меномад. Муаллиф асари худро дар зарфи солҳои 978-981 навишта, мақсади худро чунин баён мекунад:

**Ки чун гуям-ш ман, то дер монад,
Ба ҳар кас дониши ўро бидонад.
Бигўям тозӣ, арна порси нағз,
Зи ҳар дар ман Бигўям мояву мағз.
Ва пас гуфтам замини мост Эрон,
Ки беш аз мардумонаш порсидон.
Дари гўям-ш, то ҳар кас бидонад,
Ва ҳар кас бар забонаш-бар биронад.**

Матни достони тиббии Майсарӣ барои таърихи забони адабии мо аҳамияти калон дорад. Ин асар қариб 5 ҳазор байтро дарбар

мегирад, дорои лексикаи гуногун мебошад. Инчунин, дар асар бисёр шаклҳои грамматикӣ, луғату ибораҳои махсус мешавад. Асар ба услуби соддаю осон навишта шудааст. Ин нишонаи пухтагӣ ва ба ҳадди балоғат расидани забони тоҷикӣ (порсӣ-дарӣ) буд.

Дар забони назми асри X системаи синонимҳо хеле бисёр фармуда шудааст:

**Маро дурӯду салому паём,
Ду лашкар шавад з-ин сухан шодком. (Фирдавсӣ)**

Калимаи шоҳ чунин синонимҳо дорад: подшоҳ, шаҳриёр, точдор, точвор, дайҳимдор, худованд, амир, султон, малик.

Синоними калимаи чанг зеринҳоянд: разм, набард, корзор, пайкор, пархош, ҳарб.

Синоними калимаи душман инҳоянд: хасм, бадхоҳ, бадсигол, адӯ, рақиб, ҳасуд, ҳамнабард.

Масалан:

**Ба нарми барорад бисе чиз мард,
Ки он барнаояд ба чангу набард. (Фирдавсӣ)**

Синонимҳои лексикӣ яке аз масъалаҳои муҳимми омӯштани забони адабии асри X мебошад ва он яке аз нишондиҳандаҳои ташаққули забони адабӣ дар ин давра ба шумор меравад.

Истифодаи системаи синонимҳо дар забони назми ин давра характернок аст. Чунинчи, рӯз-шаб, сулҳу оштӣ - чангу ситез, шодӣ-ғам, андӯх, висол - ҳичрон, зиндагонӣ - марг, суд-зиён, дӯст - душман, тавонгар - дарвеш.

Мисолҳо:

**Биёмӯз, то зиндаи рӯзу шаб,
Чунин гуфт доно, ки бикшод лаб. (Абӯшукур)
Сухан захру позахру гарм асту сард,
Сухан талху ширину дармону дард. (Абӯшукур)**

Дар асри X услубҳои нави забонӣ вобаста ба инкишофи жанрҳои адабиёти бадеӣ, илмӣ пасу пеш пайдо мешуданд. Баъзе услубҳои забон дар натиҷаи тарҷума пайдо шудаанд.

Аз осори хаттии асри X «Муқаддимаи «Шоҳнома»-и Абӯмансурӣ» (958) аз беҳтарин ва қадимтарин намунаҳои забони асари насрӣ ба шумор меравад. Ин асар бо забон ва услуби худ ҷои алоҳидаро мегирад ва ба қалами Абӯмансур Ал-Муаммарӣ тааллуқ дорад. Намунае аз ин асар чунин аст: «Аввал эдун гӯяд дар ин нома, ки то ҷаҳон буд, мардум гирди дониш гаштаанд ва суханро некъ дошта ва некътарин ёдгори сухан донистаанд, чи андар ин ҷаҳон мардум ба дониш бузургвортару мойдортар».

Дар «Муқаддима»-и ин асар агар мисли **эдун** (акнун, ин дам, ин тариқа), **бодафро** (чазо, сазои бадӣ), **маниш** (хў, сиришт, табиат), **хазина** (харочот), **бахр** (қисм, тақсим), ки ҳоло аз истеъмол баромадаанд, **оромгоҳ** (истикоматгоҳ) **хондан** (номидан, гуфтан, даъват кардан), ки тағири маъно кардаанд, дигар ҳама калима ва луғатҳое мебошанд, ки дар забони имрӯза ба кор бурда мешаванд.

Асосан тоҷикӣ будани таркиби луғавии он, соддагии тарзи баён, синтаксиси соддаи ин асар холиби диққат мебошад. Забони китоби мазкурро аз порчаи поён қиёс кардан мумкин аст:

«-Мардум бояд ки то андар ин ҷаҳон бошанд ва тавоноӣ доранд, бикӯшанд, то аз ӯ ёдгор бувад, то пас аз марги ӯ номаш зинда бувад.

Абдулло писари Мукаффаъ, ки дабири ӯ буд, гуфтани, ки аз кисро Нӯшервон чизе мондааст, ки аз ҳеч подшоҳ намондааст».

Донишмандон пухтагии забони насри асри X-ро таъкид намуда, мулоҳизае баён кардаанд, ки забони насри мо анъанаи қадимтаре доштааст ва «насири Абӯмансури Муаммарӣ, - - менависад. Б.Ғафуров,-насири нест, ки дар муддати як аср ба вучуд омада, то ба ин дараҷа як аср ба вучуд омада, то ба ин дараҷа тақомул ёфта бошад, балки вай давоми як услуби забонии хеле қадимтаре мебошад» (Таърихи мухтасари халқи тоҷик Сталинобод, 1948, саҳ.142).

Услуби илмӣ забони тоҷикӣ дар асри X дар марҳалаи ташқул ва сурат гирифта буд. Ба ин услуб асарҳои оид ба география, тиб мансуб мебошад, ки бо мурури замон инкишоф ёфтааст. Аз асарҳои тиббии насри «Ал-абния ан ҳақоик-ул-адвия»-и Абӯмансур Муваффақ бини Али Хираӣ ва «Ҳидоят-ул-мутааллимин»-и Аҳавайнии Бухорӣ ном бурдан мумкин аст.

Муаллифи «Ал-абния» шахси соҳибмаълумот буда, китобҳои тиббии пешини румӣ ва ҳиндуро мутолиа намуда, бо равиӣ махсус асар навиштааст. Чунончи:

«Чунин гуфт Абӯмансур Муваффақ бини Алӣ ал-Ҳарӣ, ки ман китобҳои ҳақимони пешин ва олимону табибони муҳдис ҳама бачустам ва ҳар чӣ гуфта буданд, ба тааммул нигоҳ карда андар адвия ва ағзияи муфрад ва ғайраш низ ва кирдори ҳар доруе ва манфиатҳо ва мазарратҳояш ва таъбиҳои эшон».

Забон ва услуби «Ал-абния» ҳама чӣ як хел нест. Азбаски асар дар бораи хусусияти гиёҳҳо ва доруҳо баҳс мекунад, муаллиф калима ва истилоҳҳои арабро бештар ба кор бурдааст. Дар он чунин исмҳо, сифатҳо, шумораҳо ва ҷонишинҳои арабӣ дучор мешаванд: қувват, табиат, меъда, ҳикмат, дараҷа, ҳарорат, ғизо, ҳақим, манфиат, мазаррат, асл, қисм, саодат, мухтасар, рариф, қавӣ, оӣ, мӯътадил, аввал, баъзе. Калимаҳои зикршуда ҳоло ҳам дар таркиби луғавӣ забони тоҷикӣ мавҷуданд ва аз рӯи зарурат ва

эхтиёч истифода шудаанд.

Дар ин асар биринч дар шакли гурунч қайд шудааст. Ин душаклӣ ҳоло ҳам дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар истеъмол мебошад.

Синтаксиси асар мураккаб нест, вале баъзан соддагии асар ва тафовутҳои ҷои аъзоҳои фаҳмидани онро барои хонандаи имрӯза дар назари аввал душвор мегардонад. Мисол:

«Гурунч аз ду гуна аст: сапеду сурх ва аммо сапед гарму хушк аст андар миёнаи дараҷаи аввал Сурх гарму хушк аст андар аввали дараҷаи дуввум ва он чи сапед бошад, бештар ба кор доранд, зеро ки бо эътидол наздиктар аст... Ва чун ба шир бипазанд, ғизои шавад бас неқ ва чаро ки тарки шир бо хушки гурунч биёмезад ва мӯътадил гардад».

Китоби «Ҳидоят-ул-мутааллимин» аз ҳар ҷиҳат аз осори хаттии беҳтарини асри X ба шумор меравад. Муаллиф хоҳиши фарзанд ва ғоидаи мардумро ба назар гирифта ин асарро менависад.

Мисол: «Акнун ту ки фарзанди манӣ, андар хостӣ аз ман китобе ба боби бичишкӣ (пизишкӣ) сабуку осон, то туро хосса аз ман ёдгор бувад ва дигар мардумонро ғоида бувад».

Муаллиф дар баъзе ҷойҳои асар номи дору, беморӣ ё узвҳоро ҳам ба тоҷикӣ, ҳам ба арабӣ, баъзан ба луғати забонҳои дигар меорад. Мисол: «Яке гиё(ҳ) бувад, ўро ба тозӣ акраш гўянд ва ба юнонӣ актӣ гўянд ва ба форсӣ шўркўма.

Муаллиф барои равшан баён кардани мавзӯи синонимҳои арабию тоҷикиро, кам бошад ҳам, ба кор бурдааст: он замону он рўз гор, сахпару саъбтар, шодиву нишот, торикиву зулмот.

Ин китоб далели он аст, ки забони тоҷикӣ дар ҳамон гузаштаи дур барои баёни мавзӯҳои илмҳои гуногун ба андозаи кофӣ таркиби луғавӣ доштааст.

Аз осори ин давра боз «Ҳудуд-ул-олам мин-ал-машриқ ила-л-мағриб»-ро номбар кардан мумкин аст. Ин асар оид ба география буда, дар соли 983 навишта шудааст ва муаллифаш маълум нест. Ин асар ҳамчун намунаи забони насри давраи аввал барои таърихи забони адабии тоҷик аҳамияти калон дорад. Дар ин китоб номи бисёр металу (филизу) маъданҳо ба монанди мис, миғнотис (магнит), зар, сим, оҳан, симоб, арзиз (қалъагӣ), номи бисёр сангҳои гаронбаҳо ба мисли лочувард, пирўз а, зумуррад, забарчад, чароғсанг, ёқут, алмос, марворид, марҷон, моддаҳои гуногун ба монанди навшодир, гўгирд, кофур, мушк анбар, уд ва ғайраро дучор мекунем.

Дар ин асар имлои баъзе калимаҳо аз забони ҳозира фарқ дорад. Чунончи: карон-канор, мазчит-масчид, зуфон-забон, бож-боч, хонагоҳ-хонақоҳ, каж-каҷ, хунб-хум, Озарбодагон--Озарбойчон. Дар ин асар калимаи суғдии нағўшак - оташпараст

низ дида мешавад. Чунончи, Абушакури Балхӣ гуфтааст:

**Сухангӯй гаштӣ, Сулаймон-т кард,
Нагӯшак будӣ, мусулмон-т кард.**

Дар ин китоб баъзе калимаҳои сохта ва мураккаб дида мешаванд, ки ҳоло дар он шакл истеъмол намешаванд. Масалан: дарозо-дарозӣ, гилемина-гилем, бисёрнеъмат-сернеъмат, каммардум-камодам, чавонмардпеша-сахӣ, шъхруй-бешарму ҳаё, дароззиндагонӣ - дарозумр, бисёрхоста - сермол, андакхоста-каммол ва ғайра.

Ин китоб аз ҷиҳати услуб хеле содда аст. умлаҳои дарози номафҳум надорад. Мисол: Марв шаҳре бузург аст ва андар қадим нишастии мири Хуросон оон ҷо будӣ ва онро Тахмурад кардааст.

Дар ин асар ҷумлаҳо баъди фикри дигар оянд ҳам, бо пайвандаки ва сар мешаванд. Мисол: Ва аз ин шаҳр пунбаи нек хезад бисёр.

Дар асри X ду асари қалон «Таърихи Табарӣ» ва «Тафсири Табарӣ» аз арабӣ ба порсии дарӣ тарҷума карда мешаванд. Китоби «Таърихи Табарӣ» дар нимаи дуюми асри X бо амри амири сомони Мансур бини Нӯҳ тарҷума мешавад. **Муҳаммад Балъамии вазир ба тарҷумаи «Таърихи Табарӣ» соли 962 шурӯъ мекунад.**

Дар таърихи инкишофи забони наслҳои Балъамӣ хеле қалон аст. Ў дар тарҷумаи худ аз таъсири забони арабӣ ҳазар мекунад ва ба намунаҳои ин забон мустақилона муносибат менамояд. Мисол:

«Чун Нӯшервон ба подшоҳӣ бинишаст, бигуфт, ки он масоҳат, ки Қубод васият карда буд, тамом кунанд, то хироч ва даҳяк бархезед ва раиятро манфиате бувад. Пас он масоҳатро тамом карданд ва чариди (рӯйхати) он бипардохтанд. Баъд сарзаминҳои ободон дар Форс буду Ироқ ба расан бипаймуданд».

«Таърихи Табарӣ», бо вучуди он ки тарҷума аст, забони барҷастаи насли таърихӣ ба шумор меравад. Дар он калимаҳои арабӣ бисёр нест, бошад ҳам, луғатҳои мебошад, ки дар тоҷикӣ муродиф надоштаанд ё ибора ва ҷумлаҳои мебошанд, ки ҳамчун материали тайёр ба арабӣ оварда шудаанд. Чунончи: **рахматуллоҳу алайҳа, байтул-мол, Муҳаммадуно мансур-Муҳаммад бо мост, нусрату фи рӯзи моро бувад, разӣ аллаҳу анҳу - худо аз ӯ хушнуд бод.**

**ТАФОВУТҲОИ СЕМАНТИКИ КАЛИМАҲО ДАР ЗАБОНИ
АДАБИИ АСРИ X**

Агар мо ба маънои баъзе калимаҳои забони адабии асри X аз нуқтаи назари забони ҳозира наздик шавем, гурӯҳи калимаҳои дидан мумкин аст, ки онҳо аз ҷиҳати маъноӣ семантики тафовуте доранд. Ин гуна калимаҳо дорои ҷандин маъно буда, дар процесси баъдинаи инкишофи худ маъноҳои танг шуда, ҷои як ё ду

маънои онҳоро калимаҳои дигар ё иқтибосӣ гирифтааст. Ба ин гуруҳ калимаҳои андом, шаҳр, хондан, хестан, худованд, чома мисол шуда метавонанд. Дар забони адабии асри X калимаи андом бештар ба маънои узв, аъзои ҷудогонаи бадан истеъмол шудааст. Чунончи: Муначчимон ёро гуфта буданд, ки аз фарзандони ту як писар ояд, ки як андоми ё аз андомҳои у ноқис бошад (Таърихи Табарӣ). Ҳоло ин калима ба маънои танаи одам, тамоми бадани одам дар таркиби афту андом ва гуландом боқӣ мондааст.

Феъли хостан (хестан) - сар шудан, шурӯъ шудан. Мисол: Бут парастидан расм аз Чамшед хост (Т.Т.).

Хостан (хестан) – рӯидан, ҳосил шудан,- пайдо шудан, истеҳсол шудан. Мисол: Ва аз навоҳии он санги фасон хезад (худуд).

Хостан – рӯидан, ба камол расидан. Мисол: Юнон шаҳре бувад ва ҳама ҳакимону файласуфон аз ин ноҳияти Асикос хостаанд (худуд).

Махсусан, калимаи хондан дар ин давра сермаъно аст. Хондан ғайр аз маънои имрӯзааш боз маъноҳои номидан, гап задан, наил намудан, даъвату ҷеғ задан, гуфтан, доништан, шумурдан, ҳисоб кардан кор фармуда мешуд. Мисолҳо:

Нахустинро Арзаҳ хонданд (Муқ.шоҳ Абӯмансурӣ)

Бад-ӯ дафтари кехтарӣ хондаам (Фирдавӣ)

Ба шоҳӣ бар ё офарин хонданд,

Варо шаҳриёри замин хонданд. (Фирдавӣ).

Адабиёт:

1. Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2006;
2. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ. Душанбе, «Хумо», 2003;
3. Оранский И.М. Выдиние в иранскую филологию – Москва: Наук, 1980;
4. Оранский И.М. Иранские языки – Москва, 1965.
5. Т.Зеҳнӣ. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ. Душанбе – 1987.

Маърӯзаи 18: Хусусиятҳои лексикӣ ва грамматикӣ забони осори хаттии асрҳои IX-X

№	Муддат	Шумораи талаба
1	Нақшаи мавзӯӣ:	1. Хусусиятҳои лексикӣ забони адабии тоҷик дар асрҳои IX-X 2. «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ ва аҳамияти он. 3. Хусусиятҳои грамматикӣ забони адабии тоҷик дар асрҳои IX-X. 4. Хусусиятҳои морфологӣ забони адабии тоҷик дар асрҳои IX-X.
2	Мақсади дарс: Омӯзиши осори хаттии асрҳои IX-X ва муайян намудани хусусиятҳои лексикӣ забони адабии тоҷик дар асри X. Таркиби луғавӣ забони адабии тоҷик дар асрҳои IX-X ва мавқеи калимаҳои иқтибосӣ.	
3	Вазифаи педагогӣ: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯӣ қисмҳои асосии маърӯзаро муайян намудан ва алоқаи мантиқӣ байни ҳар як қисмро таъмин намудан	Натиҷаи фаолияти таълим: «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ ва аҳамияти он. Хусусиятҳои грамматикӣ забони адабии тоҷик дар асрҳои IX-X. Вазифаи грамматикӣ исм, сифат, шумора ва ҷонишин. Феъл ва хусусиятҳои грамматикӣ он дар забони адабии асри X. Калимасозии зарф дар забони адабӣ. Ҳиссаҳои ёридохандаи нутқ ва вазифаҳои грамматикӣ онҳо дар осори адибони асрҳои IX-X.
4	Усули таълим	Маърӯза, мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб
5	Шаклҳои ташкил кардани фаъолияти хониш	Ҷамъа, бо гурӯҳҳо кор кардан
6	Воситаҳои таълим	Матни маърӯза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш
7	Шароити таълим додан	Хонае, ки бо воситаи техникӣ чиҳозонида шудааст
8	Мониторинг ва баҳогузорӣ	Саволҳо, мулоқот

Хусусиятҳои лексикӣ ва грамматикӣ забони осори хаттии асрҳои IX-X

Осори хаттии асри X гувоҳи меҳнат, ки он вақт барои инкишофи илму адаб ба забони тоҷикӣ (дарӣ - порсии дарӣ) заминаи мусоиде фароҳам омада буд. Мо аз рӯи осори манзуму мансури асри X манзара, ҳолат ва таркиби луғавӣ, хусусиятҳои лексикӣ забони адабии он асрро ба ҳубӣ тасаввур ва муайян карда метавонем .

1. Аз рӯи ҳолати имрӯзаи забони адабӣ як гуруҳ лексикаи забони адабии асри X ба архаизм гузашта, чояшонро калимаҳои дигар гирифтаанд: **кадевар (барзгар, деҳқон), бора-асп, неваоху нола, эдар-ин чо, акнун, эдун - ин тариқа, ин дам, ҳоло;**

2. Баъзе калимаҳо дар ҳамон вақт ҳам камистеъмол буданд ва бештар дар таркиби калимаҳо боқӣ мондаанд: **шерафтан шерафкан, омос - варам.** Калимаи омос дар таркиби саромос мондааст.

3. Як гурӯҳ лексикаи асри X, ки мафҳумҳои ҳешутабориро мефаҳмонанд, ҳоло характери умумиточиқиро аз даст дода, дар гурӯҳи шеваҳо иетеъмол мешаванд: **модандар - модари ӯғай, писандар, духтандар, хусур, кож - олус;**

4. Баъзе калимаҳои сермаъно дар забони ҳозира бо яке аз маъноҳояшон мондаанд: **чома - либос, хунук - хуш, мардумӣ - одамигарӣ, коргар - таъсирбахш;**

5. Бо таъсири калимаҳои арабӣ маънии баъзе калимаҳои тоҷикӣ танг шуда, ба маънои калимаҳои арабӣ ба кор бурда мешаванд: **подшоҳи – мулк, мамлакат, кишвар.** Мисол:

**Ту бурдӣ аз ин подшоҳӣ фуруғ,
Ҳама чора ҷустиву гуфти дурӯғ. (Фирдавсӣ)**

6. Дар таркиби луғавии забони адабии асри X як миқдор калимаҳои забонҳои ҳешу ғайриҳеш дида мешаванд.

Калимаҳои **забони паҳлавӣ бевар, варзруд, эдар, барз.** Калимаҳои **оҳу** паҳлавӣ буда, дар забони дарӣ ба **маъноҳои айб, нуқс, касал, иллат** кор фармуда мешавад.

Мисол:

**Ду гӯшу ду пой ман оҳу гирифт,
Тихидастиву сол неръ гирифт. (Фирдавсӣ)**

Калимаи **анӯша** ба маънои хушбахт, хушҳол, ҷовид кор фармуда шудааст. Ин калимаҳо хеле пеш дар забони гуфтугӯ буданд ва дар марҳалаи аввали инкишофи забони адабӣ ворида осори хаттӣ шудаанд.

Калимаҳои суғдӣ: **зандбоф, малах, шаман (бутпараст), алфағдан (чамӯ кардан), оғоз, ҷуғд, варғ, роғ, ғирев, бут;**

Калимаҳои юнонӣ: **дирҳам (дирам), динор, сим, наргис, колбад, ёкут, зумуррад;**

Калимаҳои оромӣ ва сурёний: **масеҳо, тобут, куништ, гунбад.**

Дар ин давр иқтибосу ҷорӣ гардидани калимаҳои арабӣ ба забони адабӣ сабаби аз байн рафтани номҳои тоҷикӣ ва танг карда баровардани онҳо шуд.

Таркиби луғавии забони тоҷикӣ ба туфайли иқтибос аз арабӣ, инкишофи маънии калимаҳо ва калимаҳои нав пурратар гардид. Дар

осори хаттии ин давра калима ва номҳои зиёди арабиро мебинем, ки ба типҳои гуногуни луғавӣ мансубанд.

Дар охири асри X ва ибтидои асри XI доираи афкори илмӣ ва ҷамъиятии халқамон васеъ мешавад. Абӯалӣ Ибни Сино бо навиштани «Донишнома», Берунӣ бо таълифи «Аттафҳим» на танҳо илму фарҳангро инкишоф доданд, балки дар арақӣ ва инкишофи услуби илмӣ забони тоҷикӣ ҳам роли калон бозиданд. Онҳо он калима ва истилоҳҳои дар забони мардум ҷорибуда, вале дар китобҳо сабт нагардидаро гулчин намуда, дар асарҳояшон ба кор бурданд. Сино саъй мекунад, ки ба ҷои калимаҳои арабӣ калимаҳои тоҷикиро ба кор барад. Чунончи **оромидан** - ба ҷои сокину беҳаракат будан, **андар ёфтан** - ба ҷои идрок кардан, пазируфтан ба ҷои қабул кардан, **ҷунбиш** ба ҷои ҳаракат ва ғайра.

«ЛУҒАТИ ФУРС»-и АСАДИИ ТҶСҶИ ВА АҲАМИЯТИ ОН ДАР ТАҶРИҲИ ЗАБОНИ АДАБИИ ТОҶИК

«Луғати Фурс» аз қадимтарин луғатҳои тафсирии забони тоҷикӣ мебошад, ки то ба замони мо омада расидааст. Ин луғат дар нимаи дууми асри XI дар Озарбойҷони ҷануби тартиб дода шудааст. Муаллифи луғат Абу Мансур Алӣ ибни Аҳмади Тҷсӣ аз барҷастатарин шоирон ва шеършиносони давраи худ буд.

Асадии Тҷсӣ дар «Луғати Фурс»-и худ **калимаҳои дар асари шоирони асри X-XI Осиёи Миёна ва Хуросон дучоршавандаро, ки дар Озарбойҷон номафҳум буданд, тафсир ва шарҳ медиҳад**, зеро ки назми дар забони нави тоҷикӣ-форсӣ дар асри X дар Осиёи Миёна ба ривҷ ва тараққиёти хеле зиёде ноил гардида буд, дар Эрон ва Озарбойҷон назар ба Осиёи Миёна дертар инкишоф ёфт.

Дар «Луғати Фурс» шеърҳои зиёди аз 100 шоир зикр карда мешавад, ки қисми зиёди онҳо шоирони давраи сомонӣ мебошад. Дар «Луғати Фурс» аз Рӯдакӣ 286 мисол (зиёда аз 300 байт), аз Унсурӣ 242 намуна (бештар аз 250 байт), аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ 163 намуна, аз Абу Шукӯҳи Балхӣ 150 намуна, аз Мунҷики Тирмизӣ 126 намуна, аз Дақиқӣ 97 намуна, аз Лабибӣ 76 намуна, аз Имораи Марвазӣ 55 намуна, аз Хусрави Марвазӣ 53 намуна, аз Тайён 50 намуна, аз Абилаббос 45 намуна, аз Шаҳиди Балхӣ 42 намуна ва ҳоказо дода мешавад.

«Луғати Фурс» барои мо ҳамчун қадимтарин ёдгории лексикографияи тоҷик яке аз пурқиматтарин манбаъҳо барои омӯхтани луғати асрҳои X-XI забони тоҷикӣ мебошад. Аксари намунаҳо, ки дар «Луғати Фурс» оварда мешавад, бо забони содда, осон ва ба халқ наздик навишта шудааст.

Дар «Луғати Фурс» зиёда аз 2000 калимаҳои нодир ва ҳоло қўхнашуда мавҷуданд, ки ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ тааллуқ доранд. Масалан:

1. Номҳое, ки ба Осиёи Миёна ва Хуросон тааллуқ доранд:

Фарғона - вилоятест дар байни Самарқанд ва Хитой; Харчик – биёбонеет дар роҳи Хоразм; Парвон - номи шаҳре дар наздикии Ғазна; Анбароб - номи шаҳре дар Хуросон; Вароруд - номи Мовароуннаҳр.

2. Луғатҳо оид ба меҳнат ва маишат: дарой - пукти оҳангарон; доруна камони ҳаллоҷӣ; мола – асбоби бофандагон; сафча - харбузаи норасида; башанг - бодиринги калони тухмӣ; каланд - каланди ҳозира; варғ - банди чӯй ва ғайра.

3. Номи касбу ҳунар: куфшона - бофанда; бахравон – чӯпон.

4. Номи наботот ва ҳайвонот: заранг - дарахт; ботинчон - боимчони ҳозира.

5. Номи ҳайвонот: харбевоз – шабпаррак, мусича, бум, сор, гавазн, каркадан.

Намунаҳо аз «Луғати Фурс»

Хучастаи Сарахсӣ (асри X):

1. Баргир каланду табару тешаву нова,
То нова кашӣ, хор занӣ гирди биёбон.
(нова кашидан – чӯй кандан)

2. Нишаста ба сад хашм дар козае,
Гирифта ба чанг андарун бозае.

(коза - каппаи хасин, ки сайёдон барои ин ки сайд аз онҳо нарамад, дар вақти дом гузоштан пинҳон мешаванд; боза-чӯбдаст).

Шокири Бухорӣ (асри X)

3. Манам дар кишвари ишқат ханида,
Диле аз меҳри руят оганида.

(ханида – машҳур, маъруф ва писандида;
оганида - пур кардашуда, пур).

4. Чу кӯшидам, ки ҳоли худ бигӯям ,
Забонам барнагардад аз ниюша.
(ниюша - гиря) Шаҳиди Балхӣ

5. Даъво кунӣ, ки шоири даҳрам, валеқ нест
Дар шеърӣ ту на ҳикмату на лаззату на чам.
(чам – маънӣ).

ХУСУСИЯТҲОИ ГРАММАТИКИИ ЗАБОН ДАР АСРИ X ИСМ

Исмҳо дар забони адабии асри X аз ҷиҳати шакл аз забони ҳозира фарқи кулӣ надоранд, вале аз ҷиҳати хусусиятҳои грамматикӣ баъзе тафовутҳо дида мешавад.

Исмҳои шахс асосан бо суффикси -он чамӯ баста шудаанд: **мардумон, халқон, шоҳон, бутгарон.**

Баъзе исмҳои конкрет ва абстракт низ бо **суффикси -он (гон)** чамӯ баста шудааст: бўстонон, гулбунон, ғамон, андешагон.
Мисол:

Дари кох бар ҳештан барбубаст,

Аз андешагон шуд ба кирдори маст. (Фирдавсӣ)

Узвҳои чуфт, гарчи пеш аз онҳо шумора бошад ҳам, бо суффикси -он (-вон) чамӯ баста шудаанд: **лабон, дастон, рухон, чашмон.**

Мисолҳо:

Бӯса диҳем бар ду лабони паривашон

(Рӯдакӣ)

Ду абрувон сиёҳаш камони ғолиятӯз, (сиёхранг)

Ду зулфакони дарозаш каманди мушкогин.

(Мантиқӣ)

Баъзе исмҳо бо ҳамсадо тамом шуда бошанд ҳам, бо суффикси -гон чамӯ баста шудаанд: **габргон** (оташпарастҳо), **дадгон.**

Мисолҳо: ...Табъи **дадгон** доранд (худуд). **Габргон** чунин гӯянд. (Таърихи Систон).

Исмҳои бечон ва абстракт асосан бо **суффикси -ҳо** чамӯ баста шудаанд: **кӯҳҳо, обҳо, пардаҳо, манфиатҳо.**

Дар осори хаттии асри X чамӯҳои арабӣ хеле каманд, танҳо баъзе каминаҳои арабӣ дар шакли чамъи арабӣ истеъмол шудаанд: Баҳоим - чамъи юбаҳима - ҳайвон, чорпо, мулук чамъи малик – подшоҳ, тасовир - чамъи тасвир, мадоеҳ-чамъи мадиҳа.

Баъзан калимаҳои арабӣ дар шакли чамъи дугонаи арабӣ истеъмол шудаанд: **зулфайн, оразайн.**

Дар осори хаттии ин давра баъзан калимаҳои арабӣ боз бо суффикси тоҷикӣ чамӯ баста шудаанд: **мулукон, ахборҳо, олотҳо.**

Мисолҳо:

Эшонро **олотҳои** руд аст... Ба **ахборҳо** бишнидам (худуд).

Сифатҳо пас аз исм бо ёрии -и изофи алоқаи синтаксисӣ пайдо мекунамд. Дар ин марҳала агар сифатҳо бо исмҳо алоқаи изофӣ пайдо кунанду исмҳо номуайяниро ифода намуда **артикли -е** қабул кунанд, артикл пас аз исм омада, мисли имрӯза ба охири сифат намегузорад. Мисолҳо: **биёбоне хурд, шаҳе саҳт азим, наҷоде бузург, ҳарбе саҳт, турке сиёҳчашм.**

Дар забони адабӣ, махсусан дар назм исму сифатҳо бо суффикси ифодакунандаи навозишу **хурдии -ак** бештар дида мешавад ва муносибати шоиронро дар тасвири объект ва қаҳрамон мефаҳмонад. Мисолҳо:

Бадон Мурғак манам, ки ҳаме душ

Ба зор аз бари шоҳак ҳамефунуд. (Рӯдакӣ)

Турк аз дарам даромад хандонак,

Он хубрӯи чобук меҳмонак. (Робиа).

Дар забони адабии асри X исмҳои мураккаб камтар дучор мешаванд: **шаҳкоса, обканд, кадунима, торикшаб, шабнам, пешкор.**

СИФАТҲО

Сифатҳо аз ҷиҳати калимасозӣ ва хусусиятҳои грамматикӣ тафовути зиёде надоранд. Фақат дараҷаи олии баъзе сифатҳо, чунончи **бех, меҳ, кех** бо ёри суффикси **-ин** сохта шудааст: бехин, меҳин, кехин.

Мисол:

**Бехин аз тани мардумон сар бувад,
Ба пури меҳин дар фаррух Ҳумой. (Фирдавсӣ)**

Суффикси баъзе сифатҳои нисбӣ ва асли аз забони ҳозира фарқ дорад: андомҳои андарунин, ҳасадгин, раҳмгин, тарсгин (пок).

Суффикси -гун дар калимасозии сифат сермаҳсул аст: зангорун, лолагун, сабзгун.

Сифатҳои мураккаб типӣ тобеъ ҳеле сермаҳсул аст: ҳамин типӣ калимасозии сифат дар осори минбаъдаи забони тоҷикӣ ҳеле инкишоф меёбад: **бисёрмардум, хубсанъат, доддеҳ, зишткирдор, некандеш, бунафшаораз, юсуфрӯй, лайлисифат, рустамдил** ва ғайра.

ШУМОРА

Шумораҳои калимаҳои нисбатан устувор буда, дар **забони адабии ҳозираи тоҷик** қариб дар ҳамон шакли таърихӣ истеъмол мешаванд. Танҳо баъзе шумораҳои микдорӣ тафовути шаклӣ доранд.

Масалан, шумораи **чор** дар шакл - **чор** ва **чаҳор**, шумораи **чил** дар шаклҳои **чиҳил** ва **чил**, **дусад** дар шаклҳои **дувист** ва **дусад** кор фармуда шудаанд.

Мисол: ... андар вай **дувисту** шаст деҳест. (ҳудуд)

Шумораи **панҷсад** асосан дар шакли **понсад** дучор меояд. Шумораи **як** дар асри X ҳеле сермаъно аст. Ин шумора на танҳо микдори муайяни предмет, балки ҳамчун ҳиссаҷа бисёр ба кор бурда шудааст.

Масалан, ба маънои номуайяний:

**Ҳама паҳлавонони эронсипох
Бирафтанд як рӯз наздики шох.**

Калимаи **як** бо калимаи имрӯз, ифода мекунад. Чунончи:

Як имрӯз ба коми дил май хӯрем (Фирдавсӣ)

Шумораи **ду** дар шакли **дувон** ба маънои **ҳар ду** ва бо ҷонишини таъинии ҳар кор фармуда мешуд. Мисол:

Пас ҳар дувон ба тус шуданд (М.Ш.А.).

Дар асри X шумораи номуайянии **анд** низ дида мешавад, ки барои ифодаи адади 1 то 9 хизмат мекунад. Мисол: Гӯянд , ки аз

паси марги Каюмарс саду ҳафтоду анд сол подшоҳи намуд. (М.Ш.А.).

Шумораҳои тартибӣ бо шаклу сохти худ аз забони ҳозира тафовути кулӣ надоранд. Фақат шумораҳои тартибии дуум, сеум дар шакли дудигар ва седигар кор фармуда мешудаанд. Ба ҷои шумораи якум бештар нахуст ва нахустин кор фармуда шудааст. Масалан:

Нахуст подшоҳе, ки биншаст, Хушанг буд. (М.Ш.А.).

Седигар, ки дорад ба дил ростӣ. (Фирдавсӣ).

ҶОНИШИН

Дар асри X системаи ҷонишинҳо низ хеле тараққӣ кардааст ва асосан бо ҳамон шаклашон то ҳозир дар истеъмол мебошанд. ҷонишини шахси III танҳо ӯ дар ду шакл: ӯ ва ӯй дучор мешавад. Шакли ӯй дар назм бештар дида мешавад. Мисол: Маро **андар** ҳазрати олии ӯй ҳирс зиёдат гашт (Ал-бания).

Ҷонишини эшон ҳам барои ифодаи одамон ва ҳам барои ифодаи предметҳои ғайришахс кор фармуда шудааст. Мисол: Хостаи эшон оҳан аст (худуд).

Ҷонишини он дар шакли он соҳибиятро ифода мекунад. Мисол: Гурганҷ андар қадим он мулки Хоразмшоҳ будӣ (худуд). ҷонишини нафсии хеш ва хештан дар баробари худ серистеъмол буд. Мисол: Ин қисса ба ҷойгоҳи хеш гуфта ояд (Т.Т.). Аз уштур сабук хештан дарфиканд (Фирдавсӣ).

Ба ҷои **ҷонишини ҳама** калимаи арабии ҷумла баъзан истифода шудааст. Мисол: Пас бифармуд сипехро, ки ҷумла ҳамла кунед. (Т.Т.).

Бандакҷонишинҳои соҳибӣ махсусанбарои ифодаи пуркунандаи бевосита ва бавосита дар ин давра ба феълҳо хеле бисёр кор фармуда шудааст.

Масалан: Кори «Калила ва Димна» ва нишони шоҳи Хуросон бишунид, хуш омадаш (М.Ш.А.).

**Ту аз дарду ғамҳо раҳонидиям,
Бад ин тоҷу давлат расонидиям.**

(Фирдавсӣ)

Бандакҷонишини шахси III танҳо ба пасоянди -ро барои ифодаи соҳибият кор фармуда шудааст: Мисол:

**Ба суҳан монад шеърӣ шуаро,
Рӯдакиро суҳанаш талвиноост. (Шаҳид).**

(талвиноост ба ранги дигар аст).

ФЕЪЛ

Дар забони адабии асри X феъл дорои шаклу хусусиятҳои зиёди грамматикӣ мебошад. Префикси **хаме-** **ме-** дар феълҳои замони

хозира-оянда ва замони гузаштаи ҳикоягӣ омадааст. Префикеи **хаме-** ҳам дар наср ва ҳам дар назм пеш аз феъл ва баъд аз феъл метавонад ояд. Масалан: Ҳакимони Рум ҳамегӯянд (Ал-абния).

Ҳамекуфт пою ҳамезад ба даст (Фирдавсӣ)

Ки ин зан пеши ки ояд ҳаме?

Ба наздат зи баҳри чӣ ояд ҳаме? (Фирдавсӣ)

Морфемаи -й (е) бо феълҳои замони гузашта дар шахси I, III танҳо ва шахси III ҷамъи замони гузашта омада, амали давомнок ва ё ба шарте вобастаро мефаҳмонад ва аз ҷиҳати вазифаи грамматикӣ бо **префикси хаме- ва ме-** ҳамвазифа аст.

Танҳо	Ҷамъ
I Рафтаме	I -----
II -----	II -----
III Рафтӣ (е)	III Рафтандӣ

Мисолҳо: Чунон овардӣ, ки ман ин аз ту андар натавонистаме хоستان (Т.Т.). Зи тумору ранҷаш бипурсидам (Фирдавсӣ).

Баъзан дар як вақт **морфемаи -й (е)** ва префикси **хаме-, ме-** бо феълҳои замони гузашта омадааст. Мисол: Ҳама рӯз Марям Исо дар пушт гирифта будӣ ва дар он саҳро меғардидӣ ва хӯшаи гандум чидӣ ва Исоро ҳамепарвардӣ (Т.Т.).

Префикеи би- (бу-) шаклсоз буда, бо гурӯҳи муайяни шаклҳои феъл меояд ва таъкидро ифода мекунад.

Мисол:

Бирав, зи тачрибаи рӯз гор баҳра бигир,

Ки баҳри дафъи ҳаводие туро ба кор ояд. (Рӯдакӣ)

Дар забони адабии асри X бо феълҳо омадани бисёр префиксҳо мушоҳида мешавад, ки баъзеи онҳо характери калимасозӣ доранд ё ба феъл ягон маънои нави грамматикӣ медиҳанд. Чунончи: **андар-, боз-, дар-, бар-, фароз-, фурӯ-**.

Префикси бар- хеле сермаҳсул аст. Чунончи, дар «Шоҳнома» ин префикс таркиби чунин феълҳо дида мешавад: барнишастан, баркушодан, багирифтан, баршумурдан, барошуфтан, баровехтан ва ғайра.

Префикси дар-, андар- дар таркиби чунин феълҳо дида мешавад: даркашидан, андаромадан, андармолидан ва ғайра.

Префиксҳои фароз-, фурӯ- дар ин давра то андозае маънои мустақил доранд. Мисол:

Пас чун Юсуфро аҷал фароз расид, бимурд. (Т.Т.). Ангуштари малик ба ангушти у фурӯ кард.

Дар забони адабии асри X шакли махсуси феълие дида мешавад, ки барои ифодаи хоҳиш, дуо ба кор бурда мешавад. Ин

шакли феъли аз асоси замони ҳозира бо ёрии морфемаи -од сохта мешавад. Чунончи:

**Равони ту доранда равшан кунод,
Хирад пеши чони ту чавшан кунод. (Фирдавсӣ)**

Худоятон роҳи рост бинамоёд (Т.Т.Б).

Морфемаи -о дар охири феълҳои замони ҳозира ва гузашта хамроҳ шуда, орзу, дуо ва таъкидро ифода мекунад.

Мисол:

**Кор чун баста шавад, бикшоядо,
В-аз паси ҳар ғам тараб афзоядо. (Рӯдакӣ)**

Дар забони адабии асри X як миқдор **феълҳои модалиро** дучор мекунем, ки бо баъзе хусусиятҳои худ аз **феълҳои замони ҳозира** фарқ доранд. Инҳо феълҳои **тавонистан, ёристан, хоستان, шоистан, боистан** мебошанд. Феъли асоси ҳангоми феъли модалӣ омадан феъли модалӣ дар шакли тасрифӣ, феъли асосӣ дар шакли масдар ва ё масдари бурида (кӯтоҳшуда) меояд. Мисолҳо:

Ва ҳеч наметавонист дид(ан). Гуфтанд,

Ки кӯдаке бегуноҳ наметавонем куштан ва ҳуке ба ноҳақ рехтан (Т.Т.).

Шакли гузаранда ё бевоситаи баъзе феълҳои монда аз забони ҳозира тафовут дорад:

Гаштан – гаштан (гардондан)

Гузаштан – гузоштан (гузаронидан)

Нишастан – биншондан (шинондан)

Нишастан -шинондан

Мисол:

**Ман умри хешро ба сабурӣ гузоштам,
Умри дигар бибояд, то сабр бар диҳад. (Дақиқӣ).**

Феъли ёридиҳандаи **будан** дар забони назм дар шаклу шахсу шумора ва замонҳои сиғаи хабарӣ, шартӣ, амрӣ дучор мешаванд, ба монанди бувад, бед, бод ва ғайра.

Мисолҳо:

Тавоно бувад ҳар ки доно бувад (Фирдавсӣ)

Аз он куштагон шоҳ бедард бод (бошад).

Ҳама дар паноҳи чаҳондор бед (бошад).

ЗАРФҲО

Дар забони адабии асри X миқдори зарфҳо он қадар зиёд нест. Бо вучуди ин як миқдор калимаҳоро ба ин гурӯҳ дохил кардан мумкин аст.

Баъзе аз ин калимаҳо хеле қадимӣ буда, аз забони паҳлавӣ гузаштаанд. Чунончи, калимаҳои эдар (ин чо, акнун), эдун (ин

тариқа, ин дам, холо).

Мисолҳо: Аввал эдун (ин дам) гўяд дар ин нома, ки то чаҳон буд, мардум гирди дониш гаштаанд ва суханро некӯ дошта ва некӯтарин ёдгори сухан донистаанд... (Муқаддимаи «Шоҳнома»).

Худои ин чаҳон миёни ин халқ рост ниҳод ва касро кам ва беш надод, эдун (холо) бояд ки ба зан хоста рост бошад. (Таърихи Балъамӣ).

Ба гурӯҳи зарфҳои аслий: пор, перор, ногоҳ, ҳамвора, ҳамеша, ҳазмон (ҳар замон), басе, басо, кунун (акнун), ханӯз (нӯз) мансуб мебошанд. Мисолҳо:

Ногоҳ ба боғ андаромад ва хъшаи ангур бигирифт, ки бихӯрад, он зан писаракро бизад ва нагузошт, ки он ангурро бихурад. (Таърихи Балъамӣ)

**Кунун замона дигар гашту ман дигар гаштам,
Асо биёр, ки вақти асосу анбон буд.**

(Рӯдакӣ)

Туро нӯз, пуру, гаҳи разм нест, (-ҳануз)

Чӣ созам, ки ҳангомаи базм нест.

(Фирдавсӣ)

Бад-он чойгаҳ бошад Аржангдев,

Ки ҳазмон барорад ғурунгу ғирев. (ҳар замон)

(Фирдавӣ)

Гуруҳи дигари зарфҳоро калимаҳои ба ҳиссаҳои дигари нутқ ҳамнисбат ташкил медиҳанд, **чунончи: сабук, пок, сахт** ва ғ.

Мисолҳо:

Сабук посухи нома занро супурд (Фирдавсӣ)

Рустамро нам агарчи сахт бузург аст. (Рӯдакӣ)

Як гурӯҳ зарфҳо аз дигар ҳиссаҳои нутқ сохта шудаанд, **чунончи: яқояк, яқсара, як-як, хел-хел, фавҷ-фавҷ**. Мисол:

В-ар печу ҳамаш зи якдигар бикшоянд,

Доман-доман мушки тароз андозад. (Рӯдакӣ)

ПЕШОЯНДҲО ВА ПАСОЯНД

Пешояндҳо ҳамчун воситаи алоқаи калимаҳо дар асри X хеле тараққӣ кардаанд. Пешояндҳои содда дар ду шакл: **ба//бад, - бар//абар, бо//або, бе//абе, дар//андар истеъмом** шудаанд.

Туро рафт бояд зи баҳри писар,

Або лашкаре сохта пурхунар. (Фирдавсӣ).

Дар асри X системаи пешояндҳои таркибӣ ҳам хеле тараққӣ

кардааст. Пешояндҳои таркибии бар сони, ба сони, ба кирдори, бар мисоли ҳамчун муродиф бисёр кор фармуда шудаанд.

Мисолҳо:

Сипахро хамеранд бар сони шер (Фирдавсӣ).

Ба кирдори оташ хамеронданд (Фирдавсӣ).

Дар забони адабии асри X таркибҳои пешоянду пасоянддор дида мешаванд, ки онҳо яке аз хусусиятҳои тафовутноки забони ин давра аст. Масалан, дар як вақт пеш аз объект ё ҳол омадани ду пешоянд - яке ҳамчун пешоянд ва дигаре ҳамчун пасоянд.

Чунончи: **ба хона-дар, ба боғ - андар, ба об - андарун** ва ғайраҳо. Мисолҳо:

Ба боғ-андар гуле бишкуфта хандон (Мантиқӣ). Чунон дида ба хоб-андар, ки ҳафт гов бувад лоғар (Т.Т.).

Дар забони назм тарзи зерини истеъмол пешояндҳо низ дида мешавад: **зер-андар (зер-анда) - дар зер, пас-андар (пасанда)- дар пас.** Мисол:

**Сутунҳо ниҳоданд зер-андараш, (Фирдавсӣ)
Биёлуд нафти сиёҳ аз бараш.**

Пасоянди -ро дар ин давр вазифаҳои зиёди грамматикиро адо менамояд. Вай соҳибият, объекти бевосита ва бавоситаро далолат мекунад. Мисолҳо:

Саввум Яъқубро аз беш равшан гашт чашми тар (Рӯдакӣ). (Соҳибият).

Бигӯед, ки некӯтарин чизе чист фарзанди одамро? (Т.Т.). -- объекти бавосита.

Пайвандакҳо

Пайвандакҳо ҳамчун воситаи синтаксисии алоқаи калимаҳо ва ҷумлаҳо дар забони адабии асри X категорияи морфологии тараққикарда мебошанд. Пайвандакҳои пайваस्तкунанда -у, ва, ё, лекин, валекин, (валек), бал. Мисол:

**Сапеду симзада буду дуру марчон буд,
Набуд дандон, ло, бал чароғи тобон буд. (Рӯдакӣ)**

Пайвандакҳои тобеъкунанда: ки, чун, ҷунки, агар (гар, ар на агар), ҷунон ки, то (то ки), аз баски, зеро ки, азери, азери, эро.

Мисол:

Ба зулф каж валекин ба қадду боло рост (Рӯдакӣ)

Ба посух накӯҳиш басте ёфтам,

Азери ба назди ту биштофтам. (Фирдавсӣ)

Мисол:

Яке дoston гӯем, ар бишнавед,

Ҳамин бар, ки коред, худ бидравед. (Фирдавсӣ)

Дар соҳаи синтаксис дар асри X ва минбаъд дар алоқаи синтаксисии сифат бо исм ҳангоми номуайяний **артикли -е** дар охири исм мондан мегирад ва **артикли -е** доираи васеи истеъмол дорад. Чунончи: **роҳе дур (роҳи дуре), кўҳе азим (кўҳи азиме), шаҳре обод (шаҳри ободе).**

Воситаи алоқаи синтаксисии байни аъзоҳои чидаи ҷумла ва ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст пайвандаки -у, ва аст. Мисолҳо:

Доробгирд шаҳрест хурраму ободону бисёрхоста (худуд). Рӯдакиро фармуд, то ба назм овард ва «Калилаву Димна» андар забони хурду бузург афтод ва номи ӯ бад-ин зинда гашт ва ин нома аз у ёдгори бимонд (М.Ш.А.).

Дар насри асри X ҷумлаҳои мураккаби печдарпеч дучор намешаванд. Синтаксиси забони назм хеле раван аст.

Хусусияти муҳими забони насри асри X соддагӣ ва табиӣ будани он аст. Дар наср ибора ва ҷумлабандӣ соддаву раван аст. ҷумлаҳо кӯтоҳу мӯъҷаз мебошанд.

Маълумот дар бораи синтаксиси забони адабии тоҷик дар асри x

Синтаксиси забони адабии аср X чӣ дар наср ва чӣ дар назм бо соддагӣ ва равонии худ ба забони зиндаи халқ хеле наздик меистад. Масалан:

Ва Кубод доду адл бигустурд ва ҷаҳон обидон кард ва шаҳрҳои бисёр бино кард. Ҳеч малик ҷандон бино накард, ки Кубод. Ва ба ҳудуди Аҳвоз ва Форс шаҳре бино карда номи он Арҷон ва дигар шаҳре бино кард номи он Кизируп ва шаҳри дигар бино кард номи он Ҳалвон. (Таърихи Балъамӣ)

Яхча меборид аз абри сиёҳ

Чун ситора бар замин аз осмон. (Рӯдакӣ)

Дар асри X ва минбаъд дар алоқаи синтаксисии сифат бо исм ҳангоми номуайяний **артикли -е** дар охири исм мондан мегирад ва **артикли -е** доираи васеи истеъмол дорад, ба монанди: **роҳе дур (роҳи дуре), кўҳе азим (кўҳи азиме), шаҳре обод (шаҳри ободе).** Мисолҳо:

Ардавил қасабаи Озарбодагон аст, шаҳре азим аст. Ва шаҳре саҳт бисёрнеъмат бувад. Табриз шаҳракест хурд ва бонеъмат ва ободон. Умумия шаҳре бузург аст ва ободон ва ба неъмат бисёр. (Ҳудуд-ул-олам) (Балъамӣ).

Дар асри X воситаи алоқаи синтаксисии байни аъзоҳои чидаи ҷумла ва ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст

пайвандакҳои ва, у аст. Мисолҳо: а) Алокаи аъзоҳои чидаи ҷумла бо пайвандаки ва, у: Доробгирд шаҳрест хурраму ободону бисёрхоста (Худуд-ул-олам). Гурдивон шаҳракет ободон ва бонемат. (Худуд-ул-олам).

б) Алокаи ҷумлаҳои соддаи таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст бо пайвандаки ва:

Рӯдакиро фармуд, то ба назм овард ва «Калилаву Димна» андар забони хурду бузург афтод ва номи ӯ бад-ин зинда гашт ва ин нома аз ӯ ёдгорӣ бимонд (Муқаддимаи «Шоҳнома»-и Абӯмансурӣ).

Ва ин деҳаро ҳар понздаҳ рӯзе бозор аст ва чун бозори охирини сол бошад, бист руз бозор кунанд ва бисту якум рӯз навуз кунанд ва онро рӯзи кишоварзон гӯянд ва кишоварзони Бухоро аз он ҳисобро нигоҳ доранд ва бар он эътиқод кунанд ва навуз рӯзи муғон баъд аз он панҷ рӯз бошад. (Таърихи Бухоро).

Дар забони адабии асри X баъзан аъзоҳои пайрави ҷумлаи содда пас аз хабар оварда мешаванд. Ин ҳодиса аслан хоси забони гуфтугӯӣ буда, дар осори хаттии ин давр ба миқдори муайяне дучор мешавад. Мисолҳо:

Пас бирафт ва зафар ёфт ва боз омад бо ғанимате бисёр. (Таърихи Балғамӣ)

Марде ба сӯи ӯ берун омад, номи Маздак, аз замини Хуросон буд аз шаҳри Нисо (Таърихи Балғамӣ)

Эшон мардумоне буданд дарвеш ва ба Макка ва Мадина ва бодия андар айш карданд ба саҳтӣ (Таърихи Балғамӣ).

Муқаннаъ марде буд аз аҳли рустаи Марв, аз деҳе, ки онро коза хонданд ва номи ӯ Ҳошим Бин Ҳаким буд. («Таърихи Бухоро»).

Дар насри асри X ҷумлаҳои мураккаби печдарпеч дучор намешавад. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бештар бо пайвандакҳои ки, чун, агар, зеро ки сохта шудаанд.

Мисолҳо:

Чун ба подшоҳӣ бинишаст, мардумон шод шуданд ва сӯи ӯ омаданд. Чашми ӯ ба зане афтод, ки бар сари танӯр истода буд ва нон ҳамепухт ва писараке хурд сесола пеши вай истода, ногоҳ ба боғ андаромад ва хӯшаи ангур бигирифт, ки бихӯрад. Он зан писаракро бизад ва нагзошт, ки он ангур бихӯрад.

Ба услуби насри бадеӣ баъзе ҳикоя, қисса, ривоят ва амсоли онҳо, ки дар дохили китобҳои таърихӣ, динӣ омадааст, тааллуқ дорад. Баъдҳо ин услуб хеле инкишоф ёфта, дар байни услубҳои забони адабӣ ҷои асосиро гирифта омад.

Хусусияти муҳимми забони насри асри X соддагӣ ва табиӣ будани он аст. Дар ин услуб ибора ва ҷумлабандӣ ба сурати умумӣ содаву раван аст. ҷумлаҳо кӯтоҳу мӯъҷаз аст ва робитаи алфозу

маънӣ баробар давом мекунад.

Дар забони назм, ҳангоми нидои риторикӣ, мухотаб қарор гирифтани шахс дар охири калимаҳо **морфемаи -о** афзуда мешавад. Масалан:

**Ҳамегуфт: Ало, эй радо! Хусраво!
Бузурго, сутурго, диловар гаво!**

**Дареғо, нигоро, лиҳо, Хусраво,
Набарда саворо, гузида гаво!**

**Ки, шоҳо, бузурго, баландахтаро,
Бар озодағони чаҳон меҳтаро!
(Фирдавсӣ)**

Адабиёт:

1. Воҳидов А. Фарҳангнигории тоҷику форс. Самарқанд, 2006.
2. Т. Зехнӣ. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ. Д: Дониш, 1987;
3. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ. Душанбе, «Хумо», 2003;
4. Ашъори ҳамасрони Рудақӣ. Душанбе – 1958;
5. Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2006;

Маърӯзаи 19: Рӯдакӣ - асосгузори забони адабии тоҷик

№	Муддат	Шумораи талаба
1	Нақшаи мавзӯ:	- Осори Рӯдакӣ ҳамчун сарчашмаи ташаккули забони адабии тоҷик. - Унсурҳои нутқи гуфтугӯӣ дар ашъори Рӯдакӣ. - Мавқеи калимаҳои иқтибосӣ дар ашъори шоир. - Ибораҳои рехта ва таъбирҳои мачозӣ дар шеърҳои ӯ. - Забон ва услуби ашъори Рӯдакӣ аз дидгоҳи олимон.
2	Мақсади дарс: Дар вақти таълими ин мавзӯ бояд ба эътибор гирифт, ки устод Рӯдакӣ на фақат асосгузори забони адабии тоҷик, балки вай ҳамчун донандаи забони зиндаи халқи худ аст ва дар осори ӯ тамоми хусусиятҳои забониро метавон муҳокима намуд. Дар луғатҳои тафсирии тоҷикӣ аз ҷама бештар калимаҳои осори Рӯдакӣ оварда шудааст	
3	Вазифаи педагогӣ: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърӯзаро муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан	Натиҷаи фаолияти таълим: Дар осори устод Рӯдакӣ сарвати забони тоҷикӣ фароҳам омадааст. Осори вай нишон медиҳад, ки забони адабӣ аз сарчашмаҳои гуногун аз забони зинда, фолклор, забонҳои дигар об ҳӯрда, баҳраманд гардидааст ва онҳо таърихан ба ташаккули забони адабӣ мадад расондаанд. Фикрҳои ҷудогонаи С.Айнӣ, Малик-уш-шуаро Баҳор ба услуби шеърҳои Рӯдакӣ. Китоби Кутбиддин Мухторӣ «Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ».
4	Усули таълим	Маърӯза, мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб
5	Шаклҳои ташкил кардани фаъолияти хониш	Ҷамоа, бо гурӯҳҳо кор кардан
6	Воситаҳои таълим	Матни маърӯза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш
7	Шароити таълим додан	Хонае, ки бо воситаи техникӣ чиҳозонида шудааст
8	Мониторинг ва баҳогузорӣ	Саволҳо, мулоқот

Рӯдакӣ - асосгузори забони адабии тоҷик

Дар осори Рӯдакӣ сарвати забони тоҷикӣ фароҳам омадааст. Осори вай нишон медиҳад, забони адабӣ аз сарчашмаҳои гуногун аз забони зинда, фолклор, забонҳои дигар об ҳӯрда, баҳраманд гардидааст ва онҳо таърихан ба ташаккули забони адабӣ мадад

расондаанд ва чузъи забони адабӣ шудаанд. Рӯдакӣ забони халқи худро хеле хуб медонист. Бинобар ин дар луғатҳои тафсирии тоҷикӣ аз ҳама бештар калимаҳои осори Рӯдакӣ оварда шудаанд.

Дар таркиби луғавии осори Рӯдакӣ калимаҳои гуфтугӯӣ бисёр дида мешаванд. Мисолҳо:

**Пири фартут гашта будам сахт,
Давлати ӯ маро бикард чавон.**

**Дил сер нагардад зи бедодгарӣ,
Чашм об нагардадаш чу бар ман нигарӣ.**

Мо дар ин байтҳо фартут, дил сер нагардидан, чашм об нагардидан барин калима ва ибораҳои забони гуфтугӯиро мебинем.

Калимаҳои зерини гуфтугӯӣ ҳам ба воситаи ашъори Рӯдакӣ шакли хаттӣ-китобӣ гирифтаанд: хирман, кишт, дарав, шудгор, шабнам, торикшаб, раҳгузар, ташначигар.

«Рӯдакӣ,- менависад, С.Айнӣ,-хошок, дош, хархаша, фартут барин калимаҳои кҷагии тоҷикиро ҳам ба кор даровардааст. Гуфтан мумкин аст, ки бештарин шеърҳои Рӯдакӣро тоҷикони имрӯза ба осонӣ мефаҳманд». (Кулӣёт,ч.П, к.1, сах.148).

Дар ашъори Рӯдакӣ ибораҳои рехта ва таъбирҳои мачозӣ хеле зиёданд. Масалан: **дил танг доштан, ба коми дил гаштан, решаи умр кандан, доми тамаъ афкандан, туршрӯй шудан** ва ғайра, ки ибораҳои изофие, ки яке аз чузъҳои ба маънои мачозӣ омадаанд, бисёр кор фармуда шудаанд: **пурсиши гарм, лаби лаъл, кушоиши кор.**

Рӯдакӣ **зарбулмасалҳои халқиро** низ ба таври фаровон истифода бурдааст.

Мисолҳо:

**Чӣ хуш гуфт он мард ба он хадеш,
Макун бад ба кас, гар нахоҳӣ ба хеш.
Дурусту рост бувад ин масал худой виро,
Агар яке бубаст дар, ҳазор дар бикӯшод.**

Дар осори Рӯдакӣ луғатҳои суғдӣ ҳам ба миқдори муайян истеъмол ёфтаанд. Чунончи, **оғоз, алфатан (чамӯ кардан), роғ (доманаи кӯҳ), шаман (бутпараст), нағз, фом, ғарев, варғ.**

Дар ашъори Рӯдакӣ як миқдор калимаҳои арабӣ низ истифода шудаанд. Калимаҳои арабӣ ҳамчун синоними калимаҳои тоҷикӣ истифода шудаанд. Масалан, душман-хасм, нигор-нақш, бод-насим, андӯх -ғам, хирад-ақл.

**Боз ба ҳангоми доду адл бар халқ
Нест ба гетӣ чун у набилу мусулмон.**

(набил-доно, некӯ)

Дар осори шоир баъзе калимаҳои юнонӣ ва латинӣ низ
вомехӯранд: дайҳим, дирам, динор, наргис, ёкут, мушк ва ғайра.

Аз луғатҳои туркӣ калимаҳои хотун ва хоқон дар шеъри Рӯдакӣ
дида мешавад.

Олими эронӣ Малик-уш-шуаро Баҳор ба забон ва услуби ашъори
Рӯдакӣ баҳои сазовор дода навиштааст.

«... Ба шеъри Рӯдакӣ ниғаҳ мекунам, мебинам, ки ашъари ӯ аз
такалуфати санъатӣ ҳолӣ аст. Матлаби худро ба камоли соддагӣ баён
мекунад».

Устод Айнӣ ба шеърҳои Рӯдакӣ баҳа дода, услуби шеъри шоирро
«**сахми мумтанеъ**», яъне «**ба лафз ҳама хубу ба маънӣ осон**» менамад.
Қасидаи «чӯи Мӯлиён» намунаи барҷастаи соддагии забан ва асони
шеъри устод Рӯдакӣ ба шумар меравад.

**Бӯи чӯи Мӯлиён ояд ҳама,
ёди ёри меҳрубон оянд ҳама,
Реги Омуву дурушти роҳи ӯ
Зери поям парниён ояд ҳама.
Оби айхун аз нишати рӯи дӯст,
Хинги моро то миён ояд ҳама.
Эй Бухоро, шод бошу дер зи,
Мир наздат шодман ояд ҳама.
Мир моҳ асту Бухоро осмон,
Моҳ сӯи осмон ояд ҳама.
Мир сарв асту Бухоро бўстон,
Сарв сӯи бўстон ояд ҳама.**

Абу Шакури Балхӣ

**Ба ҳангоми барноию кӯдакӣ
Ба дониш таван ёфтаи зиракӣ.
Дарахте, ки хурдак бувад, боғбон
Бигардонад ўро чу хаҳад чунон.
Чу гардад калон боз натвонадаш,
Ки аз кажжию хам бигарданадаш.**

х х х

**Хирадманд гӯяд, ки бунёди хӯй
Зи шарм асту дониш ниғаҳбони ӯй.
Накӯ дoston он, ки хисрав бизад,
Гарон бод бар чонвар хӯи бид.
Бихишт он касеро, ки ӯ некхӯст,
Ки надонистани хайри мардум бад-ўст.
Ҳама чизхоро писандад хирад,**

Магар нохирадмандию хӯи бад.

ФИРДАВСӢ

Гуфтор андар фароҳам овардани

«Шоҳнома»

Яке нома буд аз гаҳи бостон,

Фаровон Бад-ӯ андарун достон.

Пароканда дар дасти ҳар мӯъбаде, - донишманди оташпарастон

Аз ӯ баҳрае бурда ҳар бихраде.

Яке паҳлавон буд деҳқонначод,

Далеру бузурги хирадманду род, - баҳодур саҳт

Пажӯҳандаи рӯз гори нахуст,

Гузашта суҳанҳо ҳама боз чуст.

Зи ҳар кишваре мӯъбаде солхвард,

Биёмад, ки ин номаро гирд кард.

Бипурсидашон аз нажоди каён – подшоҳон

В-аз он номдорони фаррухгавон,

Ки гетӣ оғоз чун доштанд,

Ки эдар (имрӯз) ба мо хор бигзоштанд.

Чӣ гуна сар омад ба некаҳтарӣ

Бар эшон ҳама рӯзи кундоварӣ - доной ва ҳакимӣ

Бигуфтанд пешаш янояк меҳон,

Суҳанҳои шоҳону гашти чаҳон.

Чу бишнӣд 3-эшон сипаҳ буд суҳун,

Яке ном бар нома афканд бун. - асос

Чунон ёдгорӣ шуд андар чаҳон,

Бар ӯ офарин аз кеҳону меҳон. - хурдону бузургон

Адабиёт:

1. Воҳидов А. Фарҳангғии тоҷикӣ. Самарқанд, 2006.
2. Т.Зехнӣ. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ. Душанбе, Дониш, 1987.
3. Ашӯри ҳамасрони Рӯдакӣ. Душанбе – 1958.
4. К.Мухторӣ. Хусусиятҳои луғавию услубии ашӯри Рӯдакӣ. Душанбе, 2006.
5. А. Бухоризода. Саргузашти калимаҳо. Душанбе, Дониш – 2005;
6. Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2006;

Маърӯзаи 20: Мавқеи Фирдавсӣ дар инкишофи забони адабии тоҷик

№	Муддат	Шумораи талаба
1	Нақшаи мавзӯӣ:	1. Мавқеи Фирдавсӣ дар таърихи забони адабии тоҷик. 2. Шоҳнома намунаи дурахшони ёдгории хаттии асри X. 3. Хусусиятҳои лексикаӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ. 4. Хусусиятҳои грамматикӣ забони «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ.
2	Мақсади дарс: Ба донишҷӯён расонидани он ки «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ганҷинаи бузурги сухан буда, ин асар дар саҳифаҳои таърих захираи фаровони сухани тоҷикӣ-забони дариро баланд бардоштааст. Аз замони таълифи «Шоҳнома» то замони мо дар таркиби луғавӣ ва сохти грамматикӣ тағиротҳоро пай бурдан.	
3	Вазифаи педагогӣ: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯӣ қисмҳои асосии маърӯзаро муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан	Натиҷаи фаолияти таълим: Мавқеи Фирдавсӣ дар таърихи забони адабии тоҷик беҳадду қанор аст. Ӯ қаломӣ бадеи тоҷикӣ-форсӣ дариро ба авҷи аъло расонидааст. «Шоҳнома» намунаи дурахшони ёдгории хаттӣ, маданияти баланди забони адабии асри X мебошад. Ин асар барои омӯхтани таърихи забони адабии мо, таркиби луғавӣ, сохти грамматикӣ ва инкишофи он сарчашмаи бебаҳо аст. Қорбасти вожаҳо дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ. Мавқеи синонимҳо, таркибҳои феълӣ, қалимаҳои гуфтугӯӣ-ҳалқӣ, ибораҳои рехта, зарбулмасалҳои ҳалқӣ ва хусусиятҳои онҳо дар «Шоҳнома». Ба гурӯҳҳои гуногуни лексикӣ вохӯрдани ҳонанда дар «Шоҳнома».
4	Усули таълим	Маърӯза, мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб
5	Шаклҳои ташкил кардани фаъолияти ҳониш	Ҷамоа, бо гурӯҳҳо қор кардан
6	Воситаҳои таълим	Матни маърӯза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои ҳониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои ҳониш
7	Шароити таълим додан	Ҳонае, ки бо воситаи техникӣ ҷиҳозонида шудааст
8	Мониторинг ва баҳогузорӣ	Саволҳо, мулоқот

Мавқеи Фирдавсӣ дар инкишофи забони адабии тоҷик

«Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ганҷинаи бузурги сухан буда, шоир бо навиштани ин асар дар саҳифаҳои он захираи фаровони сухани тоҷикӣ - форсии дариро гирд меорад.

Абулқосим Фирдавсӣ забони мардуми худро хеле амиқ омӯхта буд ва онро аз ҳама чиз бештар медонист.

Хизмату роли дар таърихи забони адабии тоҷик бозидани Фирдавсӣ беҳад калон аст. Фирдавсӣ калом бадеи тоҷикӣ порсии дариро ба авҷи аъло расонидааст. Дар ин бора шоире гуфтааст:

**Аввал аз болои курси бар замин омад сухан,
Ў суханро боз боло бурду бар курсӣ нишонд.**

«Шоҳнома»-и Фирдавсӣ намунаи дурахшони ёдгории хаттӣ, маданияти баланди забони адабии асри X мебошад. Ин асар барои омӯхтани таърихи забони адабии мо, таркиби луғавӣ, сохти грамматикӣ ва инкишофи он сарчашмаи бебаҳо аст.

Таркиби луғавии «Шоҳнома» хеле бой ва рангоранг мебошад. Дар ин асар гурӯҳҳои гуногуни лексикӣ - номи предмету ҳодисаҳои табиат ба монанди **офтоб, моҳ, замин, осмон, абр, дарё, кӯҳ, тундар ва ғайра**, номи ҳайвоноту паррандагон ба мисли **шер, паланг, ғоз, мурғ, гов, асп, кабутар, гурӯз** ва дигарҳо дида мешаванд.

Дар «Шоҳнома» вобаста ба ҳодисаҳои ҳарбӣ лексикаи ҳарбӣ хеле зиёд ба кор бурда шудааст. Чунончи: **лашкар, сипоҳ, посбон, чанг, размоҳ, чавшан, найза, шамшер, пайкон, теғ, сипаҳбуд, сипар** ва ғайра.

Дар асар номи асбоби мусиқӣ, номи рустанӣ ва гиёҳҳо мавқеи муайяне доранд, ба монанди **най, карнай, табира, шайпур, танбур, чанг, лола, гул, ёсуман, наргис, сарв** ва дигарҳо.

Дар «Шоҳнома» истилоҳҳои илмӣ тоҷикӣ низ дида мешаванд. Масалан:

**Чу баррасту омад-ш хангоми тӯй,
Чу Парвин шудаш рӯю чун қир мӯй.
Чу кайвон ба бурчи Тарозу шавад,
Чаҳон зери неруи базу шавад.**

Дар «Шоҳнома» лексикаи динӣ ҳам дида мешавад. Чунончи: **худо, худавад, яздон, яздини пок, эзид, намоз, оташпараст, паямбар, бихишт, чаҳонофарин, парвардигор, кирдигор, буткада, парастӣшқада.**

Дар асар истилоҳи фалсафиро ҳам дучор мекунем. Масалан:

**Нагунчад чахонофарин дар макон,
Ки ӯ бартар аст аз макону замон.**

Баъзе аз калимаҳои «Шоҳнома» ҳоло дар гурӯҳи лаҳҷаҳо ё ягон лаҳҷаи тоҷикӣ истеъмол мешаванд. Мисол: **рада, яла, пушта, хусур, чуфта, ёристан (тавонистан).**

Боигарии луғавии «Шоҳнома»-ро дар мисоли синонимҳо равшан دیدан мумкин аст. Чунончи: **чанг - разм, набард, пайкар, пархош; подшоҳ -шоҳ, хусрав, шаҳриёр, тоҷдор, дайҳимдор, тоҷвар, чаҳондор, кайҳонхидев, чаҳонбон.** Шоир баъзан дар як байт якчанд синонимро кор фармудааст.

Мисол:

**Ба наздики хиргоху пардасарой,
Ҳамон хаймаву хуру чорпой.**

Устодию маҳорати Фирдавсӣ ва боигарии забони адабии тоҷикро дар оғози ташаккули он дар мисоли «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ аз рӯи синонимҳои офтоб ба таври барҷаста دیدан мумкин аст: **офтоб - хуршед, хур, шед, меҳр, шамӯи гетфурӯз, равшончароғ, чароғи замона, чоми зард, кулоҳи заррин** ва ғ.

Дар «Шоҳнома» калима, ибора ва таркибҳои феълии зиёде дида мешаванд, ки онҳоро шоир дар тасвири офтоб, тулӯи он ба кор бурдааст. Бисёрии онҳо дорои маънои мачозӣ ва истиорӣ мебошанд ва ҳамчун муродифҳои бадеии калимаҳои дигар хизмат мекунанд. Чунончи:

**Чу меҳмони мо буда бошед се рӯз,
Чаҳорум, чу аз чарх гетифурӯз
Бияндозад он чодари лочвард,
Падид ояд ин чоми ёкути зард.**

«Шоҳнома»-и Фирдавсӣ хазинаи калимаҳои гуфтугӯи халқ мебошад. Ин гуна калимаҳо қисмати асосии таркиби луғавии асарро ташкил медиҳанд. Масалан, **тундиву тезӣ, мӯру малах, хору хошок, ғартут, курта, гаху бегах, хору зор, хор шудан** ва амсоли инҳо.

Дар «Шоҳнома» мо бисёр ибораҳои рехтаи тоҷикиро мебинем, ки бо ҳамон шаклу мазмун дар забонамон ҳоло ҳам истеъмол мешаванд, ба монанди: аз даҳон бӯи шир омадан, чашм расидан, чашм доштан, чон ба лаб омадан.

Мисолҳо:

**Ҳануз аз даҳон бӯи шир оядаш,
Ҳаме рои шамшеру тир оядаш.
К-аз он пас ки чонам расида ба лаб,**

Бар ин кини ман рӯз н-омад ба шаб.

Дар «Шоҳнома» зарбулмасалҳои ҳақли ҳамчун материали тайёри забон ба кор рафтааст. Мисолҳо:

Ки тундиву тезӣ наояд ба кор,

Ба нармӣ барояд зи сӯроҳ мор.

Аз имрӯз кор ба фардо мамон,

Кӣ донад, ки фардо чӣ гардад замон?

Фирдавсӣ калимаи «**достон**»-ро ба маънои зарбулмасал кор мефармояд:

Яке достон гӯям, ар бишнавед,

Ҳамон бар, ки коред, худ бидравед.

Дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ лексикаи ғайриточикӣ хеле кам дучор мешавад. Он ҳам баъзе калимаҳои паҳлавӣ (**оҳу, шаҳр, эдун, эдар**), юнонӣ (**нафт, алмос, наргис**) ва каме луғатҳои арабӣ (**манзил, уд, анбар, даъво, казо, қадар, ҳадя, мавҷ қалб**). Баъзе калимаҳои арабӣ бо синоними тоҷикиашон баробар истеъмол ёфтаанд, ба монанди **дуруд-салом, паём - салом, ғам-андӯх , хилъат-чома, дамнафас, раъд-тандур**. Ба гуфтаи устод Айнӣ «Шоҳнома» асари камарабист. Бештарини калимаҳои арабии «Шоҳнома» монанди ҳадя, аҳсан, ғам, малак, фалак, казо, қадар, исмҳои ба ҳар форсизабон фаҳмо мебошанд.

Як гурӯҳ калимаҳо аз рӯи зарурат ва талаботи қоидаҳои назм ё талаффузи онвақта дар «Шоҳнома» дар ду шакл ба кор бурда шудаанд:

ғамӣ - ғамгин

ово – овоз

замӣ - замин

эх - ҳеч

духт - духтар

душвор - душвор

пахлав – пахлавон

сорбон - сорбон

боч - бож

Хусусиятҳои грамматикӣ забони «Шоҳнома»

Аз замони таълифи «Шоҳнома» то замони мо таркиби луғавӣ ва сохти грамматикӣ замонамон ба баъзе тағиротҳо дучор шудааст. Ин тағиротҳо дар системаи феъл бештар мушоҳида мешавад. Чунончи:

1. Шоир аз исм феъл месозад:

паноҳ - паноҳидан

шикор - шикоридан

чаранг - чарангидан

ғирев -ғиревидан

2. Шакли асоси замони гузаштаи баъзе феълҳо аз забони ҳозира фарқ дорад:

бикафт - кафид

тозид -тохт

монид - монд

чора созид - чора сохт

Мисол:

**Чу бишнид Гуштосп, ғам бирафт,
Ҳам пӯст бар тан-ш, гуфтӣ, бикафт.**

3. Аз префиксҳои шаклсозии феъл **префикси би-, ҳама(ме)** ҳеле зиёд корфармуда шудааст. Мисолҳо:

**Фиристода омад ба кирдори бод,
Бигуфт, он чӣ бишниду нома бидод.
Ҳамепечид аз банд Исфандиёр,
Ҳамебурд хон аз пасаш кадхудой.
Префикси ҳама баъд аз феъл ҳам меояд:
Аз аҳволи хон чанд гӯй ҳама,
Руҳи ошӣ чанд мӯй ҳама.**

Дар «Шоҳнома» префиксҳои ҳама ва ме баъзан пайҳам меоянд.

**Ҳамегуфту меҳасту меканд мӯй,
Ҳамезад кафи даст бар хубрӯй.**

Морфемаи й(е) ба охири феълҳои замони гузаштаи шахси 1, сеюми танҳо ва сеюми чамӯ ҳамроҳ шуда, ду маънои грамматикиро ифода мекунад:

а) амалу ҳаракате, ки иҷрои он дар замони гузашта ба шарте, хоҳише ё имконияте вобаста аст:

**Ки гар туро хуни дил додаме,
Сипас эҷ бар сар-нанҳодаме.**

б) Такрор ва давомнокии амалро ифода мекунад:
**Биёбони беобу гармон сахт,
К-аз ӯ мурғ гаштӣ ба тан лахт-лахт.**

Префикси ма- дар шакли инкории сифаи амрӣ ва шакли инкории сифаи хоҳишмандӣ ба кор бурда мешавад. Мисолҳо:

Магиредашон баҳри чони Зариф,

**Бар аспони чангй мапоед дер.
Бад-ў гуфт, ки эй шахриёр,
Мабинод чашмат бади рӯзгор.**

Префиксҳои **андар-** (дар-), **фуръ**, **фуръд**, **фароз**, **боз-**, **бар-** префиксҳои калимасоз мебошанд.

Префикси **андар-** нисбат ба дар- сермахсул буда, пеш аз феълҳои омадан, овардан, кашидан ҳамроҳ мешавад ва ба даруни предмет равона шудани амалро мефаҳмонад:

**Гурезон бод андаромад ба об
Беҳ ояд зи мӯлидан андар шитоб.**

Префикси **андар-** ба феъл ҳамроҳ шуда ба поён равона шудани амалро мефаҳмонад.

**Пас онгаҳ зи асп андаромад нагун,
Ҳама тан пуруҳан, даҳон пур зи хун.**

Префиксҳои **фуръ-**, **фуръд** ва **фароз** як андоза маъноӣ луғавиашонро нигоҳ доштаанд:

**Чунин то шаби тира омад фароз,
Таҳимтан ҳамекард ҳар гуна соз.**

Префикси **бар-** серистеъмол буда, маъноҳои гуногуни грамматикиро ифода мекунад:

**Дилорой чун ин суҳанҳо шунид,
Яке боди сард аз чигар баркашид.**

Дар «Шоҳнома» зарфҳои «**ханӯз**», «**ҳар замон**» дар шакли «**нӯз**» ва «**хизмат**» низ истеъмол шудааст. Калимаи «**дутой**» ба маънои «**хам шуда**» кор фармуда шудааст.

Мисолҳо:

**Дутой шуду бар замин бӯса дод.
Туро нӯз, пуру, гаҳи разм нест.
Ки ҳазмон барорад ғурунгу ғирев.**

Аз ҳиссаҳои номустақили нутқ дар «Шоҳнома» пешояндҳои содда дар ду шакл: **бар-абар**, **бо-або**, **бе-абе**, **дар-андар**, **ба-бад** бисёр истеъмол шудаанд.

Пешояндҳои таркибии изофӣ низ мувофиқи талаботи назм аз ҷиҳати ҷой фарқ доранд: **пеши шоҳ андар** - дар **пеши шоҳ**, **гирди**

он кӯҳ бар - бар гирди он кӯҳ, ба шахр андарун-ба даруни шахр.
Мисол:

**Ба шодӣ ба шахр андарун омаданд,
Або паҳлавони фузун омаданд.**

Дар «Шоҳнома» пешояндҳои таркибии «ба кирдори», «ба сони», «бар расми», «бар оини» хеле бисёр истеъмол шудаанд.
Мисол:

**Зи лашкар биёмад бар кирдори бод,
Чунин гуфт, к- «эй Тъси фаррухначод» ...**

Пасоянди -ро дар «Шоҳнома» вазифаҳои гуногун дорад. Яке аз ин вазифаҳо ба ҷои **и-и изофӣ** омадани -ро мебошад. Мисол:

**Буриду дарида шикасту бубаст,
Ягонро сару синаву пову даст.**

Воситаҳои алоқаи ҷумлаҳои мураккаби тобӣ ҳамон пайвандакҳо мебошанд, ки ҳоло дар забони тоҷикӣ асосан истеъмол мешаванд. Пайвандаки «зеро», «зероки» дар шакли «азеро» низ истеъмол шудааст. Калимаи «кучо» ба вазифаи пайвандаки «ки» бисёр кор фармуда мешавад. Мисол:

**Шаҳи ғарчагон буд бар сони шер,
Кучо пушти пил оваридӣ ба зер.**

Дар «Шоҳнома» типӣ ҷумлаҳои дида мешавад, ки мубтадои грамматикӣ он дар шакли **пуркунандаи бевосита** бо ҷонишинҳои шахсии **шаҳси якуму дуюм** ва **пасоянди -ро** ифода шудааст.
Мисол:

**Маро рафт бояд ба Албурзкӯҳ,
Ба коре, ки бисёр дорад шукӯҳ.**

**Туро рафт бояд зи баҳри писар,
Або лашкаре сохта пурхунар.**

Воситаҳои тасвирии забони «Шоҳнома» беҳаду ҳисоб аст, ки сарчашмаи асосии онҳо забони гуфтугӯи мардумони Хуросон ва Мовароуннаҳр мебошад. Шоир забони халқ, эҷодиёти онро доништа, нормаҳои забони адабиро дар асараш риоя мекунад.

Аз хусусиятҳои забони «Шоҳнома» зеринҳоро кайд кардан мумкин аст:

1. Истеъмоли як қатор калимаҳо дар ду шакл аст: **ово-овоз, эҷ-ҳеч** гусе-гусел, гуво-гувоҳ" або-бо.

2. Шоир барои ифодаи марому андешаи худ калимаҳои мураккаби зиёде сохтааст: **чиниқабой, гавҳарнигор, пилпайкар, донишпажӯх, нишастанга, маҳдидор.**

3. Истифода ва **истеъмоли синониму антонимҳои** зиёди калимаҳо яке аз хусусиятҳои барҷастаи калимаҳо яке аз хусусиятҳои барҷастаи «Шоҳнома» аст.

4. Як гурӯҳ луғатҳои «Шоҳнома» ҳоло аз истеъмол баромадаанд, ба монанди: **мӯъбад, пизишк, гурд, эдар, эдун, андархърдан ва ғ.**

5. Дар «Шоҳнома» баъзе шаклҳои грамматикӣ, махсусан дар **системаи феъл**, дида мешаванд, ки ҳоло истеъмол намешаванд.

6. Алоқаи байни **ҷумлаҳои мураккаби тобеъ** бештар ба воситаи пайвандаки «**ки**» анҷом меёбад.

Адабиёт:

1. Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2006;
2. Фирдавсӣ «Шоҳнома» ҷилди I-VIII. Душанбе, Адиб, 1987.
3. Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб: ҷ. II, Забоншиносӣ.–Душанбе, 1980;
4. Ғаффоров Р. Хошимов С. Камолиддинов Б. Услубшиносӣ. Душанбе, Маориф, 1995.
5. Ҳалимов С. Таърифи забони адабии тоҷик. Душанбе, 1975.

Маърӯзаи 21: Инкишофи забони адабии тоҷик дар асрҳои XI-XIII ва ба вуҷуд омадани асарҳои насри

№	Муддат	Шумораи талаба
1	Нақшаи мавзӯ:	1. Ба вуҷуд омадани насри классикӣ ва аҳамияти он, дар инкишофи забони адабии тоҷик. 2. Аз ҳисоби калима ва ибораҳои нав бой шудани таркиби луғавии забони тоҷикӣ. 3. Фонди асосии луғавӣ ва сохти грамматикӣ забони адабии тоҷик дар асрҳои XI-XIII. 4. Хусусияти луғавии «Қобуснома» ва «Сафарнома». 5. Баъди асри X афзудани нуфузи забони арабӣ ва дар асри XIII дохил шудани элементҳои забони қавмҳои туркизаҷод
2	Мақсади дарс: Омӯхтани забони ин давра дар асоси асарҳое, ки дар асри XI-XIII ба таърифи расидаанд. Зеро дар ин давра фонди асосии луғавӣ сохти грамматикӣ худро нигоҳ дошта, баъзе тағиротҳоро аз сар гузаронд.	
3	Вазифаи педагог: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърӯзаро муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан	Натиҷаи фаолияти таълим: Дар асрҳои XI-XIII ба таркиби луғавии забон калима ва ибораҳои нав дохил шуданд. Ва аз ин ҳисоб забони мо инкишоф ёфт ва суфта гардид. Пешравии насри классикӣ ва аҳамияти он, дар инкишофи забони адабии тоҷик. «Қобуснома»-и Унсурмаолии Кайковус ва хусусиятҳои забони он. «Сафарнома» ва махсусияти он. Хусусияти луғавии асарҳои ин давра. Фонди асосии луғавӣ ва сохти грамматикӣ забони адабии тоҷик дар асрҳои XI-XIII.
4	Усули таълим	Маърӯза, мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб
5	Шаклҳои ташкил кардани фаъолияти ҳониш	Ҷамоа, бо гурӯҳҳо кор кардан
6	Воситаҳои таълим	Матни маърӯза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои ҳониш, кластер, аслиҳаҳои ҳониш
7	Шароити таълим додан	Ҳонае, ки бо воситаи техникаи ҷиҳозонида шудааст
8	Мониторинг ва баҳогузорӣ	Саволҳо, мулоқот

Забон ҳодисаи иҷтимоӣ буда, таркиби луғавии он дар ҳолати тағирёбии қариб пайдарпай мебошад. Дар асоси чунин қонуниятҳои махсус забони адабии тоҷик ҳам дар давоми асрҳои XI-XIII фонди

асосии луғавӣ сохти грамматикӣ худро асосан нигоҳ дошта, баъзе тағиротҳоро аз сар гузаронд.

Тағироте, ки дар забони адабии тоҷик дар давоми асрҳои XI-XIII ба вуҷуд омад, мухтасар аз далелҳои зерин иборат аст.

Дар давоми 200 сол як қисм калима ва ибораҳои қадимаи тоҷикӣ-форсӣ, ки дар забони адаби то асри XI зинда ва дар истеъмол буданд, охишта-охишта аз истеъмоли умум баромада монданд. Масалан, **калимаҳои бостон-қадим, мӯъбад-донишманд, пажӯҳанда -ҷӯянда, гав-пахлавон, эдун-имрӯз, дайҳим-ҳадя, сигол-андеша, ял-пахлавон, дастбурд-ғала,** ва ғайраҳо. Ои ин гуна калима ва ибораҳо калима ва ибораҳои дигари тоҷикӣ, арабӣ, туркӣ-ӯзбекӣ ишғол намуданд.

Ғайр аз он, дар ин муддат маънии баъзе калимаҳо дигар шуд, дар баъзе калимаҳо тобиши нави маъноӣ ба вуҷуд омад ва шакли як қатор калимаҳо аз ҷиҳати фонетикӣ ва морфологӣ тағир ёфт. Масалан, калимаи **ёл** дар ашъори Фирдавсӣ ба маънои **кашф** кор фармуда мешуд. Мафҳуми ин калима баъдҳо тағир ёфт ва ба ҳайвонот хос шуда монд (**ёли асп, ёли хар**).

Калимаи **гарданкаш** дар замони Фирдавсӣ синоними **гурд, ял, гав** буда, маъноӣ паҳлавонро ифода мекард. Ин калима рафта-рафта ба маънии **рӯ тофтан, яқрав будан, рад намудан** кор фармуда мешудагӣ шуд, ки синонимаш калимаи гарданшах мебошад. Калимаи **дирафш**, ки синоними **ливо, байрак** буд, шакли худро андак тағир дода, дар шакли **дарафш** ба маънои **бигиз** боқӣ монд.

Ба ин тариқа, дар давоми якчанд аср аз ҳисоби мурда рафтани як қатор калимаҳои қадима, тағири шакли ва маъноии баъзе аз онҳо, инчунин аз ҳисоби пайдоиши калима ва ибораҳои нав дар таркиби забони тоҷикӣ тағироти муайяне ба вуҷуд омад, ки ин ҳодиса яке аз далелҳои торафт бой шудан, инкишоф ёфтани суфта гардидани забон ба шумор меравад.

Тағироти дигар дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ иборат аз он аст, ки дар давоми якчанд аср **хеле калима ва ибораҳои туркӣ-ӯзбекӣ ба забони тоҷикӣ дохил шуда, сабаби боз ҳам пурратар гардидани таркиби луғавии забони тоҷикӣ** гардиданд. Ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ дохил шудани калимаҳо аз забонҳои туркӣ-ӯзбекӣ аз даврҳои қадим сар мешавад. Дар Осиёи Миёна аз қадим бо қавмҳои туркизабон муносибати наздики ҳамватани доштани халқи тоҷик аз ибтидои асри XI сар карда аз тарафи Қарохониҳо истило шудани Мовароуннаҳр ва сар шудани ҳукумати салҷуқиҳо, хоразмшоҳиҳо ва муғулҳо ба забони тоҷикӣ таъсир бахшид. Дар ҳамин шароит ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ як қатор калима ва ибораҳои туркӣ, муғулӣ монанди элхон, хон, хоқон, тамға ва ғайраҳо дохил шуданд.

Аз асри XIII сар карда ба забони тоҷикӣ дохил шудани элементҳои забони қавмҳои туркиначод тезтар шудааст. Махсусан, дар асрҳои XV-XVI дар Мовароуннаҳр ва Хуросон адабиёти

классикии халқи ўзбек тараққӣ карда монанди Навоӣ шоирони ба ду забон (ўзбекӣ ва тоҷикӣ) эҷодкунанда ба майдон омаданд. Чунин анъана дар асрҳои баъдина низ давом ёфт.

Дар ин давр калимаҳои туркӣ-муғулии **босқоқон** – амалдори ҳарбӣ дар армияи муғулҳо, **ялвуч** – пешвои дин, чумча-кафғир ба забони тоҷикӣ дохил шудаанд. Масалан:

**Ғарибе гарат мост пеш оварад,
Ду паймона об асту як чумча дӯғ.**

Калимаи чумча, баъдтар қошук ҳам муродифи лафзи кафғир гашта, ба нормаи забони адабии тоҷик даромадааст. Ин фикрро шарҳи «Ғиёс-ул-луғот» ҳам тасдиқ мекунад: «чумча лафзи туркист, ба маънии қошук ва кафғири кўчак».

Убайди Зоконӣ дар «Рисолаи даҳ фасл» калимаи туркии бо морфемаи «чӣ» сохташударо кор фармудааст: «**Ал-вочиб-улқатл** (кушта шуданаш зарур) – тамғочии шахр». Дар давоми асрҳои баъдина ба таркиби луғавии забони адабии тоҷик монанди **қўшун, юриш, байрак, қаймоқ, элак, қаровул, оқсаққол, сурма, урда, бегим, хоним, бек** ва ғайра калимаҳои туркӣ-ўзбекӣ дохил шуданд.

Ба ин тариқа, дар давоми асрҳо омезиши забони тоҷикӣ бо забонҳои қавмҳои туркизабони Осиёи Миёна забони тоҷикиро маҳву ҳароб накард, балки барои инкишоф ва тақомули минбаъдаи он материал дод.

Чунон ки дар боло дида шуд, инкишофи забони тоҷикӣ бо роҳи қабул карда шудани элементҳои умумии оммафаҳм, оҳиста-оҳиста аз истеъмол баромадани элементҳои кўҳна ва торафт зиёд шудани кушиши ба омма наздиккунии забони китобии тоҷик ба амал омадааст.

Бо вучуди ҳамаи ин, баъд аз асри X дар давоми 200 сол мо торафт афзудани нуфузи забони арабиро мебинем. Ин ҳодиса сабаби таърихӣ-иҷтимоӣ дошт:

1. Баъд аз асри X майлу кўшиши тозанигоҳдории забони тоҷикӣ ва аз калимаи ибораҳои душвору ба омма номафҳуми арабӣ ҳуддорӣ кардан ба андозае суст шуд.

2. Дар мактабҳои ибтидоӣ омӯхтани «Қуръон» расмӣ ёфта буд. Забони тоҷикӣ забони дараҷаи дуҷум ҳисоб ҳфта, қоидаҳои грамматикӣ он омӯзонида намешуд.

3. Як гурӯҳ шоирони дарбор сода ва раваннависиро наменвисандиданд. Бо ин мақсад ба забони арабӣ мурочиат карда, калима ва ибораҳои мафҳуми номафҳуми арабиро иқтибос мекарданд. Услуби вазнин ва забони муғлақӣ асарҳои онҳо аз ҳамин сабаб ба вучуд омада буд. Ин ҳодиса рафтарафта сабаби вазнинии забони адабӣ-китобӣ ва кор карда шудани услуби мураккаби классикӣ шуда

Чу Исфандиёр он гави пилтан – паҳлавон
Худованди аврангу босаҳм тан,
Аз он Нӯҳ бишнид бонги падар,
Ба зорй ба пеш андарафганд сар.

(Дақиқӣ)

Яли теғзан гуфт: «Фармон турост,- паҳлавон
Ки ту шахриёриву кайҳон турост!»

(Дақиқӣ)

Яке нома буд аз гаҳи бостон, - қадим
Фаровон бад-ӯ андарун достон.

(Фирдавсӣ)

Пароканда дар дасти ҳар мӯъбаде, - донишманд
Аз ӯ баҳрае бурда ҳар бихраде.
Яке паҳлавон буд деҳқонначод,
Далеру бузургу хирадманду род, -баҳодур, саҳт
Пажӯҳандаи рӯзгори нахуст, - чӯянда
Гузашта суҳанҳо ҳама боз чуст.

Ки гетӣ ба оғоз чун доштанд,
Ки эдар ба мо хор бигзоштанд. – имрӯз

Бияфтодаш аз дасти эронӣён
Дирафши фурӯз андаи ковиён, - байрақ, ливо
Фуруд омаду баргирифти зи хок,
Бияфшонд аз ӯ хоку бистурд пок.

(Дақиқӣ)

Адабиёт:

1. Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2006;
2. Ҳалимов С. С.Айнӣ ва баъзе масъалаҳои инкишофи забони адабии тоҷик. – Душанбе. Дониш, 1976.
3. Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб: ҷ. II, Забоншиносӣ.–Душанбе, 1980;
4. Воҳидов А. Фарҳангшиносии тоҷикӣ форс. Самарқанд, 2006;

Маърӯзаи 22: Забони адабии тоҷик дар асрҳои XIII-XV ва ба вучуд омадани насри содда ва мураккаб

№	Муддат	Шумораи талаба
1	Нақшаи мавзӯ:	1. Мавқеи забони адабии тоҷик дар асарҳои XIII-XV. 2. Забон ва услуби асарҳои насри ин давра. 3. Забони «Чомеъ-ул-ҳикоёт»-и Муҳаммад Авфии Бухорӣ. 4. Хусусияти луғавии «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ ва аҳамияти он. 5. Аҳамияти асарҳои ин давра (асрҳои XIII-XV) дар пешрафти забони адабии тоҷик.
2	Мақсади дарс: Ба донишҷӯён муайян намудани мавқеи забони адабии тоҷик дар асрҳои XIII-XV ва ба вучуд омадани насри содда ва мураккаб. Забон ва услуби асарҳои насри ин давра. Аҳамияти асарҳои ин давра (асрҳои XIII-XV) дар пешрафти забони адабии тоҷик.	
3	Вазифаи педагогӣ: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърӯзаро муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан	Натиҷаи фаолияти таълим: Мавқеи забони адабии тоҷик дар асрҳои XIII-XV. Забон ва услуби асарҳои насри ин давра. Забони «Чомеъ-ул-ҳикоёт»-и Муҳаммад Авфии Бухорӣ. Хусусияти луғавии «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ ва аҳамияти он. Хусусиятҳои забони асарҳои асри XV. Аҳамияти асарҳои ин давра (асрҳои XIII-XV) дар пешрафти забони адабии тоҷик. Муҳокима ва муқоисаи асарҳои насри асрҳои XIII-XV.
4	Усули таълим	Маърӯза, мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб
5	Шаклҳои ташкил кардани фаъолияти хониш	Ҷамъа, бо гурӯҳҳо кор кардан
6	Воситаҳои таълим	Матни маърӯза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш
7	Шароити таълим додан	Хонае, ки бо воситаи техникӣ чиҳозонида шудааст
8	Мониторинг ва баҳогузорӣ	Саволҳо, мулоқот

Асрҳои XIII-XV аз ҷиҳати формацияи иҷтимоӣ, яъне ҳамчун давраи феодалӣ аз асрҳои гузашта фарқ накунад ҳам, аз ҷиҳати воқеаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, тараққиёти минбаъдаи адабиёт ва маданият давраи ба худ хос аст.

Тараққиёти илму фан маххсули талаботи ҷамъияти инсонӣ буд ва хаст. Ин талабот аз замонҳои қадим инчониб инкишоф дорад. Талаботи обёрии сунӣ, ниғаҳдории тандурусти, заргарӣ, оҳангарӣ, челонгарӣ, силоҳсозӣ, киштисозӣ, саёҳати ҷаҳон ва ҷаҳонгирӣ, дарёёнавардӣ, истехкомсозӣ, касрсозӣ, шахрсозӣ ва ғайра тараққиҳои илмҳои номбурдари тақозо мекард. Дар ин бобат халқҳои Осиёи Миёна ба Эрон, дар навбасти аввал халқҳои форсу тоҷик хизмати оламшумулӣ кардаанд ва дар ин соҳа олимони номии машҳури ҷаҳон доранд. **Мухаммад Ал хоразмӣ (780-850), Абурайхони Беруни, Абуалӣ ибни Сино, Умари Хайём** ва ғайра. Анъанаи илми ва ҷаннии ин олимони дар асрҳои XIII-XIV ва XV ҳам давом ёфтааст, ки намоёндагони барҷастаи онҳо **Насирӣддини Тусӣ, олимони тиб Ҷағминӣ (асри XIV), Қозизодаи Румӣ (асри XV), Улуғбек** ва дигаронанд. Бояд қайд кард, ки дар замони феодализм, синфи феодалҳо ва давлати он ду майли муносибат ба илму фан дорад: Яке қувваҳои тараққипарвар ва феодалҳое, ки дар мустаҳкам, намудани ҳокимияти худ ба илму дониш ва олимону адибон тақвия менамоянд ба онҳо равангу ривож медиҳанд ва дар пойтахти худ ҷамӯ меоваранд, дигаре қувваҳои иртиҷоии феодалӣ ва феодалҳои ҷаҳил, ки иртиҷои дини ва ҷаҳолатпарастиро тақвияҳои давлатмедонанд, олиморо бо маслиҳати руҳонӣҳои ҷаҳил пароканда ва ҷабс менамоянд ва мекушанд.

Дар асрҳои XIII-XIV аз подшоҳон шахси ба илму фан ғамхор набуд. Он ҷӣ Халокухони ҷингизӣ барои дар шахри Мароға сохтани расадхона ба ҳоҷа Насриддин Тӯсӣ (1201-1274) ёрии моддӣ расонид, на барои он буд, ки тарафдори илму фан аст, балки ба ҳаракати сайёраҳо аз назари фолбини нигоҳ мекард, токи бо ин роҳ бахтешро муайян кунад. Подшоҳони муғул ба ин ақидаи ғалат бовар доштанд. Дар асри XV Улуғбек ба гурӯҳи якуми феодалҳо, падараш Шохрухмирзо ва Султон Хусайн Бойқаро бештар ба гурӯҳи дуюм мансуб буданд.

К. Маркс дар бораи тараққиҳои иқтисоди ва маданияи мамлакатҳои Осиёи ҷаҳон ронда, онро ба рафтори ҳуби подшоҳони неқ вобаста донистааст, ки он ба таърихи мамлақати мо ва ҳокимони он низ тааллуқ дорад: **«Ҳосил ба ҳукумати нағз ё бад вобастааст, ҷунонки дар Аврупо ба ҳавои нағзё бад алоқаманд аст»**

Ҷӣ тавре ки дар асрҳои IX-XII байни илму дин муборизаи шадид рафта буд дар асрҳои XIII-XV ҳам ҳамин тавр муборизаи беамон рафтааст. Бо вучуди ғолиб омадани ҷаҳолати дини дар асри XII ва дахшати истилои муғул, манбаҳои маънавии халқ катъи назар аз душвориҳои мислаш диданашуда, анъанаи илмии гузаштари давом медод. Илми адабӣ дар афкори илмии халқҳои эронӣ **тоҷику форс** дар асрҳои XIII-XIV нав набуд ва анъанаи ҳуб дошт. Ин анъана ҷунон пурқувват буд, ки ҷамлаи муғул онро барҳам зада натавонист. Дар ин соҳа ҳам олимони асрҳои номбурда кори эҷодии ғоидабахшари аз омузиши гузаштагон, навиштани китобҳои дарсӣ барон мадраса ва шарҳу тавзеҳоти асарҳои илмию адабии гузаштагон оғоз намудаанд.

Дар илми балоғат, шеър ва иншо асари аллома Сирочиддини Саккокии Хоразмӣ (1160-1229) «Мифтоҳ-ул-улум» (калиди илмҳо), китобҳои дигари у дар илми мунозира ба боз китоби дигари вай ба номи такрори «Мифтоҳ-ул-улум»-ро кайд кардан лозим меояд, ки сарфу нахв, маони, баён ва бадеъро дар бар мегирад. Олимони дигар ба шарҳи асарҳои Саккоки асарҳо навиштаанд. Хамчунин аллома Қутбиддини Шерози дар шарҳи «Мифтоҳ-ул-улум» китоби «Мифтоҳ-ул-мифтоҳ»-ро навишт. Дар соҳаи илми балоғат ва шеър Чалолиддин Хатиби Казвинӣ (1267-1338) қисми саввуми «Мифтоҳ-ул-улум»-и Саккокиро қисми асосӣ ҳисоб карда мухтасар аз он бо номи «Талҳис-ул-мифтоҳ» китобе навиштааст. Асари ӯ иборат аз муқаддима ва се қисм маонӣ, баён ва бадоеъ аст. Вай дар ҳамаи фан «Ал-эзоҳ» ном китоби дигаре дорад, ки як нахв шарҳи китоби «Талҳис-ул-мифтоҳ» аст.

Дигар аз олимони забону адабиёт ин давр Саъиддини Тафтазонист, ки дар шарҳи «Талҳис-ул-мифтоҳ» бо номҳои «Мутаввал» за «Мухтасар» ду китоб навишт.

Аз асарҳои илмӣ адабие, ки ба забони форсӣ-тоҷикианд асари Шарофиддини Ромӣ (ваф. 1392) «Ҳадоик-ул-ҳақоик» дар шарҳи «Ҳадоик-ус-сехр фи дақоик-уш-шеър»-и Рашиди Ватвот аст. китоби мазкур аз 50 боб иборат аст. Қисми дуюми китоб аз 10 боб иборат буда, истилҳоти шоирони замани худро дар бар мегирад. Асари дигари ин замон асари Маҳмуд ибни Начотии Нишопури «Ал-қофия» аст. Асари Шамс Каиси Розӣ «Ал-муъҷам» пеш аз санаи 1230 ба забони арабӣ навишта шудааст.

Дар илми луғат китоби «Нисоб-ус-сибён» (молу зари қудакон)-и Абунасири Фароҳӣ (ваф. 1242), ки аз дусад байт иборат аст, луғати арабию тоҷикии «Суроҳ-ул-луғат» (луғати ҳулоса ёки ҳулосаи луғат), ки аз китоби «Саҳоҳ-ул-луға» (луғати беайб)-и ҷавҳари Фороби тарҷума ва ҳулоса карда шуда буд, эҷод гардидааст. Чалолиддини Каршӣ ин китобро соли 1282 дар Қошғар ба анҷом расонида, «Ас-суроҳ- мин –ас-саҳоҳ» ном ниҳод. Чалолиддини Карши ба монанди «Суроҳ-ул-луға» китоби «Мулоқоти суроҳ»-ро навишт.

Дар боби сарфу нахв асари Ибни Хочиб (1174-1248) «Муқаддима фи ан-нахв» ки ба «Қофия» машҳур аст. Ин олим «Вофия» ном асари манзум дар нахв дорад, ки шакли манзуми китоби «Қофия»-и вай аст. У ғайр аз ин, боз «Шофия» ва «Ал-эзоҳ» -ном асарҳо дар шарҳи китоби «Муфасссал»-и Алломаи Замахшарӣ дорад. Маҳуд ибни Умари Хучандӣ (ваф. 1300) «Ал-мақолид» (мик.дори қалидҳо) ном асаре дар илми нахв дорад, ки он шарҳи китоби «Ал-мисбоҳ (ҷароғ, фокус, машғал) -и Имом Насриддини Мутарзии Хоразмӣ (ваф. 1214) аст. Фозили Исфароинӣ (ваф. 1284) дар шарҳи китоби «Ал-мисбоҳ» китоби «Ал-мифтоҳ» навиштааст, ки мухтасари он «Аз-завъа» (Равшан) ном дорад. Вай китоби дигаре дар нахви забони арабӣ бо номи «Ал-лубоб фил-илм-ул аъроб» (китоби баргузида дар илмҳои арабӣ) навиштааст. Аз гуфтаҳои боло бармеояд ки бо вучуди даҳшати истилои муғул ва ҳимоят надида

аз хокимон, тафаккури илмий халқҳои тоҷику форс несғнашуда, баръакс рушд кардааст.

Дар асрҳои XIII - XIV адабиёти классикӣ форсу тоҷик дар чанд намуди адабӣ инкишоф ёфт назм, насри бадеи ва насри илмӣ баъзе аз адибон ҳам нозим буданд ва ҳам носир. Баъзе аз онҳо танҳо нозим за баъзехо танҳо носир буданд. **Назм** намуди адабии ҳукмронӣ асрҳои XIII - XIV буда, анъанавӣ гузаштаре инкишоф меод. Шакли маъмул ва машҳурӣ шеърӣ ин давр **достон, маснавӣ, ғазал, рубой, қитъа, тарҷебанд, таркиббанд ва мураббаъ** аст.

Халқҳои эронӣ, аз ҷумла тоҷикон, таассуроти олами маънавӣ, яъне ботинӣ худро на танҳо дар назм, балки дар наср ҳам ба қалам додаанд. **Анъанавӣ нарависии форсизабонон қадимӣ ва дар давраҳои гуногун шаклҳои хоше дорад.** Насри тоҷику форс аз афсонаҳои халқӣ оғоз ёфтааст. Насри нави тоҷикӣ-форсӣ баъд аз истилои араб дар аҳди Сомониён аз тарҷума оғоз ёфт. Аз намунаҳои боқимондаи асарҳои мансур дидан душвор нест, ки завқи муаллифон ва хонандагонӣ форсу тоҷик дар он аст, ки қаломӣ мансур (равона)-и худро низ дар ҷомаи бадеи ба қалам овардаи шундан, ва хондан меҳодад.

Насри асрҳои XIII- XIV давоми анъанавӣ нарависии асрҳои X – XII буда, дар баъзе мавридҳо тақмили, он аст. Дар насри, бадеи даврӣ классикӣ қисса, афсона, ҳикоят, ривоят ва достонҳои мансур мавҷуд аст, ки ин шаклҳо дар асрҳои минбаъда ҳам давом ёфтааст. **Микдори асарҳои равонаи асрҳои номбурда зиёда, аз 55 адад аст ва онҳо ба соҳаи насри бадеӣ, иншо ёки мактубот, илмӣ таърих, ахлоқ илмӣ шеър, илмҳои умумӣ ва тарҷимаи ҳоли сӯфӣ ва баъзе масъалаҳои назарии тасаввуф мансубанд.** Дар байни онҳо соҳаи аз ҳама васеъ насри бадеӣ мебошад.

Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ аз ҷумлаи ҷунин мардонӣ баргузидаи ҷомеаи башарӣ, ки бо эҷодиёт, таълифот ва таълимоти худ на танҳо барои форсизабонон хидмати бузургӣ таърихӣ кардааст, балки дар пешбурди тамаддун ва рушди қаломӣ афкори бадеи ҷаҳонӣ низ саҳми арзандае дорад. **Андешаҳои инсондустӣ Саъдӣ имруз ҳам дархури аҳамият аст.** Дар пештоқи даромадгоҳи Шуроӣ Амнияти Созмони Милалӣ Муттаҳид бо забонҳои машҳурӣ олам абт шудани абёти зерини ҷовидонаи Саъдӣ, ки аз китоби "Ғулистон"- и у гирифта шудааст, шохиди мўхтавои афкори эшон аст:

Банӣ одам аззои якдигаранд,
Ки дар офариниш зи як гавҳаранд.
Чу узве ба дарад оварад рӯзгор,
Дигар узвҳоро намонад қарор.

Саъдии Шерозӣ таъи мусофират зиндагии халқро хуб омўхт, аз зақвати пешинӣ баҳраманд гардид ва равияи пандсароиро дар адабиёт инкишоф дод. Ва «**Ғулистон**» саршор аз панди рӯзгор аст ва

Саъди бо ин китоби хеш шуҳрати адабиёти форс-тоҷикро афзун гардонид.

Адабиёт:

1. Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2006;
2. Ҳалимов С. Таърифи забони адабии тоҷик. Душанбе, 1975.
3. Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб, ҷ. II Забоншиносӣ. Душанбе, 1980.
4. Чаҳонбинӣ ва маҳорат. Душанбе, Ирфон – 1966.
5. Ғаффоров Р. Хошимов С. Камолиддинов Б. Услубшиносӣ. Душанбе, 1995;
6. Саъдӣ Шерозӣ. «Ғулистон». Душанбе 1981.

Маърӯзаи 23: Забони адабии тоҷик дар асрҳои XVI ва XIX

№	Муддат	Шумораи талаба
1	Нақшаи мавзӯ:	1. Забони адабии тоҷик дар асрҳои XVI ва ибтидои асри XX. 2. Адибони маорифпарвар (Аҳмади Дониш, Возех, Савдо, Ҳайрат) ва хизматҳои онҳо дар инкишофи забони тоҷикӣ. 3. Забони асарҳои Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех. 4. Забони назм дар охири асри XIX. 5. Вазъияти забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX.
2	Мақсади дарс: Таҳлили забонӣ дар асоси асарҳое, ки дар асрҳои XVI ва ибтидои асри XX ба таъъ расидаанд. Зеро ҳар як давра хусусиятҳои ба худ хосро дорост. Фонди асосии луғавӣ ва сохти грамматикӣ асарҳои Восифӣ, Аҳмади Дониш, Возех, Савдо, Ҳайратро бо муқоиса ба асрҳои Муҳаммад Авфии Бухорӣ, Саъдӣ, Ҳофиз, Чомӣ, Навоӣ омӯхтан.	
3	Вазифаи педагогӣ: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърӯзаро муайян намудан ва алоқии мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан	Натиҷаи фаолияти таълим. Забони адабии тоҷик дар асрҳои XVI-XVII. Хусусияти луғавӣ асарҳои ин давра. Махсусияти ба худ хоси забони «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Муҳаммад Восифӣ. Адибони маорифпарвар ва хизматҳои онҳо дар инкишофи забони тоҷикӣ. Аҳмади Дониш ва мавқеи ӯ дар инкишофи забони адабии тоҷик. Хусусиятҳои забони асарҳои ибтидои асри XX.
4	Усули таълим	Маърӯза, мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб
5	Шаклҳои ташкил кардани фаъолияти хониш	Ҷамоа, бо гурӯҳҳо кор кардан
6	Воситаҳои таълим	Матни маърӯза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш
7	Шароити таълим додан	Хонае, ки бо воситаи техникӣ чиҳозонида шудааст
8	Мониторинг ва баҳогузорӣ	Саволҳо, мулоқот

Чуноне ки устод Айни таъкид намудааст, «аз охириҳои ин аср (асри XIX) сар карда ҳаракати майлон ба забони омма – забони соддаи ҷамафаҳм ба майдо омад». Сарвару илҳомбахши ин мубориза Аҳмади Дониш буд. Дар атрофи Дониш як гурӯҳ маорифпарварони асри XIX тоҷик ҷамӯ омада буданд, ки яке аз онҳо Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех

буд.

Дар ин давр майлу кўшиши содда намудани забон на танҳо дар назм, балки дар наср ҳам хеле равшан ҳис карда мешуд. Намунаи барҷастаи ин майлу кўшиш дар рисолаи таърихии Аҳмади Дониш ва «Савонех-ул-масолик»-и Возех, дида мешавад. Бинобар ин мо дар поён хусусиятҳои забони «Савонех-ул-масолик»-и Возехро мухтасар аз назар мегузаронем.

Калимаҳои халқӣ-гуфтугӯии асар аз рӯи маъно ва ифода ба гурӯҳҳои исм ва феъл чудо мешаванд. Ба гурӯҳи исм калимаҳои зеринро мисол овардан мумкин аст: лунгӣ, кашида, кафш, шакар, биринҷ, моҳӣ, малах, каду, тарра ва ғайраҳо.

Калимаҳои мазкур аз исмҳои конкрет иборат буда, ҳастии воқеиятро айнан ифода мекунад ва дар асар ба маънои аслии худ омада, ба сода ва фаҳмо шудани забони он таъсири муайяне расонидаанд.

Дар «Савонех-ул-масолик» микдори муайяни феълҳоро дучор мешавем, ки хусусияти умумистеъмоӣ дошта, дар асар ба маънои халқӣ кор фармуда шудаанд. Масалан, феъли нарасидан. Ин феъл ба маънои баробар намудам кор фармуда шудааст: «Бар ободӣ ва бузургӣ ба Ботум ва тарбузи намерасад». Феълҳо рафтан, дидан, шикастан, берун шудан ва ғайраҳо низ ба маънои халқияшон кор фармуда шудаанд. Мисолҳо:

«Пунба аз ин ҷо ба вилоёт, хусусан ба Шохруд меравад». «Ва дигар он ки ман ҳам маснавиро бисёр дидаам». «Рӯзи якшанбе аз дарвозаи Шоми Мадина берун шудем». «Ва аксари мардум аз ин мамар шикаста ва мутафарриқ низ шудаанд».

Калимаҳои арабии асар аз рӯи характери истеъмолиашон ба ду гурӯҳ чудо мешаванд:

1. Калимаҳои арабие, ки ба нормаи луғавии забони адабӣ-китобии замони нависанда дохил шуда буданд ва маънои луғавии онҳо танҳо ба аҳли савод дастрас мегардид: махруба хароба, чабол-кўхҳо, абвоб – дарҳо, васат – миёна ва ғайра.

2. Калимаҳои арабие, ки мафҳумҳои динӣ, мансабҳои давлатӣ, макон, машғулияти шахс ва монанди инҳоро ифода карда, характери умумистеъмоӣ пайдо карда буданд: амлокмулкҳо, фавт-вафот қардан, байтуллоҳ-хонаи худо ва ғайра.

Возех дар асари худ калима ва терминҳои туркӣ-ўзбекиро истифода бурдааст, ки номҳои топонимикӣ-географии макону маҳалҳои аҳолинишин, номи дарё ва баҳр, номи мансабҳои гуногун ва предметҳои ҳаётро ифода мекунад. Мисолҳо: Қарокъл, Қизикрабат, Карасу, Ҳакимбошӣ, Саксовул ва ғайраҳо.

Дар нимаи дууми асри XIX дар баробари навигариҳои аз тарафи Россия чоришуда истеъмоли баъзе калимаҳои русӣ дар забони мардуми маҳаллӣ ба расмӣ даромада буд. Дар ин давра калимаҳои

русиро хатто дар забони адабӣ-китобӣ истифода мебрудагӣ шуданд, ки яке аз онҳо Вазеҳ мебошад.

Калимаҳои русии аз тарафи Вазеҳ истифодашуда ба қонуни фонетикии забони тоҷикӣ мувофиқ қунонида шудаанд: машина-мошин, стул-устал, станция-истанса ва ғайра.

Дар асари Вазеҳ «Савонех-ул-масолик» ба монанди (закон), кнсул (консул), солдот (солдат), тилиграф (телеграф), вогун (вагон), белат (билет), рубол (рубл) калимаҳои русӣ кор фармуда шудаанд.

Вазеҳ ҳам аз ҷамӯбандии арабӣ, ки дар нимаи дуҷуми асри XIX дар наср хеле фаровон истифода мешуд, яку якбора даст қашида натавонистааст, вале нисбат ба ҷамӯсозии арабӣ бештар истеъмол шудани суффиксҳои ҷамӯсозии забони тоҷикӣ гувоҳи он аст, ки нависанда ба ҷамӯсозии исмҳо бефарқ нигоҳ накардааст.

Дар «Савонех-ул-масолик» қоидаи ҷамӯбанди ба забони зинда хеле наздик аст. **Суффиксҳои -ҳо**, ва **-он** ҳам бо исмҳои шахс ва ҳа бо исмҳои ғайришахс баробар кор фармуда шудаанд: дарахтҳо, дарахтон, морҳо, мурғон, мударрисҳо, китобфурӯшҳо, беморон, ҳаммолон ва ғайра.

Бисёр калимаҳои ҷамъи арабӣ ба суффикси ҷамӯсозии тоҷикӣ дубора ҷамӯ сохта шудаанд. Чунончи: **уламо-уламоҳо**, **ҳавоӣ-ҳаволиҳо**.

Дар асари Вазеҳ ду тарзи дар таркиби тасвири кор фармуда шудани артикли **-е** дида мешавад:

а) **артикли -е** бо муайяншаванда меояд ва ба майянкунада намегузарад, ки он тарзи анъанавии истеъмол аст. Мисол: руде бузург, мурғе машҳур. Ин тарзи кор фармуда шудани артикли **-е** нисбатан кам дида мешавад.

б) **артикли -е** ба муайянкунада мегузарад санги сафеде, марди кӯре.

Вазеҳ дар асари худ **сермаъноии сифатҳо** ба эътибор мегирад. Масалан, калимаи тоза ба маънои нав кор фармуда шудааст: Марви тоза.

Зарфҳои боло ва пеш, ки дар забони гуфтугӯӣ ба вазифаи **сифат** кор фармуда мешаванд, ба маънои хушсифат истифода шудаанд. Масалан: даре аз тиллои болои обдор, хучроти арбаа ва ҳамсаи пеши урусӣ.

Нависанда барои ифодаи дараҷаи зиёдии предметҳо дар пеши сифатҳои асли зарфҳои ниҳоят, зиёда, бисёр-ро меорад: ҳаммомоти зиёда босафо, қорвонсароҳои бисёр бузург.

Дар истисноии шумора Вазеҳ асосан ба нормаи забони адабӣ таъя мекунад. Дар баробари ин дар асари ӯ нумеративҳоеро дучор мекунем, ки ҳоси **забони гуфтугӯӣ-ҳалқӣ** мебошанд. Масалан: ҳафт қафанвор хилъат, чор ангушт фосила.

«Савонех-ул-масолик» ба тариқи хотираи сафар то по аз

тарафи худи муаллиф нақл карда мешавад. Бинобар ин нақлқунандаи асар шахси якум -ман мебошад, вале дар вақти баён ва тасвири ҳодисаю воқеаҳо ҷонишини шахси якуми танҳо истеъмол намеёбад, ба ҷои он гоҳ-гоҳ калимаҳои фақир ва дой ҳамчун нақлқунанда қайд шудаанд ва дар ифодаи хоксорӣ ба маънии ҷонишини ман истифода шудаанд. Мисол: «Он шахси мўхташам аз дой ба турки пурсид».

Дар асари Возеҳ кам бошад ҳам, ҷонишини моён истеъмол шудааст.

Дар забони зинда ҷонишинҳои энклитикии -атон, -ашон барин воситаҳои грамматикӣ мавҷуданд, ки ба зами маъноҳои дигар ба шахси дуум ва сеюми танҳо ҳурмат ва эҳтромро ифода мекунад. Возеҳ ин воситаи ифодаи иззату эҳтиромро низ истифода мебарад. Мисол: «Чун баъд аз ғавти падари бузургворашон бисёр мегиристанд, мардуми Мадина бисёр маҳмуд ва маҳзун мешуданд.

Дар асари Возеҳ бо префиксҳои бар-, дар-, фар-, фур- ва суффикси -ид сохта шудани феъл мушоҳида мешавад. Мисолҳо: бардоштан, даромадан, фаромадан, расидан. Возеҳ як микдор феълҳои таркибиеро, ки амалро бо маънои иловагӣ ифода карда, ҳосил забони гуфтугӯ буданд, истеъмол менамояд. Мисолҳо:

«Баъд аз он ки масофате ҷорӣ шуда меравад, оби мазкур ду хисса мегардад». «Ба даҳпора, ки ба қадри шаш пули Бухоро бошад, ҳар кас дода мегузарад».

Возеҳ ба микдори кам бошад ҳам, сифати феълии бо суффикси -гӣ ва -й сохташударо кор мефармояд. Чунончи: нишастагӣ, хўрданӣ, бъиданӣ.

Яке аз омилҳои тадричан ташаккулёбии зарфҳои забони тоҷикӣ ба забони зинда торафт наздик шудани забони адабӣ ба шумор меравад. Ин ҳолатро дар асари Возеҳ мушоҳида мекунем. Возеҳ дар баробари зарфҳои забони адабӣ ба мисли поякӣ, чудо-чудо, дарун ба дарун, зиёда, чоштгоҳ, чоштгоҳӣ зарфҳои ҳосил забони гуфтугӯро истифода намудааст. Мисол:

«Ба кироӣ хотир поякӣ омадем».

Возеҳ дар истеъмоли пешояндҳо асосан ба нормаи забони адабии замони худ таъкид карда бошад ҳам, дар асарҳои ӯ ҳодисаи бе пешоянд кор фармуда шудани таркибҳои пешоянддори синтаксисӣ ва аз таркиби пешояндҳои номии ҷумла афтида мондани пешояндҳои аслии дида мешавад, ки ин ҳодиса ба тарзи баён Возеҳ дар истеъмоли пешояндҳо асосан ба нормаи забони адабии замони худ таъкид карда бошад ҳам, дар асарҳои ӯ ҳодисаи бе пешоянд кор фармуда шудани таркибҳои пешоянддори синтаксисӣ ва аз таркиби пешояндҳои номии ҷумла афтида

мондани пешояндҳои асли дида мешавад, ки ин ҳодиса ба тарзи баёни гуфтугӯй наздик шудани тарзи баёни нависандаро нишон медиҳад. Чунончи:

1. Бе пешоянд кор фармуда шудани таркиби пешоянддори синтаксисӣ: «рӯзи якшанбе савори коласка ба роҳи оҳаи даромада, Бағдод рафтем».

2. Аз таркиби пешоянди номии ҷумла афтида мондани **пешоянди аслии ба**: «Дар ривоёт омада, ки ҳазрати амир-ул-муъминин... дар айёми хилофати худ беруни шаҳри Куфа баромада буд».

Барои ба забони гуфтугӯй-ҳалқӣ наздик намудани забони асарҳои худ саъю кӯшиш кардани Возеҳро дар мисоли истеъмоли ҳиссачаҳо боз ҳам равшантар мушоҳида мекунем. Ҳиссачаҳои дар асарҳои Возеҳ истифодашуда ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд:

1. Ҳиссачаҳои ҳоси забони адабӣ-китобӣ: **ҳатто, низ**.

2. Ҳиссачаҳои ҳоси забони гуфтугӯй: **мана, ҳим, боз, мабодо**.

Мисол: «Имрӯз ҳаво борон ва қадре сармо ҳам дошт».

Соҳти синтаксисии «Савонех-ул-масолик», агар баъзе калимаҳои душворфаҳм ва кӯҳнашударо истисно кунем, аз бисёр ҷиҳатҳо ба забони адабии ҳозираи тоҷик хеле наздик аст, зеро ки Возеҳ баъд аз Аҳмади Дониш аввалин шахсе буд, ки барои ба забони зинда наздик намудани забони асарҳои худ камар баста, дар ин соҳа муваффақиятҳои ба назар намоёнро ба даст даровардааст.

Аз хусусиятҳои фарқкунандаи синтаксисии забони асари Возеҳ масъалаҳои зеринро қайд кардан мумкин аст:

1. Ибора.

Ибора яке аз воҳидҳои синтаксисӣ аст. Вай дар баёни фикр роли калон мебозад. Бинобар ин, нависандагон ба иборасозӣ ва истеъмоли он диққати махсус медиҳанд. Азбаски баъзе типҳои ибораҳо ҷумлаҳои пайравро иваз карда метавонанд, барои соддашавии соҳти ҷумлаҳо ёрӣ мерасонанд.

Дар забони қисми асосии **«Савонех-ул-масолик»** серистеъмол будани ибораҳои масдарӣ мушоҳида мешавад. Ин факт аз наздик будани забони асари Возеҳ ба забони гуфтугӯй ва бештарини **ибораҳои масдарӣ** дар асари Возеҳ **ҷумлаҳои пайрави замонро** иваз соддагии соҳти синтаксисии он шаҳодат медиҳад, кардаанд. Мисолҳо:

«Дар вақти рафтан ба Маккаи муаззама ҳам аз ин ҷо убур намуда будем». «... ҳазрати имом Ризо... дар вақти ташриф овардан аз Мадина ба Тъс дар ин ҷо омада, ба болои санги сиёҳе қадам ниҳодаанд».

2. ҷумлаҳои содда

Дар «Савонех-ул-масолик» ҷумлаҳои содда хуллас, тафсиلى ва яктаркибаро дучор мекунем. Мисолҳо: «роҳ обод аст». «Қалъа

намудор гардид». «Ръде бузург аз васати шаҳр чараён дорад». «Хандидам ва гуфтам».

3. Аъзоҳои ҷумла

Возеҳ дар асараш як миқдор **хабарҳои суратнаёфтаи номиро** кор фармудааст, ки ба воситаи сифат ифода ёфтаанд. Ин тарзи ифодаи хабар яке аз хусусиятҳои забони гуфтугӯӣ мебошад. Мисол: «Сорук хам бисёр обод ва хушмева».

Возеҳ дар сухани тасвирии худ барои ифодаи ҳоли замон ба ҷои калимаҳои китобии доимо, ҳамеша таркиби ҳама вақт-ро истеъмоли мекунад. Таркиби ҳама вақт дар забони гуфтугӯӣ серистеъмоли аст. Мисол:

«Фаршҳои асвоқ (бозор) ва кӯчаҳо ҳамагӣ аз санги мармар ва аробаҳои коласкаи оҳанӣ ҳама вақт дар шаб ва рӯз ҷорӣ мебошад

Адабиёт:

1. Ғаффоров Р.Хошимов С.Камолиддинов Б. Услубшиносӣ. Душанбе, - 1995;
2. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. Сталинобод-1959
3. Воҳидов А. Фарҳангшиносии тоҷику форс. Самарқанд – 2006;

Маърӯзаи 24: Забони назм дар охири асри XIX

№	Муддат	Шумораи талаба
1	Нақшаи мавзӯ:	1.Забони адабии тоҷик дар асрҳои XVI ва ибтидои асри XX. 2.Адибони маорифпарвар (Аҳмади Дониш, Возех, Савдо, Ҳайрат) ва хизматҳои онҳо дар инкишофи забони тоҷикӣ. 3.Забони назм дар охири асри XIX. 4.Вазъияти забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX.
2	Мақсади дарс: Таҳлили забонӣ дар асоси асарҳое, ки дар асрҳои XVI ва ибтидои асри XX ба таъъ расидаанд. Зеро ҳар як давра хусусиятҳои ба худ хосро дорост. Фонди асосии луғавӣ ва сохти грамматикӣ асарҳои Восифӣ, Аҳмади Дониш, Возех, Савдо, Ҳайратро бо муқоиса ба асрҳои Муҳаммад Авфии Бухорӣ, Саъдӣ, Ҳофиз, Чомӣ, Навоӣ омӯхтан.	
3	Вазифаи педагогӣ: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърӯзаро муайян намудан ва алоқии мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан	Натиҷаи фаолияти таълим. Забони адабии тоҷик дар асрҳои XVI-XVII. Адибони маорифпарвар ва хизматҳои онҳо дар инкишофи забони тоҷикӣ. Аҳмади Дониш ва мавқеи ӯ дар инкишофи забони адабии тоҷик. Хусусиятҳои забонии асарҳои ибтидои асри XX. Фонди асосии луғавӣ ва сохти грамматикӣ асарҳои Восифӣ, Аҳмади Дониш, Возех, Савдо, Ҳайратро бо муқоиса омӯхтан.
4	Усули таълим	Маърӯза, мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб
5	Шаклҳои ташкил кардани фаъолияти хониш	Ҷамоа, бо гурӯҳҳо кор кардан
6	Воситаҳои таълим	Матни маърӯза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш
7	Шароити таълим додан	Хонае, ки бо воситаи техникӣ чиҳозонида шудааст
8	Мониторинг ва баҳогузорӣ	Саволҳо, мулоқот

Дар охири асри XIX майли наздикшавӣ ба забони зинда аз наср дида дида дар назм зиёдтар меафзуд. Ин ҳодисаи тасодуфӣ нест. Аксарияти маорифпарварон ва адибони пешқадам шоирон буданд. Онҳо анъанавӣ содданависиро дар назм давом медоданд.

Масалан, Савдо дар шеърҳои ҳаҷвӣ ва ҳазломези худ калима ва

ибораҳои зиёди халқӣ ба мисли **лангарӣ, тўғрӣ, камбағалона, иштиҳои қозгир, ваъдаи хушқу қоқ, пичир-пичир, куртаи садямоқ, толеи намкашида, калтачаи қуроқ** ва ғайра истилоҳоти соҳаҳои гуногунро қор мефармояд. Мисол:

**Мудом табъи ман аз вачҳи ёр ночок аст,
Ки субҳу шом рафиқи рақиби айғоқ аст.**

Унсурҳои забони халқро қариб дар ҳамаи жанру намудҳои эҷодии Шохин ҳам дидан мумкин аст, Масалан, дар ғазалҳои ҷудогонаи ӯ истеъмоли шудани калима ва **ибораҳои тезбӯл, нағз дидан, ганда, лаганда қардан, инчиқ, алла, чўрағӣ, қавурдоқ, таёқ, кокул барин унсурҳои забони халқро мебинем.** Ғайр аз ин, Шохин чунин ибораҳои халқиро низ ба қор бурдааст: қад-қади чав (оҳиста, кўтоҳ,- кўтоҳ ва базър қадам мондан), алафи гандадарав (дарави аввалин) нигоҳи ало (бадназарӣ, адоватнокӣ), канда шудан (аз нав касал шудан) ва ғ.

Дар ин давр ҳар шоири пешчадаи шеър навиштагӣ кӯшиш кардааст, ки барҷастатарин шаклҳои ифодаи халқиро интихоб намояд. Ба ҳамин муносибат ба забони назми китобӣ даромадани унсурҳои муҳимми луғавӣ ва грамматикӣ дар забони зиндаи умумхалқӣ қор кардашударо мушоҳида менамоем. Чунончи, дар шеърҳои **Муҳаммадсиддиқ Ҳайрат** мо шаклҳои луғавӣ ва ифодаҳои **дина, шатар-шатар, тапар-тапар, қад ба қад унсурҳои грамматикӣ (сифат ва зарфҳои таъкиди суп-сурх, сип-сиёҳ, сап-сафед, бад-баробар, саппа-соф, раппа рост, яб-яла, таппа-тар, пок-покиза, таппа тайёр** ва ғайраро мебинем.

Ба ҳамин тариқ, асарҳои унсурҳои забони гуфтугуиро дарбаргиранда як манбаи нишондиҳандаи боигарии забони умумхалқӣ тоҷик мебошад. Ин гуна асарҳо инкишофи доимии забони умумхалқӣ тоҷик ва тарзи ба ҳам таъсиррасонии забони адабӣ ва гуфтугуиро нишон медиҳанд.

САВДО

**Он ки ранге дораду бӣи хуше дорад, гул аст,
В-он ки ӯ аз шавқи гул дар боғ нолад, булбул аст.
Пораи ноне ба пеши қосқон қурси маҳ аст,
Қосаи обе ба чашми ташнагон чоми мул аст.
Он ки дорад молу зар, асбобу сомоне ба даст,
Гарчи нодон аст, назди мардумон ақли кул аст.
Гарчи пулдорист дар олам маноти эътибор,
Ғам маҳър аз бепулӣ, Бепул, ки дарё бепул аст.**

ҲАЙРАТ

**Эй сарв, бе ибo ба чаман сар қашидай!
Моно, ки сарви қомати ўро надидай!**

Ороми сарви ман бувад аз чӯйбори чашм,
Эй сарв, агар ту бар лаби чу орамидй!
Ў сарви дилбар асту равон асту дар хиром,
Ту сарви бибарию ба кунче хазидай!
Ту реша дар дил асту зи дил об меҳърад,
Ту реша дар гил астию аз гил дамидай!

ҲАЙРАТ

Дузджовй чанд? Эй сардастай дуздон, бишарм!
Ин хама толон, ки мебинем, аз дуздони туст!
Баъд аз ин як хонаи обод натвон ёфтан,
Давр агар даври тую «даврон» агар «даврони» туст.

Калимаи «даврон» ба ду маънӣ: маънои аслиаш — даври даврон ва писари миршаб Даврон омадааст.

Барои адабони прогрессивӣ танҳо дар рамкаи забон ва услуби кӯҳнаи классикӣ маҳдуд мондан мумкин набуд. Онҳо ба забони халқ мурочиат карда, калимаю ибораи халқиро бисёртар кор мефармудагӣ шуданд, вобаста ба ақидаҳои худ бо услуб ва тарзи ифода тағироти муайяне низ дохил мекарданд. Чунончи, дар наср ин гуна вазъият дар «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и Шохин дида мешавад. Забони асар аз ҷиҳати ниҳоят бисёр кор фармуда шудани элементҳои халқ ва ҷой надоштани тарзи баёни дабдабаноки анъанавӣ, хеле содда ва ба забони гуфтугӯӣ наздик аст, аммо аз сабаби он ки асар ба таври рамзу киноя навишта шудааст, фаҳмидани мундариҷаи он ниҳоят душвор аст. «Ба ҳар ки чун шоҳи шатранҷ рух мениҳам кишт меҳърам ва чун гурба ба ҳар хона, ки савқ мезанамам пишт мешунавам, шир дар косаи ман **чурғот** ва мавиз дар косаи ман **қароқот**». (Шохин «Бадоеъ-ус-саноеъ»).

Маҳорати Шохин дар он аст, ки вай бо вучуди пеш гирифтани рамзу киноявӣ ифодаю шаклу воситаҳои ва элементҳои забон ва эҷодиёти халқро бештар истифода намуда тарзи ифодаи асари худро ба забону зарбулмасалҳои халқӣ хеле наздик оварда тавонистааст. Дар охири асри XIX тенденцияи наздикшавӣ дар забони адабӣ аз наср дида ба назм бештар буд. Ин тасарруфӣ набуд, аксарияти пайравони А.Дониш шоир буданд, онҳо анъанаи Донишро давом менамуданд. Як намунаи содданависӣ дар шеърҳои Савдо мебошад, ки аз ҷиҳати забон аҳамияти калон дорад. Савдо бо ин кораш анъанаҳои кӯҳнаро шикаста партофтааст ва ба ҳамин муносибат ибораҳои зиёди халқӣ ва забони ӯ ва бо шеърҳои дохил шудааст, ки ба забони адабии онвақта дохил шудаанд.

Чунончи, калимаҳои **тўғрӣ**, **ваъдаи хушкӯ** **қоқ** **пичир-пичир**, **даъвои нони қоқ** ва ғайра. Савдо ҳатто барои ифодаи сухан ба баъзе элементҳои шевагӣ кӯшиш кардааст, монанди чико кунам, «сар-сиё»,

«пичоқ».

Савдо дар асарҳои беҳтарини худ бар зидди забону услуби мураккабу тумтароки адабиёти дарбори ва тасаввуфи мубориза бурда, ба чунин хулоса меояд, ки беҳтарин роҳи мубориза ба кор бурдани калимаҳои лаҳжавӣ ва калимасозӣ набуда, балки бо забони содда, равон ва оммафаҳм асар эҷод кардан аст. **Ин тариқа асарҳои Савдо боз дорои чунин хусусият мебошад**, ки дар онҳо соддагии забон ва тарзи баён мақсади ягона набда, барои чуқур кушода додан ва равшан кардани идеяи асар низ хизмат мекунад. Мисоли равшан аз ғазали ӯ:

**Он ки ранге дораду бӯи хуше дорад, гул аст,
В-он ки ӯ аз шавқи гул дар боғ нолад, булбул аст.
Пораи ноне ба пеши қоқсон курси маҳ аст,
Косаи обе ба чашми ташнагон чоми мул аст.
Он ки дорад молу зар, асбобу сомоне ба даст,
Гарчи нодон аст, назди мардумон аҳли кул аст.
Гарчи пулдорист дар олам маноти эътибор,
Ғам маҳӯр аз бепулӣ, Бепул, ки дарё бепул аст.
(мул-май, шароб, манот-асос, кул-ақли расо).**

Ин ғазал на фақат аз ҷиҳати шакл ва соддагии забон, балки аз ҷиҳати мазмун низ муқобили тематикаи асарҳои шоирони мутасаввиф ва дарборӣ гузошта шудааст. Агар шоирони маддоҳи дарбори дар шеърҳои худ давлатмандон ва ашрофонро таърифу тавсиф карда бошанд, Савдо дар шеърҳои худ ба як ҳусни тавачҷӯҳ камбағалону мискинонро, ки барои онҳо пораи нон ва косаи об беҳтарин таом мебошад, тасвир кардааст. Ин равия эҷодиёти шоирони дигар ҳам ба таври анъанавӣ давоӣ кардан гирифт. Яке аз онҳо Ҳайрат мебошад. Чи навъе ки С.Айнӣ дар «ёддоштҳо»-и худ дар бораи Ҳайрат маълумот медиҳад, **«Ӯ дар пеши як дӯсти худаш, ки забони русиро медонист, чанд рӯзе машғули карда, ин забонро ба қадри ифодаи маром ва хати русиро ба қадри дарснависӣ омӯхта буд».**

Дар асарҳои Ҳайрат муборизаи байни **суханбозии шоирона ва майли содданависиро** мушоҳида мекунам. Ҳайрат ба боигарии забони модарии худ, ба тобиши рангорангии калимаҳои он дода шуда, баъзе вақт шеърҳое менавишт, ки онҳо бештар характери суханбозӣ, нишон додани сермаъногии калимаҳоро доштанд.

Ҳайрат ҳам, монанди Савдо, шеърҳои худро ба забони гуфтугӯӣ эҷод мекард. Вале, агар Савдо дар баъзе шеърҳояш як микдор калима ва ибораҳои ба тоҷикони дигар ҷой номафҳум лаҳҷаи Бухароро ба кор бурда бошад, Ҳайрат ҳамин тариқа калимаҳоро ба кор бурдааст, ки онҳо ба оммаи васеи халқ мафҳум буданд. Масалан, шоир ифатҳои қиёсии мисли **«суп-сурх»**, **«сап-сафед»**, **«тапа-тар»**, ки ҳоло ба нормаи забони адабиямон

даромадаанд, ба таври васеъ ба кор бурдааст. Ҳайрат бо мақсади мубориза бурдан бар зидди тумтарокӣ ва якрангии назм ва барои ба халқ наздик кардани он якчанд шеърҳои лирикӣ ба забони соддаи равшан эҷод кардааст, ки онҳо чи аз ҷиҳати образҳои худ ва чи аз ҷиҳати приёмиҳои бадеӣ ба поэзияи халқӣ наздикӣ доранд. Намунаи беҳтарини ингуна асарҳои Ҳайрат ғазали мунозиравии зерини шоир шудааст:

**Эй сарв, бе ибo ба чаман сар кашидай!
Моно, к сарви қомати ёро надидай!
Ороми сарви ман бувад аз ҷӯбори чашм,
Эй сарв, агар ту бар лаби ҷу орамидай!
Ё сарви дилбар асту равон асту дар хиром,
Ту сарви бебарии ба кунче хазидай!
Ё реша дар дил асту зи дил об меҳрад,
Ту реша дар дил астию аз гил дамидай!
Ё нозпарвар асту бувад шох-шох лутф,
Ту боғпарвар, аз ду-се шoхи буридай!
Ҳайрат, зиёда мӯътақиди сарви нози ё
Гаштӣ, магар мунозираи мо шунидай!**

Ин ғазал дар муборизаи нависандагони пешқадами он замон бар зидди шоироне ки бо забони душвор ва образҳои бардурӯғи шеърҳои худ поэзияро торафт аз халқ дур мекунониданд, аҳамияти калон дошт. **С.Айнӣ дар «Ёддоштҳо»**-и худ мақом ва аҳамияти ин ғазали Ҳайратро дар муборизаи адабии он замона нишондода, чунин менависад:

«Ин ғазал ба болои ин ки равон, содда, ҳамафаҳм, ҳамаи калимаҳояш дилчасп буда, бо камоли маҳорат баргузидашуда ва дар ҷои худ монанди нигинакорихои нодиракорона шинам шудаанд, як эълони мубориза буд бар зидди ташбеҳҳои ғайритабии обшустаи шоирони гузашта, ки то он замон аз тарафи тақлидчиёни онон такрор меёфтанд. Маълум аст, ки шоирон ҳар ҷо, ки қомати ёр ояд, албатта ба сарв, шамшод ва тубии афсонавӣ, ҳатто ба аръар, ки як дарахти қадбаланди бисёр баднамо аст, монанд мекарданд.

Адабиёт:

1. Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2006
2. Чахонбинӣ ва маҳорат. Душанбе, Ирфон – 1966.
3. Ғаффоров Р. Хошимов С. Камолиддинов Б. Услубшиносӣ. Душанбе, Маориф – 1995;
4. Воҳидов А. Фарҳангшиносии тоҷику форс. Самарқанд – 2006;

Маърӯзаи 25: Вазъияти забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX

№	Муддат	Шумораи талаба
1	Нақшаи мавзӯ:	1. Вазъияти забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX. 2. Забон ва тарзи баён 3. Мавқеи «Тазҳиб-ус-сибён» дар таърихи забони тоҷикӣ.
2	Мақсади дарс: Таҳлили забонӣ дар асоси асарҳое, ки дар асрҳои XVI ва ибтидои асри XX ба таъъ расидаанд. Зеро ҳар як давра хусусиятҳои ба худ хосро дорост. Фонди асосии луғавӣ ва сохти грамматикӣ асарҳои Восифӣ, Аҳмади Дониш, Возех, Савдо, Ҳайратро бо муқоиса ба асрҳои Муҳаммад Авфии Бухорӣ, Саъдӣ, Ҳофиз, Чомӣ, Навоӣ омӯхтан.	
3	Вазифаи педагогӣ: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърӯзаро муайян намудан ва алоқаи мантиқӣ байни ҳар як қисмро таъмин намудан	Натиҷаи фаолияти таълим. Забони адабии тоҷик дар асрҳои XV1-XV111. Хусусияти луғавӣ асарҳои ин давра. Махсусияти ба худ хоси забони «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Муҳаммад Восифӣ. Адибони маорифпарвар ва хизматҳои онҳо дар инкишофи забони тоҷикӣ. Аҳмади Дониш ва мавқеи ӯ дар инкишофи забони адабии тоҷик. Хусусиятҳои забонии асарҳои ибтидои асри XX. Фонди асосии луғавӣ ва сохти грамматикӣ асарҳои Восифӣ, Аҳмади Дониш, Возех, Савдо, Ҳайратро бо муқоиса омӯхтан.
4	Усули таълим	Маърӯза, мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб
5	Шаклҳои ташкил кардани фаъолияти хониш	Ҷамоа, бо гурӯҳҳо кор кардан
6	Воситаҳои таълим	Матни маърӯза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш
7	Шароити таълим додан	Хонае, ки бо воситаи техникӣ чиҳозонида шудааст
8	Мониторинг ва баҳогузорӣ	Саволҳо, мулоқот

Шароити зиндагӣ ва таърихӣ асри XX Осӣи Миёна нисбат ба давраҳои пешина мураккаб, вале барои инкишофи минбаъдаи забони адабии тоҷик марҳилаи муҳимме буд. Дар ҳамон шароити

таърихӣ муносибатҳои капиталистӣ дар ҳаёти мамлакат роҳ меёбад, роҳи оҳан кашида мешавад, баъзе корхона ва муассисаҳои нав ба вучуд меоянд ва савдои буржуазӣ ривочу равнақ меёбад.

Чунин вазъияти зиндагӣ ва шароити нисбатан нави таърихӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва маданӣ дар навбати худ ба забон, ки олоқи алоқа аст, бевосита акс меёфт ва дар забони адабии давра пайвасти тағироте ба вучуд меовард.

Дар ин давра қатъи назар аз майлу кӯшиши душвору мураккабнависи як гурӯҳи адибон, забони адабӣ вобаста ба шароити таърихӣ ва ҷамъиятии ибтидои асри XX роҳи тараққиёти таърихӣ худро бо оҳистагӣ тай мекард. араёни аз ҳисоби забони зиндаи умумхалқӣ торафт бой ва соддашавии забони адабӣ ба таври махсус давом менамуд. Дар ин вақт ба омма наздик кардани забони адабии тоҷик нисбат ба пештара қувват гирифта, равияи содданависӣ бар равияи душворнависи анъанавӣ ғалаба карда истода буд.

Дар ҳамин гуна шароит **Мирзо Сирочи Ҳаким «Тӯҳфаи аҳли Бухоро»** ном сафарномаи худро ва **С.Айнӣ «Тазҳиб-ус-сибён»** ро навиштанд. «Тазҳиб-ус-сибён» асари дидактивӣ- педагогии Айни буда, барои мактаби усули нав ба сифати китоби хониш тартиб дода шуда буд. Аз рӯи материалҳои насри ин китоб хеле равшан дидан мумкин аст, ки забони адабӣ дар тарзи баён, шаклҳо ва қоидаҳои грамматикӣ, сохти синтаксисӣ, таркиби луғавӣ хусусиятҳои забони гуфтугӯи умумхалқиро аз ҳавақта зиёдтар дар бар карда, тағироти муҳимми сифатиро аз сар мегузаронид. Барои намуна аз **«Тазҳиб-ус-сибён»** порчае меорем:

«Бачае, ки баодоб бошад, соҳиби ақл ва доно мешавад, ҳамеша ба сабақаш зеҳн менамояд, сабӣ мекунад. Ҳама чизҳои хондагиашро медонад, аз хондан ва дониш бисёр хурсандӣ ва шодмонӣ мекунад. Агар сабақашро надонад, изо мекашад ва шарм мекунад, хафа мешавад. Аз ҳар кор ба назараш хондан ва навиштан нағз менамояд. Дар вақти хондан бозӣ намекунад. Вақташро ҳолӣ ва бекор намегузаронад» (саҳ.4).

Як хусусияти характерноки забон дар ин давра бо **калимаҳои русӣ-интернационалӣ** пурра шудани таркиби луғавии он аст. Чунончи: почта, магазин, параход, газета, диплом, биржа, театр, план, станция, вокзал, поезд, завод, банк ва ғайра.

Дар масъалаи ба забони адабӣ дохил кардани унсурҳои забони халқ ва кор фармудани ибораҳои оммафаҳм С.Айнӣ ва адибони дигар кӯшиши чиддӣ доштаанд. Масалан, пазмон шудан (**ёд кардан**), изо кашидан (**шарм кардан**), шарроси шудан (**аз ёд шудан**), бўлак-бўлак (**қисм-қисм**), даст гирифтани (**чизро дар ихтиёри худ нигоҳ доштан**), зиқ шудан (**дилтанг шудан**), қапчуқ (**ҳамён**), тикки (**пора**), тахт истодан (**рози шудан, ором будан**) хай кардан (**рондан**), ҳаёт (**майдон**,

боғча) ва ғайра.

Дар асарҳои бо равиҳои содданависӣ эҷодшуда калимаҳои кўҳна ва арабии душворфаҳм ниҳоятдараҷа каманд, зеро ки аз ибтидои асри ХХ чараёни аз унсурҳои номафҳум ва нодаркори араби тоза кардани забони адабии тоҷик сар шуда буд.

Дар ибтидои асри ХХ, вақте ки забони адабӣ боз ҳам соддатар ва оммафаҳмтар шудан гирифт, он процесси саршудаи заиф торафт қувват гирифт, ба қоидаи за бони умумхалқӣ тамоман мувофиқат кард. Яъне дар таркиби изофи бандаки изофӣ дар охири муайяншаванда қарор гирифта, аломати номуайяний аз муайяншаванда ба муайянкунанда ба таври қатъӣ гузашт.

Мисолҳо: «Иморат хубе сохтаанд» (Тўҳфаи аҳли Бухоро). «Ҳар сол маблағи бузурге барои тафсили Муҳаммадфарид ёфт шуда сарф мешавад», (Тазҳиб-ус-сибён).

Ғайр аз ин, дар асари Айнӣ ҳамчун ҳиссаҷаи номуайяний қор фармуда шудани калимаҳои як-ягон дида мешавад, ки пеш ба нормаи адаби надаромада буд. Мисол: «Як руз аз бозор убур мекардам». «Ягон одами таъин шаҳр рафтани шавад, мефиристам» .

Яке аз аломатҳои муҳимми инкишофи қоидаҳои грамматикӣ ба нормаи забони адабӣ пурра дохил шудани шаклҳои ҷамъи бавоситаи **ҷонишинҳои шахси 1 ва 2 ҷамӯ – моҳо-моён, шумоҳо-шумоён** мебошад.

Мисолҳо: «Акнун моёнро лозим аст, ки қадри падару модарро донем». «Эй фарзандон! Шумоён ҳам мисли Аҳмадҷон ба шариконатон муомилаи нағз кунед» (Таҳзиб-ус-сибён).

Дар забони адабии ибтидои асри ХХ дар боби феъл ҳам тақомулоти муайяне ба вучуд омадааст. Баъзе шаклҳои китобии феъл дар ин вақт аз истеъмол баромада монданд. Масалан, шакли феъли гузаштаи ҳикоягии бо **«кӣ»** сохташаванда (хондандӣ) аз истеъмол баромада, шакли ба воситаи **«ме»** сохташавандаи он (мехондам, мехондӣ) қоидаи умумӣ гардид. Ба ҷои феъли ёридиҳандаи **бувад** истеъмолӣ **аст ва мебошад** муқаррар гардид.

Дар ибтидои асри ХХ ҳамчун қоидаи умумӣ ба забони адабӣ дохил шуда, мустақкам гардидани шакли сифати феълии **бо суффикси –гӣ** сохташаванда як хусусияти характерноки забони адабӣ мебошад. Мисолҳо: «Нохуни дасту пояш ҳамеша гирифтагӣ мебошад». «Чизҳои меҳӯрдагӣ аз гандум, чав, арзани ҳосил мешавад». (Тазҳиб ус-сибён).

Ба забони адабӣ дохил шуда, расмӣ гардидани сифати феълии ба **суффикси –гӣ** сохташуда, инкишофи иборасозии сифати феълӣ ва масдарӣ низ ҳамчун як аломати аз ҳисоби воситаҳои ифодаи забони умумхалқӣ бой шудан ва аз ҷиҳати синтаксисӣ равану содда ва муқаммал шуда истодани забони адабӣ ба шумор меравад.

Хусусиятҳои грамматикӣ забони адабии ибтидои асри ХХ

гувоҳи он аст, ки ин марҳилаи инкишофи забони адабӣ бо вазъият ва тағироти умумии сифати худ ба забони адабии ҳозираи тоҷик наздикии бевосита дорад. Садриддин Айнӣ дар ин марҳила роли асосии умумиятдиҳанда ва ташкилкунандагиро бозидааст.

Азбаски забон ва тарзи баёни С.Айнӣ дар «Тазҳиб-уссибён» хусусиятҳои асосии забони умумхалқии миллии тоҷикро барҷаста инъикос мекунад, китоби мазкурро яке аз нахустин намунаҳои хаттии забони адабии ҳозираи тоҷик ва ҳуди С.Айниро асосгузори он шуморидан мумкин аст.

Адабиёт:

1. «Наводир-ул-вақоъ». Китоби I, II. Душанбе, Дониш – 1988.
2. Ғаффоров Р. Ҳошимов С. Камолиддинов Б. Услубшиносӣ. Душанбе, Маориф – 1995.
3. Маъсумӣ Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш. Душанбе, 1966;
4. Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2006;

Маърӯзаи 26: Забони асарҳои Аҳмади Дониш

№	Муддат	Шумораи талаба
1	Нақшаи мавзӯ:	1. Мавқеи калимаҳои гуфтугӯй-ҳалқӣ дар асарҳои Аҳмади Дониш ва аҳамияти онҳо. 2. Истифодаи калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ дар осори Аҳмади Дониш ва сабабҳои иҷтимоӣ ва таърихӣ он. 3. Иқтибоси калимаҳои русӣ-интернатсионалӣ дар осори Аҳмади Дониш ва зарурати он. 4. Хусусиятҳои грамматикӣ забони осори Аҳмади Дониш. 5. Хусусияти номуайяний дар байни забони адабии пешина ва ҳозираи тоҷик.
2	Мақсади дарс: Ба донишҷӯён дар бобҳои забон ва тарзи баёни адабиёти охири асри XIX ва ибтидои асри XX маълумот додан. Муайян намудани услуби нигориши Аҳмади Дониш аз «Наводир-ул-вақоъ». Мавқеи калимаҳои гуфтугӯй-ҳалқӣ дар асарҳои Аҳмади Дониш ва аҳамияти онҳо.	
3	Вазифаи педагогӣ: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърӯзаро муайян намудан ва алоқаи мантиқӣ байни ҳар як қисмро таъмин намудан	Натиҷаи фаолияти таълим: Мавқеи калимаҳои гуфтугӯй-ҳалқӣ дар асарҳои Аҳмади Дониш ва аҳамияти онҳо. Истифодаи калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ дар осори Аҳмади Дониш ва сабабҳои иҷтимоӣ ва таърихӣ он. Иқтибоси калимаҳои русӣ-интернатсионалӣ дар осори Аҳмади Дониш ва зарурати он. Хусусиятҳои грамматикӣ забони осори Аҳмади Дониш. Хусусияти номуайяний дар байни забони адабии пешина ва ҳозираи тоҷик.
4	Усули таълим	Маърӯза, мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб
5	Шаклҳои ташкил кардани фаъолияти хониш	Ҷамъа, бо гурӯҳҳо кор кардан
6	Воситаҳои таълим	Матни маърӯза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш
7	Шароити таълим додан	Хонае, ки бо воситаи техникӣ ҷиҳозонида шудааст
8	Мониторинг ва баҳогузорӣ	Саволҳо, мулоқот

Забони адабӣ ҳамчун шакли махсуси забони умумҳалқӣ, маҳсули чараёни дуру дарози тараққити ҷамъият бой мешавад, инкишоф меёбад, суфтаву пухта мегардад. Аз рӯи ҳамин қонуни тараққиёт инкишофи таърихӣ забони адабии тоҷик - забони

адабиёти охири асри XIX ва ибтидои асри XX-ро ба вучуд овард.

Дар нимаи дуюми асри XIX маорифпарварон ба анъанаҳои пешқадами назму насри гузаштагони худ така карда, барои ба халқ наздик кардани адабиёт ва ба забони адабӣ дохил кардани калимаю ибораҳои халқӣ кӯшише зоҳир намуданд. Як мисоли барҷастаи он ғайриқадри эҷодии Аҳмади Дониш мебошад. Дар он замон ҳамаи одамони равшанфикр ва тараққипарвари Бухоро, шоирон ва нависандагони халқпарвар мисли **Шоҳин, Абдулмачиди Зуфунун, Яҳёхоча, Содикхочаи Гулханӣ, Абдулкарими Офарин, Возех, Дилкаш, Исо Маҳдум, Музтариб, Мирзоҳайи Саҳбо, Симо, Мирзо Азими Сомӣ, Ҳайрат** ва монанди инҳо дар атрофи **Аҳмади Дониш** гирд омада буданд ва ҳар кадом ба таври худ идеяҳои пешқадами ӯро пайравӣ ва тарғиб менамуданд.

Маорифпарвари асри XIX дар доираи нормаи чандинасраи забон ва услуб истода, барои соддаву демократӣ кунонидани он кӯшидаанд. Ин гуна кӯшиш дар ҳамон шароити муҳит дар таърихи инкишофи забони тоҷикӣ ташаббуси муҳимме буд.

Аҳмади Дониш дар **забон ва услуби адабӣ усули содданависиро** пеш гирифта бошад ҳам, аз истеъмоли аз ҳад зиёди калимаҳои арабӣ ҳалосӣ надошт. Бинобар ин забони асарҳои илмӣ-фалсафии ӯ хеле вазнин ва душворфаҳм мебошад. Забони ҳаҷв ва тасвири бадеии Аҳмади Дониш хеле равшан ва содда аст. Бо вучуди ин, дар забони нисбат ба ҳамон вақт як андоза равшан содда шуморидашавандаи Дониш калима ва ибораҳои зиёди арабӣ дучор мешаванд. Масалан, **ашхоси касира, алассабех, истимоъ, каттоуттариқ, марқум, муваззаф, суле, тафарруҷ, умур, ғавоқх, явмулҳисоб** ва ғайраҳо.

Дар осори Аҳмади Дониш ба маънои анъанавии пешинашон қор фармуда шудани як миқдор калимаҳо дида мешавад, чунончи: **мурочиат - бозгашт, назм-тартиб, инқилоб, ҳама гуна тағирот, қасрат** – бисёр ва ғайра.

Аҳмади Дониш калимаҳои бисёрии забони **ғуфтуғуии халқии** мафҳумҳои предметро айнан ифода мекунанд, қор мефармояд: **шоҳқоса, чалақ, гулдон, яхнӣ, таппонча, қат** ва ғайра. Истеъмоли калимаҳои **қашмақаш, давродавр, шаллоқ, сара, пуч қарх қадан, баралло** ва ибораҳои **рехтаи халқӣ, монанди бебарғу наво, ходимӣ қардан, талху шӯр, обу озуқа, бар қой хушқ мондан, қаст аз қон шустан, қаш дуздидан, қайф аз қар паридан, аз қавли қон ва амсоли инҳо тарзи баёни нависандаро дар мавридҳои муайян хеле содда ва осонфаҳм мекунанд.**

Дар забони Аҳмади Дониш калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ низ қам нестанд. Дар давоми асрҳо калима ва терминҳои наво ба наво ба соҳаҳои гуногуни зиндагӣ (сиёсат, маъмурият, иқтисодиёт, маданият ва ҳаёти оилавӣ) тааллуқдоштаи ӯзбекӣ, қи дар забони умумхалқии

точик ва шеваҳои ҷудогонаи он хеле зиёд дида мешуданд, як қисмашон ба забони адабии тоҷик ва ба забони адабиёти классикӣ пай дар пай даромадан гирифтанд.

Дар асри XIX сар карда дар забони адабӣ нисбат ба даврони гузашта зиёдтар қор фармуда шудани калима ва **ибораҳои ўзбекиро** мебинем, ки якҷанд сабаби иҷтимоӣ ва таърихӣ дорад.

1. Терминҳои ўзбекии пешина ва баъдтар пайдошудаи ба тартибот ва сохти давлатию ҷамъиятии ҳамавақта мувофиқ будагӣ расмӣ ва умумӣ кулӣ пайдо карданд.

2. Баъзе калимаҳои тоҷикӣ ва арабӣ кўҳна шуда аз истеъмоли мебаромаданд, аз ҷиҳати маъно тағир меёфтанд ва ё тобишҳои махсуси маъноӣ пайдо мекарданд.

3. Қисме аз калима ва ибораҳои ўзбекии дар таркиби луғавии забони гуфтугўии тоҷикӣ мавҷудбуда аз ҷиҳати маъно хусусияти умумистеъмоли пайдо карда, ба тариқи синоним ба ҷои калимаҳои кўҳнашудаи тоҷикӣ ва ё барои ай нав ифода намудани тобишҳои ҷудогонаи маъно қор фармуда мешуданд.

4. Муборизаи маорифпарварони асри XIX ба муқобили равиҳои адабии модалӣ тақлидӣ, мубориза барои соданаҷисӣ унсурҳои нав ба нави забони ўзбекиро ба забони адабӣ дохил менамуд.

Аҳмади Дониш калимаҳои ўзбекиро аз нуқтаи назари зарурати луғавӣ ва терминологии онҳо истеъмоли мекунад. Масалан, истеъмоли калимаҳои ӯрда, ясаул, қушбегӣ, тӯра, элчӣ, қишлоқ, юриш, қъшун, қошук, қайроқ, улоқ, отемӣ, олуқ, солук, оқ қардан ва ғайраҳо ба ҳамин ҷиҳати масъала алоқаманд аст. **Мисолҳо аз «Наводир-ул-вақоеъ»:**

«Қаровулон маро даст гирифтанд», «Дигар билод ҳукми қария ва қишлоқ дорад», «Ба ҳар кас як қорди тилло ва қанҷчаю қошуқи симӣ ва се дастмоли сафед мусаллам намуданд». «амӯе қасир аз марду заифро меидам, ки ба ароба санг ва қайроқ мекашиданд ва ба денгиз мерехтанд», «Бояд ки оқи модарро ихтиёр намоям», «Таому отемӣ ба тороч рафта».

Калимаҳои русӣ-интернационалӣ дар забони Аҳмади Дониш ҳиссаи хурдтар ташкил медиҳанд. Дониш калимаҳои русиро қисман ҳангоми дар бораи сохт ва тартиби давлатдорӣ Россия ва Фаронга сухан рондан истеъмоли менамояд, ки аз «губерния», «губернатор», «император» иборатанд. Калимаҳои ба техника ва соҳаҳои зиндагӣ дахлдор дар «Наводир-улвақоеъ» ниҳоят кам буда, телеграф, қрават иборатанд.

Аҳмади Дониш ҳамчун одами пешқадами замони худ барои омўштани забони русӣ рағбат дошт ва калимаҳои ҷудогонаи онро ба истеъмоли қардан мекушид. Масалан: «Ходим «сейчас» гуфта маро дар растаи Балшуй Марсқуй овард».

ХУСУСИЯТҲОИ ГРАММАТИКӢ ЗАБОНИ АСАРҲОИ

АҲМАДИ ДОНИШ

Дар забони Аҳмади Дониш ба таври анъанавӣ-таърихӣ кор фармудани калимаҳо ва шаклҳои асосии грамматикӣ забони дарӣ равшан мушоҳида карда мешавад, ки он қоида ва шаклҳо дар давраҳои минбаъдаи инкишофи забони адабӣ оҳиста-оҳиста тағир ёфтанд ва бо сифату хусусиятҳои нав мукамал гардиданд.

Аҳмади Дониш категорияи ҷамъи исмҳоро асосан бо се роҳ ифода мекунад:

- а) ба воситаи суффиксҳои ҷамӯсозии тоҷикӣ;
- б) бо роҳи ҷамӯсозии арабӣ;
- в) ба воситаи исмҳои ҷомеъ.

Исмҳои ҷомеъ дар истеъмоли Аҳмади Дониш ҳам монанди пешина ҳамчун ифодакунандаи мафҳумҳои ҷамъ меоянд ва аз ҳамин сабаб аксар феъл бо шумораи ҷамӯ мувофиқат мекунад. Масалан: «Он гоҳ хабар оварданд ба ҷониби амир, ки лашкар бевафой карданд ва пушт доданд».

Дар забони Аҳмади Дониш қоидаи ҷамӯсозӣ ба воситаи суффиксҳои тоҷикӣ (ҳо, он, ён, гон, вон) дар калимаҳои арабӣ баъзан ҷои ҷамӯсозии арабиро мегирад. Монанди «аламҳо» (аълам). Ба ин восита баъзе шаклҳои ҷамъи арабиро ҳам ҷамӯ сохтааст: «масочидҳо». Лекин ин маънии онро надорад, ки Дониш аз ҷамӯсозии арабӣ тамоман даст кашида бошад.

Қоидаи ҷамӯсозии арабӣ, ки иборат аз ҷамӯсозии солим (ба воситаи суффиксҳо) ва ҷамъи муқассар (бо роҳи тағироти флективӣ) мебошад, бо ҳамаи намудҳои дучор мешавад. Чунончи: иморат - имороти олия, ривоёт-охири ривоёт, ҳикоёт-ҳикоёти дигарон, чиҳот-чиҳоти баҳр, ашкол – пардаи ашкол уюб-зоҳири сураташ аз уюб маро бошад, мутақаддимин ва мутааххирин ва ғайра.

Дар масъалаи тарзи ифодаи категорияи номуайяний дар байни забони адабии пешина ва ҳозираи тоҷик ду хусусияти фарқкунанда мавҷуд аст.

Якум, дар забони адабиёти классикӣ ҳамчун воситаи ифодаи номуайяний ва фардиат истеъмол кардани ҳиссаҷаҳои «як» ва «ягон» характернок намебошад. Дар забони адабии ҳозира аз ибтидои асри XX сар карда вазифаи ин ҳиссаҷаҳо бо вазифаи суффикси -е як аст ва ҳар ду баробар истеъмол мешавад.

Дуюм, дар забони адабиёти классикӣ исми номуайян бо муайянкунандаи худ омада бошад ҳам, шакл ва тарзи ифода тағир намеёбад, яъне суффикси -е ҳамеша бо исм меояд, ба муайянкунанда намегузорад. Чунончи, аспе сафеди бузург, зане мохсимон хуршедлико, шеър кардан ва гуфтан хислати ҳамида ва санъате писанда аст.

Дар забони Аҳмади Дониш кор фармуд шудани шакл ва тарзҳои шуморавии таърихӣ-анъанавӣ низ дида мешавад, ки онҳо баъд аз

Дониш тағир ёфтанд. Масалан, мо калимаҳои понсад ва дувистро мебинем, ки пеш ҳам ба ҳамин шакл кор фармуда мешуданд: «Ҳазору дувисту шаш нафарро нон медиҳад ва ҳазору понсаду панчоҳу се нафарро як қассоб гӯш т медиҳад».

Калимаҳои шуморавии «лак» (100 000), курур (500 000), арб (1000 000) низ ба кор бурда шудаанд. Масалан: «Аз ибтидои олам як арбу наваду панҷ куруру панчоҳу ҳашт лаку чаҳор ҳазору Нӯҳ садӯ ҳаштоду Нӯҳ сол то санаи мастура гузаштааст».

Чонишинҳои шахсии чамъи моён – моҳо, шумоён – шумоҳо дар забони Аҳмади Дониш кор фармуда намешавад. Ин чонишинҳо дар он давр ба нормаи грамматикӣ дохил намудаанд.

Аҳмади Дониш чонишини номуайянии «фалон»-ро хеле бисёр кор мефармояд. Масалан: «фалон дар муҳаббати фалон харобагузин ва гулханишин шуд».

Агар суҳан ба таври конкрет ба ҷинси занона алоқадор бошад, Дониш калимаи фалонро дар шакли фалона кор мефармояд. Масалан: «Модарон худ боис мешаванд, ки ҳон, фалона, барҳез ва дар миёни мо манишин, ки бешарм шавӣ ва дар канори фалона анбоз ва амсоли худ биёсой».

Дар забони Аҳмади Дониш шакли давомдори феъл танҳо бо ёрии «гирифтан» сохта шудааст: «мӯй кандан гирифт, чехраро харошидан гирифт ва ашк аз дида кашидан». Дар асарҳои Дониш шакли феълии сиғаи эҳтимолий типӣ омадагист ва шакли ифодаи сиғаи орзумандӣ-хоҳишмандии типӣ хонданӣ кам дида мешавад. Мисол: «маъракат гуштингирӣ будагист», «умри касифа диданӣ аст».

Дар забони адабии пешина ба шакли ноқис, яъне ба шакли феъли ҳол, бе бандакҳои ам, и, аст, ом, ед, анд кор фармуда шудани феъли гузаштаи нақлӣ-хабарӣ (префикси) характернок буд. Ин тарзу қоидаҳо дар осори Дониш низ мебинем. Масалан: «Дигар фавоиди Қуръон ва сабаби забту ҳифзи онро надида ва аз касе нашунида».

Дар асарҳои Аҳмади Дониш бисёр ба кор бурда шудани шакли сохтаи феъли ҳозира-ояндаи типӣ «меафтад» гувоҳи он аст, ки нависанда барои ба забони умумхалқӣ наздик кардани забони адабӣ хеле кӯшиш доштааст.

Дар асарҳои Дониш шакли китобӣ-анъанавии феъли ҳикоятӣ-хабарӣ, яъне ба ҷои аффикси ме- кор фармудани суффикси -и низ дида мешавад. Масалан: «Дар дафотир навиштандӣ ва ҳикоят кардандӣ».

Дар аксарияти феълҳои сохта аффиксҳои дар- ва бар- пеш аз на ва ме гузошта мешаванд. Мисолҳо: «Сарпӯш аз табақ барнадошт». «Садое барнаёмад». «Соле як бор чонваре азимчусса дар ин гирдоб дармеомад».

Дар забони Аҳмади Дониш сифати феълӣ бо **суффикси –гӣ** ва умуман ибораҳои сифати феълӣ хеле кам дучор мешаванд. Мисол: «Роҳи омадагӣ шарқӣ буд». «Мулки маврусии онҳо аз тарафи амир зулман аҳз кардагӣ аст».

Дар забони Дониш дида шудани ин шакли сифати феълӣ нишон медиҳад, ки нависанда ба тарзҳои ифодаи забони халқ эътибор дода, барои оммавӣ кардани онҳо кӯшиши муайяне доштааст.

Хулоса, шаклҳо ва хусусиятҳои морфологии хоси забони адабиёти классикӣ дар забони Аҳмади Дониш нисбат ба унсурҳои аз забони зиндаи халқ гирифташуда зиёдтаранд. Дар бобати синтаксиси ҳам як қатор хусусиятҳои хоси забони адабии пешина пурра риоя карда шудаанд.

Адабиёт:

1. Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2006;
2. «Наводир-ул-вақоъ». Китоби I, II. Душанбе, Дониш – 1988.
3. Ғаффоров Р. Ҳошимов С. Камолиддинов Б. Услубшиносӣ. Душанбе, Маориф – 1995.
4. Маъсумӣ Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш. Душанбе, Ирфон – 1966.

Маърӯзаи 27: Забони адабии тоҷик ва Садриддин Айни

№	Муддат	Шумораи талаба
1	Нақшаи мавзӯ:	1. Садриддин Айни дар бораи истифода аз забони зиндаи умумихалқӣ. 2. Хизматҳои бузурги устод Айни дар инкишофи забони адабии тоҷик. 3. Садриддин Айни дар бораи нависанда дар инкишофи забон.
2	Мақсади дарс: Шинос намудани толибилмон ба фаолияти илмию адабию публисистии Садриддин Айни. Хизматҳои бузурги устод Айни дар инкишофи забони адабии тоҷик. Садриддин Айни ва забони халқ. Гуфтаҳои устод Айни оиди матбуоти даврӣ.	
3	Вазифаи педагогӣ: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърӯзаро муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан	Натиҷаи фаолияти таълим: Мавқеи Садриддин Айни дар матбуоти тоҷики солҳои 20-30 хеле зиёд аст. Мавқеи матбуоти даврӣ дар ҳаёти сиёсӣ, адабӣ ва ҷамъиятии халқи тоҷик. Забон ва услуби матбуоти даврӣ ва мавқеи он дар солҳои 20. Хизматҳои бузурги устод Айни дар инкишофи забони адабии тоҷик. Муҳокимаи мақола ва рисолаҳо, ки оиди ин масъала нашр шудааст. Садриддин Айни ва забони халқӣ. Аз асарҳои Айни муайян намудани калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ. Гуфтаҳои устод Айни оиди матбуоти даврӣ ва забони халқ.
4	Усули таълим	Маърӯза, мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб
5	Шаклҳои ташкил кардани фаолияти ҳониш	Ҷамоа, бо гурӯҳҳо кор кардан
6	Воситаҳои таълим	Матни маърӯза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои ҳониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳои ҳониш
7	Шароити таълим додан	Хонае, ки бо воситаи техникӣ чиҳозонида шудааст
8	Мониторинг ва баҳогузорӣ	Саволҳо, мулоқот

Айни нишон медиҳад, ки забони адабӣ бо асоси худ забони умумихалқӣ аст. Ӯ таъкид менамуд, ки калима ва ибораҳои рехта ва пухтаро аз забони халқ омӯхта, онро ба асарҳо кор фармудан лозим аст.

Айни роли нависандагони пешқадам ва ҷавони истеъдоднокро дар инкишофи забони адабӣ эътироф намуда, онҳоро дар ин соҳа ба роҳи дуруст равона мекард.

Айнӣ роҳҳои дурусти инкишофи забони адабиёро нишон дода, бар зидди ақидаҳои вайронии онҳое, ки дар навиштаҳо тарзи гуфтори мардумро риоя карда навиштани мешуданд ва забони адабиёро ҳамон гумон мекарданд, мубориза мебард. Ё навиштааст: «... мақсад аз забонро ба халқ наздик карда оммафаҳм намудан ҳар чизро, ки дар районҳои ҷудогона бо ҳар гуна талаффуз меғӯянд, дар адабиёт кор фармудан нест. Дар он сурат забонро аз дилчаспи ва умумигӣ бароварда, барои ҳар район забони адабӣ сохтан даркор мешавад».

Устод ба нависанда Пўлод Толис навишта буд, ки «дар забони зиндаи халқи тоҷик чунин хазинаҳо ҳастанд, ки пур аз дурдонаҳои пурқимат мебошанд», «... забони халқ анбори холинаванди моли хом аст». Вале ё боз қайд мекард, ки пеш аз он ки забони омма ҳуқуқи адабӣ шудан пайдо кунад, онро аз нав кор кардан ва тоза сохтан лозим аст.

Баъд аз он ки Айнӣ бо осори асосгузори адабиёти шъравӣ Максим Горкӣ шинош шуд, аз вай тарзи ифодаи содда дар додани образҳо, ташбеҳҳо, дар баёни характери қаҳрамонҳо бисёр чизҳоро омӯхт. Устод Айнӣ минбаъд дар асоси таълимоти Горкӣ амал намуда, нависандагон ва шоирони ҷавонро аз вайрон кардани забони адабӣ бозмедонист. Ё таълим мебуд, ки шеваи ҳар маҳал аз забони адабӣ аз ҳар ҷиҳат каму беш фарқ дорад, бинобар ин ҳангоми эҷоди асар ёро аз он ноҳамворӣҳое, ки дар забони гуфтугӯи мардум дида мешавад, мувофиқи қоидаҳои грамматикӣ забон тарошида, адабӣ гардонда, ба ҳонандагон пешкаш кардан лозим аст.

Айнӣ меғӯяд, ки қисми асосии таркиби луғавии забони адабӣ дар забони гуфтугӯи халқӣ кор фармуда мешавад, вале як қисмати калимаҳо, ки дар адабиёти классикӣ дида мешаванд, ҳоло характери умумиистеъмолиро аз даст дода, дар баъзе лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ нигоҳ дошта шудааст. Ин гуна калимаҳо ба забони асарҳои бадеӣ роҳ ёфта, характери умумиистеъмолий пайдо мекунад. Вай менависад: «Аммо дар забони маҳаллӣ баъзе калимаҳо ҳастанд, ки классиконанд, бо вучуди дар як маҳал зинда будани ин гуна калимаҳо, онҳо ба дараҷае классиконаанд, ки баъзе қасони беҳабар инҳоро забони қадами мурда пиндошта, ба архаизм медароранд».

Устод Айнӣ калимаҳои гусел, поидан, офаридан, арбадаро, ки дар осори саромадони адабиёт дида мешаванд, вале дар забони мардумони баъзе маҳалҳо мондааст, умумӣ кардани ин гуна калимаҳоро вазифаи нависандагон мешуморанд.

Дар ин маврид баъзе таъкид мекунад, ки дар баъзе маҳалҳо баъзе калимаҳои хуби тоҷикӣ ба шакли вайрон кор фармуда мешаванд. Вазифаи нависанда он гуна калимаҳоро рост ва дуруст

карда кор фармудан аст. Чунончи, дар Бухоро, менависад Айнӣ, - фарзанди аввалро «фарзанди нахустабин» мегӯянд . Вазифаи мо ин калимаро гирифта, ба шакли дурусташ «нахустин» кор фармудан аст.

Садриддин Айнӣ дар бораи забон ва услуби асарҳои адабӣ

Яке аз роҳхое, ки Айнӣ ба ислоҳи забони адабӣ кӯшидааст ва фикри худро оид ба забон баён намудааст, қайдҳои ӯ дар вақти хондани дастнависҳо ва асарҳои чопшуда мебошад. Вай дар қайдҳои худ ҷиҳатҳои хуб ва камбудии забони асарҳои нависанда ва шоирони тоҷикро нишон медиҳад. Устод Айнӣ ҳис мекард, ки забонро хуб надониста ба вучуд овардани асари бадеии барҷаста имконнопазир аст. Вай фикру андешаҳояшро оид ба забони адабӣ ва роҳҳои истифодаи забони халқро ба нависандагон мефаҳмонад.

Чунончи, «Нависанда аз забони халқ, -мегӯяд Айнӣ, - чӣ гуна бояд истифода кунад? Ба фаҳми ман ва таҷрибаи ман забони халқ анборҳои холинаванди моли хом аст. Вазифаи нависанда ин молҳои хомро ғундошта дар майнаи худ кор карда, боб ва дилкаш намуда, ба халқ додан аст. Дар он сурат халқ ин матои дилкашро бо таҳсин ва табрик қабул намуда, ба устои забонаш ташаккур баён мекунад».

Айнӣ ба гуфтаҳои асосгузори адабиёти шъравӣ Горкӣ амал намуда, ба нависандаи ҷавон Пўлод Толис, ки дар ҳикояаш норма забони адабии тоҷикро риоя нанамуда, онро бо шаклҳои морфологии лаҳча иваз карда буд, навишта аст: «... дар замони шъравӣ аҳвол тамоман дигар аст, дар ин замон мактабу маориф ранги умумият гирифта, таҳсили мачбури чорӣ шудааст. Дар ин замон ҳеч дуруст нест, ки нависанда дар паи зинда кардан ба матбуот даровардани забони вайрони бесаводон гардад. -Балки ӯ чунон нависад, ки мактабхонандагон маълумоти забони аз мактаб гирифташонро ба воситаи ягон асари **адабӣ мустаҳкам** кунанд, на вайрон».

Устод Айнӣ монанди Горкӣ нишон медод, ки дар асарҳои адабӣ дар нутқи тасвирии ҳуди нависанда калима ва шаклҳои вайрони он на бояд ҷой дошта бошанд. Вай истеъмоли луғатҳои маҳдуди лаҳчавӣ ва шаклҳои вайронашонро танҳо барои характеристикаи забони қаҳрамонҳо лозим медонист. Вай нишон медод, ки маънои адабӣ будани забон мувофиқи норма будани он ба забони адабиёти бадеӣ вобаста аст. Бинобар ин Айнӣ аз нависандагон талаб мекард, ки ба нормаҳои забони арабӣ риоя намуда, он калимаҳое, ки шаклан вайрон шудаанд, ба шакли дуруст оварда нависанд.

Айнӣ аз он сабаб чунин талаб ба пеш мегузошт, ки забони асарҳои бадеӣ бояд ҳамчун намунаи забони адабӣ ба оммаи

хонандагон забон ёд диҳад. Адабиёт, ба қавли Айнӣ, зебоиро боз ҳам мукамалтар намуда, суханонро мувофиқи нормаҳои забон дуруст сохта, ба забони гуфтугӯӣ баргардонда медиҳад. Бо ин забони адабиёт аҳамияти умумихалқӣ пайдо мекунад. Нависандагон намунаҳои нормаҳои забони адабиро ба вучуд меоранд ва аз асарҳои онҳо дахҳо, садҳо ҳазор одамон забон ёд мегиранд. Бинобар ин Айнӣ масъалаи масъулияти нависандаро ба миён мегузорад, ки вай сохтмони забони замонаш ҷавобгар аст. Айнӣ навишта буд: «Дар охир бояд инро қайд кард, ки маънии раҳбарӣ кардани забони адабӣ ба забони омма ин нест, ки нависанда чизҳои душворфаҳм навишта, аз хонандагон омӯхтани забони хушро талаб кунад, балки маънии ин сухан он аст, ки нависанда ба дараҷае содда ва оммафаҳм нависад, ки ҳар хонанда гуфтаҳои ӯро равшан фаҳмад ва дар аини замон навиштаҳои ӯ мувофиқи қоидаи забон буда, дилчасп ва завқангез барояд».

Адабиёт:

1. Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2006;
2. Рауфов Х. С. Айнӣ ва инкишофи лексикаи забони адабии тоҷик. Душанбе, 1978;
3. С. Айнӣ. Намунаи адабиёти тоҷик. Москва, 1986.
4. Ҳалимов С. Садриддин Айнӣ ва баъзе масъалаҳои инкишофи забони адабӣ. Душанбе 1976;
5. А. Бухоризода. Саргузашти калимаҳо. Душанбе, 2005;

Маърӯзаи 28: Садриддин Айни ва матбуоти тоҷик дар солҳои 20-30

№	Муддат	Шумораи талаба
1	Нақшаи мавзӯ:	1. Мавқеи матбуоти даврӣ дар ҳаёти сиёсӣ, адабӣ ва ҷамъиятии халқи тоҷик. 2. Садриддин Айни дар бораи истифода аз забони зиндаи умумихалқӣ. 3. Хизматҳои бузурги устод Айни дар инкишофи забони адабии тоҷик. 4. Садриддин Айни дар бораи нависанда дар инкишофи забон.
2	Мақсади дарс: Шинос намудани толибилмон ба фаолияти илмӣ адабию публисистии Садриддин Айни. Хизматҳои бузурги устод Айни дар инкишофи забони адабии тоҷик. Садриддин Айни ва забони халқ. Гуфтаҳои устод Айни оиди матбуоти даврӣ.	
3	Вазифаи педагогӣ: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърӯзаро муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан	Натиҷаи фаолияти таълим: Мавқеи Садриддин Айни дар матбуоти тоҷики солҳои 20-30 хеле зиёд аст. Мавқеи матбуоти даврӣ дар ҳаёти сиёсӣ, адабӣ ва ҷамъиятии халқи тоҷик. Забон ва услуби матбуоти даврӣ ва мавқеи он дар солҳои 20. Хизматҳои бузурги устод Айни дар инкишофи забони адабии тоҷик. Муҳокимаи мақола ва рисолаҳо, ки оиди ин масъала нашр шудааст. Садриддин Айни ва забони халқӣ. Аз асарҳои Айни муайян намудани калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ. Гуфтаҳои устод Айни оиди матбуоти даврӣ ва забони халқ.
4	Усули таълим	Маърӯза, мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб
5	Шаклҳои ташкил кардани фаъолияти хониш	Ҷамоа, бо гурӯҳҳо кор кардан
6	Воситаҳои таълим	Матни маърӯза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳои хониш
7	Шароити таълим додан	Хонае, ки бо воситаи техникӣ ҷиҳозонида шудааст
8	Мониторинг ва баҳогузорӣ	Саволҳо, мулоқот

Баробари устувор гардидани мавқеи забони умумихалқӣ дар адабиёт ва матбуот мубориза барои мукаммал гардонидан ва суфта кардани забони адабӣ хеле авҷ гирифта буд. Дар натиҷаи мустаҳкам шудани ҳокимият, вусъат ёфтани сохтмони социалистӣ

ва инкилоби маданӣ дар Тоҷикистон адабиёт ва забони ягонаи миллии адабии тоҷик низ ташаккул меёфт, тараққӣ мекард ва пеш мерафт.

Дар он давра барои инкишофи забони адабии тоҷик шароити бисёре фароҳам омад. Дар таърихи забони адабии тоҷик замони нав сар шуд. Забони адабӣ бо суръати тез инкишоф ёфта, дар байни оммаи меҳнаткашон васеъ паҳн шудан гирифт.

Ҳолат ва манзараи забони адабии тоҷик дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX давоми инкишофи ҳамон забони адабӣ мебошад, ки аз асрҳои IX-X шакли хаттӣ-китобӣ гирифта, осори зиёде аз назму наср бо он навишта шуд.

Ба тӯфайли сиёсати миллии доираи истеъмоли забонҳои миллии адабӣ, аз он ҷумла забони тоҷикӣ хеле васеъ шуд, аслиҳаи давлатӣ ва маданият гардид. Забони адабии тоҷик ҳамчун воситаи алоқаи ҳамаи аъзоёни миллати нав таркиб ёфта истода дар тамоми ҷаҳон одамон хизмат мекард. Забони адабӣ дар замони шуруи барои ба ҷо овардани вазифаи ҳамаи ҳамчун воситаи алоқаи тамоми аъзоёни ҷамъият бояд мафҳум ва дастраси ҳамаи халқи тоҷик мешуд.

Аз рӯзҳои аввалини пайдоиши матбуоти шӯравии тоҷик равшанфикрони тоҷик ба анъанаҳои беҳтарини забони адабӣ таъҷибнаварона, забони гуфтугӯи халқомӯро дар матбуот истифода менамуданд. Забони умумхалқӣ махсусан ба лексика ва тарзи баён, истифодаи содаи худ ба забони адабии миллии роҳ ёфтан гирифт.

Дар солҳои 1925-1930 бисёр китобҳои дарсӣ, илмӣ-оммавӣ, сиёсӣ навишта мешуданд ва бештар тарҷума мегардиданд. Дар шароити конкретии ҷумҳурияи Тоҷикистон ба вучуд омадани алифбои ҳосии забони тоҷикӣ, имло, адабиёти нав ба муайян кардан ва барқарор гардидани шакли нави нормаҳои забони адабӣ дар як вақт воқеъ гардид. Ин чараён тафовутҳои калони байнӣ ва нормаи забони адабӣ ва забони гуфтугӯро кам-кам барҳам мебуд.

Ба ҳамаи тарикҳои нормаи нави забони адабии миллии тоҷик, хат ва имло аз имло ва нормаҳои забони адабии тоинкилобӣ ба он фарқ мекунад, ки он дар асоси хусусиятҳои беҳтарини забони адабиёти классикӣ ва истифодаи васеи забони гуфтугӯӣ ва унсурҳои забонҳои дигар, пеш аз ҳама, забони русӣ устувор ва барқарор гардид.

Баъд аз барқарор гардидани ҳокимияти Шӯравӣ дар Тоҷикистон роли матбуоти даврӣ дар ҳаёти сиёсӣ, адабӣ ва ҷамъиятии халқи тоҷик хеле афзуда буд. Газета ва журналҳои, ки дар ин давра ба забони тоҷикӣ ҷоп шуда мебароманд, дастраси оммаи васеи халқи тоҷик мешуд. Махсусан, газетаи «Овози тоҷик», «Бедории тоҷик», «Тоҷикистони сурх», журналҳои «Шӯлаи инкилоб», «Роҳбари дониш» хеле машҳур шуда буданд.

Забон ва услуби матбуоти даврӣ дар солҳои 20 давоми

бевоситаи анъанаҳои беҳтарини забони адабӣ-китобӣ буд, вале он дар асоси истифодаи бочуръатонаи забони халқ, каму беш фаро гирифтани баъзе лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ инкишоф меёфт ва суфта мегардид. Ин хусусият дар мақола, ҳикоя ва асарҳои адабӣ, илмӣ ва сиёсӣ инъикос меёфт.

Дар солҳои 1920-1930 ҳануз нормаҳои **ягонаи фонетикӣ, грамматикӣ, лексикӣ, орфографӣ ва орфоэпияи** забони адабии тоҷик қомилан муқаррар ва устувор нагардида буданд.

Аҳли адаби тоҷик тафовути системаи овозӣ, лексикӣ ва грамматикӣ байни шеваҳои лаҳҷаҳои тоҷикиро ҳис мекард. Вале он тафовутҳо дар забони тоҷикӣ роли ҳалқунанда намебозиданд, балки умумияти тоҷикиашон мавқеи асосӣ дошт. Дар давраи шъравӣ омилҳои дарқории ба ҳамдигар таъсир кардани лаҳҷаҳои тоҷикӣ ба вучуд омада буд. Матбуот, усули идораи давлатӣ ба ҳамдигар наздик шудан ва омехташавии ҳуди тоҷикони маҳалҳои гуногун, яқоя таҳсил кардани онҳо, шунидани радио, мутолиаи асарҳои бадеӣ, мактаб ва ғайра омилҳои пурзуре буданд, ки аз ҳар чӣ таъсир мерасониданд ва забони адабӣ ба ҳама ҷо роҳ ёфта, востайи алоқайи ҳама мегардид ва ба вучуд омадани забони адабии миллии тоҷикро метезонид. Ҷумҳурияти ҷавони Тоҷикистон дар соҳаи иқтисодиёту маданият дорои қомебиҳо мегардид, дар баробари ин дар fronti маданӣ ҳам гузаронидани табодулотҳои инқилобӣ лозим шуд. Дар назди қорқунони соҳаи илму маданият як қилсила вазифаҳои таъхирнопазире истода буд, ки муҳимтарини онҳо иваз кардани алифбои арабӣ буд, ки он қиср хусусиятҳои овозаи забони тоҷикиро ифода намекард ва қарои тезтар саводнок шудани омма қоней мешуд. Қабули алифбои нав масъалаи забони адаби қаро ба қиён овард.

Аз қигар сохтани алифбо ва ба забони адабии **тоҷикӣ** шакли оммафаҳм додани онро эҳтиҷи рӯз афзуни оммаи қасеи мардум талаб мекард. Аз солҳои 1926-28 қар қарда дар саҳифаҳои газетаҳои **«Овози тоҷик»**, **«Бедории тоҷик»**, **«Тоҷикистони сурх»**, **«Правда Востока»**, **журнали «Раҳбари дониш»**, дар қонференция, анҷуман ва маҷлисҳо дар атрофи алифбои нав, имло ва вобаста ба он дар атрофи забони адабии тоҷик баҳсу мунозираҳои қиёде ба амал омада, фикру ақидаҳои гуногун қарён шудаанд.

Қили 1928 дар Тошқент оид ба қабули алифбои нави лотинии тоҷикӣ қонференция қарпо қардид. Вақилои қонференция оид ба масъалаи забони адабӣ ба ин қарор омаданд, ки на он қабоне, ки дар мадраса буд, қабул қарда шавад, на он қабоне, ки дар қайни халқ аст, қабул қарда шавад. Инҷуқин забони қорсии эронӣ, ки қисми қисрараш арабӣ аст, қабул қарда нашавад. Фақат қабоне, ки ҳоло дар газета ва маҷбуоти тоҷикӣ қорӣ шуда истодааст, қабул қарда ба тариқи имқоният сода ва оммафаҳм қарда шавад.

10-15уми феввали соли 1930 дар шаҳри Самарқанд маҷлиси илмӣ тоҷикони Ўзбекистон шуда мегузарад. Дар он масъалаҳои алифбои нав, имло ва забони адабии тоҷик муҳокима карда мешавад. Дар он маҷлис оид ба ҷӣ гуна шудани забони адабии тоҷик ақидаҳои гуногун баён карда мешавад. Аксарияти ҷамӯмадагон тарафдори забони ҳозираи адабии тоҷик шуда, ба миллатчиён ва забони «адабисозон» зарба мезананд ва мавҷудияти забони адабии тоҷикро таъкид ва ҳимоя мекунанд.

Дар моҳи августи соли 1930 дар Душанбе анҷумани нахустини илмӣ Тоҷикистон барпо гардид ва забону услуби асарҳои устод Айнӣ «Одина», «Аҳмади девбанд» маъқул доништа шуд. Анҷуман қароре қабул карда буд, ки дар он гуфта шудааст: «Дар хусуси адабиёти нафиса анҷуман лозим медонад, ки забони онҳо маҳдуд карда нашавад ва ба нависандагон имконият дода шавад, ки аз ҳар шева хоҳанд истифода намоянд». Ин қарор дар ҷараёни инкишофи забони адабии тоҷик беасар намонд. Баъзе нависандагон маҳаллӣ ва ҷавонони навқалам, ки дар соҳаи забони адабӣ маълумот ва таҷрибаи кофӣ надоштанд, ҳар гуна суҳанҳо ва шаклҳои грамматикӣ шевагиро ба асарҳояшон дохил карданӣ мешудаанд.

Бо вуҷуди баҳсу мунозираҳои зиёд дар атрофи забони адабии тоҷик то солҳои 1928-1930 каму беш нормаҳои фонетикӣ, лексикӣ ва грамматикӣ, услубии забони миллии тоҷик устувор ва муайян гардида, роҳҳои минбаъдаи инкишофи забони адабиёти бадеӣ муайян шуд. Дар асарҳои С.Айнӣ забон, шева ва тарзи гуфтори гурӯҳҳои гуногун тасвиршаванда инъикос меёфтанд.

Дар нимаи дуюми солҳои сиюм як гурӯҳ боз бо баҳонаи наздик кардани забони адабӣ ба забони зинда дар атрофи забони адабии тоҷик дари мубоҳисаро кушоданд. Доир ба ин масъала дар саҳифаҳои газетаҳо фикру мулоҳизаҳои гуногун баён карда шуда буданд. Баъд дар соли 1939 таҳти унвони «Дар бораи баъзе масъалаҳои забони тоҷикӣ» ном лоиҳае оид ба грамматикаи забони тоҷикӣ ҷоп шуда буд, ки дар он баъзе шаклҳои грамматикӣ ва конструкцияҳои синтаксисӣ, ки дар забони адабӣ анъанавӣ дуру дароз ва мавқеи мустаҳкам доштанд, архаистӣ эълон карда шуда, баъзе шаклҳо ва конструкцияҳо, ки хусусияти лаҳҷагӣ доштанд, ҳамчун унсурҳои забони зинда барои дохил кардан ба забони адабӣ пешниҳод шуда буданд. Вале инкишофи минбаъдаи забони адабии тоҷик нодаркор будани ин кӯшишҳо нишон дод.

Дар ҳамаи давраи тараққиёти забони тоҷикӣ С.Айнӣ ҳамчун устоди кордон, шахси дилсӯзу ғамхори забон ва адабиёти тоҷик ба ғаъолият сар мекунад. Ў бо иштироки бевоситаи худ дар ҳаёти инқилобии замони тараққиқандаи жанри публицистика ва услуби нави насри бадеии тоҷик мегардад. Вай ҳам анъанавӣ забони адабии пештара ва ҳам забони зиндаи умумхалқиро ба қадри

имкон истифода мебарад. Айнӣ моҳияти худи мафҳуми забони адабии тоҷик ва қонуниятҳои муҳимми инкишофи таърихӣ онро фаҳмид, ба эҷодиёт ва бо баромадҳои худ дар инкишофи он роли муҳим базид.

САДРИДДИН АЙНӢ ДАР БОРАИ ИСТИФОДАИ ЗАБОНИ АДАБИЁТИ КЛАССИКӢ

Садриддин Айнӣ аҳамияти осори шоирони гузашта ва забони адабии пешазинқилобиро барои инкишофи минбаъдаи забони ягонаи умуммилалӣ тоҷик қайд мекард ва мегуфт, ки омӯхтани мероси адабӣ барои ин мақсад ёрии бебаҳо мерасонад.

Забони адабӣ-китобии пештара сарчашмаи бои суҳан ва ибораҳо суфта буд. Бинобар ин Айнӣ дар асарҳо ва мақораларо ҳамаҷане мекард, ки забони асарҳои Рӯдакӣ, Фирдавӣ, Саъдӣ, Камол содда ва халқӣ мебошад ва мо аз ин боигарӣ мероси кӯҳна барои ба вуҷуд овардан ва тараққӣ додани забони ягонаи адабии халқӣ тоҷик истифода мебарем ва бояд ҳам истифода барем.

Тозагӣ ва аз нав кор кардани забони тоҷикро Айнӣ дар ҳориҷ намудани ҳар гуна калима ва ибораҳои арабии номафҳум, ҷумлабандиҳои ғайри тоҷикӣ медид. Дар процесси ин тозакунии ва азнавкоркунии Айнӣ тақлиф мекард, ки ин кор дар рӯҳи забони тоҷикӣ, дар рӯҳи қоида ва қонунҳои забони тоҷикӣ гузаронида шавад. Ҳамаи ин кор, аз рӯи ақидаи Айнӣ, анъанаи пештараи забонро нисбат ба калима, ибора, ҷумлаҳои арабӣ дар ҳам мешикаст ва ба забони тоҷикӣ имконият медиҳад, ки мустиқлони ба асосҳои табиӣ худ така намуда, инкишоф ёбад. Бинобар ин Айнӣ таъкид мекард, ки процесси инкишоф, тараққӣ ва ташаккули забони адабии миллии тоҷик на танҳо аз танг карда баровардани унсурҳои нодаркори лексикӣ, грамматикӣ ва услубии забони кӯҳнаи китобии адабӣ ва ҷои онҳоро гирифтани унсурҳои забони гуфтугӯи халқӣ аст, балки аз худ намуда истифода бурдани унсурҳои ҳеле гаронбаҳо ва барҷастаи зарури устувори забони адабии кӯҳна, аз мустиқлам намудани онҳо дар системаи забони ташкилбанди адабӣ иборат мебошад. Айнӣ дар ин бора дар мақолаҳои «Матбуоти тоҷик», «Дар бораи китобҳои мактабии тоҷикон», «Китобҳои тоҷикӣ» суҳан рондааст.

С.Айнӣ дар бораи истифода аз забони зиндаи умумихалқӣ

Устод Айнӣ дар баробари таъкид намудани истифодаи забони адабии классикӣ ва боигарӣ он, дар айни замон нишон медиҳад, ки барои такмил, пурра ва суфта намудани забони адабии ҳозира боз бо забони зинда рӯ овардан лозим аст. Барои ин ба байни мардум, рафтан, забони онҳоро омӯхтан лозим аст ва танҳо ба ҳамин восита забони адабии оммафаҳми тоҷикро мукамал кардан мумкин аст.

Айнӣ дуруст мефаҳмид, ки забони тоҷикӣ ҳануз тафтиш ва тадқиқ нашудааст ва бисёр калимаҳои аслии тоҷикӣ ба адабиёт роҳ наёфтаанд, ҳоло ба ҷои онҳо калимаҳои душворфаҳми китобӣ ва ё бегона ба кор бурда мешавад. Аз ҳамин сабаб бо омӯхтани забони халқ бисёр аз ин суҳанҳоро бо калимаҳои аслан тоҷикии зинда иваз намудан мумкин аст.

Айнӣ ба хубӣ мефаҳмид, ки дар байни **забони адабӣ ва забони гуфтугӯии халқ** бояд садде, деворе воқеъ набошад.

Айнӣ мушоҳида карда буд, ки бисёр калимаҳои забони гуфтугӯии мардум кайҳо ба адабиёт дохил шудаанд. Вале баъзе адибон ва тарҷумонҳои тоҷик аз ин беҳабаранд, бинобар ҳамин онҳоро **«сухани кӯчагӣ»** гӯён кор намефармоянд.

Аз ҳамин сабаб, вақте ки шоир Манзими калимаи «гушнаро» сухани бемори мурданӣ номида буд, Айнӣ менависад.

«Хотирҷамӯ бошанд, ки монанди «гушна» як сухани сабук, то тоҷику форс зинда аст, нахоҳад мурд. Ин таъбирро чунон ки оммаи тоҷик мегӯянд, оммаи эронӣ низ мегӯянд». (ҷавоби ман). Вай дар ҳамин мақолааш нишон медиҳад, ки ин калима ҳануз 500 сол пеш дар девони **Атӯмаи Абӯисҳок Халлоҷи Шерозӣ** истеъмол шудааст ва бояд ин гуна калимаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик мондан гиранд.

Солҳои 1928-1930 ҳангоми мубоҳиса дар атрофи забони адабии тоҷик баъзе касон дар асоси ягон лаҳҷаи тоҷикӣ сохтани забони нави адабро таклиф мекарданд. Айнӣ дар мақолаи **«Дар бораи китобҳои мактабии тоҷикон»** нишон дода буд, ки масалан, ба лаҳҷаи Самарқанд, Хъчанд ва ё Ўротеппа риоя карда китоб навиштан мумкин нест, чунки яке бештар, дигаре камтар ба таъсири забони ўзбекӣ мондааст.

Айнӣ қисми зиёди лаҳҷаҳои Тоҷикистони имрӯзаро бо унвони **«забони кӯҳистони тоҷик»** ном бурда, соддагӣ ва тозагии онҳоро қайд мекунад: **«забони кӯҳистони тоҷик»** форсии содда, аз тақаллуфоти эронӣ холӣ, бо луғатҳои арабии ношунида омехта нашуда ва ба сарфу наҳви форсӣ (тоҷикӣ) мувофиқ аст. Ин гуна забон аз Фалғар, Мастҷоҳ гирифта то Қаротегину Дарвоз маъмул ва ҳамафаҳм аст».

Ҳангоми мубоҳиса дар атрофи забони адабии тоҷик Айнӣ гуфта буд, ки агар барои ба вучуд овардани забони адабӣ ягон лаҳҷа ба асос гирифта шавад ҳам, дар навиштан хусусиятҳои лексикӣ, грамматикӣ он сад фоиз риоя карда намешавад, балки он аз унсурҳои лексикӣ ва грамматикӣ маҳдуди лаҳҷа тоза карда мешавад ва он чи ки ба тағироти фонетикӣ дучор шудааст, ба шакли аслии адабиаш баргардонидани навишта мешавад, инчунин ин забони ташкилбанда аз ҳисоби унсурҳои лексикӣ ва грамматикӣ қобили умумишавандаи дигар лаҳҷаҳо пурра карда мешавад.

Дар давраи ташаккулёбии забони миллӣ роли лаҳҷаҳои забон хеле калон буда, фароҳам омадани боигарии лексии онҳо лозим ва зарур мебошад. Айнӣ яке аз роҳҳои инкишоф додан ва мукаммалу содда намудани забони адабиро дар омӯхтани лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ва азхуд намудани боигарии лексии умумишавандаи онҳо доништааст.

Устод Айнӣ соли 1930 дар конференцияи илмӣи тоҷикони Ўзбекистон дар Самарқанд баромад карда, аз байни лаҳҷаҳои тоҷикӣ роли лаҳҷаи Бухоро, аҳамияти таърихӣ ва боигарии лексии онро барои мукаммал гардонидани забони адабии ҳозираи тоҷик махсус қайд мекунад: «**Забони Бухоро аҳамияти таърихӣ ҳам дорад. Назар ба дигар ҷойҳои Тоҷикистон дар Бухоро луғатҳои гуногун бисёр аст. Бухоро ҳазинаи луғатҳои тоҷикӣ аст. Фақат ҳамин ки ҳанӯз тафтиш намудааст.**» («Овози тоҷик» газ.).

Адабиёт:

- 1.Истамова М. Таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2006;
- 2.Воҳидов А. Кабиров М. Забони адабии ҳозираи тоҷик.. Самарқанд - 2013
- 3.Имлои забони тоҷикӣ, Душанбе, Ирфон, 1999
- 4.Қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ- Тошкент: Мухаррир,2013;

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**ТОЖИК ФИЛОЛОГИЯСИ ВА ШАРҚ
ТИЛЛАРИ КАФЕДРАСИ**

ТОЖИК ТИЛИ ТАРИХИ

ФАНИДАН

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАРИ

Мавзӯи 1. Муҳокима ва фикру андешаҳо дар атрофи хат ва забонҳои аввалин

Материалҳо. Матни маърӯза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Давлати Мод (дар миёнаҳои асри IV пеш аз мелод) ва давлати Хохоманишиҳо. Истилои Искандари Макдунӣ ва нест карда шудани осори хаттии гузаштагон. Давлати Сосониён (224-651 пеш аз мелод). Сарчашмаҳои хаттии забони портӣ ва забони порсии миёна. Мавқеи забон дар давраи ҳукмронии ҳар як давлат. Давлати Мод ва истилои он аз тарафи Хохоманишиҳо. Осори хаттии ин давра. «Катибаи Бесутун» ёдгории хаттии хати меҳӣ. Маълумот дар бораи истилои Искандари Макдунӣ ва нест карда шудани китоби «Авесто». Давлати Сосониён ва рушду такомули забони портӣ.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърӯзаромуайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳучуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гурӯҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносоӣ бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустақамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтед? Бо кадом матни таърихӣ шиносӣ пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқияте доштааст?

Мавзӯи 2. Таҷзияи оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ

Материалҳо. Матни маърӯза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Маълумоти умумӣ оиди оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ. Шарҳи гурӯҳҳои алоҳидаи оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ. Фонетикаи ҳиндуаврупоӣ. Садонокҳо, ҳамсадоҳо ва сонантҳо. Ҳиссаҳои номии нутқ дар забони ҳиндуаврупоӣ. Категорияҳои грамматикӣ ҷиссаҳои номии нутқ. Системаи падежҳои ҳиндуаврупоӣ. Оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ ва гурӯҳҳои он. Мавқеи забони тоҷикӣ дар ин оила. Хусусиятҳои фонетикӣ ва муқоисаи онҳо. Ҳиссаҳои номии нутқ ва категорияи ҷинсият, шумора, падеж дар он. Муқоисаи падежҳои қадим бо забонҳои соҳиби падежбудаи имрӯза.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърӯзаромуайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳучуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гурӯҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносоӣ бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтед? Бо кадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқияте доштааст?

Мавзӯи 3. Таҳлили лексикӣ ва грамматикӣи ҷумлаҳо дар «Катибаи Бесутун»

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Катибаи Дорошоҳ (Катибаи Бесутун) -«Катибаи Бесутун» ёдгории хаттии хати меҳӣ буда ба се забон: форсии қадим, акқодӣ, эламӣ дар панҷ сутун нақшгузорӣ карда шудааст. Теъдоди сатрҳо дар сутунҳо чунин аст:

сутуни якум _____ 96 сатр
сутуни дуюм _____ 98 сатр
сутуни сеюм _____ 92 сатр
сутуни чорум _____ 92 сатр
сутуни панҷум _____ 36 сатр

Дар нигоштаҳои тадқиқотӣи хориҷӣ - русӣ, англисӣ, Катибаи Доро бо ихтисораи «ДВh» ифода мегардад.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаро муайян намудан ва алоқаи мантиқӣи байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳучуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гурӯҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносӣ бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтед? Бо кадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқияте доштааст?

Мавзӯи 4. Катибаи Ариямна – табақи тилло»

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Дар бораи мавҷуд будани баҳсе дар атрофи катибаҳои Дорошоҳ дар Бесутун забоншиноси рус С.Н.Соколов чунин ақидаеро пеш меорад, ки ба андешаи баъзе муҳаққиқон аввалин бор ба эронӣ навиштанро Дорошоҳ фармон дод. Вале, - идома медиҳад ӯ назари хилофи ин гуфтаҳо чунин аст, ки а) чаро маҳз ӯ, императори сеюм эҳсос кардааст, ки ба забони худ бояд навишт; б) ҳабиридаҳои тиллоя бо сабти номӣ Ариямна ва Ариам ёфт шуданд, ки қабл аз Доро буданд.

Ташаббуси ба забони эронӣ навиштани Дороро С.Н. Соколов дастгирӣ намуда, қайд мекунад, ки Доро дигар забон мавриди корбурди расмӣ қарор гирифта бошад аз эҳтимол дур нест ва мо мисоли инро дар даврони баъдиин низ дар забони латинӣ дар Аврупо ва забони арабӣ дар хилофати Араб мебинем. Дар мавриди ҳабгирдаҳои тилоии бо номи Ариярамна ва Ариам ёфта шуда С.Н.Соколов чунин мегуяд, ки дар таърих ҳодисаҳои ба унвону номи шахсиятҳои таъриҷӣ, подшоҳон ва аз номи онҳо навишта шудани тангачаҳо, маводу зарфҳои гуногун бисёр вомехурад ва ин низ аз қабили ҳодисаҳои зикршуда аст.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаромуаӣ намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гурӯҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносоӣ бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтед? Бо кадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқияте доштааст?

Мавзӯи 5. Маълумот оиди «Корномаи Ардашери Бобакон»

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Дарёфти матни «Корномаи Ардашери Бобакон»

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаромуаӣ намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гурӯҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносоӣ бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтед? Бо кадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқияте доштааст?

Мавзӯи 6. «Авесто» китоби муқаддаси дини зардуштӣ

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Авасто яке аз бостонитарин осори таърихиву адабӣ ва динии мардумони ориёинажод буда, матнҳои он дар асоси оини пешин – Маздоясно ва ривоёти динии ҳиндуориёӣ, ки дар асоси мифҳои ҳиндуурупой мураккаб шудааст.

Олимон маънии номи китобро гуногун шарҳ додаанд: Баъзеҳо онро аз решаи ҳиндуурупойи **вид** – дониш маънидод карда, барҳи дигар ба он маънии **асос** ва **бунёд** додаанд. Дар “Бундаҳишн” бо номи **дин**, **китоби мазҳабӣ** ва **қонуни динӣ** омадааст. Дар кутуби исломӣ ва адабиёти мумтози тоҷик дар шаклҳои **Авасто**, **Абасто**, **Апасто**, **Афасто**, **Ависто**, **Абастог**, **Бусток**, **Исто**, **Васто**, **Сто** ва ғ. ба назар мерасад.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаромуайян намудан ва алоқаи мантикии байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳучуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гурӯҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносой бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтед? Бо кадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқияте доштааст?

Мавзӯи 7. Баромад оиди забони суғдӣ. Муҳокима ва таҳлили повести «Деваштич»

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Забони суғдӣ - забони шарқии эронии миёна буда, дар ташаккулёбии забони тоҷикӣ нақши муҳим дорад. Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ луғоту истилоҳоти забони суғдӣ хеле фаровонанд ва то ба имрӯз истеъмол йешаванд. **Сарчашмаҳои хаттии забони суғдиро** чунин тасниф кардан мумкин аст:

- маҷмӯи ҳуччатҳои гуногуни кӯҳи Муғ;
- матнҳои гуногун, ки дар танга, зарфҳои нуқра, хуму хумпора, пӯст ва матоъ навишта шудаанд ва аз мавзӯҳои гуногун ёфт шудаанд;
- китобҳои гуногун бо матни дини буддой /vessantara/ jataka, Сутраи нохунҳои дароз, Сутраи сабабу натиҷа, иқтибосҳои гуногун аз он китобҳо;
- матнҳои иқтибосии гуногуни монавӣ (аз ҷумла матн бо номи афсонаҳои суғдӣ);
- матнҳои насронӣ (ба монанди «Саргузашти Георгии Муқаддас»). Манбаҳои хаттии мансуб ба забони суғдиро аз рӯи

макони дарёфтшуданашон ба гурӯҳҳои гуногун ҷудо кардан мумкин аст.

Ба забони суғдӣ, ки забони муошарати халқиятҳои гуногун дар Шохроҳи Абрешим буд, аз забонҳои чинӣ, санскрит, ошурӣ, порсии миёна ва юнонӣ адабиёти фаровон тарҷума шудааст. Мазмун ва мундариҷаи осори тарҷумашуда ба дину оинҳои гуногун ва асосан ба дини буддӣ, насронӣ ва монавӣ мувофиқат мекард.

Осори хаттӣ, ки дар Туркистони Чин ёфт шудаанд, ба асри IV мелодӣ мансуб буда, «навиштаҳои кӯҳнаи суғдӣ» ном доранд ва аз қадимтарин осори хаттии забони суғдӣ ба шумор мераванд ва ин пас аз муқоиса бо навиштаҳои Абӯрайҳон Берунӣ ва осори хаттии ҳукумати Панчекат (Деваштич) дар кӯҳи Муғ дақиқ карда шудаанд.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаро муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гурӯҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯختани алифбои ниёгон. Шиносоӣ бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустақамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтаед? Бо кадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқиате доштааст?

Мавзӯи 8. Пайдоиши забони бохтарӣ

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Ёдгориҳои забони бохтарӣ аз минтақаҳои гуногун асосан дар рӯи тангаҳо боқӣ мондаанд. Аз ҷумла, аз Афғонистони Шимолӣ, Дилберчиншаҳри бохтариён, ки ба давраи Кушонӣён рост меояд. Ёдгориҳои дар сафолпораҳо ёфтшуда дар Балх, Шаҳритус (Теппаи Шохӣ), Ялангтӯштеппа, Зартеппа (Чумхурии Ўзбекистон) аз фарҳангу тамаддуни аҳди Бохтар маълумот медиҳанд. Инчунин ягона катибаҳо аз Суғд - шаҳри қадимаи Панчекат бозёфт гардидаанд. Ёдгориҳои бузурги забони бохтарӣ катибаҳои Сурхкутал мебошанд. Хатти забони бохтарӣ асоси худро аз алифбои юнониён гирифта, дар он садонокҳо ҳамеша навишта мешаванд. Дар меросе, ки аз забони бохтарӣ боқӣ мондааст, принсипи ягона ва устувори орфографӣ ба назар намерасад. Ба ақидаи олимони ин далели таърихи тӯлонӣ надоштани ин алифбо дар забони бохтарӣ буда метавонад.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаро муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гурӯҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносой бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтед? Бо кадом матни таърихи шиносой пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқияте доштааст?

Мавзӯи 9. Тавсифи ҳиссаҳои нутқ дар матн

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Даврони салтанати Сосониён давраи рушд ва шукуфонию хат ва забони порсии миёна. Сарчашмаҳои хаттӣ ва катибаҳои муҳимтарини забони порсии миёна: Асарҳои мазмуни динӣ ва шаръидошта; Андарзу пандномаҳо; Осори дорои мазмунҳои адабӣ, ҳуқуқӣ ва таърихиву ҷуғрофидошта. Фонетикаи порсии миёна ва тафовути садоноку ҳамсадоҳои он аз давраи қадим. Ҳиссаҳои номии нутқ дар забони порсии миёна ва системаи падежҳо дар он. Сохти ҷонишинҳо дар давраи миёна.

Забони порсии миёна ба забонҳои типии аналитикӣ шомил аст. Шаклӣ флективии забонҳои қадимаи эронӣ дар забони порсии миёна пурра аз байн рафт. Ба ҷои ҳашт падежи забони порсии қадим дар забони порсии миёна ду падеж - мустақим ва ғайримустақим монд. Илова бар ин тасрифи падежҳои мазкур дар исмҳо ва сифатҳо бо шумораи танҳо ва дар ҷонишинҳои шахсӣ якуми шумораи танҳо боқӣ мондаасту ҳалос. Тамоюли фаро гирифтани ҷои падежи ғайримустақим бо падежи мустақим дар исму сифат амиқ мушоҳида мешуд. Танҳо дар ҷонишин ба ҷои ҷонишини шахсӣ якуми танҳо дар падежи мустақим (az) шакли падежӣ ғайримустақим устувор шуд.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаро муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гурӯҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносой бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтед? Бо кадом матни таърихи шиносой пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқияте доштааст?

Мавзӯи 10. Таҳлили асосҳо ва сифаҳои феъл

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Феъл дар забони порсии миёна ду асос дошт. Яке аз он асосҳо шакли замони ҳозира-ояндаи сиғаи амрӣ ва сиғаи шартии хоҳишмандӣ месохт ва дуввуми он барои сохтани шаклҳои феълии замони гузашта ва масдар истифода мешуд: *šav*-шав, *šut*-шуд.

Асосҳои замони ҳозираи феъли забони порсии миёна аз асосҳои замони ҳозираи феъли забони порсии қадим, ки ба синфи феълҳо мутааллиқ буд, таҳаввул ёфтааст.

Асоси замони гузаштаи феъл дар забони порсии миёна аз шакли ғайрифасоли сифати феълии замони гузаштаи эронии қадим бо илова шудани пасванди «-ta» ба миён омадааст. Суффикси мазкур дар забони порсии миёна дар шакли «-t» истеъмол мешуд: *xuag* - хӯр, *xuagt* - хӯрд; *šutan* - шудан *parištan* - навиштан.

Замони гузаштаи феъл дар забони порсии миёна шакли аналитикӣ дошт ва аз сифати феълии замони гузашта бо феъли ёридоханда созмон меёфт.

Калимасозии феъл яке аз бахшҳои фасоли инкишофи феъл дар забони порсии миёна мебошад. «Дар сохтори забони порсии миёна феъл аз ин чанд роҳ ташаккул ёфтааст: а) тавассути пешвандҳо; б) пайдоиши феълҳои номӣ; в) ташаккули феълҳои таркибии номӣ бар усул ва ё равиши нигорши қолабҳои фразеологӣ» (Саймиддинов, 2001, 152).

Дар забони порсии миёна феълҳо бо пешвандҳои зерин сохта мешуданд:

abar, ul, fraz, frōd, andar, abaz, be, ab, han, fra, gu, ni, pad, par, wi, ōh ...

Мисол:

abar - *abarmadan* - баромадан, *abarasidan*- расидан, наздик шудан;

frāz – *frāzburdan* – пеш бурдан;

fra - *framudan*- фармудан;

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаромуайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳучуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гурӯҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносой бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустақамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтед? Бо кадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқияте доштааст?

Мавзӯи 11. Ҳиссаҳои номии нутқ дар забони порсии миёна

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Нишондиҳандаҳои шумораи чамӯ пурра мансуби исм шуданд (қисми ҷонишинҳо), сифат дар ҳолати субстантиватсия шудан онҳоро қабул мекунад. Нишондиҳандаи дигари исм артикли номуайянии « -е » гардид. Ҷонишинҳо чун дар дигар забонҳои хиндуаврупой шаклу хусусиятҳои гуногунро доро буданд. Баъзе ҷонишинҳо (har, hes) ба тағйирот дучор нашуданд.

Системаи феъл нисбат ба дигар ҳиссаҳои нутқ мураккабтар ва дорои категорияҳои фарқкунандаи махсус, аз қабили шахс, шумора, замон, шакл, намуд, сифа ва монанди инҳо буд. Ба ғайр аз асоси замони ҳозираи феъл, ки аз забонҳои қадимаи эронӣ боқӣ монда буд, шакли дигари он - асоси замони гузашта, ки аз шакли ғайрифаъоли сифати феълии замони гузашта ташаккул ёфта буд, дар забони порсии миёна инкишоф ёфт. Шаклҳои аналитикии феъл (сифати феълӣ бо феълҳои ёвар) густариш ёфт.

Зарф ба тағйиротӣ зиёд дучор нашудааст. Зарфҳо асосан аз исм ва сифат бо ёрии пасванди *iha* сохта мешуданд.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаромуайян намудан ва алоқаи мантикии байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳучуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гурӯҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносоӣ бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифед? Бо кадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқияте доштааст?

Мавзӯи 12. Фонетикаи забони порсии миёна

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Азбаски системаи хат дар давраи миёнаи инкишофи забонҳои эронӣ хеле мураккаб буда, як қатор аломатҳо ду ё зиёда садоро ифода менамуд, ҳамчунин бештари забонҳо дорои ҳетерограммаҳо буданд, барои муайян намудани системаи фонетикӣ давраи миёна олимони мушкилиҳои зиёде пеш омад. Сабаби дигар дар он буд, ки ба соҳаи китобати матн ва навиштани номаву ҳуччатҳо дар давраи миёна як гурӯҳи хурди дабирон ва мубаддон машғул буданд ва тарзи китобати қадим маъмул буда, аз забони зинда фарқи ҷиддӣ дошт.

Вале матнҳои монавӣ, ки ба системаи хати дақиқтар нигошта шуда буд, хусусияти фонетикии порсии миёнаро қариб пурра ифода менамуд. Аз ин рӯ олимони бо таърихи ба матнҳои монавӣ системаи овозии паҳлавиро барқарор намудаанд. Дар бобати муайян намудани садонокҳои ин давра байни олимони ихтилоф низ вучуд дорад. Баъзе забоншиносон баландиву пастии садонокҳоро ба назар гирифта миқдори садонокҳоро 10-то ва қисми дигар бе ба назар гирифтани дарозӣ ва кӯтоҳии садонокҳо 8-то муайян намудаанд:

a i u e o
ā ī ū ē ō

Панҷ садонокӣ дароз - ā ī ū ē ō ва се садонокӣ кӯтоҳ - a i u Ҳамсадоҳои забони порсии миёна 24-то буданд: бечарангӣ зич p, t, k; чарангдори зич b, d, g; аффрикатҳо (чарангдор ва бечаранг) č, j; роғи бечаранг f, s, š, x, h; роғи чарангдор β, v, δ, z, ž, γ; сонантҳо m, n, r, l, y.

Ҷои зада дар забони порсии миёна устувор гардида буд. Зада ҳамеша дар охири калима гузошта мешавад.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаромуайян намудан ва алоқии мантикии байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гурӯҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносоӣ бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтед? Бо кадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқиате доштааст?

Мавзӯи 13. Хусусиятҳои морфологӣ ва синтаксисии забони дарӣ

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Сохти морфологии забони адабии ҳозираи тоҷик идомаи сарфиёти дарӣ аст, ки дар давоми зиёда аз ҳазор сол хеле кам тағир ёфтааст. Бо вучуди ин лозим меояд баъзе дигаргуниҳои сарфии забонро, ки дар адабиёти ҳаттии ниёгон роиҷ буда осори он дар баъзе лаҳҷаҳо боқӣ мондааст мавриди омӯзиш қарор диҳем.

Синтаксиси дарӣ аз сохти нахви забони имрӯзаи тоҷикӣ фарқи ҷиддие надорад. Вале аз порсии қадим фарқи зиёде дорад. Аввал ин ки забони порсии миёна ҳангоми гузариш сохти забониашро тамоман дигаргун намуд. Яъне забони аналитикии давраи қадим дар давраҳои миёна ва нав ба забони синтетикӣ мубаддал шуд. Дигар ин ки дарӣ дар асоси яке аз лаҳҷаҳои гурӯҳи ғарбии эронӣ ташаккул ёфта, дар таъсири забонҳои шарқӣ инкишоф ёфтааст. Саввум ин ки қарнҳои IX-

Х ва садаҳои баъдина дарӣ ё порсии дарӣ на танҳо забони илму адаб ва иқтисоду сиёсати Мовароуннаҳру Хуросон ва Эрон, балки дар давраҳои муайяни таърихӣ ҳудуди аз он бештареро монанди Озарбойҷону Курдистон, Ироқ ва то ба Ҳиндустон фарогир буд. Ва дар ин давраҳо қавму қабоиلى гуногуни гурӯҳи эронӣ ва ғайриэронӣ, ҳоса туркон ба забони дарӣ муошират ва эҷод мекарданд. Ва албатта дар як давраи тулонии зиёда аз 1200 сол дар баробари сохти савтиву сарфӣ ва таркиби луғавӣ ба сохти наҳвии забони дарӣ низ таъсири забонҳои ғайр, аз қабилӣ туркиву арабӣ ба мушоҳида мерасад. Бесабаб нест, ки Қатрон аз Носири Хисрав шарҳи баъзе аз каламоти дариро пурсиду шевотарин ғазалҳои тоҷикӣ аз забони Бадриддин Ҳилолии турк ба риштаи назм кашида шуд ва Шайх Одина Муҳаммади Х(в)оразмӣ китоби “Мифтоҳ-ул-асрор”-ро дар шарҳи Маснавии Мавлавӣ таълиф намуд.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаро муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳучуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гурӯҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносӣ бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустақкамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтед? Бо кадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқияте доштааст?

Мавзӯи 14. Хизматҳои Рӯдакӣ дар ташаккули забони адабии тоҷик

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Дар луғатҳои тафсирии тоҷикӣ аз ҳама бештар калимаҳои осори Рӯдакӣ оварда шудааст. Дар осори устод Рӯдакӣ сарвати забони тоҷикӣ фароҳам омадааст. Осори вай нишон медиҳад, ки забони адабӣ аз сарчашмаҳои гуногун аз забони зинда, фолклор, забонҳои дигар об хӯрда, баҳраманда гардидааст ва онҳо таърихан ба ташаккули забони адабӣ мадад расондаанд. Фикрҳои ҷудогонаи С.Айнӣ, Малик-уш-шуаро Баҳор ба услуби шеърҳои Рӯдакӣ. Китоби Кутбиддин Мухторӣ «Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ».

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаро муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳучуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гурӯҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносой бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтед? Бо кадом матни таърихи шиносой пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқияте доштааст?

Мавзӯи 15. «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ва хусусиятҳои забони он.

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Мавқеи Фирдавсӣ дар таърихи забони адабии тоҷик беҳадду қанор аст. Ӯ қаломии бадеи тоҷикӣ-порсии дариро ба авҷи аъло расонидааст. «Шоҳнома» намунаи дурахшони ёдгории хаттӣ, маданияти баланди забони адабии асри X мебошад. Ин асар барои омӯхтани таърихи забони адабии мо, таркиби луғавӣ, сохти грамматикӣ ва инкишофи он сарчашмаи бебаҳо аст. Қорбасти вожаҳо дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ. Мавқеи синонимҳо, таркибҳои феълӣ, калимаҳои гуфтугӯӣ-ҳалқӣ, ибораҳои рехта, зарбулмасалҳои ҳалқӣ ва хусусиятҳои онҳо дар «Шоҳнома». Ба гурӯҳҳои гуногуни лексикӣ вохӯрдани хонанда дар «Шоҳнома».

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаро муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳучуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гурӯҳҳо қор қардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносой бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтед? Бо кадом матни таърихи шиносой пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқияте доштааст?

Мавзӯи 16. Забони «Бӯстон» ва «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ аз ҷумлаи ҷунин мардони баргузидаи ҷомеаи башарист, ки бо эҷодиёт, таълифот ва таълимоти худ на танҳо барои форсизабонон хидмати бузурги таърихӣ қардааст, балки дар пешбурди тамаддун ва рушду қамолати афкори бадеии ҷаҳонӣ низ саҳми арзандае дорад. **Андешаҳои инсондустии Саъдӣ имрӯз ҳам дархури аҳамият аст.** Дар пештоқи

даромадгоҳи Шурои Амнияти Созмони Милали Муттаҳид бо забонҳои машҳури олам абт шудани абёти зерини ҷовидонаи Саъдӣ, ки аз китоби “Бӯстон” ва “Ғулистон”-и ӯ гирифта шудааст, шохиди мӯҳтавои афкори эшон аст:

Банӣ одам аъзои якдигаранд,
Ки дар офариниш зи як гавҳаранд.
Чу узве ба дард оварад рӯзгор,
Дигар узвҳоро намонад қарор.

Саъдии Шерозӣ тайи мусофират зиндагии халқро хуб омӯхт, аз заковати пешинӣ баҳраманд гардид ва равияи пандсароиро дар адабиёт инкишоф дод. Ва “Бӯстон”-у «Ғулистон» саршор аз панди рӯзгор аст ва Саъди бо ин китоби хеш шуҳрати адабиёти форс-тоҷикро афзун гардонид.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаро муайян намудан ва алоқии мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳучуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гурӯҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносоӣ бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтед? Бо кадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқиате доштааст?

Мавзӯи 17. Забони адабии тоҷик дар давраи маорифпарварӣ

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Дар нимаи дууми асри XIX маорифпарварон ба анъанаҳои пешқадами назму насри гузаштагони худ таъя карда, барои ба халқ наздик кардани адабиёт ва ба забони адабӣ дохил кардани калимаҳои ибораҳои халқӣ кӯшише зоҳир намуданд. Як мисоли барҷастаи он фаъолияти эҷодии Аҳмади Дониш мебошад. Дар он замон ҳамаи одамони равшанфикр ва тараққипарвари Бухоро, шоирон ва нависандагони халқпарвар мисли Шохин, Абдулмачиди Зуфунун, Яҳёхоча, Содикхочаи Гулҳанӣ, Абдулқарими Офарин, Возех, Дилкаш, Исо Маҳдум, Музтариб, Мирзоҳаити Саҳбо, Симо, Мирзо Азими Сомӣ, Ҳайрат ва монанди инҳо дар атрофи Аҳмади Дониш гирд омада буданд ва ҳар кадом ба таври худ идеяҳои пешқадами ӯро пайравӣ ва тарғиб менамуданд.

Маорифпарварии асри XIX дар доираи нормаи чандинасраи забон ва услуб истода, барои соддаву демократӣ кунонидани он кӯшиданд. Ин гуна кӯшиш дар ҳамон шароиту муҳит дар таърихи инкишофи забони тоҷикӣ ташаббуси муҳимме буд.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаромуайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳучуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гурӯҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносоӣ бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтед? Бо кадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқияте доштааст?

Мавзӯи 18. Хизматҳои бузурги устод Айнӣ дар инкишофи забони адабии тоҷик

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Садриддин Айнӣ дар бораи истифода аз забони зиндаи умумихалқӣ. Хизматҳои бузурги устод Айнӣ дар инкишофи забони адабии тоҷик. Садриддин Айнӣ дар бораи нависанда дар инкишофи забон. Шинос намудани толибилмон ба фаолияти илмию адабию публисистии Садриддин Айнӣ. Хизматҳои бузурги устод Айнӣ дар инкишофи забони адабии тоҷик. Садриддин Айнӣ ва забони халқ. Гуфтаҳои устод Айнӣ оиди матбуоти даврӣ. Мавқеи Садриддин Айнӣ дар матбуоти тоҷики солҳои 20-30 хеле зиёд аст. Мавқеи матбуоти даврӣ дар ҳаёти сиёсӣ, адабӣ ва ҷамъиятии халқи тоҷик. Забон ва услуби матбуоти даврӣ ва мавқеи он дар солҳои 20. Хизматҳои бузурги устод Айнӣ дар инкишофи забони адабии тоҷик. Муҳокимаи мақола ва рисолаҳо, ки оиди ин масъала нашр шудааст. Садриддин Айнӣ ва забони халқӣ. Аз асарҳои Айнӣ муайян намудани калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ. Гуфтаҳои устод Айнӣ оиди матбуоти даврӣ ва забони халқ.

Айнӣ нишон медиҳад, ки забони адабӣ бо асоси худ забони умумихалқӣ аст. Ӯ таъкид менамуд, ки калима ва ибораҳои рехта ва пухтаро аз забони халқ омӯхта, онро ба асарҳо кор фармудан лозим аст.

Айни роли нависандагони пешқадам ва ҷавони истеъдоднокро дар инкишофи забони адабӣ эътироф намуда, онҳоро дар ин соҳа ба роҳи дуруст равона мекард.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаромуайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як

қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳучуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гурӯҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносӣ бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтед? Бо кадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқиате доштааст?

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**ТОЖИК ФИЛОЛОГИЯСИ ВА ШАРҚ
ТИЛЛАРИ КАФЕДРАСИ**

ТОЖИК ТИЛИ ТАРИХИ

ФАНИДАН

СЕМИНАР МАШҒУЛОТЛАРИ

Мавзӯи 1. Мавқеи давлатҳои аввалин дар рушду тақомули забон

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Мавқеи давлатҳои аввалин дар рушди забон.- Ҳайтолиён ҳуқуқҳои сафед иттиҳодияи қабилает, ки дар асрҳои V-VI дар Осиёи Миёна, Афғонистон, қисми шимолу ғарбии Ҳиндустон ва қисми Туркистони шарқӣ давлат ташкил карда буданд. Дар сарчашмаҳои таърихӣ номи онҳоро эфталит, ҳафтал, ҳайтан, абдал ва ғайра гуфтаанд. Як қисми ҳайтолиёнҳо бодиянишин ва қисми дигарашон зиндагии муқимӣ ба сар бурда, чорводорӣ ва зироаткорӣ мекарданд. Ҷамъияти ҳайтолиён давлати муташаккил буд. Дар сари давлат деқонзодагони асил меистоданд. Ҳар як деҳқон соҳиби мулки калон, қалъа ва дастаи ҳарбӣ буд. Ҳар як шахр ё ноҳия ҳокими худро доштанд. Мисол:

4. Дар Хоразм- хоразмшоҳ
5. Дар Бухоро- бухорхудот
6. Дар Самарқанд- ихшид

Дар замони Ҳоҳоманишиён дар Осиёи Миёна ҳанӯз хонегу забони суғдӣ дар Эрон ва ноҳияҳои он забони паҳлавӣ ва дар Тахористон забони бохтарӣ маълум буд.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаромуаӣ намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гурӯҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносоӣ бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустақамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтед? Бо кадом матни таърихӣ шиносӣ пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқияте доштааст?

Мавзӯи 2. «Катибаи Бесутун» яке аз манбаъҳои хаттии қадимтарин

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Катибаи Дорошоҳ (Катибаи Бесутун) -«Катибаи Бесутун» ёдгории хаттии хати меҳӣ буда ба се забон: порсии қадим, акқодӣ, эламӣ дар панҷ сутун нақшгузорӣ карда шудааст. Теъдоди сатрҳо дар сутунҳо чунин аст:

сутуни якум _____ 96 сатр
сутуни дуюм _____ 98 сатр
сутуни сеюм _____ 92 сатр

сутуни чорум _____ 92 сатр
сутуни панҷум _____ 36 сатр

Дар нигоштаҳои тадқиқоти хориҷӣ - русӣ, англисӣ, Катибаи Доро бо ихтисораи «ДВh» ифода мегардад.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаромуайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳучуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гурӯҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносоӣ бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтед? Бо кадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқияте доштааст?

Мавзӯи 3. Муҳокимаи китоби Ардашер Каримов «Таҳлили лексикӣ-грамматикӣ матнҳои тоҷикӣ қадим»

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Дастрас кардани китоби муаллиф. Ба мутолиаи донишҷӯён гузоштан ва мавриди муҳокима ва баҳсу мунозира қарор додан.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаромуайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳучуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гурӯҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносоӣ бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтед? Бо кадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқияте доштааст?

Мавзӯи 4. Муҳокима ва таҳлили матни «Хрестоматияи забони паҳлавӣ»-и Ардашер Каримов

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Дастрас кардани китоби муаллиф. Ба мутолиаи донишҷӯён гузоштан ва мавриди муҳокима ва баҳсу мунозира қарор додан.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаромуайян намудан ва алоқии мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳучуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гуруҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносоӣ бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтед? Бо кадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқияте доштааст?

Мавзӯи 5. Таҳлили лексикӣ ва грамматикӣ ҷумлаҳо дар достони «Дарахти ассурик ва буз»

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Достони «Дарахти ассурик ва буз» яке аз намунаҳои адабиёти хурсонӣ буда, вай ба забони парфӣёӣ навишта шудааст. Ин асар дар давраи сосонӣ аз ҷиҳати забонӣ таҳрир карда ва ба забони форсии миёна наздик кунонида шуда аст. Достон дар асоси эҷодиёти даҳонии халқ ба вучуд омада мундариҷаи онро баҳсу мунозираи дарахти ассурик (ошурик) ва буз ташкил медиҳад. Аз ин нуқтаи назар асар яке аз намунаҳои қадимтарини асарҳои дар жанри мунозира навишташуда ҳисоб меёбад.

Достон дорои вазн ва унсурҳои қофия аст. Аксарияти қофияҳо 8-10-15 ҳичой буда, тақтеъ ($5+5-10$, $6+4=10$) доранд.

Мисол:

Драхт ев руст ҳдет / тар о шаҳо осурик = 10 (4+6)

Бун-аи хушк ҳает / сар-аи ҳает, тар! = 8 (4+4)

Решак над манет / бар-аи манет ангур = 11 (5+6)

Ширин бар абарет / мартоман (васнад) = 11 (6+5)

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаромуайян намудан ва алоқии мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳучуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гуруҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносоӣ бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтед? Бо кадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқияте доштааст?

Мавзӯи 6. Ҳиссаҳои номии нутқ дар забони авестой

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Ҳиссаҳои номии нутқ. Феъл. Шеваи Авесто. Гуногуншаклӣ дар Авесто. Омӯхтани ҳиссаҳои номии нутқ ва таҳлили он бо забони қадимаи эронӣ. Муайян намудани мавқеи ин забонҳо дар ташаккули забони тоҷикӣ. Сохтори морфологии забони авестой. Маълумот дар бораи ҳиссаҳои номии нутқ. Падежҳо дар забони авестой. Таносуби анҷомаҳои падежӣ дар забони авестой. Истеъмоли феъл дар забони авестой. Шеваҳои Авесто ва мушоҳидаи гуногуншаклӣ дар он. Наздикии забони авестой бо забонҳои дигар.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаромуайян намудан ва алоқаи мантикии байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳучуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гуруҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносӣ бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтед? Бо кадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқияте доштааст?

Мавзӯи 7. Муҳокима ва фикру мулоҳизаҳо дар атрофии китоби олими эроншинос Оранский И.Н. «Введение в иранскую филологию»

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Дастрас кардани китоби муаллиф. Ба мутолиаи донишҷӯён гузоштан ва мавриди муҳокима ва баҳсу мунозира қарор додан.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаромуайян намудан ва алоқаи мантикии байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳучуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гуруҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносӣ бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтед? Бо кадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқияте доштааст?

Мавзӯи 8. Ҳиссаҳои номии нутқ дар забони хоразмӣ

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Забони хоразмӣ аз руи хусусиятҳои забониаш ба забони суғдӣ наздик аст ва минтақаи густаришаш поёноби Амударё будааст.

Дар бораи забони хоразмӣ мавод ва манобеи ҳатти он қадар фаровон нест. Дар минтақаи густариши забони хоразмӣ алифбои оромиясос бо идеограммаҳо истифода мешуд. Ба ин навиштаҷотҳои руи тангаҳо ва манобеи ҳатти дар Тупроққалъа ёфтшуда, ки ба асри III милодӣ тааллуқ доранд, шаҳодат медиҳанд. Дар манбаъҳое, ки бо ҳуруфоти арабиясос навишта шудааст, зими сабти калимоту истилоҳоти забони хоразмӣ аломатҳои ифодакунандаи овозҳои хоси хоразмӣ низ истифода шудаанд. Аз рӯи баъзе хусусиятҳои сарфию нахвӣ забони хоразмӣ ба забони авестӣ наздик аст. Калимоту истилоҳоти диниву асотирии забони авестӣ дар забони хоразмӣ мушоҳида мешаванд.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаро муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гуруҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносоӣ бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтед? Бо кадом матни таърихӣ шиносӣ пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқияте доштааст?

Мавзӯи 9. Тафовути ҳиссаҳои номии нутқ дар аҳди бостон ва нав

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Забон системаи мураккаби аломатҳои ва он ба мурури замон дигар мешавад. Ин тағирот забонро сифатан дигар мекунад. Дар 3000 соли охир забонҳои эронӣ, аз ҷумла порсӣ-дарӣ-тоҷикӣ то дараҷае дигаргун шудаанд, ки он ҳатто ба сохти забон таъсири кулӣ расонид. Чунончи, забони порсӣ дар давраи қадим синтетикӣ буд, дар давраи нав бошад ба аналитикӣ мубаддал гашт. Тамоми ин дигаргунӣҳо ҳам дар ФОНЕТИКА, ҳам дар ЛЕКСИКА ва ҳам дар ГРАММАТИКА фанҳои грамматикаи таърихӣ ва таърихи забон тадқиқу таҳқиқ карда метавонад. Грамматикаи таърихӣ бо таърихи забон алоқамандии ногустастанӣ дорад, вале онҳо як чиз

нестанд. Грамматикаи таърихӣ таърих, равнаку инкишофи фонетикӣ, лексикӣ ва грамматикиро дар ҳамаи даври замонҳо меомӯзад.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаро муайян намудан ва алоқаи мантикии байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳучуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гурӯҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносоӣ бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтаед? Бо кадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқияте доштааст?

Мавзӯи 10. Алифбои Авестой дар аҳди Сосониён лексикӣ ва грамматикӣ ҷумлаҳо дар «Катибаи Бесутун»

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Дар давраи қадим теъдоди аломатҳои алифбои авестой нисбат ба алифбои кунунӣ, ки он ҳам дар миёна ва охири аҳди Сосон шакл гирифтааст, камтар буд. Нахуст Авесто бо хатҳои оромиасосӣ ба истилоҳ “оми дабира” ё “ҳоми дабира” - и иборат аз 13 ва аз он зиёдтар аломат навишта мешуд, ки он наметавонист сурудҳои кӯхан ва муқаддаси диниро, ки бино ба эътиқоди маздопарастон бояд дақиқ ва дар сурати асли талаффуз карда хонда шавад, фарогир шавад. Аз ин рӯ мубадони зардуштияву коршиносон ва фарҳангиён дар давраҳои охири Сосон дар асоси хати “оми дабира” алифбои нави авастоиро падида оварданд, ки он ҳамаи дақиқиву нозукиҳои овозиро ифода карда, то имрӯз дигар тағир нахӯрдааст. Имрӯз аз назари донишмандони овозшинош алифбои авестой ё яке аз комилтарин хатҳои ҳақон ба шумор меравад. Азбаски ин хатро танҳо барои навиштани Авесто ва матнҳои ба он тааллуқдор, аз қабили “Позанд” ва матни дубораи Авесто истифода мебарданд, “дини дабира” ё “дини дабирӣ” номиданд.

Алифбои авестой монанди ҳамаи хатҳои гурӯҳи эронӣ (чуз меҳӣ) аз рост ба чап навишта шуда, дорои 49 аломат (харф) мебошад. Ҳангоми навиштани матн харфҳо ба ҳам намечаспанд (ба чуз як-ду маврид). Аз ин рӯ донишмандони эроншиносӣ ҳангоми мутолиаи матнҳои авестой ба иштибоҳ роҳ намедиханд. Азбаски дар дигар хатҳои эронӣ харфҳо одатан ба ҳам мечаспанд (ба чуз меҳӣ), хондани онҳо мушкиливу иштибоҳоти зиёде пеш меорад.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаро муайян намудан ва алоқаи мантикии байни ҳар як

қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳучуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гурӯҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносой бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтед? Бо кадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқиате доштааст?

Мавзӯи 11. Хусусиятҳои синтаксисии забони порсии миёна

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Дарёфти манбаъ оиди мавзӯ.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаромуайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳучуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гурӯҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносой бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтед? Бо кадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқиате доштааст?

Мавзӯи 12. Хусусиятҳои лексикии асрҳои IX-X

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Забони дарӣ ба ғурӯҳи ғарбии забонҳои эронӣ дохил мешавад. Гарчанде маҳалли пайдоиши дарӣ ғарби Эронзамин (фаразан Марв бо атрофаш) аст, он аз қисмати шарқӣ (Мовароуннаҳр) об ҳӯрда ба камол расидааст. Чуноне ки дар бобҳои гузашта зикр намудем, забони дарӣ аз давраи пайдоиш то инкишофу густаришаш ва аз давраи авҷи камолоташ (садаи X) то ба рӯзҳои мо марҳалаҳои дурударозеро тай намудааст. Ва дар давоми тақрибан понздаҳ сада борҳо маркази таъбу интишорашро дигаргун намудааст (Марв, Сиистон, Истахр, Балх, Бухоро, Самарқанд, Ҳирот ва ғайра). Аз ин рӯ аз забонҳои ҳамгурӯҳаш, хоса парфӣ ва суғдӣ ва аз қарни IX ба баъд аз забонҳои арабӣ ва туркӣ бисёр калимаҳоро иқтибос намудааст. Бинобар ин дар аҳди Сомониён ба сифати як забони суфтаву раван ва таркиби луғавиаш бою писандида дар як муддати кӯтоҳе дар дилу дидаҳои ҳам хешу ҳам бегона чой гирифт.

Дар асрҳои миёна забони дарӣ дорои аҳамияти бузурги адабӣ-фарҳангӣ ва маданияву иқтисодӣ буда, ба забонҳои дигари ҳамгурӯҳаш, хоса пашту, урду, яғнобӣ ва силсилаи забонҳои помирӣ ва забонҳои ғайриэронии туркиву ҳиндӣ таъсири боризе дошт. Аз ин рӯ калимаву ибороти бисёре аз забони дарӣ ба ин забонҳо гузашта, то ба имрӯз мавриди истеъмол қарор гирифтааст.

Аз тарафи дигар дар забони дарӣ барои ифодаи як мафҳум илова бар калимаҳои худӣ, дар як навбат, калимаву ибораҳои зиёди парфиянӣ ва суғдӣ ё худ варианти арабиаш истифода мешуд. Ин ҳолат боиси ба амал омадани муродифоти мутааддиде шуд, ки таркиби луғавии забонро боз ҳам ғанитар мегардонад.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаро муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳучуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гурӯҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносоӣ бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтед? Бо кадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқияте доштааст?

Мавзӯи 13. Муҳокима ва фикру мулоҳизаҳо дар атрофи китоби Қутбиддин Мухторӣ «Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ»

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Дастрас кардани китоби муаллиф. Ба мутолиаи донишҷӯён гузоштан ва мавриди муҳокима ва баҳсу мунозира қарор додан.

Осори Рӯдакӣ ҳамчун сарчашмаи ташаккули забони адабии тоҷик. Унсурҳои нутқи гуфтугӯӣ дар ашъори Рӯдакӣ. Мавқеи калимаҳои иқтибосӣ дар ашъори шоир. Ибораҳои рехта ва таъбирҳои мачозӣ дар шеърҳои ӯ. Забон ва услуби ашъори Рӯдакӣ аз дидгоҳи олимон. Дар вақти таълими ин мавзӯ бояд ба эътибор гирифт, ки устод Рӯдакӣ на фақат асосгузори забони адабии тоҷик, балки вай ҳамчун донандаи забони зиндаи халқи худ аст ва дар осори ӯ тамоми хусусиятҳои забониро метавон муҳокима намуд.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаро муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳучуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гурӯҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносой бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтед? Бо кадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқияте доштааст?

Мавзӯи 14. Хусусияти лексикӣ ва грамматикӣ «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ

Материалҳо. Мавқеи Фирдавсӣ дар таърихи забони адабии тоҷик. Шоҳнома намунаи дурахшони ёдгории хаттии асри X. Хусусиятҳои лексикаӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ. Хусусиятҳои грамматикӣ забони «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ. Ба донишҷӯён расонидани он ки «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ганҷинаи бузурги сухан буда, ин асар дар саҳифаҳои таърих захираи фаровони сухани тоҷикӣ-забони дариро баланд бардоштааст. Аз замони таълифи «Шоҳнома» то замони мо дар таркиби луғавӣ ва сохти грамматикӣ тағиротхоро пай бурдан.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаромуайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гурӯҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносой бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтед? Бо кадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқияте доштааст?

Мавзӯи 15. Таҳлили лингвистии «Қобуснома», «Сафарнома» ва «Гулистон»

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Ба вучуд омадани насри классикӣ ва аҳамияти он, дар инкишофи забони адабии тоҷик. Аз ҳисоби калима ва ибораҳои нав бой шудани таркиби луғавии забони тоҷикӣ. Фонди асосии луғавӣ ва сохти грамматикӣ забони адабии тоҷик дар асрҳои XI-XIII. Хусусияти луғавии «Қобуснома», «Сафарнома» ва «Гулистон». Баъди асри X афзудани нуфузи забони арабӣ ва дар асри XIII дохил шудани элементҳои забони қавмҳои туркизаҷод.

Омӯхтани забони ин давра дар асоси асарҳое, ки дар асри XI-XIII ба таърифи расидаанд. Зеро дар ин давра фонди асосии луғавӣ сохти грамматикӣ худро нигоҳ дошта, баъзе тағиротхоро аз сар гузаронд.

Дар асрҳои ХI-ХII ба таркиби луғавии забон калима ва ибораҳои нав дохил шуданд. Ва аз ин ҳисоб забони мо инкишоф ёфт ва суфта гардид. Пешравии насри классикӣ ва аҳамияти он, дар инкишофи забони адабии тоҷик. «Қобуснома»-и Унсурмаолии Кайковус ва хусусиятҳои забони он. «Сафарнома» ва махсусияти он. Хусусияти луғавии «Гулистон». Фонди асосии луғавӣ ва сохти грамматикӣ забони адабии тоҷик дар асрҳои ХI-ХII.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаро муайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳуҷуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гурӯҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносоӣ бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтаед? Бо кадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқияте доштааст? Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтаед? Бо кадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқияте доштааст?

Мавзӯи 16. Махсусияти ба худ хоси забони «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Зайниддин Маҳмуди Восифӣ нависандаи барҷаста, шоири намоён ва иншонигори беҳамтои нимаи аввали асри XVI буда, «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и ӯ аз беҳтарин ёдгориҳои насри содаи бадеӣ дар адабиёти мумтози форсу тоҷик ба шумор меравад. Дар ин асар ҳаёти маданияи адабӣ ва одоби зиндагии мардуми миёнаҳои Хурсону Мовароуннаҳри замони муаллиф ба хубӣ дарҷ ёфтааст.

Устод Айнӣ ба омӯхтани ёддоштҳои Восифӣ аз солҳои бистум машғул буд. Натиҷаи тадқиқоти устод Айнӣ оид ба ҳаёту эҷодиёти ин нависанда дар асари «Восифӣ ва ҳулосаи Бадоеъ-ул-вақоеъ» ҷамъбаст гардидааст.

Дар омӯхтани ҳаёту эҷодиёти Восифӣ хизмати шарқшинос А. Н. Болдырев бисёр калон аст. Профессор А.Н.Болдырев солҳои дароз ба тадқиқи «Бадоеъ-ул-вақоеъ» ва тартиб додани матни интиқодии он ҳиммат гумошта, ба эътибори маълумоти ёддоштҳо давраҳои чараёни зиндагӣ, мероси назму наср ва то ҳадди муайяне мазмуну мундариҷаи ғоявии осори Восифиро таъин кардааст.

А. Н. Болдырев дар монографияи «Зайниддин Восифӣ» хангоми омӯхтани адабиёти шахрию доираҳои хунармандии охири асри XV ва аввали асри XVI ҳамчун маъхази мӯътамад аҳамияти бузург доштани «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-ро хеле хуб ошкор намудааст. Ба кӯшиши ин муҳаққиқ, матни интиқодии «Бадоеъ-ул-вақоеъ» дар ду мучаллад аввал соли 1961 (дар Москва) ва сонӣ бо баъзе тағйиру таҳрир соли 1972 (дар Техрон) мунташир ёфт.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаромуайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳучуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гурӯҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносоӣ бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтед? Бо кадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқиате доштааст?

Мавзӯи 17. Аҳмади Дониш ва мавқеи ӯ дар инкишофи забони адабии тоҷик

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Аҳмади Дониш дар **забон ва услуби адабӣ усули содданависиро** пеш гирифта бошад ҳам, аз истеъмоли аз ҳад зиёди калимаҳои арабӣ ҳалосӣ надошт. Бинобар ин забони асарҳои илмӣ-фалсафии ӯ хеле вазнин ва душворфаҳм мебошад. Забони ҳаҷв ва тасвири бадеии Аҳмади Дониш хеле раван ва содда аст. Бо вучуди ин, дар забони нисбат ба ҳамон вақт як андаза равану содда шуморидашавандаи Дониш калима ва ибораҳои зиёди арабӣ дучор мешаванд. Масалан, **ашхоси касира, алассабех, истимоъ, каттоуттариқ, марқум, муваззаф, суле, тафарруч, умур, ғавокеҳ, явмулҳисоб** ва ғайраҳо.

Дар осори Аҳмади Дониш ба маънои анъанавии пешинашон кор фармуда шудани як миқдор калимаҳо дида мешавад, чунончи: **мурочиат - бозгашт, назм-тартиб, инқилоб, ҳама гуна тағирот, қасрат** – бисёр ва ғайра.

Аҳмади Дониш калимаҳои бисёрии забони **ғуфтуғӯии халқии** мафҳумҳои предметиро айнан ифода мекунанд, кор мефармояд: **шоҳкоса, чалак, гулдон, яхнӣ, таппонча, кат ва ғайра.** Истеъмоли калимаҳои **кашмакаш, давродавр, шаллоқ, сара, пуч чарх задан, баралло ва ибораҳои рехтаи халқӣ, монанди бебаргу наво, ходимӣ кардан, талху шър, обу озуқа, бар чой хушк мондан, даст аз чон шустан, чаш дуздидан, кайф аз сар паридан, аз ҳавли чон ва амсоли**

инҳо тарзи баёни нависандаро дар мавридҳои муайян хеле содда ва осонфаҳм мекунад.

Дар забони Аҳмади Дониш калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ низ кам нестанд. Дар давоми асрҳо калима ва терминҳои нав ба нави ба соҳаҳои гуногуни зиндагӣ (сиёсат, маъмурият, иқтисодиёт, маданият ва ҳаёти оилавӣ) тааллуқдоштаи ӯзбекӣ, ки дар забони умумхалқии тоҷик ва шеваҳои ҷудогонаи он хеле зиёд дида мешуданд, як қисмашон ба забони адабии тоҷик ва ба забони адабиёти классикӣ пай дар пай даромадан гирифтанд.

Дар асри XIX сар карда дар забони адабӣ нисбат ба давраҳои гузашта зиёдтар қор фармуда шудани калима ва **ибораҳои ӯзбекиро** мебинем, ки якҷанд сабаби иҷтимоӣ ва таърихӣ дорад.

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаромуайян намудан ва алоқаи мантиқии байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳучуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гурӯҳҳо қор кардан.

Тартиби қор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносоӣ бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтед? Бо кадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқиате доштааст?

Мавзӯи 18. Садриддин Айни ва забони адабии имрӯзаи тоҷик

Материалҳо. Матни маъруза, китобҳои дарсӣ ва дастурҳои хониши аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ», кластер, аслиҳаҳои хониш

Маълумоти умумӣ: Айни роҳҳои дурусти инкишофи забони адабро нишон дода, бар зидди ақидаҳои вайрони онҳое, ки дар навиштаҳо тарзи гуфтори мардумро риоя карда навиштани мешуданд ва забони адабро ҳамон гумон мекарданд, мубориза мебуд. Ӯ навиштааст: «... мақсад аз забонро ба халқ наздик карда оммафаҳм намудан ҳар чизеро, ки дар районҳои ҷудогона бо ҳар гуна талаффуз меғӯянд, дар адабиёт қор фармудан нест. Дар он сурат забонро аз дилчаспи ва умумигӣ бароварда, барои ҳар район забони адабӣ сохтан дарқор мешавад».

Устод ба нависанда Пўлод Толис навишта буд, ки «дар забони зиндаи халқи тоҷик чунин ҳазинаҳо ҳастанд, ки пур аз дурдонаҳои пурқимат мебошанд», «... забони халқ анбори холинаванди моли хом аст». Вале ӯ боз қайд мекард, ки пеш аз он ки забони омма ҳуқуқи адабӣ шудан пайдо кунад, онро аз нав қор кардан ва тоза сохтан лозим аст.

Баъд аз он ки Айни бо осори асосгузори адабиёти шэравӣ

Максим Горкӣ шино шуд, аз вай тарзи ифодаи содда дар додани образҳо, ташбеҳҳо, дар баёни характери қаҳрамонҳо бисёр чизҳоро омӯхт. Устод Айнӣ минбаъд дар асоси таълимоти Горкӣ амал намуда, нависандагон ва шоирони чавонро аз вайрон кардани забони адабӣ бозмедонист. Ӯ таълим медод, ки шеваи ҳар маҳал аз забони адабӣ аз ҳар ҷиҳат каму беш фарқ дорад, бинобар ин хангоми эҷоди асар ӯро аз он ноҳамворихое, ки дар забони гуфтугӯи мардум дида мешавад, мувофиқи қоидаҳои грамматикӣ забон тарошида, адабӣ гардонда, ба хонандагон пешкаш кардан лозим аст.

Айнӣ мегӯяд, ки қисми асосии таркиби луғавии забони адабӣ дар забони гуфтугӯи халқӣ кор фармуда мешавад, вале як қисмати калимаҳо, ки дар адабиёти классикӣ дида мешаванд, ҳоло характери умумиистеъмолиро аз даст дода, дар баъзе лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ нигоҳ дошта шудааст. Ин гуна калимаҳо ба забони асарҳои бадеӣ роҳ ёфта, характери умумиистеъмолий пайдо мекунанд. Вай менависад: «Аммо дар забони маҳаллӣ баъзе калимаҳо ҳастанд, ки классиконанд, бо вучуди дар як маҳал зинда будани ин гуна калимаҳо, онҳо ба дараҷае классиконаанд, ки баъзе касони беҳабар инҳоро забони қадами мурда пиндошта, ба архаизм медароранд».

Супоришҳо: Аз рӯи моҳият ва хусусияти асосии мавзӯ қисмҳои асосии маърузаромуайян намудан ва алоқаи мантикӣ байни ҳар як қисмро таъмин намудан мулоқот, ҳучуми ақлӣ, саволу ҷавоб, бо гурӯҳҳо кор кардан.

Тартиби кор: Омӯхтани алифбои ниёгон. Шиносоӣ бо матнҳои таърихӣ. Бо воситаи транскрипсия хондани матнҳо. Ба забони адабии ҳозира баргардондани матнҳои қадима.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ: Аз мавзӯи мазкур чи натиҷа гирифтед? Бо кадом матни таърихи шиносӣ пайдо намудед? Грамматикаи забони гузаштаи тоҷик бо грамматикаи забони ҳозираи тоҷик чи фарқиате доштааст?

4. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ СОАТЛАРИ

Тарзи ташкили корҳои мустақилонаи толибилмон ва мазмуни онҳо

Сари вақт ва пухта иҷро намудани корҳои мустақилона талаботи чиддист, ки дар асоси он сатҳи дарсасзхудоӣ ва муваффақияти донишҷӯ муайян мегардад. Устод аз сифати иҷрои кори мустақилона фаҳмида метавонад, ки толиби илм вазифаи тавсияшударо ба кадом дараҷа аз худ кардааст. Дар чараёни иҷрои кори мустақилона ба инобат гирифтани шаклҳои зерини кор тавсия карда мешавад.

- дар асоси китобҳои дарсӣ ва вазифаи таълимӣ боб ва мавзӯҳои фанро аз худ кардан;
- дар асоси материалҳои иловагии пешниҳодшуда қисматҳои маърузаро аз худ намудан;
- аз рӯи адабиёти махсус дар болои қисмат ва мавзӯоти фан кор кардан;
- аз услуби таълиму тадриси фаъл ва проблемавӣ истифода бурдан;
- ташкил намудани дарсҳои экскурсионӣ ба хонамузейҳои айбон;
- сохтани картотекаҳо аз рӯи адабиётҳои мавҷуда.

Яке аз талаботи муҳимтарини «Дастури миллии тайёр кардани кадрҳо» дар баробари ташаккул ва тақмили дониши назария амалии мутахассисон, аз рӯи тахассуси худ инкишоф додани фаолияти мустақилонаи толибилмон, дониш ва малакаи онҳоро тадриҷан тақмил додан, оиди соҳаи худ вазъиятҳои муаммоиро дуруст ҳаллу ҷавоб намудан, бобати падидаҳои ғуногун қарор қабул карда тавоништан ва ҳукм баровардан, малакаи таҳлили ҳолат ва ё ҳодиса, дар шароити имрӯзаи бозоргонӣ ва тағйиротҳои замон бо тезӣ мусоидат намудан, ба ҳар як масъала ба таври эҷодӣ муносибат карда тавоништанро бояд шакл гиронд. Бо як суҳан моҳияти асосии корҳои мустақилона ба фаолияти эҷодиву ташаккули шахсияти онҳо рағбат карда шудааст.

Аз ҷониби дигар дар шароити тезии сурати тараққиёт ва пешравии ҷамъияту замон тамоми маълумотҳо ва донишҳоро оиди ин ё он масъала дар чараёни машғулоти дарс ва ё маъруза ба толибилмон расонидан аз имкон берун аст.

Мушоҳидаҳо ва таҷрибаҳо собит мекунаанд, ки донишҷӯ дар асоси мунтазам машғул шудан ва ба тарзи мустақилона фаолият кардан дониши амиқу чуқур мегирад. Дар асоси машғулоти мустақилона ва ё корҳои мустақилона дониши назарияи донишҷӯ, малакаву маҳорат ва таҷрибаҳои ӯ мустаҳкамтар, пурратар ва қимматтар мегардад, қобилияти ба тарзи мустақилона кор бурдани ӯ ташаккул меёбад.

Бинобар ҳамин ба тарзи мустақил ва беиштироки муаллим омӯختани дарс дар шахси толибилм бояд тақмил дода шавад. Дар ин чараён ҳам аз услубҳои замонавӣ ва нав ва ҳам аз тамоюлоти анъанавӣ-таърихӣ бояд андозаҳо бардошт. Аз ин лиҳоз яке аз вазифаҳои муҳимтарин дар донишгоҳ ва дар ситемаи таълими олий ба роҳ мондани фаолияти мустақилонаи донишҷӯён ва имкониятҳои заруриро барои онҳо фароҳам овардан аст. Инчунин чараёни таълими имрӯза тақозо менамояд, ки дар баробари омӯختани донишҷӯён дар шахси онҳо худомӯзиро низ тақмил дод. Роҳҳои донишомӯзиро ва заруратҳои табииву объективии омӯختани илму фанро

нишон дод. Аз ин ҷиҳат дар маркази диққати ҳар як муаллими фан бояд ба донишҷӯ додани дастуруламалҳо, маслиҳатҳои услубӣ, раҳнамун кардани онҳо ба донишомӯзӣ қарор гирад.

Кори мустақилона кор ва ё лоиҳаи ба нақша гирифташудаест, ки дар асоси он донишҷӯ супоришоти кафедра (муаллим) -ро дар асоси донишу маҳорату малакаи худ, бе иштироки муаллим ҳаллу фасл менамояд ва дар асоси он хулосаҳои мантиқиву илмӣ хешро баён месозад.

Вазифаҳои асосии кори мустақилона:

- ❖ вусъат додани дониш ва амиқ гардондан онҳо;
- ❖ ташккули фаолияти эҷодии донишҷӯ;
- ❖ фаро гирифтани услубҳои таълимгирӣ;
- ❖ фаҳмиш ва тафаккури мантиқиро инкишоф додан.

Мазмун ва ҳаҷми корҳои мустақилонаи толибилмон.

№	Мавзӯи корҳои мустақилона	Супоришот	муддати иҷро	Ҳаҷми кор (Соат)
1.	Алоқамандӣ ва иртиботи таърихи забон бо фанни таърих (бо далелу исбот)	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	1,2 ҳафта	2
2.	Мавқеъ ва нақши методи муқоисавӣ-таърихӣ дар омӯзишу баррасии забон	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	3, 4 ҳафта	2
3.	Саҳми олимону сайёҳони аврупоӣ – Шарден, Корстен Нибур, О.Тисхен, Г. Гротенфенд дар омӯзишу кашфи асрори хати меҳӣ (фонавӣ)	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	4,5 ҳафта	2
4.	«Катибаи Бесутун» ва мавқеи он дар забони адабӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	5,6 ҳафта	2
5.	Повести «Деваштич» ва аҳамияти он ба забони адабӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	6,7 ҳафта	2
6.	Омил ва меъёрҳои асосии ба давраҳои инкишоф чудо намудани забонҳои эронӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	7,8 ҳафта	2
7.	Аҳамияти таърихӣ ёдгориҳои хаттии забони порсии қадим дар омӯзишу тадқиқи забон, таърих ва ҷуғрофияи мардуми эронинажод	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	7,8 ҳафта	2
8.	Пайдоиши хат ва забонҳои аввалин	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	8,9 ҳафта	2
9.	Мавқеи давлатҳои аввалин дар рушду такомули забон	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	8,9 ҳафта	2
10.	Тавсифи ҳиссаҳои нутқ дар матнҳои давраи қадим	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	9,10 ҳафта	2
11.	Тафовути ҳиссаҳои номии нутқ дар аҳди бостон ва нав	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	10,11 ҳафта	2
12.	Исмҳои хос дар давраи қадим ва	Конспект намудан	10,11	2

	таҳлили лексикӣ онҳо	ва иҷрои вазифа	ҳафта	
13.	Давраҳои инкишофи таърихи забонҳои эронӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	11,12 ҳафта	2
14.	Инкишофи забони порсии миёна	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	1,2 ҳафта	2
15.	Таърихи тадқиқи «Авесто»	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	2,3 ҳафта	2
16.	Гуногуншаклӣ дар «Авесто».	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	2,3 ҳафта	0
17.	Аз хати оромӣ сар задани хати авестой.	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	3, 4 ҳафта	2
18.	Наздикии забони авестой бо забонҳои суғдӣ, ягнобӣ ва помирӣ.	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	3, 4 ҳафта	2
19.	Таҳлили ҳиссаҳои нутқ дар матнҳои давраи миёна	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	3, 4,5 ҳафта	2
20.	Системаи фонетикӣ ва сохтори грамматикӣ забони бохтарӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	5,6 ҳафта	2
21.	Таҳлили матнҳои забони парфиянӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	5,6 ҳафта	2
22.	Ҳиссаҳои номии нутқ дар забони парфиян	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	6,7 ҳафта	2
23.	Гурухи забонҳои хутанӣ. Хусусиятҳои забонии забони саккоии хутанӣ.	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	6,7 ҳафта	2
24.	Ташаккули забони порсии дарӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	7,8 ҳафта	0
25.	Таҳлили ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқ дар осори хаттии асри IX	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	8.9 ҳафта	2
26.	Ҳадафҳои услубии истеъмоли омонимҳо дар осори адибони асри IX	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	9,10 ҳафта	
27.	Қорбасти феъл дар осори асри IX-X	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	10,11 ҳафта	2
28.	Қалимасозии исм дар асри IX-X	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	11,12 ҳафта	2
29.	Қорбасти пайвандакҳо дар осори асри IX-X	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	11,12 ҳафта	2
30.	Истифодаи сифат ва дараҷаҳои он дар асри IX-X	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	4,5 ҳафта	2
31.	Иқтибосоти арабӣ дар ашъори Рӯдакӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	1,2 ҳафта	2
32.	Лексикаи динию ирфонии осори Рӯдакӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	3, 4 ҳафта	0
33.	Хусусияти услубии сермаъногии қалима дар осори Рӯдакӣ (қалимаи	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	4,5 ҳафта	2

	об)			
34.	Мачоз ва навъҳои он дар ашъори Рӯдакӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	5,6 ҳафта	2
35.	Ҳадафҳои услубии истеъмоли омонимҳо дар осори Рӯдакӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	6,7 ҳафта	2
36.	Хусусияти услубии синонимҳо дар ашъори Рӯдакӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	7,8 ҳафта	2
37.	Хусусияти услубии антонимҳо дар ашъори Рӯдакӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	7,8 ҳафта	2
38.	Такрори луғавӣ ва ҳадафҳои услубии истифодаи онҳо дар ашъори Рӯдакӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	8,9 ҳафта	2
39.	Омонимҳо ва хусусияти хоси онҳо дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	8,9 ҳафта	2
40.	Мачоз ва навъҳои он дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	9,10 ҳафта	2
41.	Истифодаи синонимҳо дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	10,11 ҳафта	2
42.	Истифодаи антонимҳо дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	10,11 ҳафта	0
43.	Зарбулмасалҳои халқӣ ва хусусиятҳои онҳо дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	11,12 ҳафта	2
44.	«Қобуснома» ва хусусияти забонии он	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	1,2 ҳафта	2
45.	Такрори луғавӣ ва ҳадафҳои услубии онҳо дар ашъори Ҳофиз	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	2,3 ҳафта	2
46.	Такрори луғавӣ ва ҳадафҳои услубии онҳо дар ашъори Саъдӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	2,3 ҳафта	0
47.	Корбасти синонимҳо дар ғазалиёти Саъдӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	3, 4 ҳафта	2
48.	Хусусияти луғавии «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	3, 4 ҳафта	2
49.	Антонимҳо дар осори форсӣ-тоҷикии Навоӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	3, 4,5 ҳафта	2
50.	Забони «Бадоеъ-ул вақоеъ»-и Восифӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	5,6 ҳафта	2
51.	Аҳмади Дониш ва мавқеи ӯ дар инкишофи забони тоҷик	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	5,6 ҳафта	0
52.	Забони «Наводир-ул вақоеъ»-и Аҳмади Дониш	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	6,7 ҳафта	2
53.	Калимаҳои иқтибосӣ дар ашъори Аҳмади Дониш ва аҳамияти онҳо	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	6,7 ҳафта	2
54.	Беҳбудӣ ҳамчун адиби маорифпарвар	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	7,8 ҳафта	2

55.	Забони осори Абдурауф Фитрат	Конспект намудан ва ичрои вазифа	8.9 ҳафта	2
56.	Хизматҳои бузурги устод Айнӣ дар инкишофи забони адабии тоҷик	Конспект намудан ва ичрои вазифа	9,10 ҳафта	2
57.	Қорбасти пайвандакҳо дар «Ёддоштҳо»-и Садрӣддин Айнӣ	Конспект намудан ва ичрои вазифа	10,11 ҳафта	0
58.	Қалимаҳои халқ ё-ғуфтуғӣи дар «Марги судхӯр»-и Садрӣддин Айнӣ	Конспект намудан ва ичрои вазифа	11,12 ҳафта	2
59.	Ибораҳои рехта дар «Дохунда»-и Садрӣддин Айнӣ	Конспект намудан ва ичрои вазифа	11,12 ҳафта	2
Ҷамъи: 104 соат				

5. Глоссарий

Тоҷик тилида	Рус тилида	Инглиз тилида
Алифбо - маҷмӯи аломатҳои ҳарфҳо, ки бо тартиби муайян бо ин ё он забон маххус қабул гардидааст. Абзас - ҷои ҳолие, ки аз аввали сатр ба миқдори ғунҷоиши се ё чор ҳарф гузошта мешавад. Инчунин порчаи хатти ва ё ҷопии матнест, ки як ё чандин фикри ба ҳамдигар алоқаманд. Аломат - ҳарфе, ки дар калима танҳо бо мақсади муайяни тарзи талаффуз навишта мешавад. Афикс – суфису префикс (пешванду пасванд) ва инфекс. Артикл – ҳиссае, ки дар баъзе забонҳо барои нишон додани ҷинси грамматикӣ, муайянӣ ва ноумайянии исм кор фармуда мешавад. Анҷома – бандак. Аломати диакритики - аломати иловагии боло ва зерсатрии ҳарфу овозҳо. Аугмент – морфемаест, ки дар забонҳои қадими эронӣ ба воситаи ин аз асоси замони ҳозира шакли замони гузашта сохта мешуд. Дар забонҳои порсии қадима ва авестӣ садонокӣ а ҷун аугмент истеъмоли мешуд. Антоним - калимаҳои ба ҳам зидмано. Аорист- шакли феълиест, ки замони ҳозира-ояндаи ғайи шартӣ –хоҳишмандиро ифода мекунад. Архаизм- калима ва ибораҳои қўҳнашуда. Аффикс - (ванд) ҳиссае, ки пеш ё пас аз реша меояд. Атрибутиви – муносибати муайянкунандаги. Аъзоҳои пайрави ҷумла – муайянкунанда, пуркунанда ва ҳол мебошанд Аъзоҳои ҷумла - аъзоҳои ҷумла панҷтоянд: мубтадо, ҳабар, муайянкунанда, пуркунанда ва ҳол. Аъзоҳои иловагии ҷумла – унсурҳои алоҳидаи грамматикӣ, ки барои шарҳу эзоҳи ягон аъзои ҷумла хизмат мекунанд, аъзоҳои иловагии ҷумла номида мешаванд. Бандаки изофи – ин бандак ҳоси ибора	Алфавит - набор символов, характеризующихся определенным языком с определенным языком. Значение представляет собой вертикальное пространство, которое вставлено в начале строки в строке из трех или четырех букв. Текст или текстовое сообщение, которое связано с одной или несколькими идеями. Характер - буква в слове только для цели речи. Тревога - префикс имени горла (спереди и сзади) и заражение. Артикуляция - часть языка, используемого для отображения грамматических, окончательных и неопределенных генов на некоторых языках. Бритни Спирс. Диакритические	Alphabet - a collection of characters characterized by a specific language with a particular language. The value is a vertical space that is inserted in the beginning of the string in a row of three or four letters. A text or a text message that is linked to one or more ideas. The character - the letter in the word only for the purpose of the speech. Anxiety - throat name prefix (front and back) and infect. Articulation - A portion of the language used to show grammatical, definitive and uncertain genes in some languages. Britney Spears. Diacritic Symptoms - Additional

буда,тавассути он як калима ба як калимаи дигар тобеъ гашта силсилаи ибораҳо меояд ва бо калимаи тобеъкунанда якҷоя навишта мешавад. Вокализм – таркиби овозҳои ягон забон забон. Воҳидҳои эзоҳӣ – онҳо бо аъзоҳои эзоҳшаванда синоним нестанд ва ба савол ҷавоб намешавад. Воҳидҳои забони - қисми нутқ,ки чун ҷуъи муайяни дорои вазифа ва маъною мазмун,мундариҷа ба таври ҳамешагии истифода меёбад. Воҳидҳои фонетики- овозҳои нутқ,ки барои ташкил ёфтани ин ё он шакл ва маънои калима иштирок мекунад. Воҳидҳои фразеологи-ибораи аз ҷиҳати сохту таркиб устувор,аз ҷиҳати ифодаи маъно яклухт,ки чун воҳиди тайёри нутқ истифода мешавад. Графика-мачмӯи ҳамаи воситаҳои хати мавҷуда. Грамматика – як қисми забоншиносӣ буда, сарф ва нахво дар бар мегирад. Детерминативи – муносибати ҳоли. Дастнавис-нутқи хаттӣ ,ки аз тарафи муаллиф ба қоғаз сабт мешавад. Дастгоҳи овозсоз-мавҷудият ва ягонагии узвҳои овозсоз. Дифтонг – ба ҳам пайваста омадани ду садонок дар як ҳичо. Интонатсия- шиддатнокии нутқ паст ё баланд шудани тарзи талаффуз. Ибора – ду ва ё зиёда калимаҳои мустақилмаъно, ки яке ба дигаре тобеъ буда, як мафҳуми конкретро мефаҳмонад, ибора номида мешавад. Имло- тарзи дурусти навишт. Инфикс ё интерфикс- унсури дастуриест,ки дар дохили калима, ё дар байни ду реша меояд. Идеограмма – аломати шартии хаттӣ, ки мафҳумро мефаҳмонад. Идеома – ибораҳои рехта. Калима ва ибораҳои гуфайлӣ - калима ва ибораро, ки ҷи гуна муносибат доштани гуяндаро нисбат ба фикри гуфташуда нишон медиҳанд, калима ва ибораҳои гуфайли номида мешаванд.	симптомы - дополнительные дополнительные и подтипные письма. Агент - морфема на древних иранских языках, основана на современной форме прошлого. В древнем персидском языке и апартеиде в качестве кустарника использовалась идиома. Аноним - слова, которые являются поддельными. Подлинность - это форма сегодняшнего будущего условий условия контракта. Тревога и ненормальные фразы. Affliction - (a) доля, которая приходит до или после корня. Атеист - определение определения. Последующие участники - это спекулянты, В частности, члены, в том числе члены пяти, являются: оборотные,	supplementary and subtype letters. Agent - a morpheme in ancient Iranian languages, is based on the modern form of the past. In the ancient Persian language and apartheid, an idiom was used as a shrub. Anonymous - words that are both counterfeit. Authenticity is the form of the present-day future of the terms of the contracting condition. Anxiety and abnormal phrases. Affliction - (a) a share that comes before or after the root. Atheist - Definition of Definition. Follow-up members are speculators, beautifiers and still Particularly members - including members of five are: negotiable, news,
--	---	--

Калима ва ибораҳои хулосакунанда – калима ва иборае, ки маъно ва мафҳуми аъзоҳои ҷидашудаи ҷумларо дар бар мегиранд, калима ва ибораҳои хулосакунанда номида мешаванд. Калима ва таркибҳои ҳамнисбат – калима ва таркибҳои ҳамнисбат дар таркиби аксарияти сарҷумлаҳои ҷумлаи пайрави гуногун омада метавонанд. Консонантизм – таркиби ҳамсадоҳои ягон забон. Категория – гурӯҳ, қисм. Лексика- яке аз соҳаҳои илми забоншиносии, калима, луғат. Маҷмӯаи калимаҳои ягон забон, шева ё асарҳои ягон нависанда. Лексикография – назария ва амалияи луғатсозӣ. Лексикография - Илми луғат, луғатшиносӣ. Луғат- китобе, ки дар он рӯйхати калимаҳои мавҷуда бо тартиби муайяни алифбо дода мешавад. Матн-Фикрҳои яқлукхати мазмунан алоқаманд. Машқ- супорише, ки барои дар амал татбиқ кардани ин ё он қоидаи забони дода мешавад. Маъно- мафҳуме, ки дар натиҷаи ба ҳадигар алоқаманд шудани овозҳои нутқ дар шакли калима ба вуҷуд меояд. Маъноии лексика-маъно, ки дар асоси маҷмӯи овозҳои нутқ дар шали калима ба вуҷуд меояд. Морфема- қисми хурдтарин калима, ки онро дигар тақсим кардан мумкин нест. Монолог- нутқе, ки ба шунаванда ё ба ҳуди ғўянда нигаронида шудааст. Мухотаб - калима ва ибораҳое, ки предмети мурочиатшударо ифода мекунад, мухотаб номида мешавад. Марфология – системаи шаклҳои тағйирёбии калимаҳо дар ягон забон, қисми грамматика оид ба шакли калимаҳо. Ним тире- хате, ки дар байни калимаҳои мураккаб гузошта мешавад. Нутқ- як намуни фаъолияти инсонист, ки ҳангоми истифодаи забон дар ҷараёни мубодилаи афкори байни ҳамдигар воқеъ	новости, определения и все еще. Дополнительные члены - отдельные грамматические элементы, которые служат частью комментария, будут называться дополнительными членами. Это буквальная фраза, которая является словом, которое происходит от одного слова к другому и входит в ряд фраз и написано вместе с подтекстом. Словарь - Состав языка на одном языке. Щенки - они не синонимы комментаторов и не отвечают на вопрос. Языковые единицы - часть слова, которая используется как часть определенной функции, смысла и контекста. Хрупкие подразделения речи являются частью организации формы	defining, and still. Additional members - separate grammatical elements that serve as a part of the comment will be called additional members. It is a literal phrase, which is a word that comes from one word to another and comes in a series of phrases and is written together with the subtext. Vocabulary - Composition of a language in one language. Puppies - they are not synonymous with commentators and do not respond to the question. Language units - part of the word, which is used as a part of a specific function and meaning and context. The fragile subdivisions of speech are part of the organization of the form or meaning of the word.
---	---	---

мегардад. Насри мусаччаъ- (ар.-насри сачънок) - насрест, ки бо сачъ сохта мешавад. Қисмҳо ва ҷумлаҳои калимаҳои ин намуди наср бо якдигар ҳамоҳангӣ ва қофия дорад. Насри мусаччаъ дар адабиёти бадеӣ ва таърихӣ қор фармуда мешу два он намуди асосию маъмули адабиёти классикӣ буд. Насри мусаччаъ дар адабиёти форсу тоҷик ба қалами нависандаи сӯфимаслак Абдуллоҳи Ансорӣ (1006-1088) мансуб аст. Насри мутакаллиф ёки маснӯъ (ар)– ин шакли наср на танҳо мусачча аст: дорои ҳар гунна санъатҳои адабӣ буда, дар он лугатҳои номафҳуми хеле зиёди арабӣ ва форсию тоҷикӣ қор фармуда мешавад. Китобҳои «Таърихи гузида», «Таърихи ҷаҳонқушо», «Синдбоднома»-и Заҳирӣ дар ҳамин услуб навишта шудаанд. Насри оӣ (ар.насри ҳоӣ) – аз насри муқаррарӣ буда, дар он қоидаҳои насри мусаччаъ риоя намешавад. Ҳамаи насри муосири тоҷик ба насри оӣ мансуб аст. Наҳв (синтаксис) - он қисми забон, ки ибора ва ҷумлаҳои меомӯзад. Овоз-воҳиди нутқи гуфташудаи стода, ки бо воситаи узвҳои нутқ ба вучуд меояд. Овози нимсадо- овозе, ки дар ҳичо гоҳ ҷун садонок ва гоҳ ҷун ҳамсадо вазифаҳои гуногунро адо мекунад. Овози ҳалқӣ- овозе, ки дар ҳалқ пайдо мешавад. Оҳанг- пасту баланд, бекашишу кашӣшдор талаффуз шудани овоз. Пауза – муваққатан қатъ шудани овоз. Поварақ- ҳошияи зерӣ варақ, лаби поёни варақ. Префикс- ҳиссае, ки пеш аз реша меояд. Падеж – падеж, дигар шудани калима дар ҳар маврид. Рамз- (ар. сухани пӯшида, ишора, имо) – тасвир ва ифода намудани воқеаҳо ва инсонҳо бо образ ва ҷизҳои дигари воқеӣ. Рамз – символ. Суффикс- ҳиссае, ки пас аз реша меояд. Сарлавҳа- калима, таркиб, ибора ё ҷумлаест, ки дар аввали матн меояд. Сатр- гурӯҳи ҳарфҳо, калимаҳо, аломатҳои ҷудоғонае, ки дар як хат навишта ё ҷоп карда мешавад. Садо- овозе, ки дар натиҷаи таъзиқи ҳавои берунбароянда дар гулӯ ба вучуд меояд. Садопардаҳо- дар ғучуми хурди	или значения слова. Термин «дробный» - из-за подсознания используется в виде псевдонима, который используется как единица динамика. Графика - целый набор существующих линий. Грамматика - это часть лингвистики, которая включает в себя траты денег. Детерминизм - отношение человека. Письмо писателя написано автором. Устройство регистрации избирателей и единство партии. Diffonway - состоящий из двухсот фунтов на гектар. Индукция - низкая интенсивность речи или повышенная речь. Терьер называется двумя или более независимыми словами, которые относятся друг к другу и объясняют	The term "fractional" -because of the subconscious is used in the form of a pseudonym, which is used as a speaker unit. Graphic-a whole set of existing lines. Grammar - is a part of linguistics that includes spending money. Determinism - the relationship of the person. The writer's letter is written by the author. Voter Registration Device and the Unity of the Party. Diffonway - consisting of two hundred pounds per hectare. Induction - low intensity of speech or increased speech. The terrier is called two or more independent words, which refer to one another and explains a specific concept.
--	--	--

мускулҳое, ки ба охири гулӯ пайваста буда, ба тарзи горизонтали чойгир аст. Синтаксис – наҳв, ибора ва ҷумлаҳо. Синоним – муродиф, калимаҳои ҳаммаъно. Сараъзоҳои ҷумла – инҳо мубтадо ва ҳабар. Сарҷумла – сарҷумла ҷумлаи соддааст, ки аз ягон ҷиҳат шарҳу эзоҳ металабад. Сабк- (ар. ғудохтани нуқтаву зар) – қисме аз услуби баён, истифодаи воситаҳои тасвири забон ва хусусиятҳои забони нависанда дар асари ӯ сабк аст. Дар назми мумтоз се сабкро қайд кардаанд. Сабки Хуросонӣ– ин сабк дар асрҳои IX-X дар Хуросон ва Мовароуннаҳр ба вучуд омада, дар асри XI ҳамчун анъана давом кард. Устодони ин сабк Рӯдакӣ, Фирдавӣ, Дақиқӣ, Унсурӣ, Фарруҳӣ дида мешавад. Хусусияти ба назар намоёни ин сабк, ки дар заминаи забони миллии халқ ба майдон омада буд, соддагии забон, ифода, баён, образҳо ва реалистона будани тасвирҳост. Пайравони ин сабк ба забони халқ таъя намуда, аз қор фармудани калимаҳои арабӣ ҳадад имкон ҳуддорӣ мекарданд. Сабки ироқӣ– ин сабк дар ғарбу ҷанубии Эрон, ки Ироқи форс ҳам меғуфтанд, аз асри XI арзи вучуд карда, то асри XVI дар авҷи тараққӣ буд. Хусусияти ин сабк зиёд будани калимаҳои арабӣ, ҷӣ дар шеърӣ ҷӣ дар наср буда, калимаву ибораҳои халқии тоҷикӣ қамтар шуда, ҷои ҳудро ба арабӣ додааст. Аз ин рӯ, санъатҳои шеърӣ то рафт муғлақтар ва душворфаҳм шудааст. Истилоҳоти илмӣ аз қабилӣ фалсафа, нучум, риёзиёт, ҳайёт ва ғайра, ки ба ҳонандаи васеъ фаҳмо нест, дар назм ҷой гирифта, мафҳумҳо ва образҳо торик кардааст. Илова бар ин, истилоҳоти сӯфиёна таъсири зиёде пайдо карда, низ мазмуну мундариҷаи шеърҳо душворфаҳм намудааст. Дар ин сабк барои душворнависӣ як навъ мусобиқа мекарданд. Душворнависиро ҳунар медонистанд, фаҳмидани шахси шунаванда ва ҳонанда шарт набуд. Шояд як сабаби пайдоиши ин сабк дар он бошад, ки ҳокимони мамлақат, ки ҳуқронҳои турк буданд забонро намедонистанд, шеърҳои махсусан мадҳияе, ки ба султонҳо бахшида мешуд, аҳамияте надошт, ки фаҳмида шавад. Бинобар ин барои душворнависӣ кӯшиш менамуданд, ки ҳатто фаҳмидани шоир ҳам душвор бошад. Дар ин сабк Амъақӣ Бухорӣ, Бадри Ҷочӣ, Анварӣ, Заҳири Фарёбӣ, Ҳоконӣ ва	конкретную концепцию. Правильное письмо. Бесконечный или злоумышленник - это руководство, которое входит в слово или между двумя корнями. Идеал - стандартный сценарий, который объясняет концепцию. Идея - налитые фразы. Слова и фразы слов - слова и фразы, описывающие, как вести себя с устным словом, называются словами и фразами. Слова и фразы выводов - слово и фраза, которые содержат смысл и смысл основателей нации, называются словами и фразами комментатора. Слова и компоненты справедливости - слова и компоненты равенства в составе различных компонентов могут быть разными. Сознание - состав	Correct Writing. An infinite or intruder is a manual that comes within the word, or between two roots. Ideal - a standard script that explains the concept. Idea - poured phrases. Word words and phrases - words and phrases that describe how to behave in terms of the spoken word, are called words and phrases. The words and phrases of the conclusions - the word and phrase, which contains the meaning and meaning of the founding members of the nation, is called the words and phrases of the commentator. Words and Components of Equity - Words and Components of Equality in the Composition of a Various Components
--	---	--

дигарон мавкеи намоён доранд. Сабки ҳиндӣ– ин сабк аз асри XIУ-ХУ аз шеърҳои Амир Хусрави Дехлавӣ дар Ҳиндустон оғоз ёфта, то охири асри XIХ, ҳатто ибтидои асри XX давом ёфтааст. Махсусан дар асрҳои ХУII-ХУIII дар авҷ буд. Намояндаи барҷастаи ин сабк Мирзо Абдулқодири Бедил аст. Услуби ӯро, ки пайравони зиёде дошт, сабки бедилӣ меномиданд. Хусусияти услубии ин сабк он аст, ки калимаву ибораҳо соддаву осон бошад ҳам, мафҳумҳо торику муғлақанд, зеро афкори фалсафӣ, илмӣ, иҷтимоӣ бо истирару маҷозӣ душворфаҳм ҷунон вазнин карда шудааст, ки фаҳмидани мақсади шоир душвор аст. Дар адабиёти маорифпарварӣ, ки рӯ ба халқ оварда буди халқ услуби бедилии онро намефаҳманд, бозгаштан аз ин сабк оғоз ёфт: Суҳан ба парда задам солҳо басе, Аҷзӣ, Қасе ба сирри дили ман нагашт маҳрами роз. Саҳли мумтанеъ– (ар.саҳл – осон, мумтанеъ - номумкин) – шеъре, ки дорои мазмуни оливу амиқ, вале шакли сода ва равшан дошта бошад. Дар асрҳои X-ХI кӯшиш мекарданд, ки услуби шеъри шоир саҳли мумтанеъ бошад. Саҳли мумтанеъ барои он номанд, ки зоҳиран дар хондан ҳеле оддӣ ва сода намоёнд ҳам, ҳар қас ин тавр дар маънӣ амиқ ва дар шакл шеъри сода гуфта наметавонанд. Масалан, ба шеъри «Бӯи ҷӯи Мӯлиён» бисёриҳо тақлид кардаанд. Вале муяссар нашуданд. Сардафтари шеъри саҳли мумтанеъ устод Рӯдакӣ аст. Сачъ– (ар. овози паррандагони хушовоз, аз қабилӣ кумрӣ, булбул, ҷӯр, сор ва ғ.) – қалима ва ибораҳои, ки дар асри наср дар охири ҷумла ва ё дар миёна ҳамоҳанг – ҳамоҳангӣ шуда омадаанд. Бинобар ин сачъ як навъ қофия аст. Система – сохт, сохти ягон забон. Субъект – мубтадо. Субституция – дигар шудани як овоз ба овози дигар. Талаффуз– дар асоси ҳаракатҳои узвҳои нутқ ба вучуд омадани овозҳо. Тире– аломати китобист, ки бо андак дарози аз аломати нимтире фарқ мекунад. Транскрипция – ифодаи овозҳои нутқ, бо воситаи ҳатҳои махсус ва алифбои ин гуна ифода. Транслитерасия – навиштани ҳарфҳои як	языка. Категория - категория, часть. Lexica - одна из областей науки, языка, словарей. Коллекция слов, языков или произведений любого писателя. Лексикография - теоретическая практика и практика. Лексикография - научный словарь, лингвистика. Словарь, который включен в список существующих слов в алфавитном порядке. Текстовые рассказы. Упражнение - задача, которая реализуется на практике на языке того или другого. Значение слова звуки, связанные с формулировкой слова, звучит в форме слова. Лексико-смысловое значение, основанное на произношении слова, звучит в текстовой обработке.	may come in many different ways. Consciousness - the composition of a language. Category - category, part. Lexica is one of the fields of science, language, dictionaries. A collection of words, languages, or works of any writer. Lexicography - theoretical practice and practice. Lexicography - Scientific Dictionary, Linguistics. A dictionary that is included in the list of existing words in alphabetical order. Text-related narratives. Exercise - a task that is being implemented in practice in the language of one or the other. The significance of the word sounds related to the wording
---	---	---

алифбо бо харфҳои алифбои дигар. Фонетака – фонетика, савтиёт (овоз). Фонема – воҳиди хурдтарини овоз, ки барои ба вучуд омадан ва фарқ кардани воҳидҳои маънодори забон – калимаҳо морфемаҳо хизмат мекунад. Хабарҳои феълӣ - хабарҳое, ки чӯзӣ асосии онҳо бо феъл ва сифаҳои феъл ифода мегарданд, хабарҳои номӣ номида мешаванд. Хабарҳои номӣ – хабарҳое, ки чӯзӣ асосии онҳоро ҳиссаҳои номии нутқ ташкил медиҳанд, хабарҳои номи номида мешаванд. Хрестоматия – хрестоматия, материал, китоби хониш. Шарҳ – ошкор намудани маънои пӯшида, маънидоди маънои калима, ибора. Шифр – аломати шартӣ барои маҳфависӣ, ҳуҷҷати маҳфӣ. Шрифт – акс, аломати бо ҳарф тасвиргардида, сабтёфта. Эпиграф – ибора, ифодае, ки дар сарлавҳа ё пеш аз ягон қисми матн ва мундариҷаи он оварда мешавад. Қоида- тартиб, низом ё таърифи ҳамеша амалкунандае, ки ин ё он ҳолати забонро ифода мекунад. Қоидаҳои грамматикӣ- таъриф ё тавзеҳе, ки хусусиятҳои грамматикӣ нутқро мефаҳмонад. Ҳетерограмма ё ҳузвориш – дар давраи миёна як қатор калимаҳо шакли навишти соми () ҳудро нигоҳ доштанд, ки теъдоди онҳо беш аз 1000 тоанд. Ҳошия- қанори сатр. Чумла – Гурӯҳи калимаҳои бо ҳам алоқаманд ва ё ҷудогонае, ки як фикри томо мефаҳмонад, чумла номида мешавад. Чумлаи сода – чумлаи сода фикреро ифода мекунад, ки шакли нисбатан мухтасари аввал, охир ё ояндаи амалу ҳодисаи баёншаванда мебошад. Чумлаи содаи яктаркиба – чумлае, ки аз як сараъзо ва ё сараъзои калимаҳои эзоҳдиҳанда иборатанд, чумлаи содаи яктаркиба номида мешаванд. Чумлаҳои содаи яктаркиба муайяншавида,	Морфема - самое маленькое слово, которое нельзя разделить. Монолог ориентирован на слушателя или динамика. Сообщение - слова и фразы, относящиеся к привлекательной точке, называются вызовами. Марфология - система переменных в языке, грамм слова в виде слов. Полутон - это линия между сложными словами. Talk-one вид человеческой деятельности, который происходит при использовании языка в обмене идеями между собой. Искусственный спуск - (где угодно) - потомок, построенный с подушкой. Части и слова и слова этого типа пирамиды взаимосвязаны друг с другом. Ансамбль	of the word sounds in the form of word. Lexical-meaning meaning based on spoken word sounds in word processing. Morphema - the smallest word that can not be divisible. The monologue is focused on the listener or speaker. The message - words and phrases that refer to the appealing point are called a call. Marfology - the system of variables in a language, the gram of a word in the form of words. Half-tone is a line between complex words. Talk-one kind of human activity that occurs in the use of language in the exchange of ideas between one another. Artificial Descent - (anywhere) - a descendant built with cushion. The parts
--	--	---

номуайяншахс, умумишахс, бешахс, унвони, нопурра ва тасдикию инкори мешаванд. Чумлаи мураккаб – чумлае, ки аз ду ва ё зиёда чумлаи содда иборат аст, чумлаи мураккаб номида мешавад. Чумлаи мураккаби пайваст – чумлаи мураакаби пайваст аз чумлаҳои соддаи баробархуққ ташкил ёфтаанд. Чумлаи мураккаби тобеъ – чумлаи мураккаби тобеъ аз сарчумла ва чумлаи пайрав иборат аст, ки тавассути алоқои тобеъ таркиб меёбад. Чумлаи пайрав – чумлаи соддаест, ки тобеи сарчумла буда, ягон чихати сарчумларо шарҳ медиҳад. Чумлаи пайрави мубтадо – чумлаи пайраве, ки ҷонишин ба вазифаи мубтадои сарчумла омадаро шарҳу эзоҳ медиҳад, чумлаи пайрави мубтадо номида мешавад. Чумлаи пайрави хабар - чумлаи пайраве, ки ҷонишинҳои ишорати ва таркибҳои ҷонишинии ба вазифаи хабари сарчумла омадаро шарҳу эзоҳ медиҳад, чумлаи пайрави хабар номида мешавад. Чумлаи пайрави муайянқунанда - чумлаи пайраве, ки ба вазифаи аъзоҳои гуногуни сарчумла омадаро шарҳ медиҳад, чумлаи пайраи муайянқунанда номида мешавад. Чумлаи пайраи пурқунанда – чумлаи пайраве, ки хабари сарчумларо пурра кардаонҳоро эзоҳ медиҳад, чумлаи пайрави пурқунанда номида мешавад.	Императора был в литературной и исторической литературе, и это был основной и распространенный тип классической литературы. Ансамбль ансамбля находится в литературной и таджикской литературе писателя Османской Ансоры (1006-1088). Гиперссылка или фрагмент (ы) - эта форма не только работает: она содержит все виды литературных артефактов, в которых словари	and words and words of this type of pyramid are interconnected with one another. The ensemble of the Emperor was in the literary and historical literature, and it was the main and common type of classical literature. The ensemble of the ensemble is in the literary and Tajik literature of the writer of the Ottoman Ansore (1006-1088). The hyperlink or fragment (s) - this form is not only works: it contains all kinds of literary artifacts, in which the dictionaries
---	---	--

6. ИЛОВАЛАР

6. 1. Фан намунавий дастури

ВАЗОРАТИ ТАЪЛИМИ ОЛЙ ВА МИЁНАИ МАХСУСИ РЕСПУБЛИКАИ ЎЗБЕКИСТОН

Ба рўйхат гирифта шуд.

№ БД – 5120100 – 3.08

« ____ » _____ соли 2017

Вазорати таълими олий ва
миёнаи махсус

« ____ » _____ соли 2017

ДАСТУРИ НАМУНАВИИ ТАЪЛИМИЙ АЗ ФАННИ ТАЪРИХИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

Соҳаи илм:	100 000	– Фанҳои гуманитарӣ ва санъат
Соҳаи таълим:	120 000	– Фанҳои гуманитарӣ
Шўъбаи таълим, ихтисос.	5120100	–Филология ва омўзиши забонҳо (забони тоҷикӣ)

Тошкент – 2017

Рўйхати дастурҳои фан дар асоси иловаи фармони Вазорати таълими олий ва миёнаи махсуси Республикаи Ўзбекистон «_____» аз санаи «_____» _____ соли 2017 тасдиқ карда шудааст.

Дастури таълимии фан мутобиқи қайдномаи №_____ Шўрои мувофиқгардонии фаъолияти иттиҳодияи илмию услубии байни мактабҳои олий ва миёнаи махсуси Республикаи Ўзбекистон тасдиқ шудааст.

Дастури таълимии фан дар Донишгоҳи давлатии Самарқанд ба номи Алишери Навоӣ қарор карда шудааст.

Мураттиб:

С. Мажидова –Муаллимаи кафедраи забон ва адабиёти тоҷикӣ ДДС

Муқарризон:

М. Давронова –Муаллимаи калони кафедраи забони тоҷикӣ ва филологияи Шарқ

А. Юлдошев –Номзади фанҳои филологӣ, дотсенти ИДЗХС

Дастури таълимии фан бо қарори шўрои илмии Донишгоҳи давлатии Самарқанд ба номи А.Навоӣ тасдиқ карда шудааст. (Соли 2014 ноябр баённомаи №4).

Мукаддима

Дастури фанни «Таърихи забони тоҷикӣ» таърихи ташаккул ва таҳаввули забони тоҷикӣ-форсӣ, хусусиятҳои асосии давраҳои таракқиёти онро омӯхта, меомӯзад, ки хусусиятҳои умдатарини забони адабӣ, принципҳо ва манбаъҳои онро рӯшан менамояд. Таърихи забони тоҷикӣ бо дигар забонҳои қадимаи гурӯҳи забонҳои эронӣ дар муқоиса омӯхта шуда давраҳои тақсимои он низ ба эътибор гирифта мешавад.

Мақсад ва вазифаи фанни таълимӣ

Мақсади омӯзиши фанни «Таърихи забони тоҷикӣ» ба мутахассисони забон ва адабиёти тоҷик оиди таърихи ташаккул ва давраҳои таърихӣ инкишофи забони тоҷикӣ донишҳои мукаммали ба талаботи андозаи ҳаҷон мутобиқро додан ва ба онҳо пайванди забони тоҷикиро бо гурӯҳи забонҳои эронӣ нишон додан, оиди хат ва имло, қонуниятҳои грамматикаи забони тоҷикии пешина маълумот додан аст.

Вазифаи фанни «Таърихи забони тоҷикӣ» аз зеринҳо иборат: ба мутахассисони ҳаҷон доир ба шакли аввалини грамматикаи забони тоҷикӣ маълумот додан; бо навъҳои хати пешин ошно намудан; хусусиятҳои луғавӣ, фонетикӣ, морфологӣ ва синтаксисии забони қадимаи тоҷикро омӯзонидан.

Омӯзиши ин фан ба воситаи истифодаи усулҳои анъанавию замонавӣ таълим, аз ҷумла пурсишҳои тестӣ, таълими барномавӣ, гузаронидани сӯҳбатҳо, коллоквиумҳо, таълими муаммовӣ, омӯзиши осорхонаҳо, қорбасти васоити техникӣ ва роҳҳои усулҳои дигар амалӣ карда мешавад.

Талаботи асосӣ аз рӯи фанни таълимӣ

Дар заминаи баррасии таърихи забони тоҷикӣ ва таъсиррасонӣ ба ҳиссиёти донишҷӯён ба ташаккули шахсияти барқамолӣ нақҷахлоқи фасеҳбаёну соҳибсалиқа қўмак расонидан; дар бораи хусусиятҳои ҳоси забони тоҷикӣ, мақсад ва моҳияти он дар бораи забонҳои матрук ва зинда инкишофи тадриҷаи забон *ба тасаввуроти муайян соҳиб бошанд*;

- оиди қонуниятҳои дохилӣ ва инкишоф, омилҳои ташаккули он, дараҷаи тадқиқи таърихи забони тоҷикӣ ва инкишофи сифатҳои миқдорӣ он *маълумоти назарӣ дошта бошад*;

- донишҳои назарӣ оиди фанни мазкур ҳосилкардари, осори бадеи дар асоси матнҳои муҳталиф таҳлил кардан ва онро *дар амал тадбиқ карда тавонад*;

- дар бораи равобиту пайвандҳои забони тоҷикӣ бо забонҳои халқҳои дигар дар ҷараёни таълими фан истифода намудан; бо тадқиқоти илмӣ фанни мазкури мавриди назар қомилан ошноӣ

доштан ва дар фаъолияти касбӣ аз онҳо самаранок истифода намуда *малака ҳосил намоянд*;

- дар таҳлили матн аз ҷиҳати таърихи забон маълумоти кофӣ ҳосил намуда ва онҳо дар амалиёти ҳаррӯза ба *таҷрибаи кофӣ соҳиб шудан*.

Алокаи байни якдигарии фан бо фанҳои дигари таълимӣ ва пайдарҳамии онҳо

Фанни таърихи забон яке аз фанҳои асосии мутахассиси буда, аз бисёр ҷиҳатҳо таҳлил ва барраси шуда аст. Таълими фан аз рӯи даврабандии таърихии забонҳо аз давраи қадим то имрӯз омӯзонида мешавад. Давраи қадимаи эронӣ (аз қадим то асрҳои IV-III пеш аз мелод) ва давраи миёнаи эронӣ (аз асрҳои IV-III пеш аз мелод то асрҳои VII-VIII мелодӣ) ва давраи навӣи эронӣ (аз асрҳои VIII-IX мелодӣ то имрӯз) дар курсӣ сеюм дар алоқаманди бо фанҳои дигар хусусан бо забоншиносии тоҷик ва таърихи он, этнография, таърих, археология, муқаддимаи забоншиносӣ, хат, грамматикӣи забони тоҷикӣ, таърихи адабиёт, фолклор, адабиёти халқҳои эронӣ пешниҳод карда мешавад. Он аз рӯи тасдиқшавии дастури таълими ба амал чорӣ карда мешавад. Дастури фан дар ҳолати тағриёбии стандарти давлатии таълим ва нақшаи таълим дигаргун карда мешавад.

Мавқеи фан дар ҷодаи коркардабарорӣ

Мавзуи баҳси таърихи забон ва аҳамияти он. Мақсад ва вазифаҳои фанни таърихи забон. Алокаи забон бо ҷамъият. Инкишофи забон. Алоқамандӣ ва иртиботи таърихи забон бо илмҳои таърих, археология, этнография, полеонтология ва таърихи адабиёт. Мавқеъ ва нақшаи методи муқоисавӣ-таърихӣ дар омӯзишу баррасии таърихи забон.

Дар омӯзиши фан мавқеи васоити ахбор ва технологияи нави замонавӣ

Дар баробари ҳамин ҳини таълими фанни мазкур аз технологияи нави педагогӣ, васоити ахборӣ– коммуникатсионӣ, сайтҳои интернет, блогҳои интернетӣ истифода бурдан дар назар дошта мешавад.

– ҳангоми таълими ин фан дар соатҳои маърузавӣ истифодаи компютерҳои замонавӣ, технологияҳои нави презентатсионӣ ва демонстратсионӣ – электронӣ–дидактикӣ истифода мегардад.

– дар ҷараёни таълими фанни мазкур аз методҳои интерфаъл; аз қабилӣ ҳуҷумӣ ақлӣ, тафаккури гурӯҳӣ, пинборд, конференсия, мулоқот, мунозара, баҳсҳои гурӯҳӣ, муҳокима тавассути материалҳои иллюстратсионӣ ва демонстратсионӣ истифода бурдан мувофиқи мақсад аст.

– хангоми таълими фанни мазкур ва гузаронидани машғулоти семинарӣ дар байни талабагон ташкил кардани мусоҳибаҳо, коллоквиум, мусобиқа, баҳсу мунозираҳо дар назар дошта мешавад.

ҚИСМАТИ АСОСӢ

Муқаддимаи фан. Таърихи забони тоҷикӣ ва омилҳои шаклгирии он.

Мақсади омӯзиши фанни «Таърихи забони тоҷикӣ» ба мутахассисони забон ва адабиёти тоҷик оиди таърихи ташаккул ва давраҳои таърихии инкишофи забони тоҷикӣ донишҳои муқаммалӣ ба талаботи андозаи ҳаҷон мутобиқро додан ва ба онҳо пайванди забони тоҷикиро бо ғурӯҳи забонҳои эронӣ нишон додан, оиди хат ва имло, қонуниятҳои грамматикаи забони тоҷикии пешина маълумот додан аст.

Вазифаи фанни «Таърихи забони тоҷикӣ» аз зеринҳо иборат: ба мутахассисони ҳаҷон доир ба шакли аввалини грамматикаи забони тоҷикӣ маълумот додан; бо навъҳои хати пешин ошно намудан; хусусиятҳои луғавӣ, фонетикӣ, морфологӣ ва синтаксисии забони қадимаи тоҷикро омӯзонидан.

Омӯзиши ин фан ба воситаи истифодаи усулҳои анъанавию замонавӣ таълим, аз ҷумла пурсишҳои тестӣ, таълими барномави, гузаронидани сӯҳбатҳо, коллоквиумҳо, таълими муаммовӣ, омӯзиши осорхонаҳо, қорбасти васоити техникӣ ва роҳҳои усулҳои дигар амалӣ карда мешавад.

Пайдоиши давлатҳои аввалин

Давлати Мод (дар миёнаҳои асри IV пеш аз мелод). Давлати Хохоманишиҳо. Истилои Искандари Мақдунӣ ва нест карда шудани осори хаттии гузаштагон. Давлати Сосониён (224-651 пеш аз мелод). Сарчашмаҳои хаттии забони портӣ ва забони порсии миёна.

Забони ҳиндуаврупоӣ. Грамматикаи оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ

Оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ. Наздикии забонҳои оилаи ҳиндуаврупоӣ. Шарҳи ғуруҳҳои алоҳидаи оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ. Фонетикаи ҳиндуаврупоӣ. Садонокҳо, ҳамсадоҳо ва сонантҳо. Назарияи шачара ва мавҷ дар муайян намудани забони мабаъ (нахустзабон). Ҳиссаҳои номии нутқ дар забони ҳиндуаврупоӣ. Категорияҳои грамматикӣ ҳиссаҳои номии нутқ. Системаи падежҳои ҳиндуаврупоӣ. Муқоисаи падежҳо бо забони ғайри ҳиндуаврупоӣ. Шаклҳои ғуноғуни системаи феъл.

Давраҳои инкишофи таърихи забонҳои эронӣ

Омил ва меъёрҳои асосии ба давраҳои инкишоф чудо намудани забонҳои эронӣ:

а) аҳди бостон ё худ давраи қадим (аз қадим то асрҳои IV – III.п.а.м).

б) давраи миёна (асрҳои IV-III п.а.м - асрҳои VII-VIII мелодӣ).

в) давраи нав аз асрҳои VIII-IX мелодӣ то рузҳои мо.

Забонҳои эронии аҳди бостон: забони порсии қадим, забони авестой, забони модӣ, забони скифии сарматӣ. Маълумоти мухтасари таърихӣ, этникӣ ва забонӣ оид ба қавмҳои мазкур.

Забони порсии қадим

Маҳалли пайдоиш ва густаришу интишори забони порсии қадим. Ёдгориҳои хаттии забони мазкур. Катибаи Дорои I (522-486п.а.м)-матни Багистон (Бесутун), Накши Рустам, катибаҳои Ариярамна ва Аршома, Куруши қабир, катибаҳои Персеполис, Хуз. Таърихи омузиши забони порсии қадим. Саҳми олимону сайёҳони аврупоӣ – Шарден, Корстен Нибур, О.Тисхен, Г.Гротенфенд, дар омузишу кашфи асрори хати меҳӣ(фонавӣ). Аҳамияти таърихии ёдгориҳои хаттии забони порсии қадим дар омузишу тадқиқи забон, таърих ва чуғрофияи мардуми эрониноҷод.

Хусусиятҳои морфологии забони порсии қадим

Тасрифи ҳиссаҳои номии нутқ. Исм ва сифат дар забони порсии қадим. Категорияҳои ҷамъбандӣ, артикл ва дараҷаҳои сифат. Ҷонишинҳои шахсӣ, бандакҷонишинҳо ҷонишинҳои ишоратӣ, саволӣ, нисбӣ ва таъинӣ. Шумора ва зарф. Пешоянду пасояндҳо.

Бо роҳҳои гуногун ташаккул ёфтани асос ва реша. Роҳҳои аз асос сохта шудани реша. Асосҳои феъл.Тарзҳои феъл, сигаҳои феъл.Тасрифи феъл ва асосҳои он. Сифати феълӣ ва масдар.

Маълумоти умумӣ дар бораи забони авестой

Пайдоиш ва омузиши «Авесто». Таърихи тадқиқи «Авесто». «Авесто» маҷмуи матнҳои дини зардуштӣ. Қисматҳои то ба мо расидаи «Авесто». Дараҷаи омузиши забони авестой.

Фонетика ва грамматикаи забони авестой

Садоннокҳо, дифтонгҳо, ҳамсадоҳо ва сонантҳо. Алифбо ва системаи хаттии забони авестой. Мавқеи алифбои забони авестой дар аҳди Сосониён. Аз хати оромӣ сар задани хати авестой. Наздикии забони авестой бо забонҳои суғдӣ, ягнобӣ ва помирӣ. Сохтори морфологии забони авестой. Маълумот дар бораи ҳиссаҳои номии нутқ. Падежҳо дар забони авестой. Таносуби анҷомаҳои падежӣ дар забони авестой. Истеъмоли феъл дар забони авестой.

Давраи миёнаи забонҳои эронӣ ва инкишофи забон

Маълумоти умумӣ дар бораи мавқеи ҷуғрофӣ, аҳволи таърихӣ, осори хаттӣ ва хусусиятҳои забони кавмҳои эронӣ ва забонҳои эронии давраи миёна: забони суғдӣ, форсии миёна, бохтарӣ, парфиянӣ, сакӣ -хутанӣ, хоразмӣ, фарғонаӣ, аланӣ. Забони форсии (тоҷикии) миёна – давоми бевоситаи забони порсии қадим. Истилои Искандари Мақдунӣ ва аз байн рафтани давлати Хохоманишиён. Маҳали пайдоиш, густариш ва интишори забони порсии миёна.

Сарчашмаҳои хаттӣ ва катибаҳои муҳимтарини забони порсии миёна: Асарҳои мазмуни динӣ ва шаръидошта; Андарзу пандномаҳо; Осори дорой мазмунҳои адабӣ, ҳукукӣ ва таърихиву ҷуғрофидошта.

Хусусиятҳои морфологии забони порсии миёна

Исм дар забони порсии миёна. Категорияҳои ҷамъбандӣ, муайянӣ ва номуайянӣ дар исм. Префиксу суффиксҳои исмсоз. Дарҷаҳои сифат. Таъғироти овозии шумораҳои микдорӣ. Рохҳои ташаккул ва сохта шудани шумораҳои тартибӣ ва қасриву ҷудой. Ҷонишинҳои шахсӣ, саволӣ, нафсӣ, таъинӣ, манфӣ. Феъл ва зарф дар забони порсии миёна. Феъл ҷун ҳиссаи нутқ. Категорияҳои шахс, шумора, замон, сига ва тарз дар забони форсии миёна. Таърихи ташаккули масдар. Зарф. Зарфҳои замону макон ва саволӣ.

Маълумот дар бораи забони парфиянӣ

Грамматикаи забони парфиянӣ. Алифбои парфиянӣ. Фонетика. Ҳиссаҳои нутқ. Таъғири асосҳо дар исм. Дарҷаҳои сифат. Ҷонишинҳои энклитикӣ, ишоратӣ, пурсишҷонишинҳо, номуайянӣ. Таъғироти феълҳо дар забони парфиянӣ. Мавҷудияти матнҳо ба забони парфиянӣ.

Маълумот дар бораи забони сакӣ хутанӣ

Грамматикаи забони сакӣ хутанӣ. Фонетика. Ҳиссаҳои нутқ. Таъғири асосҳо дар исм. Дарҷаҳои сифат. Ҷонишинҳои энклитикӣ, ишоратӣ, пурсишҷонишинҳо, номуайянӣ. Таъғироти феълҳо дар забони сакӣ хутанӣ. Ғуруҳи забонҳои хутанӣ. Хусусиятҳои забони забони сакӣ хутанӣ.

Маълумот дар бораи забони суғдӣ

Маълумот дар бораи забони суғдӣ. Худуди пахншавии ин забон ва минтақаҳои асосии густариши он. Системаи хаттии забони суғдӣ. Сарчашмаҳои хаттии забони суғдӣ. Ғуруҳҳои махсуси манбаъҳои хаттии забони суғдӣ. Давлати Суғд ва гузаштагонӣ мо. Инкишофи сохти грамматикаи забони суғдӣ. Фонетикаи забони суғдӣ. Сохтори

морфологии забони суғдӣ. Системаи феъли суғдӣ. Конунияти «мавзунияти асос» ва инкишофи сохти грамматикии забони суғдӣ.

Маълумот дар бораи забонҳои бохтарӣ ва хоразмӣ

Пайдоиш ва густариши забони бохтарӣ. Ёдгориҳои забони бохтарӣ: Сурхкутал, Ялангуштеппа Зартепа, ва Теппаи Шохӣ. Алифбои забони бохтарӣ. Хусусиятҳои забони бохтарӣ. Ҳиссаҳои номии нутқ. Таркиби лугавии забони бохтарӣ. Бохтари таърихӣ.

Минтақаҳои густариши забони хоразмӣ. Сарчашмаҳои хаттии забони хоразмӣ. Саҳми Абурайхон Берунӣ, Замахшарӣ ва Мухтор Зоҳид дар омузиши забони хоразмӣ. Фарқияти ҷудогонаи хусусиятҳои забони хоразмӣ. Системаи фонетикӣ ва сохтори грамматикии забони хоразмӣ. Тадқиқодчиёни забони хоразмӣ.

Забонҳои эронии давраи нав

Маълумоти мухтасар роҷеъ ба забонҳои ин давра. Таснифоти диалектологӣ онҳо: гуруҳи ғарбӣ: тоҷикӣ, форсӣ, дарӣ, тоӣ, толишӣ, курдӣ, лурӣ, гелонӣ, мозандаронӣ, балучӣ, ормурӣ, порочӣ; гуруҳи шарқӣ: пашту (афғонӣ), осетинӣ, ягнобӣ; гуруҳи забонҳои помирӣ. Забонҳои зиндаи дорои хат ва бехат. Забони давлатӣ ва миллии будани қисме аз онҳо ва аз ин «неъмат» маҳрум будани қисми дигар.

Ташаккули забони дарӣ

Шароитҳои таърихӣ шаклгирии забони дарӣ. Ривочу раванг ва мавқеи забони дарӣ дар давраи Сомониён. Васеъ гардидани доираи истеъмоли он. Ба дараҷаи забони давлатӣ расидани забони дарӣ. Ташаккули забони дарӣ дар Мовароуннаҳр Хуросон. Ба қамол авҷ расидани забони дарӣ дар давраи Сомониён. Сабаби унсурҳои забонҳои гуногунро иқтибос намудани забони дарӣ. Намунаҳои фарҳангии забони дарӣ. Мутобиқати сохти морфологии забони дарӣ бо сохти морфологии забони адабии ҳозираи тоҷик. Маълумот дар бораи ҳиссаҳои номии нутқ. Синтаксиси забони дарӣ. Мубтадо. Ифодаи муносибатҳои мубтадо ва пурқунанда дар забони дарӣ. Муайянқунанда ва ифодаи он.

Давраҳои ташаккул ва инкишофи забони адабии тоҷик дар асрҳои IX-X

Маълумот доир ба масъалаҳои пайдоиши забони адабии тоҷик. Чорӣ шудани хату алифбои забони арабӣ дар Мовароуннаҳр ва Хуросон. Давраи аввали инкишофи забони адабии тоҷик. Ташаккули забони адабии тоҷик дар асрҳои IX-X. Ба давраҳо ва марҳилаҳо ҷудо кардани таърихи забони адабӣ. Хусусиятҳои хоси забони адабии тоҷик дар аҳди давлати мутамаккизи Сомониён. Хусусиятҳои асосии

забони назм дар асри X. Ёдгориҳои хаттии асри X ва мазмуну мундариҷаи онҳо. Забони «Шоҳнома»и Абӯмансурӣ. Хусусиятҳои луғавии «Худуд-ул-олам». Тафовутҳои семантикии калимаҳо дар забони адабии асри X.

Хусусиятҳои лексикӣ ва грамматикӣ забони осори хаттии асрҳои IX-X

Хусусиятҳои лексии забони адабии тоҷик дар асри X. Таркиби луғавии забони адабии тоҷик дар асрҳои IX-X ва мавқеи калимаҳои иқтибосӣ. «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ ва аҳамияти он. Хусусиятҳои грамматикӣ забони адабии тоҷик дар асрҳои IX-X. Вазифаи грамматикӣ исм, сифат, шумора ва ҷонишин. Феъл ва хусусиятҳои грамматикӣ он дар забони адабии асри X. Калимасозии зарф дар забони адабӣ. Ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқ ва вазифаҳои грамматикӣ онҳо дар осори адибони асрҳои IX-X.

Рӯдакӣ - асосгузори забони адабии тоҷик

Осори Рӯдакӣ ҳамчун сарчашмаи ташаккули забони адабии тоҷик. Рӯдакӣ ва хизматҳои шоёни ӯ дар ташаккули забони адабии тоҷик. Унсурҳои нутқи гуфтугӯӣ дар ашъори Рӯдакӣ. Мавқеи калимаҳои иқтибосӣ дар ашъори шоир. Ибораҳои рехта ва таъбирҳои мачозӣ дар шеърҳои ӯ. Забон ва услуби ашъори Рӯдакӣ аз ҷиҳати олимони.

Мавқеи Фирдавсӣ дар инкишофи забони адабии тоҷик

Мавқеи Фирдавсӣ дар таърихи забони адабии тоҷик. Шоҳнома намунаи дурахшони ёдгории хаттии асри X. Корбасти вожаҳо дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ. Мавқеи синонимҳо, таркибҳои феълӣ, калимаҳои гуфтугӯӣ-халқӣ, ибораҳои рехта, зарбулмасалҳои халқӣ ва хусусиятҳои онҳо дар «Шоҳнома».

Инкишофи забони адабии тоҷик дар асрҳои XI-XIII ва ба вучуд омадани асарҳои насрӣ

Ба вучуд омадани насри классикӣ ва аҳамияти он, дар инкишофи забони адабии тоҷик. «Қобуснома» ва хусусиятҳои забони он. «Сафарнома» ва махсусияти он. Хусусияти луғавии онҳо. Фонди асосии луғавӣ ва сохти грамматикӣ забони адабии тоҷик дар асрҳои XI-XIII.

Забони адабии тоҷик дар асрҳои XIII-XV ва ба вучуд омадани насри содда ва мураккаб

Мавқеи забони адабии тоҷик дар асрҳои XIII-XV. Забон ва услуби асарҳои насрии ин давра. Забони «Чомеъ-ул-ҳикоёт»-и Муҳаммад Авфии Бухорӣ. Хусусияти луғавии «Гулистон»-и Саъдии

Шерозӣ ва аҳамияти он. Хусусиятҳои забони асарҳои асри ХУ. Аҳамияти асарҳои ин давра (асрҳои ХIIII-ХУ) дар пешрафти забони адабии тоҷик.

Забони адабии тоҷик дар асрҳои XVI ва XIX

Забони адабии тоҷик дар асрҳои ХУI-ХУIIII. Хусусияти луғавии асарҳои ин давра. Махсусияти ба худ хоси забони «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Муҳаммад Восифӣ. Адибони маорифпарвар ва хизматҳои онҳо дар инкишофи забони тоҷикӣ. Аҳмади Дониш ва мавқеи ӯ дар инкишофи забони адабии тоҷик. Хусусиятҳои забони асарҳои ибтидои асри XX.

Забони назм дар охири асри XIX

Забони адабии тоҷик дар асрҳои XVI ва ибтидои асри XX. Адибони маорифпарвар (Аҳмади Дониш, Возех, Савдо, Ҳайрат) ва хизматҳои онҳо дар инкишофи забони тоҷикӣ. Забони назм дар охири асри XIX.

Вазъияти забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX.

Вазъияти забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX. Намояндагони ин давра. Забон ва тарзи баёни адабиёти охири асри XIX ва ибтидои асри XX. Мавқеи «Тазҳиб-ус-сиён» дар таърихи забони тоҷикӣ.

Забони асарҳои Аҳмади Дониш

Забон ва тарзи баёни адабиёти охири асри XIX ва ибтидои асри XX. Мавқеи калимаҳои гуфтугӯӣ-ҳалқӣ дар асарҳои Аҳмади Дониш ва аҳамияти онҳо. Истифодаи калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ дар осори Аҳмади Дониш ва сабабҳои иҷтимоӣ ва таърихӣ он. Иқтибоси калимаҳои русӣ-интернатсионалӣ дар осори Аҳмади Дониш ва зарурати он. Хусусиятҳои грамматикӣ ва забони осори Аҳмади Дониш. Хусусияти номуайяний дар байни забони адабии пешина ва ҳозираи тоҷик.

Забони адабии тоҷик ва Садриддин Айнӣ

Садриддин Айнӣ ва матбуоти тоҷик дар солҳои 20-30. Мавқеи матбуоти даврӣ дар ҳаёти сиёсӣ, адабӣ ва ҷамъиятии халқи тоҷик. Забон ва услуби матбуоти даврӣ ва мавқеи он дар солҳои 20. Хизматҳои бузурги устод Айнӣ дар инкишофи забони адабии тоҷик. Садриддин Айнӣ ва забони халқӣ. Гуфтаҳои устод Айнӣ оиди матбуоти даврӣ ва забони халқ.

Садриддин Айнӣ ва матбуоти тоҷик дар солҳои 20-30

Мавқеи матбуоти даврӣ дар ҳаёти сиёсӣ, адабӣ ва ҷамъиятии халқи тоҷик. Садриддин Айнӣ дар бораи истифода аз забони зиндаи

умумихалқӣ. Хизматҳои бузурги устод Айни дар инкишофи забони адабии тоҷик. Садриддин Айни дар бораи нависанда дар инкишофи забон.

Мазмуни мавзӯҳои машғулоти лабораторӣ (амалӣ, семинарӣ)

Донишҷӯён дар машғулоти амалӣ бо роҳбарии устодон дониши назарии худро дар амал месанҷанд, яъне малакаю маҳорати худро зимни баён ва ҳаллу ҷасли масъалаҳои забони модарӣ Зина ба Зина дониши назарии худро дар амал тадбиқ менамоянд. Самти асосии чараёни таълими дарсҳои амалӣ ба он нигаронида шудааст, ки дар рафти машғулотҳо донишҷӯён хусусиятҳои умумии забонро чуқур аз худ намуда, дар бораи қонуниятҳои инкишофи таърихи забони адабӣ маълумоти саҳеҳ пайдо кунанд. Ба донишҷӯён барои азхудкунии таърихи забони тоҷикӣ мавзӯоти машғулоти амалӣ аз ҷониби устодони кафедра матни маъруза ва дигар нишондҳои услубӣ пешниҳод карда мешавад.

Ягонагӣ ва пайвастагии доимии илми назарӣ- дониши назарӣ ва амалиёт шартҳои аввалиндараҷаи донишандӯзӣ, вусъати ҷаҳонбинӣ, заковат ва равнақи камолоти маънавӣ аст. Дар чараёни гузаштани машғулоти семинарӣ ба донишҷӯён ёд додани тарзи таҳлили матнҳо аз таърихи забони тоҷикӣ ва маҳаки асосӣ мебошад. Дар ҳамин замина мавзӯоти машғулоти семинарӣ барои шаклгирии фаъолияти мустақилонаи толибилмон ва барои инкишофи малакаи корҳои илмӣ пеш пурдани онҳо кӯмак мерасонад.

Мавзӯҳои машғулоти амалӣ ва семинарӣ аз рӯи фанни мазкур чунин аст:

- Муҳокима ва фикру андешаҳо дар атрофи хат ва забонҳои аввалин
- Мавқеи давлатҳои аввалин дар рушду такомули забон
- Таҷзияи оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ
- «Катибаи Бесутун» яке аз манбаъҳои хаттии қадимтарин
- Таҳлили лексикӣ ва грамматикӣ ҷумлаҳо дар «Катибаи Бесутун»
- Муҳокимаи китоби Ардашер Каримов «Таҳлили лексикӣ-грамматикӣ матнҳои тоҷикӣ қадим»
- Катибаи Арирама – табақи тилло»
- Муҳокима ва таҳлили матни «Хрестоматияи забони паҳлавӣ»-и Ардашер Каримов
- Маълумот оиди «Қорномаи Ардашери Бобакон»
- Таҳлили лексикӣ ва грамматикӣ ҷумлаҳо дар достони «Дарахти асурик ва буз»
- «Авесто» китоби муқаддаси дини зардуштӣ
- Ҳиссаҳои номии нутқ дар забони авестӣ

- Баромад оиди забони суғдӣ. Муҳокима ва таҳлили повести «Деваштич».
- Муҳокима ва фикру мулоҳизаҳо дар атрофии китоби олими эроншинос Оранский И. Н. «Введение в иранскую филологию»
- Пайдоиши забони бохтарӣ
- Ҳиссаҳои номии нутқ дар забони хоразмӣ
- Тавсифи ҳиссаҳои нутқ дар матн
- Тафовути ҳиссаҳои номии нутқ дар аҳди бостон ва нав
- Таҳлили асосҳо ва сифаҳои феъл
- Алифбои Авестой дар аҳди Сосониён лексикӣ ва грамматикӣ ҷумлаҳо дар «Катибаи Бесутун»
- Ҳиссаҳои номии нутқ дар забони порсии миёна
- Хусусиятҳои синтаксисии забони порсии миёна
- Фонетикаи забони порсии миёна
- Хусусиятҳои лексикӣ асрҳои IX-X
- Хусусиятҳои морфологӣ ва синтаксисии забони дарӣ
- Муҳокима ва фикру мулоҳизаҳо дар атрофи китоби Қутбиддин Мухторӣ «Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ»
- Хизматҳои Рӯдакӣ дар ташаккули забони адабии тоҷик
- Хусусияти лексикӣ ва грамматикӣ «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ
- «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ва хусусиятҳои забонии он.
- Таҳлили лингвистии «Қобуснома», «Сафарнома» ва «Гулистон»
- Забони «Бӯстон» ва «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ
- Махсусияти ба худ хоси забони «Бадоеъ-ул вақоеъ»-и Восифӣ
- Забони адабии тоҷик дар давраи маорифпарварӣ
- Аҳмади Дониш ва мавқеи ӯ дар инкишофи забони адабии тоҷик
- Хизматҳои бузурги устод Айни дар инкишофи забони адабии тоҷик
- Садриддин Айни ва забони адабии имрӯзаи тоҷик

Кори курсӣ (лоихаи курсӣ)

Аз рӯи фанни мазкур кори курсӣ ва ё лоихаи курсӣ пешниҳод нагардидааст. (Нақшаи таълимӣ илова карда мешавад).

Мавзӯҳои машғулоти мустақилона ва ҳаҷми он.

Сари вақт ва пухта иҷро намудани корҳои мустақилона талаботи ҷиддист, ки дар асоси он сатҳи дарсозхуҷдунӣ ва муваффақияти донишҷӯ муайян мегардад. Устод аз сифати иҷрои кори мустақилона фаҳмида метавонад, ки толиби илм вазифаи

тавсияшударо ба кадом дараҷа аз худ кардааст. Дар ҷараёни иҷрои кори мустақилона ба инобат гирифтани шаклҳои зерини кор тавсия карда мешавад.

– дар асоси китобҳои дарсӣ ва васоити таълимӣ боб ва мавзӯҳои фанро аз худ кардан;

– дар асоси материалҳои иловагии пешниҳодшуда қисматҳои маърузаро аз худ намудан;

– аз рӯи адабиёти махсус дар болои қисмат ва мавзӯоти фан кор кардан;

– аз услуби таълиму тадриси ҷаҳол ва проблемавӣ истифода бурдан;

– дар асоси матни интиқодии осори адибони маорифпарвар кор кардан;

– ташкил намудани дарсҳои экскурсионӣ ба хонамузейҳои аибони маорифпарвар;

– сохтани картотекаҳо аз рӯи адабиётҳои мавҷуда.

Аз рӯи фанни Таърихи забони тоҷик барои корҳои мустақилона ва рефератҳои мавзӯҳои зерин пешниҳод карда мешавад:

1. Алоқамандӣ ва иртиботи таърихи забон бо фанни таърих (бо далелу исбот)
2. Мавқеъ ва нақши методи муқоисавӣ-таърихӣ дар омӯзишу баррасии забон
3. Саҳми олимону сайёҳони аврупоӣ – Шарден, Корстен Нибур, О.Тисхен, Г. Гротенфенд дар омӯзишу кашфи асрори хати меҳӣ (фонавӣ)
4. «Катибаи Бесутун» ва мавқеи он дар забони адабӣ
5. Повести «Деваштич» ва аҳамияти он ба забони адабӣ
6. Омил ва меъёрҳои асосии ба давраҳои инкишоф ҷудо намудани забонҳои эронӣ
7. Аҳамияти таърихии ёдгориҳои хаттии забони порсии қадим дар омӯзишу тадқиқи забон, таърих ва ҷуғрофияи мардуми эрониноҷод
8. Пайдоиши хат ва забонҳои аввалин
9. Мавқеи давлатҳои аввалин дар рушду такомули забон
10. Тавсифи ҳиссаҳои нутқ дар матнҳои давраи қадим
11. Тафовути ҳиссаҳои номии нутқ дар аҳди бостон ва нав
12. Исмиҳои хос дар давраи қадим ва таҳлили лексикаи онҳо
13. Давраҳои инкишофи таърихи забонҳои эронӣ
14. Инкишофи забони порсии миёна
15. Таърихи тадқиқи «Авесто»
16. Гуногуншаклӣ дар «Авесто».
17. Аз хати оромӣ сар задани хати авестой.
18. Наздикии забони авестой бо забонҳои суғдӣ, ягнобӣ ва помирӣ.

- 19.Таҳлили ҳиссаҳои нутқ дар матнҳои давраи миёна
- 20.Системаи фонетикӣ ва сохтори грамматикии забони бохтарӣ
- 21.Таҳлили матнҳои забони парфиянӣ
- 22.Ҳиссаҳои номии нутқ дар забони парфиянӣ
- 23.Гуруҳи забонҳои хутанӣ. Хусусиятҳои забониҳои забони саккоии хутанӣ.
- 24.Ташаккули забони порсии дарӣ
- 25.Таҳлили ҳиссаҳои ғридриҳандаи нутқ дар осори хаттии асри IX
- 26.Ҳадафҳои услубии истеъмоли омонимҳо дар осори адибони асри IX
- 27.Корбасти феъл дар осори асри IX-X
- 28.Калимасозии исм дар асри IX-X
- 29.Корбасти пайвандакҳо дар осори асри IX-X
- 30.Истифодаи сифат ва дараҷаҳои он дар асри IX-X
- 31.Иқтибосоти арабӣ дар ашъори Рӯдакӣ
- 32.Лексикаи динию ирфонии осори Рӯдакӣ
- 33.Хусусияти услубии сермаъногии калима дар осори Рӯдакӣ (калимаи об)
- 34.Мачоз ва навъҳои он дар ашъори Рӯдакӣ
- 35.Ҳадафҳои услубии истеъмоли омонимҳо дар осори Рӯдакӣ
- 36.Хусусияти услубии синонимҳо дар ашъори Рӯдакӣ
- 37.Хусусияти услубии антонимҳо дар ашъори Рӯдакӣ
- 38.Такрори луғавӣ ва ҳадафҳои услубии истифодаи онҳо дар ашъори Рӯдакӣ
- 39.Омонимҳо ва хусусияти хоси онҳо дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ
- 40.Мачоз ва навъҳои он дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ
- 41.Истифодаи синонимҳо дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ
- 42.Истифодаи антонимҳо дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ
- 43.Зарбулмасалҳои халқӣ ва хусусиятҳои онҳо дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ
- 44.«Қобуснома» ва хусусияти забониҳои он
- 45.Такрори луғавӣ ва ҳадафҳои услубии онҳо дар ашъори Ҳофиз
- 46.Такрори луғавӣ ва ҳадафҳои услубии онҳо дар ашъори Саъдӣ
- 47.Корбасти синонимҳо дар ғазалиёти Саъдӣ
- 48.Хусусияти луғавии «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ
- 49.Антонимҳо дар осори форсӣ-тоҷикӣ Навоӣ
- 50.Забони «Бадоеъ-ул вақоъ»-и Восифӣ
- 51.Аҳмади Дониш ва мавқоъи ӯ дар инкишофи забони тоҷик
- 52.Забони «Наводир-ул вақоъ»-и Аҳмади Дониш
- 53.Калимаҳои иқтибосӣ дар ашъори Аҳмади Дониш ва аҳамияти онҳо
- 54.Беҳбудӣ ҳамчун адиби маорифпарвар
- 55.Забони осори Абдурауф Фитрат

- 56.Хизматҳои бузурги устод Айни дар инкишофи забони адабии тоҷик
- 57.Корбасти пайвандакҳо дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни
- 58.Калимаҳои халқӣ-ғуфтуғуӣ дар «Марги судхӯр»-и Садриддин Айни
- 59.Ибораҳои рехта дар «Дохунда»-и Садриддин Айни

Таъминоти услубӣ – методикӣ дастур

Дар чараёни таълими фанни мазкур аз технологияи нави педагогӣ, васоити ахборӣ- коммуникатсионӣ истифода бурдан дар назар дошта мешавад.

- Ҳангоми таълими ин фан дар соатҳои маърузавӣ истифодаи компютерҳои замонавӣ, технологияҳои нави презентатсионӣ ва электронӣ-дидактикӣ истифода мегардад.

- Методҳои интерфаъл аз қабилӣ ҳучумӣ ақлӣ, тафаккури гурӯҳӣ, пинборд, конференсия ва материалҳои иллюстратсионӣ ва демонстратсионӣ истифода бурдан мувофиқи мақсад аст.

- ҳангоми таълими фанни мазкур рӯи гузаронидани машғулоти амалию семинарӣ дар байни талабагон мусоҳибаҳо, коллоквиум, мусобиқа ва истифодаи технологияҳои нави педагогӣ дар назар дошта мешавад.

Рӯйхати китобҳои дарсӣ ва дастуруламалҳои электронӣ

Адабиёти асосӣ ва васоити таълимӣ

1. Воҳидов А. Материалҳо аз таърихи забони адабии тоҷик. Самарканд – 2001.
2. Ғафуров Б. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. Душанбе, Ирфон, 1989.
3. Т.Зехнӣ. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ. Нашриёти «Дониш», Душанбе – 1987.
4. Герценберг Л.Г, Доджудоев Р.Х. Таърихи забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1983.

Адабиёти иловагӣ:

1. Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна . – Душанбе, 2001.
2. Саймиддинов Д. Вожаномаи феълҳои паҳлавӣ. – Душанбе, 1992.
3. Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб. Ҷилди 2. Забоншиносӣ. – Душанбе, Ирфон 1980.
4. Рауфов Ҳ. С. Айни ва инкишофи лексикаи забони адабии тоҷик.- Душанбе, Дониш, 1978.
5. Сиёев Б. Очерки таърихи феълҳои забони тоҷикӣ. –Душанбе-1972.
6. Сиёев Б. Таърихи ҷонишинҳои забони тоҷикӣ. Душанбе – 1972.

7. Ҳалимов С. С.Айнӣ ва баъзе масъалаҳои инкишофи забони адабии тоҷик. – Душанбе. Дониш, 1976.

Сайтҳои интернет

- [bse39.medtour.info ›podrobno/tadzhikskiy_yazyk...](http://bse39.medtour.info/podrobno/tadzhikskiy_yazyk...)
- [ziyonet.uz ›ru/people/abdurauf-fitrat](http://ziyonet.uz/ru/people/abdurauf-fitrat)
- [aphorisme.ru ›about-authors/fitrat/...](http://aphorisme.ru/about-authors/fitrat/...)
- [images.yandex.ru ›Абдурауф Фитрат](http://images.yandex.ru/Абдурауф_Фитрат)

6.2. Фан ишчи дастури

ВАЗОРАТИ ТАЪЛИМИ ОЛӢ ВА МИЁНАИ МАХСУСИ РЕСПУБЛИКАИ ЎЗБЕКИСТОН

ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ТИРМИЗ

Ба рӯйхат гирифта шуд.

№ _____

Тасдиқ менамоям: _____

Проректори корҳои таълимӣ
Ў. Аҳмедов

аз санаи «__» _____ соли
2019 тасдиқ карда шуд.

ДАСТУРИ КОРИИ ТАЪЛИМӢ аз фанни

Таърихи забони тоҷикӣ

Соҳаи илм:	100 000	-Фанҳои гуманитарӣ ва санъат
Соҳаи таълим:	120 000	-Фанҳои гуманитарӣ
Шўъбаи таълим, ихтисос.	5120100	-Филология ва омӯзиши забонҳо (забони тоҷикӣ)

Тирмиз -2019

Дастури таълимии кории фан мутобиқи қайдномаи №_____ Шўрои мувофиқгардони фаъолияти иттиҳодияи илмию услубии байни мактабҳои олию миёнаи махсуси Республикаи Ўзбекистон тасдиқ шудааст.

Дастури таълимии кории фан дар Донишгоҳи давлатии Тирмиз қор карда шудааст.

Мураттиб:

Жумакулов Ж. П.

Муаллими кафедраи филологияи тоҷик ва забонҳои шарқи факултети ўзбеки ДДТ

Муқарризон:

Абдуллаев Р. Ж.

Мудири кафедраи филологияи тоҷик ва забонҳои шарқи факултети ўзбеки ДДТ, доцент

Қурбоналиева М.

Муаллими калони филологияи тоҷик ва забонҳои шарқи факултети ўзбеки ДДТ

Дастури таълимии фан бо қарори кафедраи филологияи тоҷик ва забонҳои шарқ муҳокима қарда шудааст ва барои муҳокима ба шўрои илмии факултети филологияи ўзбек Донишгоҳи давлатии Тирмиз тавсия қарда шудааст. (Соли 2019 август баённомаи рақами № 1).

Мудири кафедра

Абдуллаев Р. Ж.

Дастури таълимии фан дар шўрои илмии факултети филологияи ўзбек Донишгоҳи давлатии Тирмиз муҳокима қардида, барои истифода пешниҳод қарда шудааст. (Соли 2015 август баённомаи рақами № 1).

Декани факультет

н.ф.ф.М. Ҳамраева

Созиш қарда шуд:

Роҳбари қорҳои таълимӣ-услубӣ

_____доц. У. Мустафоев

Мукаддима

Дастури фанни «Таърихи забони тоҷикӣ» таърихи ташаккул ва таҳаввули забони тоҷикӣ-форсӣ, хусусиятҳои асосии даврони таракқиёти онро омӯхта, меомӯзад, ки хусусиятҳои умдатарини забони адабӣ, принципҳо ва манбаҳои онро рӯшан менамояд. Таърихи забони тоҷикӣ бо дигар забонҳои қадимаи гурӯҳи забонҳои эронӣ дар муқоиса омӯхта шуда даврони тақсимоти он низ ба эътибор гирифта мешавад.

Мақсад ва вазифаи фанни таълимӣ

Мақсади омӯзиши фанни «Таърихи забони тоҷикӣ» ба мутахассисони забон ва адабиёти тоҷик оиди таърихи ташаккул ва даврони таърихӣ инкишофи забони тоҷикӣ донишҳои мукаммали ба талаботи андозаи ҳаҷон мутобиқро додан ва ба онҳо пайванди забони тоҷикиро бо гурӯҳи забонҳои эронӣ нишон додан, оиди хат ва имло, қонуниятҳои грамматикаи забони тоҷикии пешина маълумот додан аст.

Вазифаи фанни «Таърихи забони тоҷикӣ» аз зеринҳо иборат: ба мутахассисони ҳаҷон доир ба шакли аввалини грамматикаи забони тоҷикӣ маълумот додан; бо навҳои хати пешин ошно намудан; хусусиятҳои луғавӣ, фонетикӣ, морфологӣ ва синтаксисии забони қадимаи тоҷикро омӯзонидан.

Омӯзиши ин фан ба воситаи истифодаи усулҳои анъанавию замонавӣ таълим, аз ҷумла пурсишҳои тестӣ, таълими барномавӣ, гузаронидани сӯҳбатҳо, коллоквиумҳо, таълими муаммовӣ, омӯзиши осорхонаҳо, қорбасти васоити техникӣ ва роҳҳои усулҳои дигар амалӣ карда мешавад.

Талаботи асосӣ аз рӯи фанни таълимӣ

Дар заминаи баррасии таърихи забони тоҷикӣ ва таъсиррасонӣ ба ҳиссиёти донишҷӯён ба ташаккули шахсияти барқамолӣ нақӯахлоқӣ фасеҳбаёну соҳибсалиқа кӯмак расонидан; дар бораи хусусиятҳои ҳоси забони тоҷикӣ, мақсад ва моҳияти он дар бораи забонҳои матруқ ва зинда инкишофи тадриҷаи забон *ба тасаввуроти муайян соҳиб бошанд*;

- оиди қонуниятҳои дохилӣ ва инкишоф, омилҳои ташаккули он, дараҷаи тадқиқи таърихи забони тоҷикӣ ва инкишофи сифатҳои миқдории он *маълумоти назарӣ дошта бошад*;

- донишҳои назарии оиди фанни маъкур ҳосилкардари, осори бадеи дар асоси матнҳои муҳталиф таҳлил кардан ва онро *дар амал тадбиқ карда тавонад*;

- дар бораи равобиту пайвандҳои забони тоҷикӣ бо забонҳои халқҳои дигар дар ҷараёни таълими фан истифода намудан; бо тадқиқоти илмӣ фанни маъкури мавриди назар комилан ошноӣ

доштан ва дар фаъолияти касбӣ аз онҳо самаранок истифода намуда малака ҳосил намоянд;

- дар таҳлили матн аз ҷиҳати таърихи забон маълумоти кофӣ ҳосил намуда ва онҳо дар амалиёти ҳаррӯза ба таҷрибаи кофӣ соҳиб шудан.

Алокаи байниҷадигарии фан бо фанҳои дигари таълимӣ ва пайдарҳамии онҳо

Фанни таърихи забон яке аз фанҳои асосии мутахассиси буда, аз бисёр ҷиҳатҳо таҳлил ва барраси шуда аст. Таълими фан аз рӯи даврабандии таърихии забонҳо аз давраи қадим то имрӯз омӯзонида мешавад. Давраи қадимаи эронӣ (аз қадим то асрҳои IV-III пеш аз мелод) ва давраи миёнаи эронӣ (аз асрҳои IV-III пеш аз мелод то асрҳои VII-VIII мелодӣ) ва давраи навъи эронӣ (аз асрҳои VIII-IX мелодӣ то имрӯз) дар курсӣ сеюм дар алоқаманди бо фанҳои дигар хусусан бо забоншиносии тоҷик ва таърихи он, этнография, таърих, археология, муқаддимаи забоншиносӣ, хат, грамматикӣ забони тоҷикӣ, таърихи адабиёт, фолклор, адабиёти халқҳои эронӣ пешниҳод карда мешавад. Он аз рӯи тасдиқшавии дастури таълими ба амал чорӣ карда мешавад. Дастури фан дар ҳолати тағрибии стандарти давлатии таълим ва нақшаи таълим дигаргун карда мешавад.

Ҳаҷми фан

№	Навъи машғулот	Ҳаҷми соат	Семестр
1	Маъруза	80 соат	4-5\6\ - семестр
2	Амалӣ	50 соат	4-5\6\ - семестр
3	Семинари	50 соат	4-5\6\ - семестр
4	Кори мустақилона	104 соат	4-5\6\ - семестр
	Ҷамъи	284 соат	4-5\6\ - семестр

Мазмунӣ мавзӯҳои машғулоти назарӣ ва ҳаҷми соатҳои он

Муқаддимаи фан. Таърихи забони тоҷикӣ ва омилҳои шаклгирии он.

Мавзӯи баҳси таърихи забон ва аҳамияти он. Мақсад ва вазифаҳои фанни таърихи забон. Алокаи забон бо ҷамъият. Инкишофи забон. Алоқамандӣ ва иртиботи таърихи забон бо илмҳои таърих, археология, этнография, полеонтология ва таърихи адабиёт. Мавқеъ ва нақши методи муқоисавӣ-таърихӣ дар омӯзишу баррасии таърихи забон.

Мақсади дарс: Ба талабагон оиди мавзӯ маълумот додан.

Воситаҳои дарс: Адабиётҳои зарурӣ, маълумотҳои интернетӣ, асбобҳои айёни.

Воситаҳои технологӣ: Маъруза, слайдҳо, методҳои дарсӣ, саволнома ва тестҳо.

Адабиётҳо: А1; А2; А3; А4; И1; И11; И15

Пайдоиши давлатҳои аввалин

Давлати Мод (дар миёнаҳои асри IV пеш аз мелод). Давлати Хохоманишиҳо. Истилои Искандари Мақдунӣ ва нест карда шудани осори хаттии гузаштагон. Давлати Сосониён (224-651 пеш аз мелод). Сарчашмаҳои хаттии забони портӣ ва забони порсии миёна.

Мақсади дарс: Ба талабагон оиди мавзӯ маълумот додан.

Воситаҳои дарс: Адабиётҳои зарурӣ, маълумотҳои интернетӣ, асбобҳои айёний.
Воситаҳои технологӣ: Маъруза, слайдҳо, методҳои дарсӣ, саволнома ва тестҳо.
Адабиётҳо: А1; А2; А3. И2; 12; 14.

Забони ҳиндуаврупоӣ. Грамматикаи оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ

Оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ. Наздикии забонҳои оилаи ҳиндуаврупоӣ. Шарҳи гуруҳҳои алоҳидаи оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ. Фонетикаи ҳиндуаврупоӣ. Садонокҳо, ҳамсадоҳо ва сонантҳо. Назарияи шачара ва мавҷ дар муайян намудани забони мабдаъ (нахустзабон). Ҳиссаҳои номии нутқ дар забони ҳиндуаврупоӣ. Категорияҳои грамматикӣ ҳиссаҳои номии нутқ. Системаи падежҳои ҳиндуаврупоӣ. Муқоисаи падежҳо бо забони ғайри ҳиндуаврупоӣ. Шаклҳои гуногуни системаи феъл.

Мақсади дарс: Ба талабагон оиди мавзӯ маълумот додан.

Воситаҳои дарс: Адабиётҳои зарурӣ, маълумотҳои интернетӣ, асбобҳои айёний.

Воситаҳои технологӣ: Маъруза, слайдҳо, методҳои дарсӣ, саволнома ва тестҳо.

Адабиётҳо: А3; А4; А2. И3; 13; 12

Давраҳои инкишофи таърихи забонҳои эронӣ

Омил ва меъёрҳои асосии ба давраҳои инкишоф чудо намудани забонҳои эронӣ:

а) аҳди бостон ё худ давраи қадим (аз қадим то асрҳои IV – III п.а.м).

б) давраи миёна (асрҳои IV-III п.а.м - асрҳои VII-VIII мелодӣ).

в) давраи нав аз асрҳои VIII-IX мелодӣ то рузҳои мо.

Забонҳои эронии аҳди бостон: забони порсии қадим, забони авестӣ, забони модӣ, забони скифӣ сарматӣ. Маълумоти мухтасари таърихӣ, этникӣ ва забонӣ оид ба қавмҳои мазкур.

Мақсади дарс: Ба талабагон оиди мавзӯ маълумот додан.

Воситаҳои дарс: Адабиётҳои зарурӣ, маълумотҳои интернетӣ, асбобҳои айёний.

Воситаҳои технологӣ: Маъруза, слайдҳо, методҳои дарсӣ, саволнома ва тестҳо.

Адабиётҳо: А1; А2; А3; А4; И4; 14; 11.

Забони порсии қадим

Маҳалли пайдоиш ва густариши интишори забони порсии қадим. Ёдгориҳои хаттии забони мазкур. Катибаи Дорои I (522-486 п.а.м) - матни Бағистон (Бесутун), Нақши Рустам, катибаҳои Ариямна ва Аршома, Куруши қабир, катибаҳои Персеполис, Хуз. Таърихи омузиши забони порсии қадим. Саҳми олимону сайёҳони аврупоӣ – Шарден, Корстен Нибур, О.Тиссен, Г.Гротенфенд, дар омузиши кашфи асрори хати меҳӣ (фонавӣ). Аҳамияти таърихӣ ёдгориҳои хаттии забони порсии қадим дар омузиши тадқиқи забон, таърих ва ҷуғрофияи мардуми эронинавод.

Мақсади дарс: Ба талабагон оиди мавзӯ маълумот додан.

Воситаҳои дарс: Адабиётҳои зарурӣ, маълумотҳои интернетӣ, асбобҳои айёний.

Воситаҳои технологӣ: Маъруза, слайдҳо, методҳои дарсӣ, саволнома ва тестҳо.

Адабиётҳо: А2; А3; А4; А1. И5; 15; 10.

Ҳусусиятҳои морфологияи забони порсии қадим

Тасрифи Ҳиссаҳои номии нутқ. Исм ва сифат дар забони порсии қадим. Категорияҳои чамбандӣ, артикл ва дараҷаҳои сифат. Ҷонишинҳои шахсӣ, бандакҷонишинҳо ҷонишинҳои ишоратӣ, саволӣ, нисбӣ ва таъинӣ. Шумора ва зарф. Пешоянду пасояндҳо.

Бо роҳҳои гуногун ташаккул ёфтани асос ва реша. Роҳҳои аз асос сохта шудани реша. Асосҳои феъл. Тарзҳои феъл, сифаҳои феъл. Тасрифи феъл ва асосҳои он. Сифати феълӣ ва масдар.

Мақсади дарс: Ба талабагон оиди мавзӯ маълумот додан.

Воситаҳои дарс: Адабиётҳои зарурӣ, маълумотҳои интернетӣ, асбобҳои айёний.

Воситаҳои технологӣ: Маъруза, слайдҳо, методҳои дарсӣ, саволнома ва тестҳо.

Адабиётҳо: А1; А2; А3; А4. И6; 9; 7.

Маълумоти умумӣ дар бораи забони авестӣ

Пайдоиш ва омӯзиши «Авесто». Таърихи тадқиқи «Авесто». «Авесто» маҷмӯи матнҳои динӣ зардуштӣ. Қисматҳои то ба мо расидаи «Авесто». Дараҷаи омӯзиши забони авестӣ.

Мақсади дарс: Ба талабагон оиди мавзӯ маълумот додан.

Воситаҳои дарс: Адабиётҳои зарурӣ, маълумотҳои интернетӣ, асбобҳои айёний.

Воситаҳои технологӣ: Маъруза, слайдҳо, методҳои дарсӣ, саволнома ва тестҳо.

Адабиётҳо: А2; А3; А4; А1. И7; 9; 6.

Фонетика ва грамматикаи забони авестӣ

Садонокҳо, дифтонгҳо, ҳамсадоҳо ва сонантҳо. Алифбо ва системаи ҳаттии забони авестӣ. Мавқеи алифбои забони авестӣ дар аҳди Сосониён. Аз хати оромӣ сар задани хати авестӣ. Наздикии забони авестӣ бо забонҳои суғдӣ, яғнобӣ ва помирӣ. Сохтори морфологияи забони авестӣ. Маълумот дар бораи Ҳиссаҳои номии нутқ. Падежҳо дар забони авестӣ. Таносуби анҷомаҳои падежӣ дар забони авестӣ. Истеъмоли феъл дар забони авестӣ.

Мақсади дарс: Ба талабагон оиди мавзӯ маълумот додан.

Воситаҳои дарс: Адабиётҳои зарурӣ, маълумотҳои интернетӣ, асбобҳои айёний.

Воситаҳои технологӣ: Маъруза, слайдҳо, методҳои дарсӣ, саволнома ва тестҳо.

Адабиётҳо: А1; А3; А4; А2. И8; 14; 2.

Давраи миёнаи забонҳои эронӣ ва инкишофи забон

Маълумоти умумӣ дар бораи мавқеи ҷуғрофӣ, аҳволи таърихӣ, осори ҳаттӣ ва хусусиятҳои забони кавмҳои эронӣ ва забонҳои эронии давраи миёна: забони суғдӣ, форсии миёна, бохтарӣ, парфӣ, соқӣ -хутанӣ, хоразмӣ, фарғонаӣ, аланӣ. Забони форсии (тоҷикии) миёна – давоми бевоситаи забони порсии қадим. Истилои Искандари Мақдунӣ ва аз байн рафтани давлати Хохоманишиён. Маҳали пайдоиш, густариш ва интишори забони порсии миёна.

Сарчашмаҳои ҳаттӣ ва катибаҳои муҳимтарини забони порсии миёна: Асарҳои мазмуни динӣ ва шарҳи дошта; Андарзу пандномаҳо; Осори дорои мазмунҳои адабӣ, ҳуқуқӣ ва таърихиву ҷуғрофиёдошта.

Мақсади дарс: Ба талабагон оиди мавзӯ маълумот додан.

Воситаҳои дарс: Адабиётҳои зарурӣ, маълумотҳои интернетӣ, асбобҳои айёний.

Воситаҳои технологӣ: Маъруза, слайдҳо, методҳои дарсӣ, саволнома ва тестҳо.

Адабиётҳо: А1; А2; А4; А3. И9; 13; 5.

Хусусиятҳои морфологияи забони порсии миёна

Исм дар забони порсии миёна. Категорияҳои ҷамъбандӣ, муайяний ва номуайяний дар исм. Префиксу суффиксҳои исмсоз. Дараҷаҳои сифат. Тағйироти овозии шумораҳои микдорӣ. Роҳҳои ташаккул ва сохта шудани шумораҳои тартибӣ ва қасриҷудӣ. Ҷонишинҳои шахсӣ, саволӣ, нафсӣ, таъинӣ, манфӣ. Феъл ва зарф дар забони порсии миёна. Феъл ҷун ҳиссаи нутқ. Категорияҳои шахс, шумора, замон, сифат ва тарз дар забони форсии миёна. Таърихи ташаккули масдар. Зарф. Зарфҳои замону макон ва саволӣ.

Мақсади дарс: Ба талабагон оиди мавзӯ маълумот додан.

Воситаҳои дарс: Адабиётҳои зарурӣ, маълумотҳои интернетӣ, асбобҳои айёний.

Воситаҳои технологӣ: Маъруза, слайдҳо, методҳои дарсӣ, саволнома ва тестҳо.

Адабиётҳо: А1; А2; А3; А1. И1; 11; 15.

Маълумот дар бораи забони парфӣ

Грамматикаи забони парфӣ. Алифбои парфӣ. Фонетика. Ҳиссаҳои нутқ. Тағйироти асосӣ дар исм. Дараҷаҳои сифат. Ҷонишинҳои энклитикӣ, ишоратӣ, пурсишҷонишинӣ, номуайяний. Тағйироти феълҳо дар забони парфӣ. Мавҷудияти матнҳо бо забони парфӣ.

Мақсади дарс: Ба талабагон оиди мавзӯ маълумот додан.

Воситаҳои дарс: Адабиётҳои зарурӣ, маълумотҳои интернетӣ, асбобҳои айёний.

Воситаҳои технологӣ: Маъруза, слайдҳо, методҳои дарсӣ, саволнома ва тестҳо.

Адабиётҳо: А1; А2; А3; А4; И 2; 12; 14.

Маълумот дар бораи забони саккоии хутанӣ

Грамматикаи забони парфиёӣ саккоии хутанӣ. Фонетика. Ҳиссаҳои нутқ. Тағйири асосҳо дар исм. Дарачаҳои сифат. Чонишинҳои энклитикӣ, ишоратӣ, пурсишчонишинҳо, номуайяӣ. Тағйироти феълҳо дар забони саккоии хутанӣ. Гуруҳи забонҳои хутанӣ. Хусусиятҳои забони забони саккоии хутанӣ.

Мақсади дарс: Ба талабагон оиди мавзӯ маълумот додан.

Воситаҳои дарс: Адабиётҳои зарурӣ, маълумотҳои интернетӣ, асбобҳои айёӣ.

Воситаҳои технологӣ: Маъруза, слайдҳо, методҳои дарсӣ, саволнома ва тестҳо.

Адабиётҳо: А1; А2; А3; А4; И 2; 12; 14.

Маълумот дар бораи забони суғдӣ

Маълумот дар бораи забони суғдӣ. Худуди пахншавии ин забон ва минтақаҳои асосии густариши он. Системаи ҳаттии забони суғдӣ. Сарчашмаҳои ҳаттии забони суғдӣ. Гуруҳҳои махсуси манбаъҳои ҳаттии забони суғдӣ. Давлати Суғд ва гузаштаҳои мо. Инкишофи сохти грамматикаи забони суғдӣ. Фонетикаи забони суғдӣ. Сохтори морфологияи забони суғдӣ. Системаи феъли суғдӣ. Қонуниятҳои «мавзунияти асос» ва инкишофи сохти грамматикаи забони суғдӣ.

Мақсади дарс: Ба талабагон оиди мавзӯ маълумот додан.

Воситаҳои дарс: Адабиётҳои зарурӣ, маълумотҳои интернетӣ, асбобҳои айёӣ.

Воситаҳои технологӣ: Маъруза, слайдҳо, методҳои дарсӣ, саволнома ва тестҳо.

Адабиётҳо: А2; А3; А4; А1.ИЗ; 13; 15.

Маълумот дар бораи забонҳои бохтарӣ ва хоразмӣ

Пайдоиш ва густариши забони бохтарӣ. Ёдгориҳои забони бохтарӣ: Сурхкутал, Ялангуштеппа Зартепа, ва Теппаи Шохӣ. Алифбои забони бохтарӣ. Хусусиятҳои забони забони бохтарӣ. Ҳиссаҳои номии нутқ. Таркиби лугавии забони бохтарӣ. Бохтари таърихӣ.

Минтақаҳои густариши забони хоразмӣ. Сарчашмаҳои ҳаттии забони хоразмӣ. Саҳми Абурайхон Берунӣ, Замахшарӣ ва Мухтор Зоҳид дар омузиши забони хоразмӣ. Фарқияти ҷудогонаи хусусиятҳои забони забони хоразмӣ. Системаи фонетикӣ ва сохтори грамматикаи забони хоразмӣ. Тадқиқодчиёни забони хоразмӣ.

Мақсади дарс: Ба талабагон оиди мавзӯ маълумот додан.

Воситаҳои дарс: Адабиётҳои зарурӣ, маълумотҳои интернетӣ, асбобҳои айёӣ.

Воситаҳои технологӣ: Маъруза, слайдҳо, методҳои дарсӣ, саволнома ва тестҳо.

Адабиётҳо: А1; А3; А4; А1.И4; 14; 8.

Забонҳои эронии давраи нав

Маълумоти мухтасар роҷеъ ба забонҳои ин давра. Таснифоти диалектологияи онҳо: гуруҳи гарбӣ: тоҷикӣ, форсӣ, дарӣ, тотӣ, толишӣ, курдӣ, лурӣ, гелонӣ, мазандаронӣ, балучӣ, ормурий, порочӣ; гуруҳи шарқӣ: пашту (афгонӣ), осетинӣ, яғнобӣ; гуруҳи забонҳои помирий. Забонҳои зиндаи дорои хат ва бехат. Забони давлатӣ ва миллии будани қисме аз онҳо ва аз ин «неъмат» маҳрум будани қисми дигар.

Мақсади дарс: Ба талабагон оиди мавзӯ маълумот додан.

Воситаҳои дарс: Адабиётҳои зарурӣ, маълумотҳои интернетӣ, асбобҳои айёӣ.

Воситаҳои технологӣ: Маъруза, слайдҳо, методҳои дарсӣ, саволнома ва тестҳо.

Адабиётҳо: А1; А2; А4; А1.И5; 15; 6.

Ташаккули забони дарӣ

Шароитҳои таърихии шаклгирии забони дарӣ. Ривҷи раванқ ва мавқеи забони дарӣ дар давраи Сомониён. Васеъ гардидани доираи истеъмоли он. Ба дарачаи забони давлатӣ расидани забони дарӣ. Ташаккули забони дарӣ дар Мовароуннаҳру Хуросон. Ба қамоли авҷ расидани забони дарӣ дар давраи Сомониён. Сабаби унсурҳои забонҳои гуногунро иқтибос намудани забони дарӣ. Намунаҳои фарҳангии забони дарӣ. Мутобиқати сохти морфологияи забони дарӣ бо сохти морфологияи забони адабии ҳозираи тоҷик. Маълумот дар бораи ҳиссаҳои номии нутқ. Синтаксиси забони дарӣ. Мубтадо.

Ифодаи муносибатҳои мубтадо ва пурқунанда дар забони дарӣ. Муайянқунанда ва ифодаи он.

Мақсади дарс: Ба талабагон оиди мавзӯ маълумот додан.

Воситаҳои дарс: Адабиётҳои зарурӣ, маълумотҳои интернетӣ, асбобҳои айёни.

Воситаҳои технологӣ: Маъруза, слайдҳо, методҳои дарсӣ, саволнома ва тестҳо.

Адабиётҳо: А1; А2; А3; А4; И6; 14; 2.

Давраҳои ташаккул ва инкишофи забони адабии тоҷик дар асрҳои IX-X

Маълумотдоир ба масъалаҳои пайдоиши забони адабии тоҷик. Қорӣ шудани ҳату алифбои забони арабӣ дар Мовароуннаҳр ва Хуросон. Давраи аввали инкишофи забони адабии тоҷик. Ташаккули забони адабии тоҷик дар асрҳои IX-X. Ба давраҳо ва марҳилаҳо ҷудо кардани таърихи забони адабӣ. Хусусиятҳои хоси забони адабии тоҷик дар аҳди давлати мутамаркази Сомониён. Хусусиятҳои асосии забони назм дар асри X. Ёдгориҳои ҳаттии асри X ва мазмуну мундариҷаи онҳо. Забони «Шоҳнома»и Абӯмансурӣ. Хусусиятҳои луғавии «Ҳудуд-ул-олам». Тафовутҳои семантикии калимаҳо дар забони адабии асри X.

Мақсади дарс: Ба талабагон оиди мавзӯ маълумот додан.

Воситаҳои дарс: Адабиётҳои зарурӣ, маълумотҳои интернетӣ, асбобҳои айёни.

Воситаҳои технологӣ: Маъруза, слайдҳо, методҳои дарсӣ, саволнома ва тестҳо.

Адабиётҳо: А1; А2; А3; А1.И7; 13; 4.

Хусусиятҳои лексикӣ ва грамматикӣ забони осори ҳаттии асрҳои IX-X

Хусусиятҳои лексии забони адабии тоҷик дар асри X. Таркиби луғавии забони адабии тоҷик дар асрҳои IX-X ва мавқеи калимаҳои иқтибосӣ. «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ ва аҳамияти он. Хусусиятҳои грамматикӣ забони адабии тоҷик дар асрҳои IX-X. Вазифаи грамматикӣ исм, сифат, шумора ва ҷонишин. Феъл ва хусусиятҳои грамматикӣ он дар забони адабии асри X. Калимасозии зарф дар забони адабӣ. Ҳиссаҳои ёридохандаи нутқ ва вазифаҳои грамматикӣ онҳо дар осори адибони асрҳои IX-X.

Мақсади дарс: Ба талабагон оиди мавзӯ маълумот додан.

Воситаҳои дарс: Адабиётҳои зарурӣ, маълумотҳои интернетӣ, асбобҳои айёни.

Воситаҳои технологӣ: Маъруза, слайдҳо, методҳои дарсӣ, саволнома ва тестҳо.

Адабиётҳо: А1; А2; А4; А1.И8; 12; 7.

Рӯдакӣ - асосгузори забони адабии тоҷик

Осори Рӯдакӣ ҳамчун сарчашмаи ташаккули забони адабии тоҷик. Рӯдакӣ ва хизматҳои шоёни ӯ дар ташаккули забони адабии тоҷик. Унсурҳои нутқи гуфтугӯӣ дар ашъори Рӯдакӣ. Мавқеи калимаҳои иқтибосӣ дар ашъори шоир. Ибораҳои рехта ва таъбирҳои маҷозӣ дар шеърҳои ӯ. Забон ва услуби ашъори Рӯдакӣ аз ҷидғоҳи олимон.

Мақсади дарс: Ба талабагон оиди мавзӯ маълумот додан.

Воситаҳои дарс: Адабиётҳои зарурӣ, маълумотҳои интернетӣ, асбобҳои айёни.

Воситаҳои технологӣ: Маъруза, слайдҳо, методҳои дарсӣ, саволнома ва тестҳо.

Адабиётҳо: А1; А3; А4; А1.И7; 11; 3.

Мавқеи Фирдавӣ дар инкишофи забони адабии тоҷик

Мавқеи Фирдавӣ дар таърихи забони адабии тоҷик. Шоҳнома намунаи дурахшони ёдгориҳои ҳаттии асри X. Корбасти вожаҳо дар «Шоҳнома»-и Фирдавӣ. Мавқеи синонимҳо, таркибҳои феълӣ, калимаҳои гуфтугӯӣ-халқӣ, ибораҳои рехта, зарбулмасалҳои халқӣ ва хусусиятҳои онҳо дар «Шоҳнома».

Мақсади дарс: Ба талабагон оиди мавзӯ маълумот додан.

Воситаҳои дарс: Адабиётҳои зарурӣ, маълумотҳои интернетӣ, асбобҳои айёни.

Воситаҳои технологӣ: Маъруза, слайдҳо, методҳои дарсӣ, саволнома ва тестҳо.

Адабиётҳо: А2; А3; А4; А1.И9; 14; 5.

Инкишофи забони адабии тоҷик дар асрҳои XI-XIII ва ба вуҷуд омадани асарҳои насрӣ

Ба вучуд омадани насри классикӣ ва аҳамияти он, дар инкишофи забони адабии тоҷик. «Қобуснома» ва хусусиятҳои забони он. «Сафарнома» ва махсусияти он. Хусусияти луғавии онҳо. Фонди асосии луғавӣ ва сохти грамматикӣ забони адабии тоҷик дар асрҳои XI-XIII.

Мақсади дарс: Ба талабагон оиди мавзӯ маълумот додан.

Воситаҳои дарс: Адабиётҳои зарурӣ, маълумотҳои интернетӣ, асбобҳои айёний.

Воситаҳои технологӣ: Маъруза, слайдҳо, методҳои дарсӣ, саволнома ва тестҳо.

Адабиётҳо: A2;A3;A4;A1.II1;11;10.

Забони адабии тоҷик дар асрҳои XIII-XV ва бавҷуд омадани насри содда ва мураккаб

Мавқеи забони адабии тоҷик дар асрҳои XIII-XV. Забон ва услуби асарҳои насри ин давра. Забони «Ҷомеъ-ул-ҳикоят»-и Муҳаммад Авфии Бухорӣ. Хусусияти луғавии «Ғулистон»-и Саъдии Шерозӣ ва аҳамияти он. Хусусиятҳои забони асарҳои асри XV. Аҳамияти асарҳои ин давра (асрҳои XIII-XV) дар пешрафти забони адабии тоҷик.

Мақсади дарс: Ба талабагон оиди мавзӯ маълумот додан.

Воситаҳои дарс: Адабиётҳои зарурӣ, маълумотҳои интернетӣ, асбобҳои айёний.

Воситаҳои технологӣ: Маъруза, слайдҳо, методҳои дарсӣ, саволнома ва тестҳо.

Адабиётҳо: A1;A3;A4;A1.II2;12;14.

Забони адабии тоҷик дар асрҳои XVI ва XIX

Забони адабии тоҷик дар асрҳои XV-XVI. Хусусияти луғавии асарҳои ин давра. Махсусияти ба худ хоси забони «Бадоеъ-ул-вақоъ»-и Зайниддин Муҳаммад Восифӣ. Адибони маорифпарвар ва хизматҳои онҳо дар инкишофи забони тоҷикӣ. Аҳмади Дониш ва мавқеи ӯ дар инкишофи забони адабии тоҷик. Хусусиятҳои забони асарҳои ибтидоӣ асри XX.

Мақсади дарс: Ба талабагон оиди мавзӯ маълумот додан.

Воситаҳои дарс: Адабиётҳои зарурӣ, маълумотҳои интернетӣ, асбобҳои айёний.

Воситаҳои технологӣ: Маъруза, слайдҳо, методҳои дарсӣ, саволнома ва тестҳо.

Адабиётҳо: A2;A3;A4;A1.II9;14;5.

Забони назм дар охири асри XIX

Забони адабии тоҷик дар асрҳои XVI ва ибтидоӣ асри XX. Адибони маорифпарвар (Аҳмади Дониш, Возех, Савдо, Ҳайрат) ва хизматҳои онҳо дар инкишофи забони тоҷикӣ. Забони назм дар охири асри XIX.

Вазъияти забони адабии тоҷик дар ибтидоӣ асри XX.

Мақсади дарс: Ба талабагон оиди мавзӯ маълумот додан.

Воситаҳои дарс: Адабиётҳои зарурӣ, маълумотҳои интернетӣ, асбобҳои айёний.

Воситаҳои технологӣ: Маъруза, слайдҳо, методҳои дарсӣ, саволнома ва тестҳо.

Адабиётҳо: A2;A3;A4;A1.II9;14;5.

Вазъияти забони адабии тоҷик дар ибтидоӣ асри XX

Вазъияти забони адабии тоҷик дар ибтидоӣ асри XX. Намояндагони ин давра. Забон ва тарзи баёни адабиёти охири асри XIX ва ибтидоӣ асри XX. Мавқеи «Тазҳиб-ус-сибён» дар таърихи забони тоҷикӣ.

Мақсади дарс: Ба талабагон оиди мавзӯ маълумот додан.

Воситаҳои дарс: Адабиётҳои зарурӣ, маълумотҳои интернетӣ, асбобҳои айёний.

Воситаҳои технологӣ: Маъруза, слайдҳо, методҳои дарсӣ, саволнома ва тестҳо.

Адабиётҳо: A2;A3;A4;A1.II9;14;5.

Забони асарҳои Аҳмади Дониш

Забон ва тарзи баёни адабиёти охири асри XIX ва ибтидоӣ асри XX. Мавқеи калимаҳои гуфтугӯӣ-ҳалқӣ дар асарҳои Аҳмади Дониш ва аҳамияти онҳо. Истифодаи калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ дар осори Аҳмади Дониш ва сабабҳои иҷтимоӣ ва таърихӣ он. Иқтибоси калимаҳои русӣ-интернационалӣ дар осори Аҳмади Дониш ва зарурати он.

Хусусиятҳои грамматикӣ забони осори Аҳмади Дониш. Хусусияти номуайяни дар байни забони адабии пешина ва ҳозираи тоҷик.

Мақсади дарс: Ба талабагон оиди мавзӯ маълумот додан.

Воситаҳои дарс: Адабиётҳои зарурӣ, маълумотҳои интернетӣ, асбобҳои айёни.

Воситаҳои технологӣ: Маъруза, слайдҳо, методҳои дарсӣ, саволнома ва тестҳо.

Адабиётҳо: А2; А3; А4; А1. И9; 14; 5.

Забони адабии тоҷик ва Садриддин Айни

Садриддин Айни ва матбуоти тоҷик дар солҳои 20-30. Мавқеи матбуоти даврӣ дар ҳаёти сиёсӣ, адабӣ ва ҷамъиятии халқи тоҷик. Забон ва услуби матбуоти даврӣ ва мавқеи он дар солҳои 20. Хизматҳои бузурги устод Айни дар инкишофи забони адабии тоҷик. Садриддин Айни ва забони халқӣ. Гуфтаҳои устод Айни оиди матбуоти даврӣ ва забони халқ.

Мақсади дарс: Ба талабагон оиди мавзӯ маълумот додан.

Воситаҳои дарс: Адабиётҳои зарурӣ, маълумотҳои интернетӣ, асбобҳои айёни.

Воситаҳои технологӣ: Маъруза, слайдҳо, методҳои дарсӣ, саволнома ва тестҳо.

Адабиётҳо: А2; А3; А4; А1. И9; 14; 5.

Садриддин Айни ва матбуоти тоҷик дар солҳои 20-30

Мавқеи матбуоти даврӣ дар ҳаёти сиёсӣ, адабӣ ва ҷамъиятии халқи тоҷик. Садриддин Айни дар бораи истифода аз забони зиндаи умумихалқӣ. Хизматҳои бузурги устод Айни дар инкишофи забони адабии тоҷик. Садриддин Айни дар бораи нависанда дар инкишофи забон.

Мақсади дарс: Ба талабагон оиди мавзӯ маълумот додан.

Воситаҳои дарс: Адабиётҳои зарурӣ, маълумотҳои интернетӣ, асбобҳои айёни.

Воситаҳои технологӣ: Маъруза, слайдҳо, методҳои дарсӣ, саволнома ва тестҳо.

Адабиётҳо: А2; А3; А4; А1. И9; 14; 5.

Тақсимои мавзӯҳои маърузавӣ аз фанни “Таърихи забони тоҷикӣ”

№	Номи мавзӯҳои маърузавӣ	соат
Барои курси 2		
1	Муқаддимаи фан. Таърихи забони тоҷикӣ ва омилҳои шаклгирии он	4
2	Пайдоиши давлатҳои аввалин	4
3	Забони ҳиндуаврупой. Грамматикаи оилаи забонҳои ҳиндуаврупой	6
4	Давраҳои инкишофи таърихи забонҳои эронӣ	4
5	Забони порсии қадим	4
6	Хусусиятҳои морфологияи забони порсии қадим	6
7	Маълумоти умумӣ дар бораи забони авестӣ	4
8	Фонетика ва грамматикаи забони авестӣ	4
	Ҷамъи	36 соат
Барои курси 3 (5- семестр)		
9	Давраи миёнаи забонҳои эронӣ ва инкишофи забон	4
10	Хусусиятҳои морфологияи забони порсии миёна	2
11	Маълумот дар бораи забони парфиянӣ	2
12	Маълумот дар бораи забони саккоии ҳуҷанӣ	2
13	Маълумот дар бораи забони суғдӣ	2
14	Маълумот дар бораи забонҳои бохтарӣ ва хоразмӣ	2

	Чамъи	14 соат
	Барои курси 3 (6- семестр)	
15	Забонҳои эронии давраи нав	2
16	Ташаккули забони дарӣ	2
17	Давраҳои ташаккул ва инкишофи забони адабии тоҷик дар асрҳои IX-X	2
18	Хусусиятҳои лексикӣ ва грамматикӣ забони осори хаттии асрҳои IX-X	2
19	Рӯдакӣ – асосгузори забони адабии тоҷик.	2
20	Мавқеи Фирдавӣ дар инкишофи забони адабии тоҷик	2
21	Инкишофи забони адабии тоҷик дар асрҳои XI-XIII ва ба вучуд омадани асарҳои насри	4
22	Забони адабии тоҷик дар асрҳои XIII-XV ва ба вучуд омадани насри содда ва мураккаб.	2
23	Забони адабии тоҷик дар асрҳои XVI ва XIX	2
24	Забони назм дар охири асри XIX	2
25	Вазъияти забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX	2
26	Забони асарҳои Аҳмади Дониш	2
27	Забони адабии тоҷик ва Садриддин Айни	2
28	Садриддин Айни ва матбуоти тоҷик дар солҳои 20-30	2
	Чамъи	30 соат

Мазмуни машғулоти амалӣ (семинарӣ)

Донишҷӯён дар машғулоати амалӣ бо роҳбарии устодон дониши назарии худро дар амал месанҷанд, яъне малакаи маҳорати худро зимни баён ва ҳалли масъалаҳои забони модарӣ Зина ба Зина дониши назарии худро дар амал тадбиқ менамоянд. Самти асосии чараҳои таълими дарсҳои амалӣ ба он нигаронида шудааст, ки дар рафти машғулоти донишҷӯён хусусиятҳои умумии забонро чуқур аз худ намуда, дар бораи қонуниятҳои инкишофи таърихи забони адабӣ маълумоти саҳеҳ пайдо кунанд. Ба донишҷӯён барои азхудкунии таърихи забони тоҷикӣ мавзӯоти машғулоати амалӣ аз ҷониби устодони кафедра матни маъруза ва дигар нишонҳои услубӣ пешниҳод карда мешавад.

Ягонагӣ ва пайвастагии доимии илми назарӣ- дониши назарӣ ва амалиёт шартҳои аввалиндараҷаи донишандӯзӣ, вусъати ҷаҳонбинӣ, заковат ва рағнаки камолоти маънавӣ аст. Дар чараҳои гузаштани машғулоати семинарӣ ба донишҷӯён ёд додани тарзи таҳлили матнҳо аз таърихи забони тоҷикӣ ва маҳаки асосӣ мебошад. Дар ҳамин замина мавзӯоти машғулоати семинарӣ барои шаклгирии фаъолияти мустақилонаи толибилмон ва барои инкишофи малакаи қорҳои илмӣ пеш бурдани онҳо кӯмак мерасонад. Мавзӯҳои машғулоати амалӣ ва семинарӣ аз рӯи фанни мазкур чунин аст:

Тақсимои мавзӯҳои машғулоати амалӣ

№	Номи мавзӯҳои машғулоати амалӣ	соат
	Барои курси 2	
1	Муҳокима ва фикри андешаҳо дар атрофи хат ва забонҳои аввалин	4
2	Таҷзияи оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ	4
3	Таҳлили лексикӣ ва грамматикӣ ҷумлаҳо дар «Катибаи Бесутун»	6
4	Катибаи Ариямна – табақи тилло»	4
	Чамъи	18 соат
	Барои курси 3 (5- семестр)	
5	Маълумот оиди «Қорномаи Ардашери Бобакон»	2
6	«Авесто» китоби муқаддаси дини зардуштӣ	4

7	Баромад оиди забони суғдӣ. Муҳокима ва таҳлили повести «Деваштич».	4
8	Пайдоиши забони бохтарӣ	4
9	Тавсифи ҳиссаҳои нутқ дар матн	4
10	Таҳлили асосҳо ва ҷиғҳои феъл	2
	Ҷамъи	12 соат
	Барои курси 3 (6- семестр)	
11	Ҳиссаҳои номии нутқ дар забони порсии миёна	4
12	Фонетикаи забони порсии миёна	2
13	Хусусиятҳои морфологӣ ва синтаксисии забони дарӣ	4
14	Хизматҳои Рӯдакӣ дар ташаккули забони адабии тоҷик	2
15	«Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ва хусусиятҳои забони он.	2
16	Забони «Бӯстон» ва «Ғулистон»-и Саъдии Шерозӣ	2
17	Забони адабии тоҷик дар давраи маорифпарварӣ	2
18	Хизматҳои бузурги устод Айни дар инкишофи забони адабии тоҷик	2
	Ҷамъи	20 соат

Тақсимои мавзӯҳои машғулои семинарӣ

№	Номи мавзӯҳои машғулои семинарӣ	соат
	Барои курси 2	
1	Мавқеи давлатҳои аввалин дар рушди тоҷикӣ	2
2	«Катибаи Бесутун» яке аз манбаҳои хаттии қадимтарин	2
3	Муҳокимаи китоби Ардашер Каримов «Таҳлили лексикӣ-грамматикӣ матнҳои тоҷикӣ қадим»	4
4	Муҳокима ва таҳлили матни «Хрестоматияи забони паҳлавӣ»-и Ардашер Каримов	4
5	Таҳлили лексикӣ ва грамматикӣ ҷумлаҳо дар достони «Дарахти асурик ва буз»	2
6	Ҳиссаҳои номии нутқ дар забони авестӣ	2
7	Муҳокима ва фикри мулоҳизаҳо дар атрофи китоби олими эроншинос Оранский И.Н. «Введение в иранскую филологию»	2
	Ҷамъи	18 соат
	Барои курси 3 (5- семестр)	
8	Ҳиссаҳои номии нутқ дар забони ҳоразмӣ	2
9	Тафовути ҳиссаҳои номии нутқ дар аҳди бостон ва нав	2
10	Алифбои Авестӣ дар аҳди Сосониён лексикӣ ва грамматикӣ ҷумлаҳо дар «Катибаи Бесутун»	4
11	Хусусиятҳои синтаксисии забони порсии миёна	2
	Ҷамъи	10 соат

	Барои курси 3 (6- семестр)	
12	Хусусиятҳои лексикӣ асрҳои IX-X	4
13	Муҳокима ва фикри мулоҳизаҳо дар атрофи китоби Қутбиддин Мухторӣ «Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ»	2
14	Хусусияти лексикӣ ва грамматикӣ «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ	2
15	Таҳлили лингвистӣ «Қобуснома», «Сафарнома» ва «Гулистон»	4
16	Махсусияти ба худ хоси забони «Бадоеъ-ул вақоеъ»-и Восифӣ	2
17	Аҳмади Дониш ва мавқеи ӯ дар инкишофи забони адабии тоҷик	4
18	Садриддин Айни ва забони адабии имрӯзаи тоҷик	4
	Ҷамъа	22 соат

Кори курсӣ (лоихаи курсӣ). Аз рӯи фанни мазкур кори курсӣ ва лоихаи курсӣ пешниҳод нагардида аст (нақшаи таълимӣ илова карда мешавад)

**Мазмун ва ҳаҷми корҳои мустақилона аз фанни
“Таърихи забони тоҷик”**

Сари вақт ва пухта иҷро намудани корҳои мустақилона талаботи ҷиддист, ки дар асоси он сатҳи дарсазхудкунӣ ва муваффақияти донишҷӯ муайян мегардад. Устод аз сифати иҷрои кори мустақилона фаҳмида метавонад, ки толиби илм вазифаи тавсияшударо ба кадом дараҷа аз худ кардааст. Дар чараёни иҷрои кори мустақилона ба инобат гирифтани шаклҳои зерини кор тавсия карда мешавад.

– дар асоси китобҳои дарсӣ ва вазоити таълимӣ боб ва мавзӯҳои фанро аз худ кардан;

– дар асоси материалҳои иловагӣ пешниҳодшуда қисматҳои маъруӯзаро аз худ намудан;

– аз рӯи адабиёти махсус дар болои қисмат ва мавзӯоти фан кор кардан;

– аз услуби таълиму тадриси фаъол ва проблемавӣ истифода бурдан;

– дар асоси матни интиқодии осори адибони маорифпарвар кор кардан;

– ташикл намудани дарсҳои экскурсионӣ ба хонамузейҳои аибони маорифпарвар;

– сохтани картотекаҳо аз рӯи адабиётҳои мавҷуда.

Тақсимои мавзӯҳои корҳои мустақилона

№	Мавзӯи корҳои мустақилона	Супоришот	муддати иҷро	Ҳаҷми кор (Соат)
8.	Алоқамандӣ ва иртиботи таърихи забон бо фанни таърих (бо далелу исбот)	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	1,2 ҳафта	2

9.	Мавқеъ ва нақши методи муқоисавӣ-таърихӣ дар омӯзишу баррасии забон	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	3, 4 ҳафта	2
10.	Саҳми олимону сайёҳони аврупоӣ – Шарден, Корстен Нибур, О.Тисхен, Г. Гротенфенд дар омӯзишу кашфи асрори хати мехӣ (фонавӣ)	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	4,5 ҳафта	2
11.	«Катибаи Бесутун» ва мавқеъи он дар забони адабӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	5,6 ҳафта	2
12.	Повести «Деваштич» ва аҳамияти он ба забони адабӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	6,7 ҳафта	2
13.	Омил ва меъёрҳои асосии ба давраҳои инкишоф ҷудо намудани забонҳои эронӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	7,8 ҳафта	2
14.	Аҳамияти таърихӣ ёдгориҳои хаттӣ забони порсии қадим дар омӯзишу тадқиқи забон, таърих ва ҷуғрофияи мардуми эронинаҷод	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	7,8 ҳафта	2
8.	Пайдоиши хат ва забонҳои аввалин	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	8,9 ҳафта	2
9.	Мавқеи давлатҳои аввалин дар рушди тақомули забон	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	8,9 ҳафта	2
10.	Тавсифи ҳиссаҳои нутқ дар матнҳои давраи қадим	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	9,10 ҳафта	2
11.	Тафовути ҳиссаҳои номии нутқ дар аҳди бостон ва нав	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	10,11 ҳафта	2
12.	Исмҳои хос дар давраи қадим ва таҳлили лексикӣ онҳо	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	10,11 ҳафта	2
13.	Давраҳои инкишофи таърихи забонҳои эронӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	11,12 ҳафта	2
14.	Инкишофи забони порсии миёна	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	1,2 ҳафта	2
15.	Таърихи тадқиқи «Авесто»	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	2,3 ҳафта	2
16.	Ғуногуншаклӣ дар «Авесто».	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	2,3 ҳафта	0
17.	Аз хати оромӣ сар задани хати авестой.	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	3, 4 ҳафта	2
18.	Наздикии забони авестой бо забонҳои суғдӣ, ягнобӣ ва помирӣ.	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	3, 4 ҳафта	2
19.	Таҳлили ҳиссаҳои нутқ дар матнҳои давраи миёна	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	3, 4,5 ҳафта	2
20.	Системаи фонетикӣ ва сохтори грамматикӣ забони бохтарӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	5,6 ҳафта	2

21.	Таҳлили матнҳои забони парфиянӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	5,6 ҳафта	2
22.	Ҳиссаҳои номии нутқ дар забони парфиянӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	6,7 ҳафта	2
23.	Гуруҳи забонҳои хутанӣ. Хусусиятҳои забони забони саккоии хутанӣ.	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	6,7 ҳафта	2
24.	Ташаккули забони порсии дарӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	7,8 ҳафта	0
25.	Таҳлили ҳиссаҳои ёридихандаи нутқ дар осори хаттии асри IX	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	8,9 ҳафта	2
26.	Ҳадафҳои услубии истеъмоли омонимҳо дар осори адибони асри IX	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	9,10 ҳафта	
27.	Корбасти феъл дар осори асри IX-X	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	10,11 ҳафта	2
28.	Калимасозии исм дар асри IX-X	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	11,12 ҳафта	2
29.	Корбасти пайвандакҳо дар осори асри IX-X	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	11,12 ҳафта	2
30.	Истифодаи сифат ва дараҷаҳои он дар асри IX-X	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	4,5 ҳафта	2
31.	Иқтибосоти арабӣ дар ашъори Рӯдакӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	1,2 ҳафта	2
32.	Лексикаи динию ирфонии осори Рӯдакӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	3, 4 ҳафта	0
33.	Хусусияти услубии сермаъногии калима дар осори Рӯдакӣ (калимаи об)	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	4,5 ҳафта	2
34.	Мачоз ва навъҳои он дар ашъори Рӯдакӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	5,6 ҳафта	2
35.	Ҳадафҳои услубии истеъмоли омонимҳо дар осори Рӯдакӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	6,7 ҳафта	2
36.	Хусусияти услубии синонимҳо дар ашъори Рӯдакӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	7,8 ҳафта	2
37.	Хусусияти услубии антонимҳо дар ашъори Рӯдакӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	7,8 ҳафта	2
38.	Тақрори луғавӣ ва ҳадафҳои услубии истифодаи онҳо дар ашъори Рӯдакӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	8,9 ҳафта	2
39.	Омонимҳо ва хусусияти ҳоси онҳо дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	8,9 ҳафта	2
40.	Мачоз ва навъҳои он дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	9,10 ҳафта	2
41.	Истифодаи синонимҳо дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	10,11 ҳафта	2
42.	Истифодаи антонимҳо дар	Конспект намудан	10,11	0

	«Шоҳнома»-и Фирдавсӣ	ва иҷрои вазифа	ҳафта	
43.	Зарбулмасалҳои халқӣ ва хусусиятҳои онҳо дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	11,12 ҳафта	2
44.	«Қобуснома» ва хусусияти забони он	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	1,2 ҳафта	2
45.	Такрори луғавӣ ва ҳадафҳои услубии онҳо дар ашъори Ҳофиз	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	2,3 ҳафта	2
46.	Такрори луғавӣ ва ҳадафҳои услубии онҳо дар ашъори Саъдӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	2,3 ҳафта	0
47.	Қорбасти синонимҳо дар ғазалиёти Саъдӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	3, 4 ҳафта	2
48.	Хусусияти луғавии «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	3, 4 ҳафта	2
49.	Антонимҳо дар осори форсӣ-тоҷикии Навоӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	3, 4,5 ҳафта	2
50.	Забони «Бадоеъ-ул вақоеъ»-и Восифӣ	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	5,6 ҳафта	2
51.	Аҳмади Дониш ва мавқеи ӯ дар инкишофи забони тоҷик	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	5,6 ҳафта	0
52.	Забони «Наводир-ул вақоеъ»-и Аҳмади Дониш	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	6,7 ҳафта	2
53.	Калимаҳои иқтибосӣ дар ашъори Аҳмади Дониш ва аҳамияти онҳо	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	6,7 ҳафта	2
54.	Беҳбудӣ ҳамчун адиби маорифпарвар	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	7,8 ҳафта	2
55.	Забони осори Абдурауф Фитрат	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	8,9 ҳафта	2
56.	Хизматҳои бузурги устод Айни дар инкишофи забони адабии тоҷик	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	9,10 ҳафта	2
57.	Қорбасти пайвандакҳо дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	10,11 ҳафта	0
58.	Калимаҳои халқӣ-ғуфтуғуӣ дар «Марғи судхӯр»-и Садриддин Айни	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	11,12 ҳафта	2
59.	Ибораҳои рехта дар «Дохунда»-и Садриддин Айни	Конспект намудан ва иҷрои вазифа	11,12 ҳафта	2
Ҷамъӣ: 104 соат				

Изоҳ: Аз фанни таърихи забони тоҷикӣ ҷамъӣ 80 соат маъруза, 50 соат амалӣ, 50 соат семинар ва 104 соат кори мустақилона нишон дода шудааст.

Тавсияҳо дар бораи таълиқи чарағи таълим ва гузаронидани он

Дар чарағи таълими фанни мазкур аз технологияи нави педагогӣ, васоити ахборӣ-коммуникатсионӣ истифода бурдан дар назар дошта мешавад.

- Ҳангоми таълими ин фан дар соатҳои маърузавӣ истифодаи компютерҳои замонавӣ, технологияҳои нави презентатсионӣ ва электронӣ-дидактикӣ истифода мегардад.

- Методҳои интерфаъл аз қабилӣ ҳуҷуми аклӣ, тафаккури гурӯҳӣ, пинборд, конференсия ва материалҳои иллюстратсионӣ ва демонстратсионӣ истифода бурдан мувофиқи мақсад аст.

- ҳангоми таълими фанни мазкур ва гузаронидани машғулоти амалию семинарӣ дар байни талабагон мусоҳибаҳо, коллоквиум, мусобиқа ва истифодаи технологияҳои нави педагогӣ дар назар дошта мешавад

Рӯйхати китобҳои дарсӣ ва дастурамалҳои электронӣ

Адабиёти асосӣ ва васоити таълимӣ

1. Воҳидов А. Материалҳо аз таърихи забони адабии тоҷик. Самарқанд – 2001.
2. Ғафуров Б. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. Душанбе, Ирфон, 1989.
3. Т.Зехнӣ. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ. Нашриёти «Дониш», Душанбе – 1987.
4. Герценберг Л.Г, Доджудоев Р.Х. Таърихи забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1983.

Адабиёти иловагӣ:

1. Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна . – Душанбе, 2001.
2. Саймиддинов Д. Вожаномаи феълҳои паҳлавӣ. – Душанбе, 1992.
3. Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб. Ҷилди 2. Забоншиносӣ. – Душанбе, Ирфон 1980.
4. Рауфов Ҳ. С. Айнӣ ва инкишофи лексикаи забони адабии тоҷик.- Душанбе, Дониш, 1978.
5. Сиёев Б. Очерки таърихи феълҳои забони тоҷикӣ. –Душанбе-1972.
6. Сиёев Б. Таърихи ҷонишинҳои забони тоҷикӣ. Душанбе – 1972.
7. Ҳалимов С. С.Айнӣ ва баъзе масъалаҳои инкишофи забони адабии тоҷик. – Душанбе. Дониш, 1976.

Сайтҳои интернет

- [bse39.medtour.info >podrobno/tadzhikskiy_yazyk...](http://bse39.medtour.info/podrobno/tadzhikskiy_yazyk...)
- [ziyonet.uz>ru/people/abdurauf-fitrat](http://ziyonet.uz/ru/people/abdurauf-fitrat)
- [aphorisme.ru>about-authors/fitrat/...](http://aphorisme.ru/about-authors/fitrat/...)
- [images.yandex.ru>Абдурауф Фитрат](http://images.yandex.ru/Абдурауф Фитрат)

➤ Воситаҳои дидактикӣ

Дар ҷараёни таълими фанни мазкур истифодаи воситаҳои ахбори замонавӣ ва технологияи нави педагогӣ тақозо карда мешавад.

Таълими фанни мазкур тавассути усулҳои анъанавии тадрис ва моделҳои асосии он ва таҷрибаҳои нави дар соҳаи таълим мавҷуда, аз қабилӣ саволу ҷавоб бо усули тест, муқоиса намудани асарҳо ва ё симоҳои ҷудогона бо асарҳо; дарсҳои экскурсионӣ, дарсҳои тадқиқотӣ ва тақдиротӣ, намоишномаҳо, истифодаи воситаҳои техникӣ, аз қабилӣ видео ва аудиотехника, видеопроекторҳо, таҷҳизоти аудио ва видео, ташкил кардани викторинаҳо ва мулоқотҳо бо адибони ҳамзамон, сӯҳбатҳои мизи мудаввар, воситаҳои техникӣ, аз қабилӣ графикҳои компютерӣ, слайдҳо, мултимедияҳо, ба воситаи методҳои наву ноанъанавӣ, усулҳои интерфаъл ва ғайраҳо амалӣ то кадри ҳол мегардад.

6. 3. БАҲОЛАШ МЕЗОНЛАРИ

Мезони баҳогузорию рейтингӣ ба дониши толибилмон аз рӯи фанни «Таърихи забони тоҷикӣ».

Аз фанни «Таърихи забони тоҷикӣ» тамоми ҳаҷми мавзӯҳо, шумораи назоратҳои ҷорӣ, марравӣ, ниҳой, муддати гузаронидани онҳо, балҳои максималӣ, минималӣ, меъёрҳои баҳогузорӣ дар машғулотӣ аввал эълон карда мешавад.

Барои муайян кардани дараҷаи дониш, савия, малака ва маҳорати толибилм инчунин мутабоқати он ба Стандарти давлатии таълим назоратҳои зерин гузаронида мешавад.

❖ **назорати ҷорӣ (НҚ)** - услуби муайян кардани дониши ва малакаи амалии донишҷӯ дар асоси мавзӯҳо. Назорати ҷорӣ аз хусусиятҳои фан бармеояд ва дарчараёни машғулотӣ амалӣ дар шакли дахонӣ, саволҳои тест, хаттӣ, қори назоратӣ, каллоквиум, сӯҳбат, санҷиши вазифаҳои ҳонагӣ гузаронида мешавад.

❖ **назорати марравӣ (НМ)** - дар давоми семестр (дар асоси як чанд мавзӯҳои ҳафти), поёнии қисмат ва ё параграфҳои муайяни маводи таълимӣ барои санҷиши дониши назарии талаба ва малакаи амалии ӯ гузаронида мешавад. назорати марравӣ дар як семестр ду маротиба дар шаклҳои хаттӣ, дахонӣ, тест ва ғайраҳо дар асоси ба инобат гирифтани ҳаҷми умумии соатҳои фан гузаронида мешавад.

❖ **назорати ниҳой (НН)** - дар поёни семестр барои санҷиши тамоми дониши назарии толибилмон, малакаву таҷрибаҳои амалии онҳо ташкил карда мешавад. Назорати ниҳой дар асоси силсила саволномаҳои тақвиятӣ дар шакли қори хаттӣ гузаронида мешавад.

НМ бо пешниҳод ва иштироки комиссияи аз таркиби кафедра ташкил кардашуда ва назорати мунтазами онҳо бояд гузаронида шавад. Натиҷаҳои назорати марравӣ аз ҷониби ин комиссия бекор карда шуданаш мумкин аст. Дар ин ҳол он бояд аз нав гузаронида шавад.

Бо нишондод ва фармони ректори донишгоҳ ва раҳбарияти он, комиссияи назорати дохилӣ тарзи гузаронидани назорати ниҳойро идора мекунад ва ин чараён омӯхта мешавад. Дар ҳолати вайрон кардани қоидаҳо ин шакли назорат аз нав гузаронида шуда, натиҷаҳои пешакии он бекор карда мешавад.

Дониш, малака, маҳорат ва савияи донишҷӯ дар асоси системаи рейтинг аз рӯи фан бо балҳо ифода карда мешавад. Аз рӯи фанни «Таърихи забони тоҷикӣ» дониши ҳонандагон дар асоси 100 балл муайян карда мешавад.

100 бали мазкур дар шакли зерин тақсим карда мешавад.

НН - 30 балл, НМ - 30 балл, НҚ - 40 балл.

Балл	Баҳо	Дараҷаи дониши талаба
86-100	Аъло	Қабул карда тавонистани қарор ва ҳулоса баровардан. Тафаккури эҷодӣ. Мушоҳидаҳои мустақилона ва фардӣ, дар амал татбиқ кардани донишҳои худ, Доништан, гуфта додан, ба тасаввуроти муайян соҳиб будан.
71-85	Хуб	Мушоҳидаҳои мустақилона ва фардӣ, дар амал татбиқ кардани донишҳои худ, фаҳмонидани моҳияти масъала, доништан, гуфта додан, ба тасаввуроти муайян соҳиб будан.
55-70	Қаноатбахш	Фаҳмонидани моҳияти масъала, доништан, гуфта додан, ба тасаввуроти муайян соҳиб будан.
0-50	ғайриқаноат	Ба тасаввуроти дуруст соҳиб набудан, надоништан

Аз рӯи фан бали интихобӣ-минималӣ - 55 балл аст. Бали аз ин меъёр поён дар дафтари рейтинги толибилм қайд карда намешавад.

Ҳиссаи корҳои мустақилонаи толибилмон дар чараёни назоратҳои ҷорӣ, маравӣ, ниҳой дар асоси супоришоти муаллимон бояд ба инобат гирифта шавад.

Рейтинги толибилмон аз рӯи фан дар қарори зерин муайян карда мешавад. $R = V \cdot O / 100$. Дар ин ҷо: V- тамоми соатҳои барои фан ҷудошуда, O` - дараҷаи азхудкунии толибилм.

- Агар аз рӯи фан талаба аз ҳисоби умумии баллҳо аз 55 % камтар балл ҷамӯ карда бошад, ӯ ба назоратҳои ниҳой иҷозат дода намешавад.

- Агар талаба аз рӯи фан дар ҳисоби умумӣ 55 балл ва аз он болотар нишондодро соҳиб бошад, ҳуқуқи ба назорати ниҳой (бо ризоияти ҳудаш) надаромадан дорад.

- НМ ва НН дар асоси нақшаи календарӣ муайян, дар асоси ҷадвали рейтингии деканат гузаронида мешавад. НН дар охири ду ҳафтаи семестр гузаронида мешавад.

- Агар толибилм аз НҚ ва НН аз 55% дар асоси сабабҳои муайян камтар балл ҷамӯ карда бошад ва бо сабабҳои муайян ба назоратҳо иштирок накарда бошад, то муддати ояндаи назоратҳои мазкур, агар ба назоратҳои охири ҷориву маравӣ иштирок накарда бошад, то назорати ниҳой барои аз нав супоридан иҷозат дода намешавад.

- Агар талаба аз рӯи фан дар асоси ҷамӯбасти назоратҳои ҷориву маравӣ аз 55 % камтар балл ҷамӯ карда бошад, талаба қарздори академикӣ ҳисоб мешавад.

- Агар талаба аз натиҷаҳои назоратҳо норизо бошад, дар муддати як шабонарӯз ба деканат бо ариза муроҷиат мекунад. Дар ин ҳолат дар асоси тақдирномаи декани факултет бо фармони ректори донишгоҳ комиссияи апелляцияионӣ (на камтар аз се нафар аъзо) ташкил карда мешавад.

- Комиссияи апелляцияионӣ дар як рӯз бояд ҳулосаҳои ҳешро ба донишҷӯ маълум кунад.

- Баҳогузорӣ ва тартибу интизому он аз ҷониби декани факултет, мудири кафедра, шўъбаи қарорӣ услубӣ-таълимӣ инчунин назорати дохилӣ ва корҳои мониторингӣ назорат карда мешавад.

6.4. ТЕСТ ВА ВАРЕАНТЛАР

Саволномаҳои тестӣ аз фанни

«Таърихи забони тоҷикӣ»

Саволномаҳои тест барои назорати марравии I

1. Барои чӣ «Шоҳнома»-ро намунаи дурахшони ёдгории хатии асри X меноманд?

- А) чунки «Шоҳнома»-ро А.Фирдавсӣ дар асри X эҷод кардааст
- Б) чунки «Шоҳнома» маданияти мили тоҷиконро дар бар мегирад
- В) чунки ин асар барои омӯхтани таърихи забони адабии мо, таркиби луғавӣ, сохти грамматикӣ ва инкишофи он сарчашмаи бебаҳост
- Г) чунки «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ муҳимтарин ва беҳтарин асари асри X ба шумор меравад.

2. Зиндагӣ ва фаъолияти А.Фирдавсӣ ба кадом давра рост меояд?

- А) Аҳмади Сомонӣ
- Б) Султон Маҳмуд Ғазнавӣ
- В) Наср Сомонӣ
- Г) Шайбонихон

3. Таърихи забони адабии тоҷик чиро меомӯзад:

А таърихи ташаккул ва таҳаввули забони адабии тоҷик хусусиятҳои асосии давраҳои тараққиётро

Б пайдоиши забонро

В пайдоиши адабиёти бадсиро

Г пайдоиши адабиёти хаттиро

4. Таърихи забони адабӣ..... маълумот медиҳад.

А дар бораи вазифаи иҷтимоии забон

Б дар бораи услубҳои забон

В дар бораи тағйиротҳое, ки дар таркиби овози, таркиби луғавӣ ва системаи грамматика воқеъ мегардад

Г дар бораи лексика

5. Сарчашма ва манбаъҳои таърихи забони адабӣ.

А китобҳои дарсӣ

Б адабиётҳои илмӣ

В ёдгориҳои хатӣ

Г шеваҳо

6. Дар бораи термини «дарӣ» кӣ фикр баён кардааст.

А Садриддин Айний

Б Абуабдулло Рӯдакӣ

В Бобочон Ғафуров

Г Абдурахмон Чомӣ

7. Забони адабии тоҷик дар асоси кадом лаҳҷаҳо шакл ёфтааст.

А дар асоси лаҳҷаҳои Хуросон

Б дар асоси лаҳҷаҳои

Мовароуннаҳр Хуросон

В дар асоси лаҳҷаҳои чануб

Г дар асоси лаҳҷаҳои шимол

8. Таърихи забони адабии тоҷикро ба чанд давра ҷудо мекунанд.

А ба ду давра

Б ба се давра

В ба чор давра

Г ба панҷ

давра

9. Забони арабӣ дар Хуросону Мовароуннахр ба таври расми кай чорӣ шуд.

А аз соли 700 Б аз соли 715 В аз соли 750 Г аз соли 743

10. Халқияти мардуми тоҷик дар кадом аср ташкил ёфт.

А дар асри VIII Б дар асри IX

В дар асри XII Г аз соли 743

11. Забони адабии тоҷик дар кадом замон ташаккул ёфтааст.

А дар замони Сомониён Б дар замони хукмронии арабҳо

В дар замони Тоҳириён Г дар замони Темириён

12. «Донишнома»-и Майсарӣ онди чӣ баҳс мекунад.

А дар бораи таърих Б дар бораи адабиёт

В дар бораи забон Г дар бораи тиб

13. Синоними калимаи «чанг» кадомҳоянд.

А подшоҳ, тоҷкор, ҳудованд Б салом, дуруд

В разм, набард, корзор, пайкар, ҳарб Г шоди, гам, андӯх

14. «Муқаддимаи «Шохнома»-и Абумансурӣ» кадом сол навишта шудааст.

А дар соли 958 Б дар соли 808 В дар соли 900 Г дар соли 978

15. Калимаҳои «манфиат», «мазаррат», «аввал», «баъзе» ба кадом забон мутааллиқанд.

А ба забони паҳлавӣ Б ба забони арабӣ

В ба забони суғдӣ Г ба забони ҳоразмӣ

16. «Ҳудуд-ул-олам мин – ал-машриқ илал-мағриб» кай навишта шудааст.

А дар соли 983 Б дар соли 900

В дар соли 920 Г дар соли 925

17. «Таърихи Табарӣ»-ро аз арабӣ ба форсии дарӣ кӣ тарҷума кардааст.

А Шаҳиди Балхӣ Б Муҳаммад Балъамӣ

В Мансур бини Нӯҳ Г Абдумансур Муваффақ

18. Калимаи «андом» дар асри X кадом маъниро ифода кардааст.

А маънои баданро Б маънои сарро

В маънои танай одамро Г маънои руйро

19. Калимаҳои «бевар», «варзруд», «эдар», «барз», «оху» «аслан мансуби» кадом забонанд?

А паҳлавӣ Б арабӣ В суғдӣ Г тоҷикӣ

20. Калимаҳои «зандбоф», «шаман», «оғоз», «чуғз», «варғ», «роғ», «гирев» мутааллиқ ба кадом забонанд?

А паҳлавӣ Б тоҷикӣ В арабӣ Г суғдӣ

21. Исми дар асри X бо кадом восита ҷамӯ сохта шудаанд.

А суффиксҳои ҷамӯсозии тоҷикӣ В ҷамӯсозии солими арабӣ

Б суффиксҳои ҷамӯсозии тоҷикӣ ва ҷамӯи арабӣ Г флексия

22.Дарачаи олии баъзе сифатҳо дар асри X чӣ тавр сохта шудаанд?

- А «тарин» ва таркиби «аз хама» Б ба воситаи суффикси «тарин»
В ба воситаи суффикси «ин» Г ба воситаи таркиби «аз хама»

23.Тафовути шаклии шумораҳо дар асри X дар кадом калимаҳо дида мешавад.

- А дар калимаҳои «як», «се», «панҷ»
В дар калимаҳои «сад», «сесад»
Б дар калимаҳои «дах», «си»
Г дар калимаҳои «чор», «чил», «дусад», «панҷсад»

24.Префикси «хаме» дар асри X дар кадом паҳлӯи феълҳо қарор гирифта буд.

- А бо феъли ёридоханда Б бо феъли таркибӣ
В пеш аз феъл ва баъд аз феъл Г бо феъли номӣ

25.Префиксҳои феълсози забони адабии асри X кадомҳоянд?

- А андар, дар, боз, бар, фароз, фуруд Б ме, хаме
В фароз, фуруд Г би, бу

26.Феъли ёридохандаи «будан» дар забони адабии асри X боз чӣ гуна шаклҳоро дорост.

- А дигар шаклҳо надорад Б мебошад
В бод Г шаклҳои бувад, бед, бод

27.Дар забони адабии асри X кадом калимаҳо мансуби зарфанд.

- А фардо, имрӯз, дарӯз Б кам, зиёд, бисёр
В тез, охишта, ногаҳон

Г пор, перор, ногоҳ, ҳамвора, ҳамеша, ҳазмон, басе, басо, кунун, ҳануз

28.Дар забони адабии асри X чанд шакли пешоянди содда дида мешавад.

- А ду шакли пешоянди сода Б як шакли пешояндҳои содда
Б се шакли пешоянди содда Г чор шакли пешоянди содда

29.Дар забони адабии асри X кадом пайвандакҳои тобеъкунанда дида мешаванд.

- А пайвандакҳои тобеъкунандаи дида намешаванд
Б пайвандакҳои тобеъкунандаи ки, чун, чунки, агар, чунон ки то, азбаски, зеро ки, азери, эро
В бал, лекин, валекин Г у, ва, ё

30.Асосгузори забони адабии тоҷик кист?

- А Рудакӣ Б Шаҳиди Балхӣ В Фирдавсӣ Г Дакиқӣ

31.Дар осори Рудакӣ кадом калимаҳои синонимиро метавон мушоҳида кард.

- А хирад-ақл Б дил, қалб В замин, осмон, ситора
Г душман – ҳасм, нигор-накш, бод-насим, андӯҳ-ғам,

32.Ба забони шеърҳои Рӯдакӣ кӣ ба ҳамаи баланд додаанд?

- А Нафисӣ Б Абдулғани Мирзоев
В Малик – уш – шуаро Баҳор ва С.Айнӣ Г Бобочон Ғафуров

33.Дар «Шохнома»-и Фирдавсӣ кадом синонимҳо дида мешаванд.

А подшоҳ-шоҳ, Хусрав, шахриёр, точдор, чахондор

Б подшоҳ, амир, мир

В соҳибқирон, мир, амир

Г замин, осмон, дарахт

34.Калимаҳои «муъбад», «гав», «эдун», «дайхим», «ял» дар забони адабии ҳозираи тоҷик чӣ гуна доираи истеъмол доранд?

А истеъмол намешаванд

Б камистеъмоланд

В серистеъмоланд

Г калимаҳои мурда ҳисоб меёбанд

35.Калимаҳои «элхон», «хокон», «танго», «ҷумла» ба забони тоҷикӣ аз кадом забон иқтибос шудаанд.

А аз забони арабӣ

Б аз забонҳои туркӣ ва муғулӣ

В аз забони паҳлавӣ

Г аз забони суғдӣ

36.Оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ ба чанд гурӯҳи забонӣ ҷудо мешаванд:

А ба 12 гурӯҳи забонӣ

Б ба 14 гурӯҳи забонӣ

В ба 13 гурӯҳи забонӣ

Г ба 15 гурӯҳи забонӣ

37.Калимаҳои «дирҳам», «динор», «сим», «наргис», «ёқут», «зумуррад» аслан аз кадом забон сар задаанд?

А арабӣ

Б паҳлавӣ

В юнонӣ

Г суғдӣ

САВОЛНОМАҲОИ ТЕСТ БАРОИ НАЗОРАТИ МАРРАВИИ II

1. Муаллифи асари «Тазҳиб-ус-сибён» кист?

А Саидхочаи Гулханӣ

Б Садриддин Айний

В Шохин Абулноҷиди Зуфунун

Г Абдулқарими Офарин

2. Охириин дастовардҳои илмӣ шарқшиносии асри XX дар шакли кадом силсилаи китобҳои басо пурмӯхтаво ва мукаммал аз ҷоп баромад:

А введениe в иранскую филологию

Б иранские языки

В основы иранского языкознания

Г язык Авесты

3.Алифбои забони авестой барои ифодаи садонокҳо чанд аломат дорад.

А 14 аломат

Б 15 аломат

В 13 аломат

Г 12 аломат

4.Мақолаҳои «Забони тоҷикӣ» ва «Ҷавоби ман»-ро кӣ навиштааст.

А Зехнӣ

Б Саидризо Ализода

В Садриддин Айни

Г Абдулвоҳиди Мунзим

1. Аҳмади Дониш категорияи ҷамъи исмҳоро асосан бо чанд роҳ ифода мекунад:

А бо се роҳ Б бо ду роҳ

В бо як роҳ Г бо чор роҳ

2. Калимаи ёл дар ашъори Фирдавсӣ ба кадом маъно кор фармуда шудааст?

А кашф

Б калид

В мактаб

Г кафш

3. Барои чӣ забони асарҳои С.Айнӣ раво ва умумфаҳм мебошанд?

А Дар забони С.Айнӣ забон, шева ва тарзи гуфтори гуногуни тасвиршаванди инъикос ёфтаанд.

Б Устод Айнӣ дар асарҳои худ калима-терминҳои душворфаҳмро истифода набурдааст.

В Устод Айнӣ дар асарҳои худ бештар калимаҳои маҳаллиро моҳирона истифода бурдааст.

Г Забони асарҳои устод Айнӣ аз ҳар ҷиҳат мукаммаланд.

4. Устод Айнӣ соли дар конференцияи илмӣ тоҷикони Ўзбекистон дар Самарқанд баромад карда оид ба лаҳҷаи Бухоро сухан кард?

А соли 1932

Б соли 1925

В соли 1930

Г соли 1917

5. Маънои калимаи ЯЛВУЧ-ро муайян кунед:

А кафгир

Б амалдори ҳарбӣ

В пешвои дин

Г бигиз

6. С.Айнӣ дар мақолаи «Дар бораи китобҳои мактабии тоҷикон» лаҳҷаи кучоро тадқиқ кардааст?

А Самарқанд, Хўҷанд, Ўротеппа

Б Кўлоб, Конибодом, Панҷакент

В Ҳисор, Помир, Дарвоз

Г Фалғор, Мастҷоҳ, Қаротегин

7. Дар забони асари А.Дониш кадом шакли ҷонишини номуайяний бисёр кор фармуда шудааст?

А «одаме»

Б «фалон»

В «касе»

Г «онҳое ки»

8. Дар забони А.Дониш шакли давмодори феъл бо ёрии кадом калима сохта

шудааст?

А) «гирифтани»

Б) «гуфтани»

В) «додани»

Г) «рафтани»

9. Яке аз асари машҳуртарини А.Дониш кадом ба шумор меравад?

А) «Чомеъ-ут-тавоҳид»

Б) «Калила ва Димна»

В) «Донишнома»

Г) «Наводир-ул-вақоъ»

10. Калимаҳои «элхон», «хокон», «танго», «ҷумла» ба забони тоҷикӣ аз кадом забон иқтибос шудаанд.

Г банда, фақир

А дар соли 958

Б дар соли 808

В дар соли 900

Г дар соли 978

А дигар шаклҳо надорад

Б мебошад

В бод

Г шаклҳои бувад, бед, бод

24.Лексикаи ҳарбии «Шохнома»-и Фирдавсӣ кадомҳо аст?

А тир, чавшан, қалам

Б лашкар, сипох, посбон, чанг, размгох, чавшан, найза, тег, сипар

В най, карнай, табира, шайпур, чанг, дил, қалб

Г найза, тир, дил, қалб

25.Кадам забоншиносони тоҷик «Системаи хат дар порсии қадим аз системаи хати забони аккодӣ, ки забони расмӣи давлатӣ Ошӯрӣ буд, қабул шудааст», гуфтаанд.

А Каримов А. Оранский И.М.

Б Соколов С.Н., Эдельман Д.И.

В Р.Х.Додхудоев, Л.Г.Гертсенберг

Г Парвиз Нотили Хонлари, Ризо Муроди Ғиёсобо

26. Теъдоди падежҳо дар забони порсии қадим чандтоанд

A 7TO

Б 6ТО

B 9_{TO}

 $\Gamma_{8\text{TO}}$

«Таърихи забони тоҷикӣ»

Саволҳои назорати ниҳой

Барои донишҷӯёни курси III, семестри 5-6

Фан: Таърихи забони адабии тоҷик

ВАРИАНТИ 1

1. Садриддин Айни ва матбуоти тоҷик дар солҳои 20-30
2. Чаро Аҳмади Дониш дар забон ва услуби адабӣ усули содданависиро пеш гирифт?
3. Шаклгирии забони дарӣ.
4. Ба исмҳои хос ва ҷинс аз ашъори шоирони асри IX-X мисол биёред.
5. Забони назм дар асри X.

ВАРИАНТИ 2

1. Мавқеи С. Айнӣ дар инкишофи лексикаи забони адабии тоҷик
2. Мавқеи адибони маорифпарвар дар инкишофи забон
3. Ба исмҳои абстракт аз осори адибони асри Х мисол биёред.
4. Дар бораи феълҳои осори хаттии асрҳои IX-X маълумот диҳед.

5. Таркиби луғавии забони адабии асри X ва калимаҳои иқтибосӣ;

ВАРИАНТИ 3

1. Маълумот дар бораи ҳиссаҳои номии нутқи асри IX-X.
2. Таърихи забон вобаста ба кадом манбаъҳо омӯхта мешавад.
3. Тафовути семантикии калимаҳо дар забони адабии асри х
4. Забон гуфта чиро мефаҳмед? Шарҳи як байт аз Саъдӣ дар бораи забон
5. Садриддин Айний ва матбуоти тоҷик дар солҳои 20-30

ВАРИАНТИ 4

1. Шумора дар забони адабии асри X. (мисолҳо биёред)
2. Гуфтаҳои устод Айний оиди матбуоти даврӣ ва забони халқ
3. Феъл дар «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Дониш.
4. Хизматҳои бузурги устод Айний дар инкишофи забони адабии тоҷик
5. Мавқеи артикли номуайянии -е дар назм ва насри асри X.

ВАРИАНТИ 5

1. Дарачаҳои сифат ва мавқеи онҳо дар осори адибони асри X
2. Баҳои устод Айний ба услуби шеърҳои Рӯдакӣ.
3. Оиди тарзи тасвири артикли номуайянии –е дар «Савонех-ул-масолик»-и Возех маълумот диҳед.
4. Чаро Аҳмади Дониш дар забони асарҳои худ калимаҳои русиро қор фармуд?
5. Масъалаҳои аз дигар сохтани алифбо ва вобаста ба он забони адабии тоҷик.

ВАРИАНТИ 6

1. Аҳамияти таърихии ёдгориҳои хаттии забони қадима дар омӯзишу тадқиқи забон, таърих ва ҷуғрофияи мардуми эронинаҳод.
2. Шаклҳои тасрифӣ ва ғайритасрифии феъл дар асри X
3. Оиди антонимҳо аз ашъори Рӯдакӣ мисол биёред
4. Мавқеи мақолу зарбулмасалҳо дар забони муосири мо
5. Хусусиятҳои забони «Савонех-ул-масолик»-и Возехро баён намоед.

ВАРИАНТИ 7

1. Пешванд ва пасвандҳои феълсоз дар асри IX-X.
2. Рӯдакӣ-асосгузори забони адабии тоҷик
3. Оиди давраҳои тараққиёти таъри забони адабии тоҷик маълумот диҳед.
4. Омонимҳо, синонимҳо ва антонимҳо дар осори асри X.
5. Забон гуфта чиро мефаҳмед? Шарҳи байт аз Саъдӣ дар бораи забон

ВАРИАНТИ 8

1. Хизматҳои Рӯдакӣ дар ташаккули забони адаби тоҷик
2. Ба калимаи **май** ва синонимҳои он аз ашъори шоирон мисол биёред.
3. Калимасозии исм дар осори асри X.
4. Садриддин Айний ва матбуоти тоҷик дар солҳои 20-30
5. Дар бораи асари тиббии Майсарӣ (асри X) маълумот диҳед.

ВАРИАНТИ 9

1. Мавқеи кадом шоирон дар густариши забони адабӣ баланд буд
2. Рӯдакӣ ва забони халқ
3. Феъл дар «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш.
4. Даврабандии таърихӣ забонҳои эронӣ.(се давраи бузурги таърихӣ).
5. Хусусиятҳои лексикаӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ.

ВАРИАНТИ 10

1. Истифодаи забони гуфтугӯии халқӣ дар осори Рӯдакӣ
2. Аҳамияти таърихӣ ёдгориҳои хаттии забони қадима дар омӯзишу тадқиқи забон, таърих ва ҷуғрофияи мардуми эронинаҳод.
3. Аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ оиди омӯнимҳо мисол биёред.
4. Мавқеи Қорӣ Раҳматуллоҳи Вазех дар забони адабӣ.
5. Фонди асосии луғавӣ ва сохти грамматикӣ забони адабии тоҷик дар асрҳои XI-XIII.

ВАРИАНТИ 11

1. Мавқеи Қорӣ Раҳматуллоҳи Вазех дар забони адабӣ.
2. Ибораҳои рехта ва таъбирҳои мачозӣ дар ашъори Рӯдакӣ
3. Антонимҳо: аломат, миқдор, ҳолатро ифода кардани онҳо дар асри X.
4. Таърихи забон вобаста ба кадом манбаъҳо омӯхта мешавад.
5. Шоҳнома намунаи дурахшони ёдгории хаттии асри X.

ВАРИАНТИ 12

1. «Гуфтори нарм занчири дилхост» шарҳ диҳед. Бо байт исбот кунед.
2. Ибораҳои тасвирии фразеологӣ дар осори Рӯдакӣ
3. Таркиби луғавии осори Рӯдакӣ аз ҷиҳати обуранги услубӣ
4. Дар бораи феълҳои осори хаттии асрҳои IX-X маълумот диҳед.
5. Хусусиятҳои грамматикӣ забони «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ.

ВАРИАНТИ 13

1. Забон гуфта чиро мефаҳмед? Шарҳи байт аз Саъдӣ дар бораи забон

2. Мубтадо. Ифодаи муносибатҳои мубтадо ва пуркунанда дар асрҳои IX-X
3. Даврабандии таърихии забонҳои эронӣ.(се давраи бузурги таърихӣ).
4. Ташаккули забони тоҷикӣ.
5. Мавқеи калимаҳои иқтибосӣ дар ашъори Рӯдакӣ.

ВАРИАНТИ 14

1. Мавқеи префиксҳои **ме- ва ҳаме- ро** дар «Шоҳнома» муайян кунед.
2. Ҷонишинҳо дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ
3. Мавқеи Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ дар забони адабӣ.
4. Ибораҳои рехтаи фразеологӣ дар осори Рӯдакӣ.
5. Вазъияти забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX.

ВАРИАНТИ 15

1. Ташаккули забони дарӣ дар Мовароуннахру Хуросон
2. Андешаҳои бузургон оиди забон
3. Фарҳангҳои аввалини забони дарӣ
4. Мавқеи мақолу зарбулмасал дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ.
5. Забони назм дар охири асри XIX.

ВАРИАНТИ 16

1. Мавқеи устодони сухан дар инкишофи забони адабии тоҷик
2. Тафовути грамматикӣ дар давраҳои забони адабии тоҷик
3. Ҷаро Аҳмади Дониш дар забон ва услуби адабӣ усули содданависиро пеш гирифт.
4. Хусусиятҳои лексикӣ асрҳои IX-X.
5. Хусусияти луғавӣ «Ғулистон»-и Саъдии Шерозӣ ва аҳамияти он.

ВАРИАНТИ 17

1. Даврабандии таърихии забонҳои эронӣ.(се давраи бузурги таърихӣ).
2. Пешравии таълим дар давраи маорифпарварӣ
3. Таърихи забон вобаста бо кадом манбаъҳо омукта мешавад.
4. Дар бораи қиссаи таърихии «Деваштич» сухан ронед.
5. Адибони маорифпарвар (Аҳмади Дониш, Возеҳ, Савдо, Ҳайрат) ва хизматҳои онҳо дар инкишофи забони тоҷикӣ.

ВАРИАНТИ 18

1. Тафовути грамматикӣ дар давраҳои забони адабии тоҷик
2. Бо префикси **би-** аз ашъори Рӯдакӣ мисол биёред
3. «Ғуфтори нарм занҷири дилхост» шарҳ диҳед. Бо байт исбот кунед.

4. Мавқеи пешояндҳои **-дар** ва **-андар** ро дар «Шоҳнома» муайян кунед.
5. Оиди қоидаи ҷамъбандии исмҳо дар «Савонех-ул-масолик» маълумот диҳед.

ВАРИАНТИ 19

1. Садриддин Айни ва матбуоти тоҷик дар солҳои 20-30
2. Ҷаро Аҳмади Дониш дар забон ва услуби адабӣ усули содданависиро пеш гирифт.
3. Шаклгирии забони дарӣ.
4. Ба исмҳои хос ва ҷинс аз ашъори шоирони асри IX-X мисол биёред.
5. Забони назм дар асри X.

ВАРИАНТИ 20

1. Мавқеи С. Айни дар инкишофи лексикаи забони адабии тоҷик
2. Мавқеи адибони маорифпарвар дар инкишофи забон
3. Истифодаи калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ дар осори Аҳмади Дониш ва сабабҳои иҷтимоӣ ва таърихӣ он.
4. Дар бораи феълҳои осори хаттии асрҳои IX-X маълумот диҳед.
5. Таркиби луғавии забони адабии асри X ва калимаҳои иқтибосӣ.

ВАРИАНТИ 21

1. Густариши забони бохтарӣ.
2. Таърихи забон вобаста ба кадом манбаъҳо омӯхта мешавад.
3. Тафовути семантикии калимаҳо дар забони адабии асри X
4. Забони асарҳои Аҳмади Дониш
5. Садриддин Айни ва матбуоти тоҷик дар солҳои 20-30

ВАРИАНТИ 22

1. Шумора дар забони адабии асри X. Аз ашъори адибон ба мисол биёред.
2. Гуфтаҳои устод Айни оиди матбуоти даврӣ ва забони халқ
3. Феъл дар «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Дониш.
4. Истифодаи калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ дар осори Аҳмади Дониш ва сабабҳои иҷтимоӣ ва таърихӣ он.
5. Мавқеи артикли номуайянии -е дар назм ва насри асри X.

ВАРИАНТИ 23

1. Нақши китоби Оранский И.Н. «Введение в иранскую филологию» дар таърихи забони адабӣ.
2. Баҳои устод Айни ба услуби шеърҳои Рӯдакӣ.
3. Оиди тарзи тасвири артикли номуайянии —е дар «Савонех-ул-масолик»-и Возех маълумот диҳед.

4. Чаро Аҳмади Дониш дар забони асарҳои худ калимаҳои русиро кор фармуд?
5. Системаи фонетикӣ ва сохти грамматикаи забони бохтарӣ.

ВАРИАНТИ 24

1. Хизматҳои Рӯдакӣ дар ташаккули забони адаби тоҷик
2. Дараҷаи омӯзиши забони хоразмӣ.
3. Калимасозии исм дар осори асри X.
4. Садриддин Айний ва матбуоти тоҷик дар солҳои 20-30
5. Таҳлили лингвистикии «Ғулистон».

ВАРИАНТИ 25

1. Маълумот дар бораи Оранский И.Н. «Введение в иранскую филологию».
2. Рӯдакӣ-асосгузори забони адабии тоҷик
3. Иқтибоси калимаҳои русӣ-интернационалӣ дар осори Аҳмади Дониш ва зарурати он.
4. Омонимҳо, синонимҳо ва антонимҳо дар осори асри X.
5. Муҳаккикони муҳимтарини забони хоразмӣ.

ВАРИАНТИ 26

1. Тадқиқгарони матнҳои қадимаро бо асарҳояшон номбар кунед.
2. Шаклҳои тасрифӣ ва ғайритасрифӣи феъл дар асри X
3. Оиди антонимҳо аз ашъори Рӯдакӣ мисол биёред
4. Хусусияти номуайяний дар байни забони адабии пешина ва ҳозираи тоҷик.
5. Хусусиятҳои забони «Савонех-ул-масолик»-и Возехро баён намоед.

ВАРИАНТИ 27

1. Корбасти вожаҳо дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ
2. Забон ва услуби асарҳои насри асрҳои XIII-XV
3. Оиди антонимҳо аз ашъори Рӯдакӣ мисол биёред
4. Маълумот дар бораи китоби Қутбиддин Муҳторӣ «Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ».
5. Хусусиятҳои забони «Савонех-ул-масолик»-и Возехро баён намоед.

ВАРИАНТИ 28

1. Нақши китоби Қутбиддин Муҳторӣ «Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ» дар омӯзиши осори Рӯдакӣ.
2. Рӯдакӣ-асосгузори забони адабии тоҷик
3. Оиди даврони таракқиёти таърихи забони адабии тоҷик маълумот диҳед.
4. Хусусияти луғавии «Бӯстон» -и Саъдии Шерозӣ ва аҳамияти он.
5. Густариши забони бохтарӣ.

ВАРИАНТИ 29

1. Садриддин Айни ва матбуоти тоҷик дар солҳои 20-30
2. Дар бораи забони асарҳои Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ маълумот диҳед
3. Шакли забони дарӣ.
4. Хусусиятҳои луғавии “Ғулистон”-и Саъдии Шерозӣ
5. Забони назм дар асри Х.

ВАРИАНТИ 30

1. Мавқеи адибони маорифпарвар дар инкишофи забон
2. Хусусиятҳои грамматикӣ забони осори Аҳмади Дониш.
3. Хусусияти луғавии «Ғулистон»-и С.Шерозӣ ва аҳамияти он.
4. Таърихи луғавии забони адабии асри Х ва калимаҳои иқтибосӣ
5. Мавқеи матбуоти даврӣ дар ҳаёти сиёсӣ, адабӣ ва ҷамъиятии халқи тоҷик(солҳои 20 - 30).

ВАРИАНТИ 31

1. Дар бораи тафсути семантикӣ калимаҳо дар забони адабии асри Х маълумот диҳед
2. Ғуфтаҳои устод Айни оиди матбуоти даврӣ ва забони халқ
3. Нақши китоби Оранский И.Н. «Введение в иранскую филологию» дар таърихи забони адабӣ
4. Истифодаи калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ дар осори Аҳмади Дониш ва сабабҳои иҷтимоӣ ва таърихӣ он.
5. Мавқеи артикли номуайянии -е дар назм ва насри асри Х.

ВАРИАНТИ 32

1. Маълумот дар бораи ҳиссаҳои номии нутқи асри IX-X.
2. Таърихи забон вобаста ба қадом манбаъҳо омӯхта мешавад.
3. Тафсути семантикӣ калимаҳо дар забони адабии асри Х
4. Забони асарҳои Аҳмади Дониш
5. Садриддин Айни ва матбуоти тоҷик дар солҳои 20-30

ВАРИАНТИ 33

1. Истифодаи забони ғуфтгӯии халқӣ дар осори Рӯдакӣ
2. Аҳамияти таърихӣ ёдгориҳои ҳатти забони қадима дар омӯзишу тадқиқи забон, таърих ва ҷуғрофияи мардуми эронинаҳод.
3. Забон ва тарзи баёни адабиёти охири асри XIX ва ибтидои асри XX.
4. Мавқеи Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ дар забони адабӣ.
5. Фонди асосии луғавӣ ва сохти грамматикӣ забони адабии тоҷик дар асрҳои XI-XIII.

ВАРИАНТИ 34

1. Мавқеи Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ дар забони адабӣ.

2. Хусусиятҳои ба худ хоси забони хоразмӣ.
3. Маълумот дар бораи китоби Қутбиддин Мухторӣ «Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ».
4. Таърихи забон вобаста ба кадом манбаъҳо омӯхта мешавад.
5. Хусусияти услубии «Бӯстон» ва «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ ва аҳамияти он.

ВАРИАНТИ 35

1. «Гуфтори нарм занчири дилхост» шарҳ диҳед. Бо байт исбот кунед.
2. Иқтибоси калимаҳои русӣ-интернатионалӣ дар осори Аҳмади Дониш ва зарурати он.
3. Оиди давраҳои таърихи забони адабии тоҷик маълумот диҳед.
4. Имло ва лексикаи забони дарӣ
5. Ёдгориҳои хаттии асри X ва мазмуну мундариҷаи онҳо.

ВАРИАНТИ 36

1. Аз байти Саъдии Шерозӣ чор мисраро таҳлили лексикӣ-грамматикӣ кунед
2. Оиди тағироте, ки дар забони адабии тоҷик дар давоми асрҳои XI-XIII ба вучуд омадааст, маълумот диҳед.
3. Даврабандии таърихии забонҳои эронӣ.(се давраи бузурги таърихӣ).
4. Ташаккули забони дарӣ.
5. Мавқеи калимаҳои иқтибосӣ дар ашъори Рӯдакӣ.

ВАРИАНТИ 37

1. Мавқеи префиксҳои **ме-** ва **ҳама-** **ро** дар «Шоҳнома» муайян кунед.
2. Забон ва услуби ашъори Рӯдакӣ аз дидгоҳи олимон.
3. Мавқеи Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех дар инкишофи забони адабӣ.
4. Ибораҳои рехтаи фразеологӣ дар осори Рӯдакӣ.
5. Вазъияти забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX.

ВАРИАНТИ 38

1. Хизматҳои Рӯдакӣ дар ташаккули забони адабии тоҷик
2. Гуфтаҳои устод Айни оиди матбуоти даврӣ ва забони халқ
3. Феъл дар «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш.
4. Истифодаи калимаҳои туркӣ-ӯзбекӣ дар осори Аҳмади Дониш ва сабабҳои иҷтимоӣ ва таърихӣ он.
5. Мавқеи артикли номуайянии **-е** дар назм ва насри асри X.

6.5. ТАРҚАТМА МАТЕРИАЛЛАР

Алифбои авастой (бо намунаҳо)

1. Ҳарфҳои садонок

№	Авастой	Баробар бо тоҷикӣ	Транскрипсия	Намуна аз Авасто	Транскрипсия	Маъно
1	𐬀	“а”-и кӯтоҳ	a	𐬀𐬵𐬀𐬵𐬀	ahura	худо
2	𐬁	“о”-и дароз	ā	𐬁𐬵𐬀𐬵𐬀	ādā	деҳиш
3	𐬂	“э”-и кӯтоҳ	e	𐬂𐬵𐬀𐬵𐬀𐬵𐬀𐬵𐬀	yazamaide	мепарастам
4	𐬃	“э”-и дароз	ē	𐬃𐬵𐬀𐬵𐬀𐬵𐬀	daēnā	дин
5	𐬄	“е” ва “э”-и кӯтоҳ	ə	𐬄𐬵𐬀𐬵𐬀𐬵𐬀𐬵𐬀	əvərəzika	бекор
6	𐬅	“е” ва “э”-и дароз	ē	𐬅𐬵𐬀𐬵𐬀𐬵𐬀𐬵𐬀	ēmavant	неруманд
7	𐬆	“ӯ”-и кӯтоҳ	o	𐬆𐬵𐬀𐬵𐬀𐬵𐬀	gaona	гуна
8	𐬇	“ӯ”-и дароз	ō	𐬇𐬵𐬀𐬵𐬀𐬵𐬀	nōit	нӯх
9	𐬈	ou	ā	𐬈𐬵𐬀𐬵𐬀𐬵𐬀	ānhan	дахон
10	𐬉	on	a	𐬉𐬵𐬀𐬵𐬀𐬵𐬀	asu	ток, шоха
11	𐬊	“и”-и кӯтоҳ	i	𐬊𐬵𐬀𐬵𐬀𐬵𐬀	iḍa	акнун
12	𐬋	“и”-и дароз	ī	𐬋𐬵𐬀𐬵𐬀𐬵𐬀	ištī	дороӣ
13	𐬌	“у”-и кӯтоҳ	u	𐬌𐬵𐬀𐬵𐬀𐬵𐬀	urvarā	растанӣ
14	𐬍	“у”-и дароз	ū	𐬍𐬵𐬀𐬵𐬀𐬵𐬀	ūva	ғизо, чарб

1. Ҳамсадоҳо

№	Авастоӣ	Баробар бо тоҷикӣ	Транскрипсия	Намуна аз Авасто	Транскрипсия	Маъно
15	و	к	k	و.د	kor	кардан
16	غ	г	g	غ.د	gam	гом задан, рафтан
17	خ	х	x = kh	خ.د	xratu	хурд
18	ژ	ғ	γ = gh	ژ.د	γžar	равон
19	ځ	ч	č = ch	ځ.د	čivra	шудан чехра
20	ځ	ҷ	ǰ	ځ.د	jāmāspa	Ҷомосп
21	ت	т	t	ت.د	tafnu	таб
22	د	д	d	د.د	dūra	дур
23	ث	с (ث)	ṡ = th	ث.د	gāvā	Госо
24	ذ	з (ذ)	ḏ = dh	ذ.د	bavḏa	бӯи хуш
25	ط	т	t̥	ط.د	barat̥	мебарад
26	پ	п	p	پ.د	pərətu	пул
27	ب	б	b	ب.د	bar	бурдан
28	ف	ф	f	ف.د	fraēšta	фаришта, фиристода
29	و	в (дарав)	w	و.د	awra	абр
30	ڤ	нг	ŋ (long)	ڤ.د	vaŋhu	бех, хуб
31	ڤ	нг	ŋ	ڤ.د	daiŋhu	деха, русто
32	ن	н	n	ن.د	nmāna	хонумон
33	ن	н	ṇ	ن.د	haētumaṇt	руди Хирманд
34	م	м	m	م.د	myazda	Мйазд
35	ي	Й (дар ав.)	Y	ي.د	yasna	ситоиш, парастииш
36	و	й (кӯтоҳ)	y	و.د	nyāka	ниё

١

aṭ. fravaxšyā. nū. gūšōdūm. nū. sraotā.
yaēčā. asanāṭ. yaēčā. dūrāṭ. išathā.
nū. īm. vīspā. čithrē. zī. mazdawnhōdūm.
nōiṭ. daibitīm. duš-sastiš. ahūm. mərəšyāt.
akā. varanā. drəgvaw. hizvā. āvərətō

٢

aṭ. fravaxšyā. aṇhēuš. mainyū. paouruye.
yavaw. spanyaw. ūitī. maravaṭ. yēm. angrēm.
nōiṭ. nā. manaw. nōiṭ. sēnghā. nōiṭ. xratavō.
naēdā. varanā. nōiṭ. uxdhā. naēdā. šyaothənā.
nōiṭ. daēnaw. nōiṭ. urvanō. hačaiṇte.

٣

aṭ. fravaxšyā. aṇhēuš. ahyā. paourvīm.
yā. mōi. vidvaw. mazdaw. vaočaṭ. ahurō.
yōi. īm. vē. nōiṭ. ithā. maṭhrēm. varəšēntī.
yathā. īm. mənāičā. vaočačā.
ēaibyō. aṇhēuš. avōi. aṇhaṭ. apēməm.

٤

aṭ. fravaxšyā. aṇhēuš. ahyā. vahištəm.
ašāṭ. hačā. mazdaw. vaēdā. yē. īm. dāt.
ptarēm. vaṇhēuš. varəzayanō. mananḥō.
aṭ. hōi. dugədā. hušyaothənā. āramaitiš.
nōiṭ. diwžaidyāi. vīspā-hišas. ahurō.

at̥. fravaxšyā. hyat̥. mōi. mraot̥. spəntōtəmō.
 vačē. srūidyāi. hyat̥. marətaēibyō. vahištəm.
 yōi. mōi. ahmāi. sərəošəm. kaṇ. čayasčā.
 upā. jīmən. haurvātā. amərətātā.
 vañhēuš. manyēuš. šyaothənāiš. mazdaw. ahurō.

at̥. fravaxšyā. vīspanəm. mazištəm.
 stavas. aša. yē. hudaw. yoi. hənti.
 spəntā. mainyū. sraotū. mazdaw. ahurō.
 yehyā. vahme. vohū. frašī. mananhā.
 ahyā. xratū. frō. mā. sāstū. vahištā.

yehyā. savā. išawnti. rādanhō.
 yōi. zī. jvā. awnharəčā. bvaṇtičā.
 amərətāitī. ašāinō. urvā. aēšō.
 utayūtā. yā. nərəš. sādrā. drəgvatō.
 tāčā. xšathrā. mazdaw. dāmiš. ahurō.

tēm. nē. staotāiš. nemanhō. ā. vīvarəšō.
 nū. zīt̥. čašmainī. vyādarəsəm.
 vañhēuš. manyēuš. šyaothənahyā. uxdhaḥyāčā.
 vīduš. ašā. yēm. mazdām. ahurəm.
 at̥. hōi. vahmēṇg. dāmāne. garō. nidāmā.

tēm. nē. vohū. maṭ. mananhā. čixšnušō.
 yē. nē. usēn. čōrēt. spēncā. aspēncā.
 mazdaw. xšathrā. vərəzēnyaw. dyāt. ahurō.
 pasuš. vīrēng. ahmākng. fradathāi. ā.
 vanhēuš. ašā. haozathwāt. ā. mananhō.

tēm. nē. yasnāiš. āramatōiš. mimaghžō.
 yē. ąnmēnī. mazdaw. srāvī. ahurō.
 hyāt. hōi. ašā. vohučā. čōišť. mananhā.
 xšathrōi. hōi. haurvātā. amərətātā.
 ahmāi. stōi. dąn. təvišī. utayūitī.

yastā. daəvəng. aparō. mašyąščā.
 tarē-mąstā. yōi. īm. tarē-mainyaṇťā.
 anyēng. ahmaṭ. yē. hōi. arəm. manyātā.
 sacšyaṇťō. dēng. patōiš. spəṇťā. daēnā.
 urvathō. rātā. ptā. vā. mazdā. ahurā.

Тарҷумаи маъноии матни боло (Ясно. Ҳоти 45)

Банди 1

Инак, сухан мегӯям: Эй касоне, ки аз дуру наздик омада ва хостор(-и омӯзиш)ед. Акнун ҳамаи Шумо гӯш фаро дихед ва сухани равиши маро бишнавед ва хуб ба ёд биспоред: “Мабод, ки омӯзгори бад дигарбора зиндагии (Шумо)ро табоҳ кунад (ва) дурванд бо забони худу бо дужбовариаш Шуморо ба гумроҳӣ бикашонад”.

Банди 2

Инак, сухан мегӯям аз ду мину: Дар оғози офариниш Сипандмину, он дигаре Минуи Нопокро чунин гуфт: “На манаш, на омӯзиш, на хирад, на бовар, на гуфтор, на кирдор, на дин ва на равони мо ду мину бо ҳам созгоранд.

Банди 3

Инак, сухан мегӯям аз ончи Маздо Ахураи доно дар (бораи) бунёди ҳастӣ ба ман гуфт: (Касоне) аз миёни Шумо, ки Мансара-ро (гуфтори эзадӣ) бад-он сон, ки ман бад-он меандешам ва аз он сухан мегӯям, ба кор набанданд, (дар) поёни зиндагӣ (баҳра)-шон дарегу дард хоҳад буд.

Банди 4

Инак, сухан мегӯям аз ончи дар зиндагӣ аз ҳама чиз беҳтар аст. Аз Аша дарёфтам, ки Маздо офаридгори ӯ ва Падари Маниши Неки кушост ва Орамито Духтари неккуниши ҳамуст. Ахураи аз ҳама чиз Огохро натавон фирефт.

Банди 5

Инак, сухан мегӯям аз ончи (он) Сипандтарин (**spantotamo**, аз сифоти махсуси Ахурамаздо) маро гуфт: Сухане, ки шуниданаш мардумонро беҳтарин (кор) аст. “Онон, ки омӯзишҳои маро арҷ бигузоранду пайравӣ кунанд, ба расоӣ ва ҷовидонагӣ хоҳанд расид ва бо кирдорҳои Маниши Нек ба Маздо Ахура (хоҳанд пайваст).

Банди 6

Инак, сухан мегӯям (аз он, ки) бузургтарин (**mazišta**, аз сифоти вижаи Ахурамаздо) аст. Дар партави Аша меситоям (ӯро), ки нек огоҳ аст (ва) ононро (эҳтимол ишора ба Амшоспандон аст), ки бо ӯ хастанд. (Бишавад, ки) Маздо Ахура бо Сипанди Минуи хеш (ситоиши маро) бишнавад. Дар партави Маниши Нек хоҳам кӯшид, ки меҳрварзона бад-ӯ бирасам. (Бишавад, ки ӯ) бо хиради хеш маро аз ончи беҳтарин (чиз) аст, биогохонад.

Банди 7

Ўст, ки ҳамаи Родон (чавонмардон) – ҳамаи онон, ки буданд ва хоҳанд буд, растагории хешро аз вай хостор мешаванд. Равони

Ашаван ба ҷовидонагӣ ва комравой хоҳад пайваст ва равони Дурванд баростӣ ҳамвора дар ранҷ хоҳад буд. Ин (фармон)ро Маздо Аҳура бо Минуи Шаҳриёрии (хеш) барниҳодааст.

Банди 8

Бо ситоишҳо ва ниёишҳои хеш бад-ӯ рӯй меоварам ва бо чашми дил ўро мебинам. Маздо Аҳураро дар партави Аша ва бо андешав ва гуфтору кирдори нек мешиносам ва ниёишҳои худро Гарзмони ӯ фуру менихам.

Банди 9

Ўро бо Маниши Нек хушнуд мекунам; ўро, ки ба хости хеш беҳрӯзӣ ва тирарӯзӣ - ҳардуро барои мо офаридааст. (Бишавад, ки) Маздо Аҳура бо Минуи Шаҳриёрии хеш моро (неруи) кор кардан бахшад, то дар партави Маниши Нек ва Аша ва бо некогоҳӣ ба пешрафти (кори) мардумон бикўшем.

Банди 10

Ўро бо (ёрии) Орамито меситоем ва гиромӣ медорем; ўро, ки ҳамвора Маздо Аҳура хонда мешавад; (ўро, ки) дар партави Аша ва Маниши Неки худ моро навид дод, ки дар Минуи Шаҳриёрии вай ба Расоӣ ва Ҷовидонагӣ хоҳем пайваст ва ба мо тандурустӣ ва тавоноӣ хоҳад бахшид.

Банди 11

Пас, касе, ки бо девон ва мардумони (пайрави) онон душманӣ меварзад, (роҳаш) аз (роҳи) он кас, ки Маздо Аҳураро хор мешуморад ва зишт меангорад, ҷудост. (Чунин касе) дар бораи ӯ (Маздо Аҳура) ва раҳонандагони донову ёварони дини пок нек меандешад ва (Маздо Аҳура) ўро дўст, бародар ва балки падар хоҳад буд.

Алифбои Порсии қадим (меҳӣ, фонашакл (клинообразное письмо))

Знаки для гласных

$\bar{m}$ a $\ddot{w}$ i $\langle \bar{w}$ u

Знаки для согласных + a

$\models k^a$ $\langle \bar{m} x^a$ $\langle \bar{m} g^a$ $\langle \bar{h}^a$ $\bar{w} \check{c}^a$ $\neg \langle j^a$ $\langle \neg y^a$
 $\models \bar{w} t^a$ $\langle \bar{w} \check{u}^a$ $\bar{w} d^a$ $\langle \bar{n}^a$ $\bar{w} \check{u}^{ra}$ $\models r^a$ $\models s^a$
 $\bar{w} \check{s}^a$ $\neg \neg z^a$ $\bar{w} p^a$ $\langle \bar{f}^a$ $\models b^a$ $\neg \bar{w} m^a$ $\neg \models v^a$

Знаки для согласных + u

$\langle \bar{k}^u$ $\langle \bar{g}^u$ $\bar{w} t^u$ $\langle \bar{w} d^u$ $\langle \bar{n}^u$ $\neg \langle r^u$ $\models \neg m^u$

Знаки для согласных + i

$\neg \langle \bar{j}^i$ $\models \bar{w} d^i$ $\langle \bar{m}^i$ $\bar{w} v^i$.

Знаки для словораздела

$\langle$ $|$

Идеограммы

$\models \langle \bar{K}$ xšāyaθiya (XŠ)-«царь», $\bar{w} \bar{w} \bar{w}$ būmi (BU)-«земля»,

$\neg \neg |$ бага (BG)-«боз», $\models \models \langle$ a^huramazdā (AM)-«Ахурамазда»,

$\bar{w} \bar{w} | |$ dahyu (DH)-«страна».

Числительные

$|$ 1 $|$ 2 $|||$ 5 $|||||$ 8 $|||||$ 9 $\langle$ 10

$\langle |$ 12 $\{$ 20 $\{ |$ 23 и т.д.

Намунаи хати мехӣ аз катибаи Бехсутун:

a d^a m^a d^a a^u r^a y^a v^a u š^a x^a š^a
 \ m̄ n̄ -h̄ \ n̄ m̄ Ē K- -Ē <n̄ r̄ \ <<n̄ r̄
 a y^a ŷ^a i y^a v^a z^a r^a k^a x^a š^a a y^a ŷ^a
 m̄ K- K̄l̄ n̄ K- \ -Ē l̄ -l̄ Ē l̄ \ <<n̄ r̄ m̄ K- K̄l̄
 i y^a x^a š^a a y^a ŷ^a i y^a a n^a a m^a
 n̄ K- <<n̄ r̄ m̄ K- K̄l̄ n̄ K- m̄ < m̄ -h̄
 x^a š^a a y^a ŷ^a i y^a p^a a r^a s^a i y^a
 \ <<n̄ r̄ m̄ K- K̄l̄ n̄ K- \ Ē m̄ Ē l̄ Ē n̄ K-
 x^a š^a a y^a ŷ^a i y^a d^a h^a y^a u n^a a
 \ <<n̄ r̄ m̄ K- K̄l̄ n̄ K- \ n̄ <Ē K- <n̄ < m̄
 m^a v^a š^a t^a a s^a p^a h^a y^a a p^a u ŷ^a
 -h̄ \ n̄ r̄ Ē l̄ m̄ Ē Ē <Ē K- m̄ \ Ē <n̄ Ē
 a r^a š^a a m^a h^a y^a a n^a p^a a h^a
 \ m̄ Ē l̄ r̄ m̄ -h̄ <Ē K- m̄ \ <Ē Ē m̄ \ <Ē
 x^a a m^a n^a i š^a i y^a
 <<n̄ m̄ -h̄ <Ē n̄ r̄ n̄ K-

Транскрипсияи матни боло чунин аст:

- 1) *adam* 2) *dārayavaḥuṣ* 3) *xšāyaθya* 4) *vazrka xšāyaθ/ya*
 5) *xšāya/θyānām xšāyaθya* 6) *pārsaiy xšāyaθya* 7) *dah/θyānām*
 8) *vištāspahyā* 9) *puθ^ra* 10) *aršāmahyā* 11) *napā* 12) *haxāma-
niš/ya*.

Шарҳи порчаи боло ба тариқи зайл аст:

- 1) *adam* — личное местоимение 1-го л. ед.ч. им. пад. 'я'. Чтение устанавливается на основе сравнения с ав. *azəm* (ср. др.-сл. *azъ*), скр. *ahām*;
- 2) *dārayavahiš* — имя собственное Дарий (греч. Δαρειός). Им. пад. с исходом на -š (после *u*-). Отсутствующее в написании (перед *u*) *h* восстанавливается по этимологическим соображениям: *dārayavahiš* от корня *dār-* 'иметь', 'держат' (ср. русск. держать, перс. *dār-* // тадж. *dor-*) + *vahi-* 'добро' (ав. *vohu-*, скр. *vāsu-*), букв. 'обладающий добром'. Восстановление *h* поддерживается формой род. пад. этого имени *dārayavahiš*, где *h* в положении перед *a* в тексте выписывается (см. разобранный выше надпись Ксеркса из Персеполя, 6-е слово);
- 3) *xšāyaθya* — имя существительное 'царь'. Им. пад. ед.ч. м.р. Ср. совр. тадж. *šoh*, перс. *šāh*. От корня *xšay-* 'владеть', 'править' (ав. *xšāy-*, скр. *kṣāy-*);
- 4) *vaxrka* — имя прилагательное 'великий'. Им. пад. ед.ч. м.р. Согласуется по роду, числу и падежу с предыдущим словом, по отношению к которому является определением. Ср. совр. тадж. *buzurg* // перс. *bozorg*;
- 5) *xšāyaθyānām* — имя существительное. Род. пад. мн.ч. на -ānām (ср. скр. -ānām) от *xšāyaθya*-. Определение к предыдущему слову;
- 6) *pārsaiy* — имя существительное. Местн. пад. 'в Персии' (оконч. -aiy, ср. ав. -e, скр. e-), ед.ч. м.р. от *pārša-*;
- 7) *dahyūnām* — имя существительное. Род. пад. мн.ч. (основа на *u*-) от *dahyu-* 'страна', 'область'. Определение к предыдущему слову. Ср. ав. *dahyu-*, совр. тадж. *deh(a)* // перс. *deh* 'деревня';
- 8) *vištāspaḥyā* — имя собственное. Род. пад. (оконч. -ahyā) ед.ч. м.р. от *vištāspa-* — Гистасп (отец Дария I). Определение к последующему слову. Во второй части сложения др.-ир. *aspa-* 'конь'; этимология первой части слова остается спорной ('распряженный?');
- 9) *puθra* — имя существительное. Им. пад. ед.ч. м.р. 'сын'. Ср. ав. *puθra-*, скр. *putra-*, ср.-перс. *puš*, совр. перс. *pešār* // тадж. *pisar*;
- 10) *aršāmaḥyā* — имя собственное. Род. пад. ед.ч. м.р. от *aršāma-* (возможно также *xšāma-*) — Аршама, греч. Ἀρσάμης, от корня *arša-* (*xšā-*) 'самец', 'муж', 'герой' + *āma-* 'сила', букв. 'обладающий силой мужа';
- 11) *parā* — имя существительное. Им. пад. ед.ч. м.р. 'внук'. Ср. ав., скр. *parāt-*, лат. *perōs*, совр. тадж. *na-bera* // перс. *nāve*, *nābire*, руш. *nabūs*;
- 12) *haxāmanīšya* — династическое имя. Им. пад. ед.ч. м.р. — Ахеменид, греч. Ἀχαιμένης. *haxāmanīšya* < *haxā-* (ав. *haxay-*, скр. *vākhay-*) 'друг' + *manīš* (ср. ав. *manah-*, скр. *mānav-*, русск. мнение) 'мысль'; суффикс прилагательного -ya, букв. 'обладающий дружественной мыслью'.

Тарчумаи матн чунин аст:

Ман, Доро, шохи бузург, шохи шохон, шох дар Порс, шохи кишварҳо, писари Виштосп, набераи Аршамахи Ҳахоманиш

Алифбои Паҳлавӣ (порсии миёна) дар асоси хати оромӣ

	Надписи	Рукописи	Звуковое значение		Надписи	Рукописи	Звуковое значение
1	𐬀	𐬀	ā, a	12	—	𐬌	γ
2	𐬁	𐬁	b	13	𐬂	𐬂	l, r
3	𐬃	𐬃	g	14	𐬄	𐬄	m
4	𐬅	𐬅	d	15	𐬆	𐬆	n
5	𐬇	𐬇	h	16	𐬈	𐬈	s
6	𐬉	𐬉	v	17	𐬊	𐬊	š (šūn)
7	𐬋	𐬋	z	18	𐬌	𐬌	p, f
8	𐬍	𐬍	x, h	19	𐬎	𐬎	č
9	𐬏	𐬏	t	20	𐬐	𐬐	r, l
10	𐬑	𐬑	i, y	21	𐬒	𐬒	š
11	𐬓	𐬓	k	22	𐬔	𐬔	t

Намунаи хати паҳлавӣ

1. שלם 2. לט 3. וואס 4. פון 5. שטאט 6. ראש
 7. 12 8. 11 9. 10 10. 9 11. 8 12. 7 13. 6
 14. 5 15. 4 16. 3 17. 2 18. 1 19. 0
 20. 19 21. 18 22. 17 23. 16 24. 15 25. 14
 26. 13 27. 12 28. 11 29. 10 30. 9 31. 8 32. 7 33. 6 34. 5 35. 4 36. 3 37. 2 38. 1 39. 0
 40. 19 41. 18 42. 17 43. 16 44. 15 45. 14 46. 13 47. 12 48. 11 49. 10 50. 9 51. 8 52. 7 53. 6 54. 5 55. 4 56. 3 57. 2 58. 1 59. 0
 60. 19 61. 18 62. 17 63. 16 64. 15 65. 14 66. 13 67. 12 68. 11 69. 10 70. 9 71. 8 72. 7 73. 6 74. 5 75. 4 76. 3 77. 2 78. 1 79. 0
 80. 19 81. 18 82. 17 83. 16 84. 15 85. 14 86. 13 87. 12 88. 11 89. 10 90. 9 91. 8 92. 7 93. 6 94. 5 95. 4 96. 3 97. 2 98. 1 99. 0

Транслитерация матн

312

^l
^r
ⁿ
36) v

^l
^r
^h ⁿ ^l
37) x v r m y x

^g [,]
^d ^h
38) k v t

^l
^r
^h ^l
39) x r t x š y r

^g ^g
^d ^d
40) y y t

^l
^r
ⁿ
41) v

^f
^t
42) p t š

^l
^r ^g [,] ^č [,]
ⁿ ^d ^h ^f ^h ⁿ
43) v y k p x v

^l
^r
ⁿ
44) b v

^l
^r
ⁿ
45) v

46) -

47) -

48) -

49) -

[,]
^h ^l
50) x r t x š y r

^l ^l
^r ^r
ⁿ ⁿ
51) m t v v

^l
^r
ⁿ
52) v

^g ^r
^d ⁿ
53) y v s t

^g [,]
^d ^h
54) v

^l
^r
ⁿ
55) y v š x r m

^l ^l
^r ^r
ⁿ ⁿ
56) - t v v

^f
ⁿ
57) p t v s t

[,] [,]
^h ^h
58) x m x y

59) -

^l ^l
^r ^r
ⁿ ⁿ
60) -

[,] ^g [,] ^r
^h ^l ^d ⁿ ^h ⁿ
61) -

62) x r y v x v

63) -

64) - tk

[,] [,]
^h ^h
65) b x x t

66) -

67) - t

68) -

^l
^r ^g
ⁿ ^d
69) k v y č k

^l
^r ^g [,] [,] ^r
ⁿ ^d ^h ^h ⁿ
70) -

71) v y x x v

72) -

^l
^r
ⁿ
73) v z y y k y x

^g
^d
74) y

[,]
^h ^l
75) x r t x š y r

[,]
^h ^l
76) - t

^l
^r
ⁿ
77) v

78) -

^l
^r
ⁿ
79) v z y

[,]
^h
80) b x m

81) -

[,] [,]
^h ^l
82) x r t x š y r

^l
^r
ⁿ
83) b v t

^l
^r
ⁿ
84) v

85) -

86) -

87) -

^g
^d
^f
88) p y š

$\begin{matrix} & & 1 & & 1 \\ & , & g & r & , & r \\ & h & 1 & d & n & h & n \end{matrix}$
 89) x r y v x v 90) — t . .

Т р а н с к р и п ц и я⁴³

- 1) *ardawān* 2) *rāy* 3) *kanīzag-ē(w)* 4) *abāyišnīg* 5) *būd*
 6) *kē* 7) *āz* 8) *abārīg* 9) *kanīzagān* 10) *āzarmīgtar* 11) *ud*
 12) *grāmīgtar* 13) *dāšt* 14) *ud* 15) *pad* 16) *har* 17) *ewēnag*
 18) *parastišn[-i]* 19) *ardawān* 20) *būd* 21) *ān* 22) *kanīzag*
 23) *kard* 24) *ēstād* . . 25) *rōz-ē(w)* 26) *ka* 27) *ardaxšīr*
 28) *pad* 29) *stōrgāh* 30) *nišast* 31) *ud* 32) *tambūr* 33) *zad*
 34) *ud* 35) *srūdīvāzīh* 36) *ud* 37) *hurramīh* 38) *kard[ō]* 39) *ardax-*
šīr 40) *dīd* 41) *ud* 42) *pad-āz* 43) *niyāzān* 44) *būd* 45) *ud*
 46) *pās* 47) *āz* 48) *ān* 49) *abāz* 50) *ardaxšīr* 51) *mihr* 52) *ud*
 53) *dōstīh* 54) *ud* 55) *dōšārām* 56) *kardam* 57) *paywast* . .
 58) *hamē(w)* 59) *pad* 60) *šab* 61) *ka* 62) *ardawān[-i]* 63) *bē*
 64) *šudag* 65) *bart* 66) *bē* 67) *xuft* 68) *ān* 69) *kanīzag*
 70) *pad* 71) *nihān* 72) *ō* 73) *nazdīgīh* 74) *-ī* 75) *ardaxšīr*
 76) *šud* 77) *ud* 78) *tā* 79) *nazd[-i]* 80) *bām* 81) *abāg* 82) *ar-*
daxšīr 83) *būd* 84) *ud* 85) *pās* 86) *abāz* 87) *ō* 88) *pēs[-ī]*
 89) *ardawān* 90) *šud* . .

К о м м е н т а р и й

1) *ardawān* — Артабан, Ардаван, Ардабан — имя последнего царя Аршакидской династии Артабана V. *ardawān* < др.-ир. *ṛta-bānu-* 'сияние, луч Арты', парф. *'rtb'nw*.

2) *rāy* — послелог, имеющий в данном случае значение притяжательности. *rāy* < др.-перс. *rādi* 'из-за', 'для', 'по причине', 'ради' (ср. русск. ради). Совр. перс. *-rā* // тадж. *-ro*. *ardawān rāy* 'у Ардавана'. Ср. тадж. *pod-šoh-ro se duxtar bud...* 'у падишаха было три дочери...' (в сказках).

3) *kanīzag* 'девушка', 'служанка'. Встречается в ср.-перс. также в форме *kanīg*. Ср. др.-инд. *kanyā*, ав. *kāine*, совр. тадж. *kaniz*, *kanizak*, совр. перс. *kāniz*, *kānizāk*, осет. (диг.) *kindzä* 'невеста', 'невестка', курд. *kani*, *keni*, тал. *kina*, 'дочь', диалект заза *keina* 'невеста', 'новобрачная', мундж. *kiñtikā*, *kiñkikā* 'девушка' и т.д.

⁴³ Как уже отмечалось, пехлевийские рукописи не могут дать сколько-нибудь точного представления о звуковом составе среднеперсидского языка. Коррективками здесь служат многочисленные заимствования из этого языка в армянский, греческий и арамейский, а также манихейские тексты, о которых будет сказано ниже. Идеограммы заменены в транскрипции иранскими эквивалентами, которые обозначены надчеркиванием.

Написание *knyčk* (через *č* и исходное *k*) отражает произношение эпохи, более ранней, чем эпоха составления этого текста, и может служить примером исторической (традиционной) орфографии. *-ē(w)* — суффикс единичности, неопределенности. *-ē(w)* < др.-перс. *aīva* 'один'. Совр.

тадж. *-e*, совр. перс. *-i* (بیای وحدت). Этот суффикс выражен в тексте знаком для числительного "1" (۱).

kanīzag-ē(w) 'одна девушка', 'некая девушка'. Ср. неопределенный артикль в западноевропейских языках (нем. *ein*, франц. *un* и т.д.), также восходящий к числительному 'один'.

4) *abāyišnīg* 'подходящий', 'пригожий'. Определение к предыдущему слову. Изафетная связь⁴⁴ не выражена, так как после суффикса единичности изафет обычно не ставится. *-īg* — суффикс относительных имен прилагательных, совр. тадж. и перс. *-i* (ср. тадж. *davlat-i* 'государственный', *tojik-i* 'таджикский', *fors-i* 'персидский' и т.д.). *-išn* — суффикс отглагольных имен существительных, присоединяемый к глагольной основе наст. вр., совр. тадж. *-iš*, перс. *-eš* (ср. тадж. *xon-iš* 'чтение', 'учение', *rav-iš* 'хождение', 'ход', 'течение' и т.д.). *abāy-* — осн. наст.вр. от глагола *abāyistan* 'подходить', 'годиться', 'быть нужным'. *abāy-* < др.-ир. *apa* (предлог с пространственным значением) + *ay* — корень глагола 'идти'. Ср. аналогичные по образованию русск. под = ходить (в значении 'годиться'), франц. *con-venir* и т.д. Написание *'p'yšnyk* (с поствокальными *p* и *k*) объясняется исторической орфографией. В современном таджикском и персидском языках формы 3-го л. ед.ч. наст.вр. этого глагола (*boy-ad*, *bāyād*) употребляются безлично: 'следует', 'должно', 'необходимо', 'нужно'.

5) *būd* — основа прош. вр. (= 3-му л. ед.ч. прош.вр.) от глагола *būdan* 'быть' (совр. тадж. *budan*, перс. *budān*). *būd* < др.-перс. **būta* (прич. прош. вр. от корня *bū-*). Ср. русск. "быть". Написание *bvt* (с поствокальным *-t*) объясняется исторической орфографией.

6) *kē* — относительное местоимение 'который, -ая, -ое'. Совр. тадж. *kī*, перс. *ke*. В тексте выражено идеограммой.

7) *az* — предлог 'из' (совр. тадж. *az*, перс. *āz*); выражен идеограммой (в тексте стоят знаки لم MN, выражающие семитский предлог со значением 'из'; ср. араб. *min* 'из').

8) *abārīg* 'другой'. *abārīg* < др.-ир. *apara* (ав. *apara* 'задний', 'поздний') + суффикс прилагательного *-īg* (см. выше). О написании *'p'ryk* (с поствокальными *p* и *k*) см. выше (п.4).

⁴⁴ Изафетная связь — связь между определяемым и определяющим словом (группой слов). Выражалась в среднеперсидском языке при помощи изафета — показателя *-ī*, присоединявшегося к определяемому слову (совр. тадж. *-i*, перс. *-e*). В изафетной конструкции определяемое предшествует определению.

ском языке. Корень вспомогательного глагола *ēst-* выражен идеограммой, грамматический показатель основы прош. вр. *-ād* — фонетически (знаками 't').

25) *rōz-ē(w)* 'однажды' (букв. 'в один из дней'). *rōz* 'день' < др.-перс. *raida-*. Совр. тадж. *rūz*, перс. *rūz*. Написание идеограмматическое (знаки *ywt* отражают семитский корень со значением 'день', ср. ар. *يوم* 'день'). О показателе единичности (неопределенности) *-ē(w)* см. выше (п.3).

26) *ka* — временный союз 'когда'. Вводит придаточное предложение времени. Совр. тадж. *ki*, перс. *ke*. Выражен идеограммой.

27) *ardaxšīr* — Ардашир — имя основателя Сасанидской династии (годы царствования 224—241). *ardaxšīr* < др.-перс. **arta-xšaθrīya* 'обладающий царством Арты' (ср. имя нескольких ахеменидских царей *artaxšaθra* — Артаксеркс).

29) *stōrgāh* 'стойло', 'конюшня'. Сложное слово: *stōr* 'крупный скот'. Ср. ав. *staora*, совр. тадж. *sutur*, перс. *sotur* 'верховое или рабочее животное' (лошадь, верблюд и т.д.) + *gāh* 'место' (совр. перс. *gāh*, тадж. *goh*).

30) *nišast* — 3-е л. ед.ч. прош.вр. от глагола *nišastan* 'сидеть'; *nišast* < *nī-* (глагольная приставка, выражающая направление вниз) + *sad-* — корень глагола 'сидеть' (ср. русск. *сидеть*, лат. *sedere* и т.д.) + *-ta* — суффикс прич. прош.вр. Согласно звуковым законам древнеиранских языков, *z* (в положении после *i*) > *š*; *d* (перед *t*) > *s*. Совр. тадж. *nišast*, перс. *nešāst*. Основа глагола выражена идеограммой.

32) *tambūr* 'тамбур' (струнный музыкальный инструмент). Совр. тадж. *tambūr* (написание "танбӯр"), перс. *tāmbur*.

33) *zad* — 3-е л. ед.ч. прош.вр. от глагола *zadan* 'бить', 'ударять' (в данном случае 'играть на музыкальном инструменте').

35) *srūd-vāzīh* 'пение'. Сложное слово: *srūd* 'песня' (ср. совр. тадж. *surud*, перс. *sorud*) + *vāz* 'голос'. Ср. совр. перс. *āvāz*, тадж. *ovoz* (< *ā-vāz*) 'голос'. лат. *vox, vocis* 'голос', др.-русс. *вече, вечевой, вещать* и т.д. *-īh* — суффикс имен существительных с абстрактным значением (совр. тадж. и перс. *-ī*; ср., например, тадж. *surudxon* 'певец', *surudxonī* 'пение' и т.д.).

37) *hurramīh* 'радость', 'веселье'. Совр. тадж. *xurramī*, перс. *xorramī*.

38) *kard* — 3-е л. ед.ч. прош.вр. от глагола *kardan* 'делать' (совр. тадж. *kardan*, перс. *kārdān*).

40) *dīd* — 3-е л. ед.ч. прош.вр. от глагола *didan* 'видеть' (совр. тадж. *didan*, перс. *didān*).

42) *pad-aš* — предлог *pad* 'в' (ср. выше, п.15, где тот же предлог выражен идеограммой) + энклитическое местоимение 3-е л. ед.ч. *-aš* (совр. тадж. *-aš*, перс. *-āš*).

43) *niyāzān* — прич. наст.вр. от основы *niyāz* — 'нуждаться'. (Ср. совр. тадж. *niyoz*, перс. *niyāz* 'нужда', 'необходимость').

46) *pas* — наречие 'после' < др.-перс. *pasāva* (< *pasa-ava*

букв. 'после того'). Ср. совр. тадж. *pas*, перс. *pās*. Выражено идеограммой.

49) *abāz* — в данном случае предлог 'с' (обычно *abāg*. См. ниже, п.81).

51) *mihr* 'дружба', 'любовь', 'согласие' (< др.-ир. *mišra* // др.-инд. *mitrā-*). Совр. тадж. и перс. *mehr*. Историческое написание через *tr* отражает др.-ир. *ṣr*; *ṣr* > *hr* указывает на то, что это слово проникло в среднеперсидский язык из северо-западных (парфянских) диалектов (в истории персидского языка *ṣr* > *ṣʰ* > *s*, например, *ṣri* > *ṣʰri* > *sē* 'три'). Значение конечного *v* в написании этого и других слов не вполне ясно (возможно, этот знак отражает какой-то редуцированный гласный).

53) *dōstīh* — существительное 'дружба', образованное при помощи суффикса *-īh* (см. выше). *dōst* 'друг' < др.-перс. *dauštar-* (от др.-перс. *dauš-* // ав. *zaoš-* 'нравиться', 'желать'). Совр. тадж. *dustī*, перс. *dustī*.

55) *dōšārām* существительное 'сладостный покой'. Сложное слово: *dōš* (< *dauš-*, см. примечание к предыдущему слову) + *ārām* 'покой' (совр. перс. *ārām*, тадж. *orom*).

57) *paywast* — 3-е л. ед.ч. прош.вр. от глагола *paywastan* 'связывать' (др.-перс. **pati-basta-*, совр. тадж. *paywastan*, перс. *pāyvästān*).

58) *hamē(w)* — в данном случае наречие 'всегда', 'постоянно' (< др.-перс. **ham-aiva* 'вместе по одному', 'многokrato').

60) *šāb* 'ночь' (< др.-перс. *xšapa*). Совр. тадж. *šab*, перс. *šāb*. Выражено идеограммой, обозначающей семитский корень *LYLYN* 'ночь'. Ср. ар. *ليل* 'ночь'.

63 — 64 — 65) *bē-šudag-baxt* — прилагательное 'несчастный' (букв. 'с ушедшим счастьем'), определение к слову *ardawān*. Композит *bē* — глагольная приставка, указывающая на полную завершенность действия (совр. тадж. *bī-*, перс. *be-*); *šudag* — отглагольное прилагательное 'идущий', образованное от основы прош.вр. глагола *šudan* 'идти', 'уходить' при помощи именного суффикса *-ak* > *-ag*, *baxt* 'счастье' > совр. тадж. *baxt*, перс. *bāxt*. Приставка *bē-* и глагольный корень *šu-* выражены идеограммами.

66 — 67) *bē-* — глагольная приставка (см. выше); *xuft* — 3-е л. ед.ч. прош.вр. от глагола *xuftan* 'спать', 'засыпать' (совр. тадж. *xuftan*, перс. *xoftān*). Выражены идеограммами.

70 — 71) *pad-nihān* — наречие 'втайне', 'тайно'; *pad* (предлог 'в') + *niḥān* 'тайный' (совр. тадж. *nihon*, перс. *nehān*). Ср. совр. перс. *penhān*, тадж. *pīnhon* 'скрытый', 'тайный'.

72 — 73 — 74) *ō* — предлог 'к' (< **ava-waiy*, ср. ав. *ava-hē*); *nazdīgīh* — существительное 'близость'. Образовано от *nazd* 'близкий' при помощи двух именных суффиксов *-īg* и *-īh* (ср. совр. тадж. *nazdiki*, перс. *nāzdiki*); *-i* — изафет. В данном случае *ō nazdīgīh-i...* сложный именной предлог 'к...' (букв. 'к близости'). Предлог *ō* выражен идеограммой.

76) *šud* — 3-е л. ед.ч. прош.вр. от *šudan* 'уходить' (в указанном древнем значении этот глагол встречается еще в памятниках персидской и таджикской классической литературы). Совр. тадж. *šudan*, перс. *šodān* 'делаться', 'становиться'. Глагольный корень *šu-* выражен идеограммой, грамматический показатель причастия прош.вр. (= 3-му л. ед.ч. прош.вр.) *-d* выражен фонетически (в историческом написании *t*).

78) *tā* — предлог 'до'. Совр. тадж. *to*, перс. *tā*. Выражен идеограммой.

79) См. выше (п.72 — 73 — 74).

80) *bām* 'рассвет', 'утро'. Совр. тадж. *bom(dod)*, перс. *bām(dād)*.

81) *abāg* — предлог 'с' (< др.-ир. *apāka*). В классической персидской и таджикской литературе *abā*, совр. перс. *bā*, тадж. *bo*. Выражен идеограммой.

86) *abāz* — наречие 'назад', 'снова', 'обратно' (< др.-ир. *apāka* // *apā-ša*). Совр. перс. *bāz*, тадж. *boz*. Выражено идеограммой.

88) *pēš* — существительное 'перёд' (< др.-перс. *pašiyā*). Совр. тадж. *peš*, перс. *piš*. В данном случае *ō pēš[-i]* — сложный именной предлог 'к...' (ср. совр. тадж. *ba peš-i*).

П е р е в о д

1 — 13. У Ардавана была одна пригожая девушка, которую он держал в большем почете и уважении (букв. 'почетнее и ценнее'), чем других девушек.

14 — 20. И всякого рода услугу, которая у Ардавана была (в обычае), та девушка выполняла.

21 — 44. Однажды, когда Ардашир сидел в конюшне, играл на тамбуре, пел и веселился, /она/ Ардашира увидела и почувствовала к нему влечение.

45 — 57. И после этого завязала с Ардаширом любовь и дружбу и сладостный покой.

58 — 90. Постоянно, по ночам, когда несчастный Ардаван засыпал, та девушка приходила тайком к Ардаширу и до рассвета оставалась (была) с Ардаширом, а потом снова возвращалась к Ардавану.

Хати сугдӣ

	Тексты из писм 8 в. до н.э.	Согдийское письмо Бухары	Согдийская надпись из Мунчан-тепе	Согдийские документы IV в. н.э.	Согдийское письмо VII-X в. н.э.
'	𐰢	𐰢𐰢𐰢	𐰢	𐰢𐰢	𐰢𐰢
B	𐰣𐰣	𐰣𐰣	𐰣	𐰣	𐰣
C				𐰤𐰤	𐰤
H	𐰨				
W	𐰩	𐰩	𐰩	𐰩𐰩	𐰩
Z	𐰪	𐰪	𐰪	𐰪	𐰪𐰪
X(H)	𐰫	𐰫𐰫𐰫	𐰫	𐰫𐰫	
J	𐰬	𐰬	𐰬	𐰬𐰬	𐰬𐰬
K	𐰭	𐰭𐰭	𐰭	𐰭	𐰭
D(L)	𐰮	𐰮	𐰮	𐰮𐰮	𐰮
M	𐰯	𐰯𐰯	𐰯𐰯	𐰯	𐰯
N	𐰰	𐰰	𐰰	𐰰	𐰰𐰰
S		𐰱𐰱	𐰱	𐰱𐰱	𐰱
P	𐰲	𐰲𐰲	𐰲	𐰲	𐰲
Č(Š)				𐰳𐰳	𐰳
R	𐰴	𐰴	𐰴	𐰴	𐰴
Š	𐰵	𐰵		𐰵	𐰵
T	𐰶𐰶	𐰶	𐰶𐰶	𐰶𐰶	𐰶𐰶
h			𐰷	𐰷	𐰷

δČōžγīāηηšēīūŋčāá

Алифбои авастой ё дини дабира (бо намунахо)

1. Харфҳои садонок

№	Авастой	Баробар бо тоҷикӣ	Транскрипсия	Намуна аз Авасто	Транскрипсия	Маъно
---	---------	----------------------	--------------	------------------	--------------	-------

1		“а”-и кӯтоҳ	а		ahura	худо
2		“о”-и дароз	ā		ādā	дехиш
3		“э”-и кӯтоҳ	e		yazamaide	мепарастам
4		“э”-и дароз	ē		daēnā	дин
5		“е” ва “э”-и кӯтоҳ	ə		əvərəzika	бекор
6		“е” ва “э”-и дароз	ē		əməvant	неруманд
7		“ӯ”-и кӯтоҳ	o		gaona	гуна
8		“ӯ”-и дароз	ō		nōit	нӯх
9		оу	ā		ānhan	дахон
10		он	ə		əsu	ток, шоха
11		“и”-и кӯтоҳ	i		iḍa	акнун
12		“и”-и дароз	ī		iṣṭi	дорой
13		“у”-и кӯтоҳ	u		urvarā	растанӣ
14		“у”-и дароз	ū		ū a	ғизо, чарб

1. Ҳамсадоҳо

№	Авастой	Баробар бо тоҷикӣ	Транскрипсия	Намуна аз Авасто	Транскрипсия	Маъно
15		к	k		kar	кардан
16		г	g		gam	гом задан, рафтан
17		х	x = kh		xratu	хурд
18		ғ	γ = gh		γžar	равон шудан
19		ч	č = ch		čī ra	чехра
20		ҷ	j		jāmāspa	ҷомосп
21		т	t		tafnu	таб
22		д	d		dūra	дур
23		с (ث)	s = th		gā ā	Госо
24		з (ذ)	ḍ = dh		bavḍa	бӯи хуш

25	т	t	barat	мебарад
26	п	p	pərətu	пул
27	б	b	bar	бурдан
28	ф	f	fraēšta	фаришта, фиристода
29	в (дарав)	w	awra	абр
30	нг	ŋ (long)	vaŋhu	бех, хуб
31	нг	ŋ	daiŋhu	деха, русто
32	н	n	nmāno	хонумон
33	н	ŋ	haētumaŋt	руди Хирманд
34	м	m	myazda	Мйазд
35	Й (дар ав.)	Y	yasna	ситоиш, парастиш
36	й (кўтоҳ)	y	nyāka	ниё

Матн барои таҳлил:

Намунаи матни паҳлавӣ:

۱. سَلَسَ ۲. لَسَ ۳. وَاوَلَو ۴. پَسَ ۵. سَلَسَ ۶. رَا
 ۷. رَا ۸. سَلَسَ ۹. وَاوَلَو ۱۰. سَلَسَ ۱۱. لَسَ
 ۱۲. سَلَسَ ۱۳. سَلَسَ ۱۴. وَاوَلَو ۱۵. وَاوَلَو ۱۶. وَاوَلَو
 ۱۷. وَاوَلَو ۱۸. وَاوَلَو ۱۹. سَلَسَ ۲۰. سَلَسَ ۲۱. وَاوَلَو
 ۲۲. وَاوَلَو ۲۳. وَاوَلَو ۲۴. وَاوَلَو ۲۵. وَاوَلَو
 ۲۶. وَاوَلَو ۲۷. وَاوَلَو ۲۸. وَاوَلَو ۲۹. وَاوَلَو
 ۳۰. وَاوَلَو ۳۱. وَاوَلَو ۳۲. وَاوَلَو ۳۳. وَاوَلَو
 ۳۴. وَاوَلَو ۳۵. وَاوَلَو ۳۶. وَاوَلَو ۳۷. وَاوَلَو
 ۳۸. وَاوَلَو ۳۹. وَاوَلَو ۴۰. وَاوَلَو ۴۱. وَاوَلَو
 ۴۲. وَاوَلَو ۴۳. وَاوَلَو ۴۴. وَاوَلَو ۴۵. وَاوَلَو
 ۴۶. وَاوَلَو ۴۷. وَاوَلَو ۴۸. وَاوَلَو ۴۹. وَاوَلَو
 ۵۰. وَاوَلَو ۵۱. وَاوَلَو ۵۲. وَاوَلَو ۵۳. وَاوَلَو
 ۵۴. وَاوَلَو ۵۵. وَاوَلَو ۵۶. وَاوَلَو ۵۷. وَاوَلَو
 ۵۸. وَاوَلَو ۵۹. وَاوَلَو ۶۰. وَاوَلَو ۶۱. وَاوَلَو
 ۶۲. وَاوَلَو ۶۳. وَاوَلَو ۶۴. وَاوَلَو ۶۵. وَاوَلَو
 ۶۶. وَاوَلَو ۶۷. وَاوَلَو ۶۸. وَاوَلَو ۶۹. وَاوَلَو
 ۷۰. وَاوَلَو ۷۱. وَاوَلَو ۷۲. وَاوَلَو ۷۳. وَاوَلَو
 ۷۴. وَاوَلَو ۷۵. وَاوَلَو ۷۶. وَاوَلَو ۷۷. وَاوَلَو
 ۷۸. وَاوَلَو ۷۹. وَاوَلَو ۸۰. وَاوَلَو ۸۱. وَاوَلَو
 ۸۲. وَاوَلَو ۸۳. وَاوَلَو ۸۴. وَاوَلَو ۸۵. وَاوَلَو
 ۸۶. وَاوَلَو ۸۷. وَاوَلَو ۸۸. وَاوَلَو ۸۹. وَاوَلَو
 ۹۰. وَاوَلَو

Транскрипсияи матн:

- 1) *ardawān* 2) *rāy* 3) *kanīzag-ē(w)* 4) *abāyišnīg* 5) *būd*
 6) *kē* 7) *āz* 8) *abārīg* 9) *kanīzagān* 10) *āzarmīgtar* 11) *ud*
 12) *grāmīgtar* 13) *dāšt* 14) *ud* 15) *pad* 16) *har* 17) *ēwēnag*
 18) *parastišn[-i]* 19) *ardawān* 20) *būd* 21) *ān* 22) *kanīzag*
 23) *kard* 24) *ēstād* 25) *rōz-ē(w)* 26) *ka* 27) *ardaxšīr*
 28) *pad* 29) *stōrgāh* 30) *nišast* 31) *ud* 32) *tambūr* 33) *zad*
 34) *ud* 35) *srūdvašt* 36) *ud* 37) *hurramīh* 38) *kard[ō]* 39) *ardax-*
šīr 40) *dīd* 41) *ud* 42) *pad-aš* 43) *niyāzān* 44) *būd* 45) *ud*
 46) *pās* 47) *āz* 48) *ān* 49) *abāz* 50) *ardaxšīr* 51) *mihr* 52) *ud*
 53) *dōstīh* 54) *ud* 55) *dōšārām* 56) *kardan* 57) *paywast* 58) *hamē(w)*
 59) *pad* 60) *šab* 61) *ka* 62) *ardawān[-i]* 63) *bē*
 64) *šudag* 65) *baxt* 66) *bē* 67) *xuft* 68) *ān* 69) *kanīzag*
 70) *pad* 71) *nihān* 72) *ō* 73) *nazdīgīh* 74) *-ī* 75) *ardaxšīr*
 76) *šud* 77) *ud* 78) *tā* 79) *nazd[-i]* 80) *bām* 81) *abāg* 82) *ar-*
daxšīr 83) *būd* 84) *ud* 85) *pās* 86) *abāz* 87) *ō* 88) *pēš[-ī]*
 89) *ardawān* 90) *šud*

(ооруманд, мухтарам) ва гирумитар (азиз) дошт (уро).

14-20: Ва ба ҳар оина (доимо, дар ҳама ҷо) дар Ҳидмати (парвариш) Ардавон буд.

21-44: Он канизак (нигоҳ) карда истод резе, вақте Ардашер дар саисхона нишаста буд ва танбур мезад ва сурудхониву хурраи мекард, бараш ниёзмандӣ буд.

45-57: Ва пас аз он бо Ардашер дўстиву рӯҳоромӣ кардан пайваст.

58-90: Ҳама баъд шаб, ки Ардашери бебахтшуда хуфт, он канизак пас пинҳон наздики Ардашер шуд ва то наздики бомдод або (бо) Ардашер буд ва пас пеши Ардашон шуд (баргашт).

Матн барои таҳлил:

Муайян намудани ҳиссаҳои нутқ аз матн:

- 1) ardavān –
- 2) rāy –
- 3) kanīzag –
- 4) abāyišnīg –
- 5) būd –
- 6) kē –
- 7) az –
- 8) abārīg –
- 9) kanīzagān –
- 10) āzarmīgtar –
- 11) ud –
- 12) grāmīgtar –
- 13) dāšt –
- 14) ud –
- 15) pād –
- 16) har –
- 17) ēwēnag –
- 18) parastišn –
- 19) ardavān –
- 20) būd –
- 21) ān –
- 22) kanīzag –
- 23-24) kard ēstād –
- 25) rōz-ē(w) –
- 26) ka –
- 27) ardaxšīr –
- 28) pad –
- 29) stōrgāh –
- 30) nišast –
- 31) ud –
- 32) tambūr –
- 33) zad –
- 34) ud –
- 35) srūd vāzīh –
- 36) ud –
- 37) xīhurrāmīh –
- 38) kard –
- 39) ardaxšīr –
- 40) dīd –
- 41) ud –
- 42) pad-aš –
- 43) niyāzān –
- 44) būd –
- 45) ud –
- 46) pas –
- 47) az –
- 48) ān –
- 49) abāz –
- 50) ardaxšīr –
- 51) mihr –

- 52) ud –
 53) dōstīh –
 54) ud –
 55) dōšārām –
 56) kardan –
 57) paywast –
 58) hamē(w)
 59) pad –
 60) šab –
 61) ka –
 62) ardawān (-i) –
 63-65) bē-šudag-baxt –
 66,67) bē xuft –
 68) ān –
 69) kanīzag –
 70,71) pad-nihān –
 72-74) ō nazdīgīh-i
 75) ardaxšīr –
 76) šud –
 77) ud –
 78) tā –
 79) nazd(-i) –
 80) bām –
 81) abāg –
 -
 86) abāz –
 -
 88) pēš –

Вазифа:

1. Ба кадом ҳиссаи нутқ тааллуқ доштани калимаҳоро муайян намоед.
2. Маънӣ бардоред.
3. Бо тоҷикии имрӯз муқоиса намоед.
4. Муайян намоед, ки оё кадоме аз шаклҳои боло дар лаҳҷаҳо боқӣ мондааст ё не?
5. Аз калимаҳои боло тағироти овозиро муайян намоед.

сангҳо), навиштаҳои рӯи пӯст (нусхаи нахустини „Абасто“), сарғашмаҳои луғавӣ („Frahang-i āim-ešad“, „Frahang-i Rahlabik/d“...), осори аввалини адабӣ („Қорномаи Арда(х)-и шери Бобак/гон“, „(А)ёдгори Зарирон“, „Дарахти Ассурик“), матнҳои панду андарзӣ, мутунӣ оини зардуштӣ ба кешӣ монавӣ, сарғашмаҳои таърихию ҳуҷрофӣ ба ашӯи инҳо омада расидаанд, ки мо онҳоро ҳамгун сарғашмаҳои адабию фарҳангӣ ба таърихӣ истифода мебарем.

Ҳиёти мо дар ин давраҳо ҳама худро низ ғандин бор ибаз намуфтаанд. Ҳама аввалини овозӣ-ҳиёти, ки дар забони мо мавҷуд буд, ҳама мехӣ меомашд, ки дар давраи Ҷаҳоманишиҳо истифода мешуд. Бисёр катибаҳои, ки бо ин ҳама навишта муфтаанд, ба асрҳои VII-VI то шлод таалифдоранд. Азбаски ҳондану навиштани ҳама мехӣ мушкил буд, он дар давраи Ҷаҳоманишиҳо на он қадар рӯвоз ёфтааст. Аз тарафи дигар шояншаҳои Ҷаҳоманишии мебоист ишериаи бузургеро идора мекарданд ва аз ин рӯ дар қорҳои давлатдорӣ ба муолимот бо кишварҳои ҳамзабон ҳама забони ороширо истифода мебарданд. Ҳама орошӣ ба системаи ҳама соми (қудди қадим) бофта буда, бараски ҳама мехӣ аз роҷет ба ҳама навишта мешуд ва ҳондану навиштани он нисбат ба ҳама мехӣ осон буд. Дар ин давра дар асоси ҳама орошӣ ҳама абастой низ ба вуҷуд омад.

Дар давраи миёна дар асоси ҳама орошӣ як ҳама ҳуҷут, аз қабилӣ паҳлабӣ (порши миёна), сузди, монавӣ, соки ва монанди инҳо ба вуҷуд омаданд. Маъруфтарин аз анвози ҳуҷути давраи миёна ҳама паҳлабӣ ба шумор мерафт. Дар ин давра ҳама абастой низ эътибори махсус дошт. Оро дар қуруни IV-III то м. музҳои зардушт дар асоси ҳама орошӣ ба вуҷуд овардаанд. Мутунӣ дини монавӣ низ бо ашӯи махсус навишта

навишта мешуданд. Ўзбеки дини монави (асосгузо-
раш пайгамбар Мони (216-274) зидди дини расмий
сосониён буд, навида худро на он қадар қувват
гирондааст. Бо вузуду ин вонзони дини монави барои
аниқу фазмо навиштани хондани муруни кеши хеш
аниқрои пахлавиро таъйиру тақлими доданд. Анвои
хати порсии шена аз 13-22 аломатро дар бар
гиранд, пас хати монави 27-28 аломатро фароҳам
гирифтааст.

Тузаштагони мо то истилои араб бо анвои
мазбури хат хондану навиштан мекарданд ба ин
хушуд дар якҷояи як моҳи бонудузи хати орош-
моҳи эрониро тақлими мекарданд. Пас аз футу-
ҳоти азоб ва ҳарӣ шудани дини ислом забони мо
ба давраи нави доҳи шуд ва забони порсӣ-дарӣ-
тоҷикӣ на ба мақами ширфтан оғоз кард.
Азоб соли 742 забону хати хешро дар мулки
Аҳам расмӣ карданд. Ўзбеки забони арабӣ барои
хатҳои эронинажод ва омӯзиши он, ҳоса хатҳои
суреат металабид, дар қорҳои давлатдорӣ ва
хисобу китоб ва муоширот як давраи муайян (710-742)
хату забони пахлавӣ ва сузди истифода мешуд.
Мардумони Мовароуннаҳр, маҳсули водии „Суз“ хатто
дар асри IX низ бо хату забону сузди менавиштанд.
Ўзбеки осори порсии шена бо дину онҳоро пешақисломӣ
алоҳам зиг дошт, намоёндагони ислом эҳодқорону
равшанфикрони пешинро зери таъқиб ширфтанд ва
оҳиста-оҳиста забонҳо ва анвои хати порсии
шена аз хотираҳо фаромӯш гардид ва аз охири
асри VIII сар карда осори илмӣ адабӣ бо хату
забони арабӣ эҳод мекардид.

Дар қуруни VIII-IX аҳди илму адаби Аҳам, ки ба
масарруфи азоб даромада буданд, ба омӯзиши хату
забони арабӣ шурӯз карданд ва дар ин давра адабиёти
зане иборат аз қутубу рисолаҳои илмӣ ва тарғу-

Алифбо

Ҳати арабӣ аз моҳам дигари ҳати оромӣ-моҳам набатӣ пайдо шудааст. Ҳати набатӣ (дар қурғи) дар қуруни II-I то мелод дар асоси ҳати орофии палмири ба вузуд омада буд ва аз қарни IV мелодӣ сар карда бо ин ҳат мутуни арабӣ низ навишта мешуд ва азрӯб дар қарни VI алифбои худро иборат аз 22 ҳарф дар асоси ҳати набатӣ ба вузуд оварданд. Ҳарфҳо баъдтар аз алифбои ҳама панз ҳарфро хориҷ карданд ва алифбои онҳо то ислом аз 17 ҳарфи бенуқта иборат буд:

ا ب ح د ر س ص ط ع ف ك ل م ن و ه ي

дар арафай ислом бо роҳи нуқтагузорӣ ҳуруфи „то“, „со“, „ҳим“, „хо“, „зол“, „зо“, „шин“, „зоғ“, „изъ“, „зайн“ ва „қоф“ ба вузуд омаданд:

ت ث ج خ ذ ز ش ض ظ غ ق

Ёбо баробари вузъати ислом ҳати арабӣ низ рушду тақамму ёфт ва онни ислом адёни пешинаро ба қутур расонида ^{қисми ислом} ғини ягона ва ҳату арабӣ ба забони арабӣ ҳату забони ягонаи мамлакатҳои исломӣ қарор гирифта, ба расмӣ шинохта шуд. Дар ин давра зарурати беҳато хондану навиштани китоби расмӣ ғини ислом қурзон ба амал омад. Қурзоро на танҳо азрӯб, балки дигар шарҳунони тайриараб, ки тозӣ намедонистанд, бояд меҳонданд. Барои рафзи душвориҳо ва ҷароҳи садонокҳо (ҳати арабӣ ҳати ҳашмадонист) азрӯб оломот ба ҳарфҳои маҳсури интиҳоб намунонд, ки ин кор хондани мутуни арабиро то андозае осон кард. Шарҳуноне, ки исломо қабул ^{қазирҷармонг} карданд, ҳати арабиро низ қабул ва ба забони ^{маҷмӯ} мутобик карданд.

Аз зумла тоҷикон барои сабти овозҳои „пе“, „зе“, „же“ ва „ге“ бо роҳи илова нашудани нуқтаву аломат ба ҳуруфи ب (бо), ج (ҷим), گ (го) ва ك (коф) ҳарфҳои нави

پ (пе), چ (ҷим), ж (же) ва گ (гоф) -ро сохтанд ва миқдори ҳуруфро ба 32 расониданд ва метавонем ин алифборо „алифҳои арабиасоси тоҷикӣ (форсӣ)“ номем.

Ҳамаи арабӣ аз ҳамаҳои маъмули ҳақон ба шумор рафта, ҳоло дар ҷиёда аз 20 кишвар истифода мешавад ва таъминан 10 фоизи мардуми кураи замин бо он ҳондану навиштан доранд. Дигаргунсозиҳои замонӣ ҳозира тақозо дорад, ки мардуми тоҷик низ онро аз нав эҷе намоянд.

Ҳамаи арабӣ анвози ҷиёди навиштан дорад ва ба ривояте ба 60 навъ мерасад. Таъзе навиҳои он аз якдигар фарқи кунӣ доранд, ки дар мабридаш дар ин бора суҳан хоҳем роид. Азбаски бештари мутому илмиву адабии ниёгонамон бо ҳамаи нас(х)таълиқ навишта шудаанд ва ҳатто ин навиҳои ҳамаи форсӣ низ меҷуянд, мо бештар ба он таъя мекунем.

Ҳамаи арабӣ ҳуруфи ҳурду калон надорад ва салимот аз сатр ба сатр гузаронида на мешавад. Он ба мисоли ҳамаи оромӣ аз рост ба чап навишта мешавад. Аз авони қарни XX сар карда дар ҳамаи арабӣ аломатҳои китобатиҳо истифода мебардеанд. Ин ҳолатро метавон дар кутуби пеш аз инқилоб ба дастӣ ҳаи расида мушоҳида кард.

АЛИФБОИ АРАБИАСОСИ ТОЧИКИ

1	2		3	4	5
№	номи ғуруф		шакли нур- раи ғуруф	шакли нопур- раи ғуруф	чфодаи обозгари
1	алиф	ألف	آ ا	ا	o, y, u, э, ʊ, ʏ
2	бо	با	ب	ب	б
3	пе	پا	پ	پ	п
4	то	تا	ت	ت	т
5	со	ثا	ث	ث	с
6	ҷим	جيم	ج	ج	җ
7	зе	چ	چ	چ	ч
8	ҳо	حا	ح	ح	ҳ
9	хо	خا	خ	خ	х
10	ғол	دال	د	د	ғ
11	зо	ذال	ذ	ذ	з
12	ро	را	ر	ر	р
13	зо	زا	ز	ز	з
14	же	ثر	ث	ث	ж
15	син	سين	س	س	с

1	2		3	4	5
16	шин	شین	ش شش	ش شش	ш
17	сog	صاد	ص	ص	с
18	зog	ضاد	ض	ض	з
19	то	طا	ط	ط	т
20	зо	ظا	ظ	ظ	з
21	зайн	عین	ع	ع ع	з, и, а, у, ъ
22	зайн	غین	غ	غ غ غ	з
23	фo	فا	ف	ف ف	ф
24	қoф	قاف	ق	ق ق ق	қ
25	коф	کاف	ک ک	ک ک ک	к
26	гоф	گاف	گ	گ گ گ	г
27	лом	لام	ل	ل	л
28	мим	میم	م	م	м
29	нун	نون	ن	ز	н
30	вov	واو	و	و	у, ъ, в
31	хo	ها	ه	ه ه ه ه	х, а, и, э
32	yo	یا	ی	ی ی	а, и, э, е, о

Ҳам

Ҳати арабӣ анвои зиёди навиштан дорад. Ҳати нахустин бо номи кӯфӣ машҳур аст, ки пеш аз ҷаҳл пайдо шуда, беш аз ҷаҳ навъ дорад: расмихати кӯфӣ пеш аз ҷаҳл, аввали ҷаҳл, қарни дувуми ҷаҳл, кӯфӣ сода, кӯфӣ қарни гуриён, кӯфӣ асри шохрухиён, кӯфӣ ороишӣ (мушаққат, музаққат, муваррақ, муваққат...), манқий (банноӣ) ва ғ.

Ҳатмотони эронӣ/нажод дар тақомули ҳати арабӣ саҳми бузург гузоштаанд ва ба ақидаи забоншинои эронӣ Тӯқмақддиси Қумиёнро раҳбар аз ҷаҳл нафар ҳинабисони кӯфӣ X-XV нӯз нафарашон эронинажод буданд.

Бешубҳа аксари анвои ҳати арабиро онҳо илҳиро кардаанд. Чунанки, Абни Муқарра (858-940), ки аслиш аз Байзони Форс буда, 6 навъи ҳати арабиро илҳиро карда, ки онҳо нисбат ба ҳати кӯфӣ осонхон буданд. Абни Муқарра дар таърихи фарҳанг қашун мухтареви «ақломи ситта» ёд мекунад. Ақломи ситта маш қарам ҳати арабиро фаро мегирад: сунс, насх, музаққат, райхон, маъкет, риқот. Дар инкишофи он маш навъ ҳат Абу Абни Хилол (ваф. 1022), Якутӣ Мустақсимӣ (ваф. 1268) ва дигар ҳатмотон низ саҳми босазо гузоштаанд.

Боз ҳатҳои таълиқ, нас(х)таълиқ вузуд доранд, ки эҷодгари онҳо эронӣёнд. Ҳати таълиқ дар аҳди Сомониён илҳиро шуда, дар асрҳои XIII-XIV миқдасан он ба вузуд омадааст. Ҳо баробарч пайдоиши ҳати насталиқ ин ҳат оҳиста-оҳиста вазифаи худро аз даст дода.

Ҳати насталиқ дар авохир қарни XIV пайдо шуда ҳатмоти форс-тоҷик Мир Али Табрезӣ (ваф. 1448) онро ҳеле инкишоф дода ба маш илҳузаш даровардааст.

Аксари дастнависҳои ғорсие, ки дар китобхонаҳо маҳфузанд, бо хати наставшиқ навишта шудаанд.

Хати наставшиқ маҳли шикастаи худро низ дорад, ки дар охири қарни XVI ва ибтидои асри XVII аз тарафи Муртазоқушрои Шомлу ва Муҳаммад Шафiei Қирави иҷтиро шуда маҳли гирифтааст. Бо хати шикастаи наставшиқ девонҳои моғрон, маҳсули Бедии (Мирзо Абдулқадир), навишта мешуд, ки ҳондани он ҳама мушкил аст ва маҳорати баҷанди хатхонро талаб мекунад.

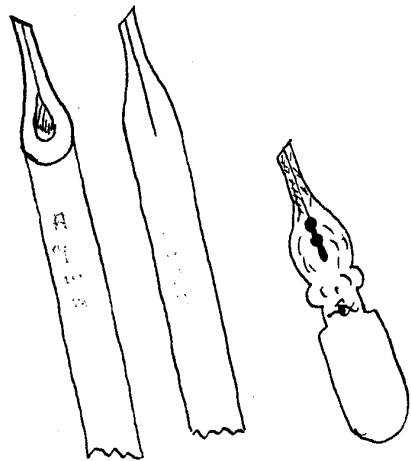
Барои хушнависӣ қалами хубу козази ағло ва ранги муносиб лозим аст. Шумо менависед:

1. Аз козаза, ки дар он ранг нахк намешавад четишрода кунед.
2. Бо ранги сиеҳ (туши сиеҳи 13-тина) нависед.
3. Қаламро ҳама хуб таъйир кунед.

Қаламро одатан аз най менамоянд. Мушкили асли онро аз сарқаламҳои оҳанин таъйир кунанд.

Найро аввало қалам карда барои давидани ранг нӯғашро бо ағлос мекашонанд ва баъд пеши найқаламро уреб мебур-ранд. Ё худ сарқаламҳои оҳаниро (перо) бо қайғи уреб дурнда, сурғи ме-кунанд.

Ҳангоми навиштан най-қалам ё рӯзкаи перодорро мӯли мегдоранд.

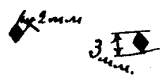
Дар рӯзҳои мо санғамии хаттотӣ дар кишво-ҳои хашгавор, аз ҷумла Эрон, Афғонистон ҳама рӯ-такомун ёфтааст. Қаттимотони ҳозираи Афғон-тон Муҳаммад Алии Амторро пирӣ худ-устоди-худ меҳисобанд. Дар Эрон сарқанд ёл анҷуши

хушнависони Эрон баргузор мегардаг. Шаассур аст, ки солҳои охир дар Эпозикистон санзати хушнависӣ на он қадар тараққи кардааст. Ёсоди ягонаи ҳама дар Эпозикистон Нуср Хасанӣ бо ҳисоб мераванд бо ганд тани дигарч шоирдо-нашон.

Бояд қайд кард, ки ин санзат дар байни мардуми одӣ маҳфуз мондааст ва метавон аз байни мардуми тозик низ қатъи хушнависиро пайдо намуд.

Инак, дар ин қисмат ганде аз нави маслиҳатҳои хешро дар ҳусси ба қадри имкон навиштани ҳама ирсол мегорем, то хоҳишман-дон заррае ҳама бошад боҳравар шавад.

Ҳама навишти ҳама настиғи ба ҳама буридашудаи қалам вобаста аст. Агар нузи қалам 2 мм. уреб бурида шуда бошад, бояд нуқтаи рошантарин тарафҳои 2 мм-ро ба маҷозия байни қуллаҳои нуқта 3 мм-ро тақсим кунад. Ва мо дарозиву бар, даври қазм ҳар ҳарфро бо нуқтаҳои қалами навиштаи ба ҳисоб гириш. Чунончи, қадри алиф се нуқта муқаррар шудааст ва инро бояд тунин ҳисоб кард: 3 нуқта $\times$ 3 мм = 9 мм.

|| 3mm, яъне 3 нуқта.

Порчаҳои назми то Рӯдакӣ барои таҳлил:

Бахроми Гӯр: Манами он пили датону

Манами он шери јака.

Дилором: Номи ту Бахроми Гӯр,

Куниятат Бу Чабала.

Эй расонида ба давлат фарқи ту бар фарқадайн,

Густаронида ба фазлу ҷуд дар олам ядайн.
Мар Хилофатро ту шоиста чу мардум дидаро,
Дини Яздонро ту боиста чу рухро ҳарду айн.
Кас бад-ин минвол пеш аз ман чунин шеъре нагуфт,
Мар забони порсиро ҳаст то ин навъ байн!
Лек аз он гуфтам ман ин мидхат туро, то ин луғат
Гирад аз мадҳу санои ҳазрати ту зебу зайн...

* * *

Обасту набиз асту усороти забиб аст,
Ва дунбаи фарбеҳ пай асту сумийя русабӣ аст.

* * *

Бӯсу назарам ҷамол бошад бо ёр,
Ин фатво ман гирифтаам аз чаргар.
Охун кӯҳӣ дар дашт чӣ гуна давадо?
Ў надорад ёр бе ёр чӣ гуна бувадо?

* * *

Фурухт бодо рӯш,
Хунида Гаршосп хуш.
Ҳаме бираст аз ҷӯш,
Нӯш кун май нӯш.
Дӯст бидо гӯш,
Ба офарин ниҳода гӯш.
Самарқанди қандманд,
Бад-инат кӣ афканд?
Аз Ҷоч та бихӣ,
Ҳамеша та хухӣ!

* * *

Нигорино, ба нақди ҷон-т надҳам,
Гаронӣ дар баҳо арзон-т надҳам.
Гирифтастам ба ҷон домони васлат,
Ниҳам ҷон аз кафу домон-т надҳам!
Меҳтарӣ гар ба коми шер бувад,
Рав, хатар кун, зи коми шер бичӯй
Ё бузургиву иззу неъмату чоҳ,
Ё чу мардон-т марги рӯёрӯй.

* * *

Ёрам сипанд агарчи бар оташ ҳамефиганд,
Аз баҳри чашм, то нарасад мар варо газанд.
Ўро сипанду оташ н-ояд ҳаме ба кор,
Бо рӯи ҳамчу оташу бо холи чун сипанд.

* * *

Эй амире, ки амирони Ҷаҳон, хосаву ом,
Ҷокару бандаву сағбанду мавлоту ғулом.
Азали хатге дар лавҳ, ки мулке бидиҳад,
Ба Абӯюсуфи Яъқуб ибн-ул-Лайси Ҳумом.
Ба лагом омад Занбилу лате хӯрд ба линг,
Латра шуд лашкари Занбилу ҳабо гашт куном...

* * *

Ҷуз ту назод Ҳаввою Одам накишт,
Шерниҳоде ба дилу бар маништ.
Мӯъчизи пайғамбари маккӣ туй,
Бо кунишу ба манишу бо гавишт.
Фаҳр кунад Аммор рӯзе бузург,
Гӯ: Ҳамонам ман, ки Яъқуб кишт!

* * *

Дар ин замона буте нест аз ту некутар,
На бар ту аз шамане аз раҳӣ-т мушфиқтар...

Дар ҷанби улуввии ҳиммати чарх,
Монандаи вушм пеши чарх аст.

* * *

Хуни худро гар бирезӣ бар замин,
Беҳ, ки оби рӯй резӣ дар канор.
Бут парастидан беҳ аз мардумпараст,
Панд гиру қор банду ғӯш дор!

* * *

Муҳолифони ту мӯрон буданд, мор шуданд,
Баровар аз сари мӯрони моргашта димор.
Макун диранг аз ин бешу рӯзгор мабар,
Ки аждаҳо шавад, ар рӯзгор ёбад мор.

* * *

Ҳижабро, ба кайҳон анӯша бизӣ,
Ҷаҳонро ба дидор тӯша бизӣ.

